

**A HERMAN OTTÓ MÚZEUM
ÉVKÖNYVE XV**

ANNALES
MUSEI
MISKOLCIENSIS
DE HERMAN OTTÓ
NOMINATI
1976

ANNALES MUSEI MISKOLCIENSIS DE HERMAN OTTÓ NOMINATI

A HERMAN OTTÓ MÚZEUM
ÉVKÖNYVE

XV

MISKOLC, 1976

A miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve
Анналы Музеа им. Отто Хермана, Мишкольц (Венгрия)
Jahrbuch des Herman Ottó Museums, Miskolc (Ungarn)
Yearbook of the Herman Ottó Museum, Miskolc (Hungary)
Les Annales de Musée Herman Ottó, Miskolc (Hongrie)

Szerkesztette

BODÓ SÁNDOR
közreműködésével

SZABADFALVI JÓZSEF

A Herman Ottó Múzeum kiadása, Miskolc
A kiadásért felelős a múzeum igazgatója

76.3338. 66-19-2 Alföldi Nyomda, Debrecen

TARTALOM—INHALT

RÉGÉSZET—ARCHEOLOGIE

HELLEBRANDT MAGDOLNA—KORDOS LÁSZLÓ—TÓTH LAJOS: A Diósgyőr— Tapolca-barlang ásátásának eredményei	7
Ergebnisse der Ausgrabungen in der Diósgyőr—Tapolca-Höhle	35
GÁDOR JUDIT—NOVÁKI GYULA: Ásatás az abaújházi földvárban	37
Ausgrabungen in der Erdburg von Abaújház	48
BÁRDOS EDIT: 16—17. századi figurális kályhacsempék a diósgyőri várból	51
Figurale Ofenkacheln aus dem 16—17. Jahrhundert in der Diósgyőrer Burg	63
GÁDOR JUDIT—HELLEBRANDT MAGDOLNA: A Herman Ottó Múzeum leletmentései és ásátásai 1975-ben	65

TÖRTÉNELEM—GESCHICHTE

JOÓ TIBOR: A szikszói református templom	73
Die reformierte Kirche von Szikszó	88
VERES LÁSZLÓ: Adatok az avasi egyház 16—19. századi gazdálkodásához	91
Beitrag zur Landwirtschaft der Kirchengemeinde „Avas“ im 16—19. Jahrhundert	110
DOBROSSY ISTVÁN: Gazdaság- és társadalomtörténeti adatok a miskolci céhek áru- színeinek 18—20. századi történetéhez	113
Wirtschafts- und Gesellschaftshistorische Beiträge zur Geschichte der Verkaufshallen der Zünfte in Miskolc im 18—20. Jahrhundert	149
HÓGYE ISTVÁN: A gazdálkodó Kazinczy Ferenc	151
Kazinczy Ferenc als Landwirt	163

NÉPRAJZ—VOLKSKUNDE

BODÓ SÁNDOR: Jelzett miskolci fazekasmunkák	165
Gezeichnete Miskolcer Töpferarbeiten	187
FÜGEDI MÁRTA: Kéziratok gyógyító könyv a 18. század végéről	189
Handschriftliches Heilbuch vom Ende des 18. Jahrhunderts 207	207
VIGA GYULA: 19. századi miskolci kalendáriumok néprajzi vonatkozásai	209
Volkskundliche Bezüge der Miskolcer Kalendarien des 19. Jahrhunderts	229
PETERCSÁK TIVADAR: Baromfitartás Filkeházán	231
Geflügelhaltung in Filkeháza	245
SZABÓNÉ FUTÓ RÓZSA: Növények szerepe a népi gyógyászatban Taktaszadán	247
Die Rolle der Pflanzen in der Volksheilkunde in Taktaszada	258
KUNT ERNŐ: Temetkezési szokások Pányokon	261
Beerdigungsbräuche in Pányok	288
DÖMÖTÖR SÁNDOR: Geszten Józsi Borsodban I.	291
Józsi Geszten in Borsod I.	320

TERMÉSZETTUDOMÁNY—NYTURWISSENSCHAFTEN

SZATHMÁRY LÁSZLÓ: A Hillebrand barlang neolitikus csontvázletele	321
Die neolitische Skelettfunde der Hillebrand-Höhle	336
VARGA ZOLTÁN: Az Amphipyra berbera Rungs, 1949 (Lep.: Noctuidae) elterjedése Magyarországon	339
Die Verbreitung von Amphipyra berbera Rungs, 1949 (Lep.: Noctuidae) in Ungarn	348
GYULAI PÉTER: A Bükk hegység Macrolepidoptera faunájának ökológiai és állatföldrajzi vizsgálata. Diurna I.	349
Ökologische und zoographische Untersuchungen der Makrolepidoptera-Fauna im Bükk-Gebirge	369

A DIÓSGYŐR—TAPOLCA-BARLANG ÁSATÁSÁNAK EREDMÉNYEI

HELLEBRANDT MAGDOLNA—KORDOS LÁSZLÓ—TÓTH LAJOS

Miskolcon, a diósgyőri völgyet dél felől lezáró Vártető hegy lábánál, a „Vár” strandfürdő délnyugati sarkában nyílik a Diósgyőr—Tapolca-barlang¹. Előtte az 1930-as években még folyt a Szent György-forrás vize. A területet azóta feltöltötték, s a forrás a strandot látja el.

A mellékjárataival együtt 70 m hosszú, 240 m tszf. magasságban nyíló barlang előterében, s annak első pincszerű termében 1973-ban a miskolci Herman Ottó Múzeum leletmentő ásatást végzett. Ennek során több rétegből gazdag középsőpaleolit eszközanyag és ősmaradvány-együttes került elő. Ennek feldolgozását tartalmazza a közlemény. Az ásatásról Hellebrandt Magdolna; a paleolitikok tipológiai és ásvány-kőzettani vizsgálatáról Tóth Lajos, az üledék-földtani és őslénytani viszonyokról Kordos László írta az alábbi fejezeteket.

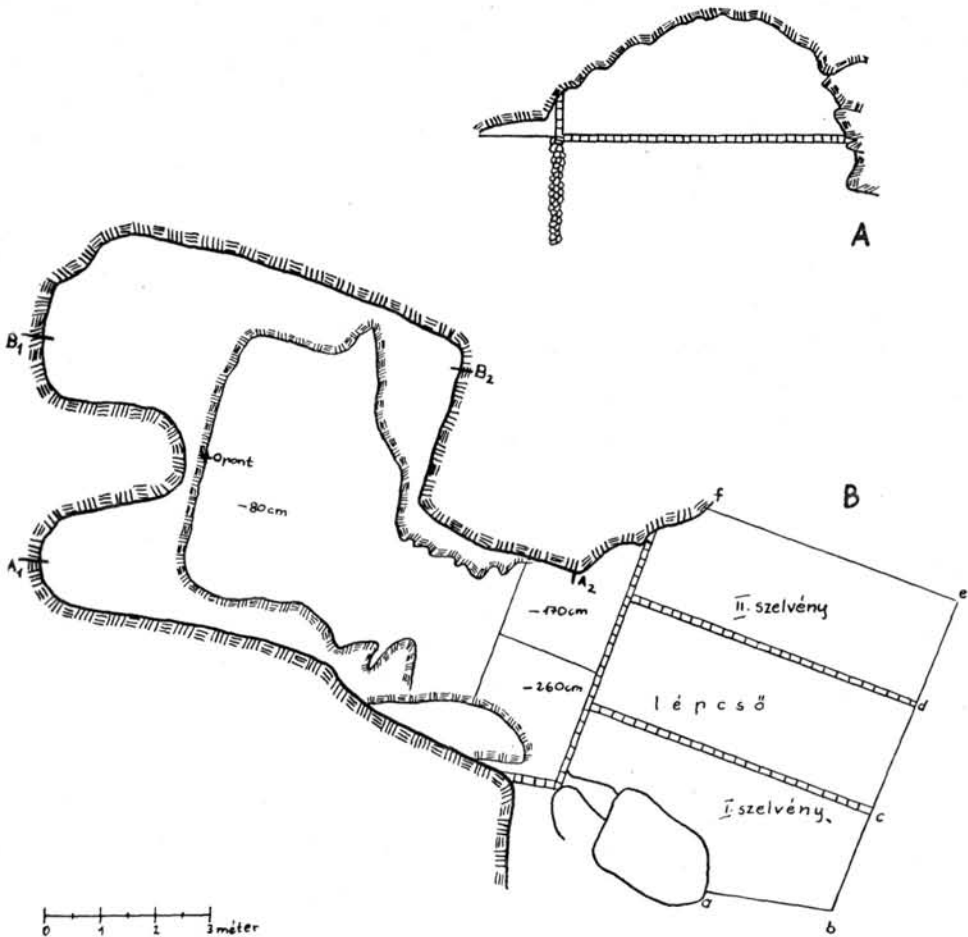
Ásatás

A barlangban először Szendrei János ásatott 1882-ben.² Feltűnőnek találta a rétegekből előkerült sok tördelt csontot, azonban a kőszközöket nem ismer-
te fel. Az anyagot visszatemette, s ez a későbbiekben jelentős rétegzavart okozott. Az 1932—34-es években Saád Andor folytatott ásatásokat a barlang belsejében. Eltávolította a zavart rétegeket. Több mint ezer gyártáshulladékot és eszközt talált.³ A leletanyag nagy száma és a barlang alacsony fekvése miatt gondolta Vértés László,⁴ hogy a Diósgyőr—Tapolca-barlang eszközkészítő műhely volt, s nem lakóbarlang.

1973-ban Miskolc város tanácsa elhatározta, hogy a barlangban szauna hidegvizes medencét létesít. Az építkezés megkezdése előtt a Herman Ottó Múzeum régészeként Saád Andor közreműködésével⁵ leletmentő ásatást végeztem.⁶ A barlang belsejében kezdtük a munkát (1. kép). Eltávolítottuk az átlag 80 cm-es kitöltést, a „0” ponttól 3,5 m távolságig (2. kép). Innen a szálkó erősen lejt. A kijárat előtti szakaszon 1,8 m szélességben, 2,7—4,5 m mélységben feltört a talajvíz. A barlang belsejében érintetlen réteget nem találtunk. A barlang bejáratát elzáró téglafalat lebontottuk, a barlanghoz vezető beton lépcsőt kiemeltük, majd ennek két oldalán kijelöltük a szelvényeket.

Az *I. szelvény* (3. kép) *1. rétegében*, a humuszban nagy mennyiségű holocén állatsont került elő, valamint kvarcporfir darabok. Lsz. 74. 2. 1—3.

2. réteg apró kőtörmelékcs agyag. Mellékletet nem tartalmazott.

I. kép. Diósgyőr—Tapolca barlang: A) A barlang bejárata,
B) A barlang és a szelvények alaprajza

3. réteg. Az agyagban nagyméretű kőtömbök voltak. Feltehetően a bejárat rész fölötti szikláról hullottak le. A kitöltő anyag sárgás-vöröses-barna színű mészkőtörmelék. Lsz. 74. 2. 4—25.

3—4. réteg közötti átmeneti szakaszon kvarcporfir és porfirláva pattintékok voltak. Lsz. 74. 2. 26—31. 43.

4. réteg. Apró kőtörmelékes, barnásszürke színű iszapos agyagban hidrokvarcit, kvarcporfir és porfirláva pattintékok és eszközök kerültek elő, valamint mikroszilánkok, melyek anyaga jáspis és obszidián. Lsz. 74. 2. 32—42. Négy méter mélységben feltört a talajvíz, így a szelvényt tovább nem ástuk.

II. szelvény (4. kép) *f* sarkánál 30 cm szélességben, 1,75 m hosszan habarcsos a föld. A barlang nyílásának elfalzásakor bolygathatták meg ezeket a rétegeket.

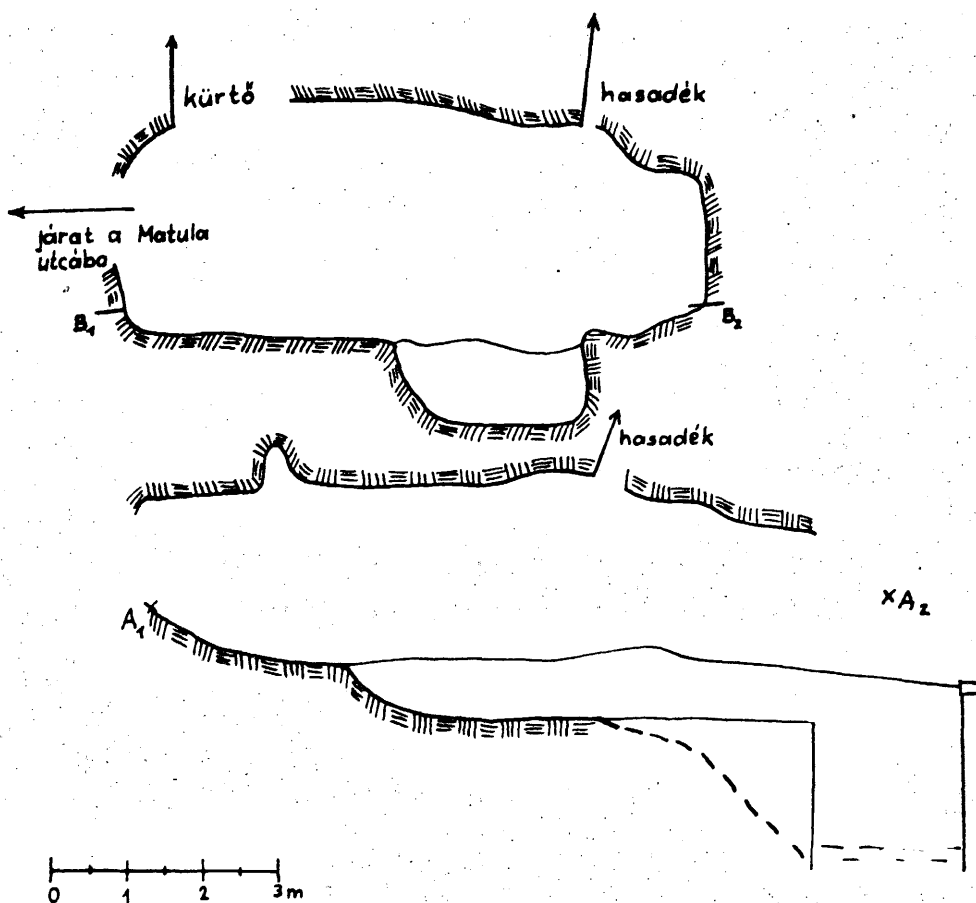
1. réteg. Humusz.

2. réteg. Apró kőtörmelékes, vörös agyag.

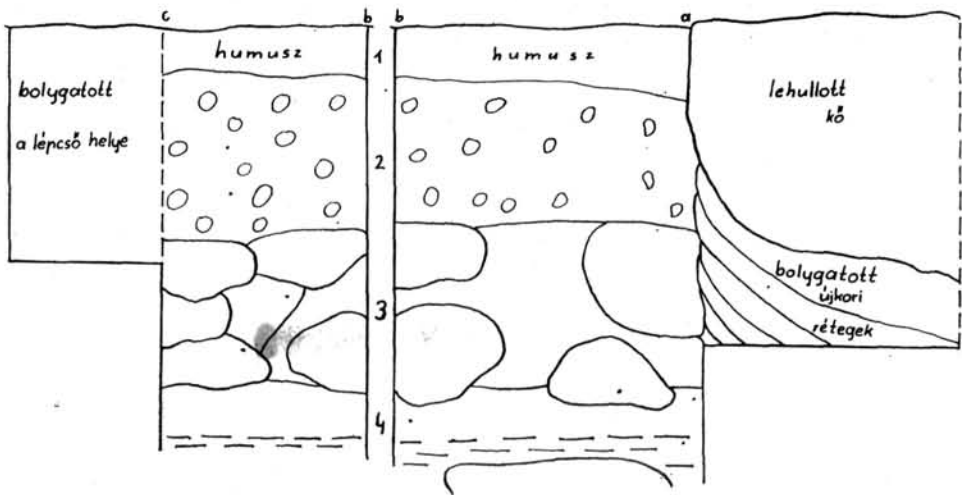
3. réteg. Nagy kőtömbök között vörösesbarna agyag. Lsz. 74. 2. 44—55.

4. réteg. Vörösseszürke agyag, nagy kőtömbökkel. A réteg a 74. 2. 56—83. leltári számú leleteket tartalmazza.

5. réteg. Világosabb szürke, apró mészkőtörmelékes iszapos agyag. A 74. 2. 84—345. leltári számú tárgyak kerültek elő a rétegből. 5—20 kg-os görgetett porfírláva tömböket (Lsz. 74. 2. 346—356.) találtunk 4,5 m mélyen. Keménységi foka igen magas. A talajvíz ebben a rétegben feltört, az építkezést elkezdték, így a leletmentést nem folytathattuk. Az ásás során az I. szelvény 3., illetve

2. kép. A barlang A_1 — A_2 , B_1 — B_2 pontok közötti hosszanti metszetei

3. kép. I. szelvény c—b, b—a szelvényfalának rétegrajza

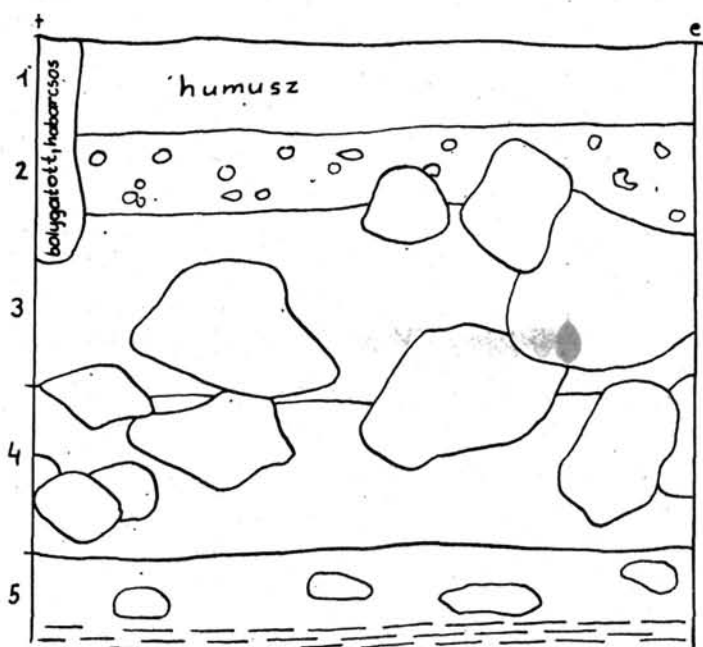
a II. szelvény 4. rétegében a szeleta kultúra kísérőanyagát találtuk meg, majd a több mázsás kőtömbök alatt az I. szelvény 4., illetve a II. szelvény 5. rétegében a moustieri kultúra leleteit tártuk fel.

Paleolitik ásvány-kőzettani vizsgálata

Az I—II. szelvény leírt rétegeiből felszínre került eszközök anyaga ásványtanilag jól szétválasztható. A bükki barlangok és a Bükk környéki nyíltszíni, ős kőkori telepek anyagában eddig is ismertek voltak. Az egyes szelvények és rétegek paleolitikájának anyagmegoszlása a következő:

Megnevezés	I. szelvény		II. szelvény		
	3. réteg	4. réteg	3. réteg	4. réteg	5. réteg
	%		%		
Porfirit	31	12,5	11	13	52,2
Üveges kvarcporfir	27,5	25	66	71	30,2
Kvarcit	6,5	25	—	4	8,3
Hidrokvarcit	17,5	37,5	11	4	3,1
Tűzkő	13,3	—	11	—	6,2
Radiolarit	3,4	—	—	8	—
Összesen	99,2	100	99	100	100

A fenti táblázat alapján diagramot szerkesztettünk (5. kép). A táblázatban és a diagramban feltüntetett nyersanyagok közül az üveges kvarcporfir, porfirit, kvarcit és hidrokvarcit helyi jellegű nyersanyagok. A radiolarit közvetett úton

4. kép. II. szelvény f—e szelvényfalának rétegrajza

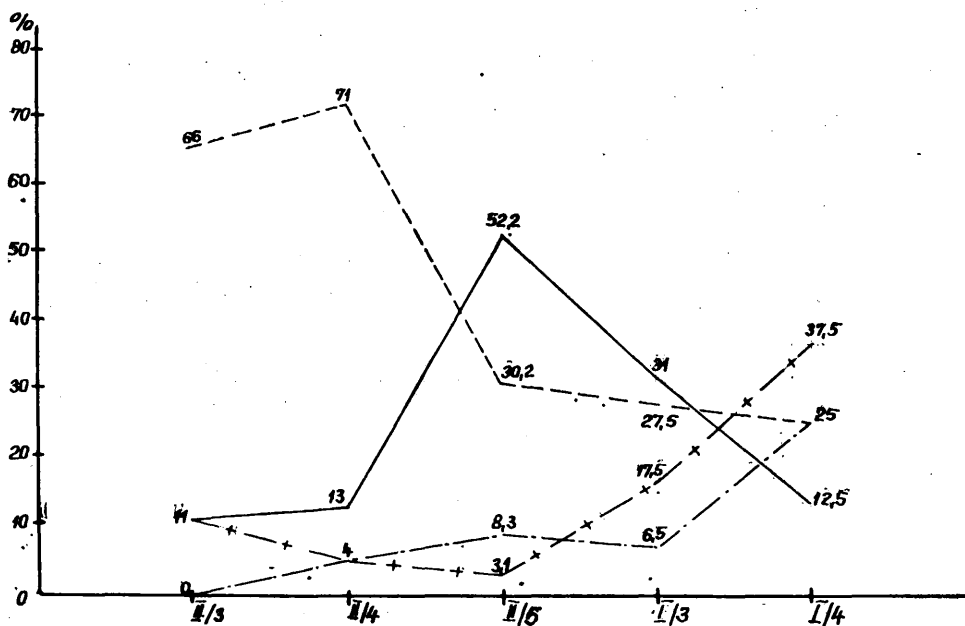
— a Hernád folyó hordalékával — kerül az Észak-Kárpátok vidékéről a Bükk-hegység környékére. A tűzkő primér előfordulása bizonytalan.

Üveges kvarcporfir. Korábbi vizsgálataink során kimutattuk, hogy az üveges kvarcporfir egyetlen helyi előfordulása Bükk-szentlászló és közvetlen környéke. Röntgen diffrakciós vizsgálataink eredményeit már korábban közöltük.⁷

Hidrokvarcit. A hidrokvarcitok elsősorban avasi eredetűek, de néhány szilánk anyagában, az Arka környéki hidrokvarcitok is kimutathatók.

Porfir. A zavartalan II. szelvény 5. rétegeinek eszközanyaga 52,2%-ban különféle színű porfir. Ez az anyag korábban nem keltette fel a kutatók figyelmét annak ellenére, hogy a Subalyuk főleg java mousterien anyagában is már kimutatható volt. **Helyi előfordulása:**

Diósgyőr—Bánya, bükk közvetlen környéke, ill. a triász ladini emeletében történt intenzív vulkáni tevékenység törésvonalának környéke. (A Szeleta kultúra alapanyagának — az üveges kvarcporfirnak — korábban helytelenül „hamuszürke kalcedonnak” nevezett anyaga is ekkor keletkezett.) A porfirtek vizsgálatát kétféleképpen végeztük:

Porfirit: —————
 Üveges kvarcporfir: - - - - -
 Kvarcit kavics: - · - · -
 Hidró kvarcit: - + - + -

5. kép. Az I—II. szelvény rétegeinek nyersanyag-megoszlása

1. Mikroszkópos elemzés

A vizsgálatot Csordás István a Miskolci Nehézipari Műszaki Egyetem Ásványtani Tanszékén végezte el, melynek eredménye: „Eredetileg fluidális textúrával rendelkező erősen bontott anyaga kvarcporfirit. Az alapanyag üveges szerkezetű, tele finom kristallitokkal, melyek anyaga kvarc, szericit, chlorit és karbonát (kalcit). Tartalmaz piritet, hematitot és több-kevesebb opált, bitumenes, kénes szennyeződést. Az alapanyagban erősen bontott plagioklász reliktumok vannak beágyazva, unduláló kioltást mutató xenomorf kvarc és kevés kloritosodott piroxén jelenlétével. A plagioklászokban nyomokban meglevő ikerlemezes jelleg látható. A nagyobb porfiros elegyrészek piritet, hematitot és bitumenes beágyazásokat tartalmaznak.

2. Színkép vizsgálat

A színkép elemzésre a mikroszkópos próbákat (lelt. szám: 74. 2. 155. 208. 355.) használtuk fel. A vizsgálatokat *Paksy László*, a Lenin Kohászati Művek színképlabor vezetője folytatta le. A vizsgálat eredményeként a következő táblázatot közöljük.

Diósgyőr—Tapolca-barlang porfirit eszközök színkép elemzési eredménye

Próba és leltári szám	74.2.155	74.2.208	74.2.355
SiO ₂	63,97	61,17	61,38
Al ₂ O ₃	14,07	15,59	13,83
FeO + Fe ₂ O ₃	3,69	5,39	3,71
NaO	3,00	3,00	3,00
CaO	2,13	3,50	2,01
MgO	1,42	1,81	1,27
TiO ₂	0,35	0,21	0,20
MnO	0,03	0,03	0,03
CuO	0,01	0,01	0,01
V ₂ O ₅	nyom.	nyom.	nyom.
Ba	0,00	0,00	0,00
K	1,00	1,00	1,00
Egyéb Cl, F, S és poliszilikátok O ₂ tartalma	10,33	8,29	13,56
Összesen	100,00%	100,00%	100,00%

Régészeti vizsgálat

Előzetes jelentésünk bevezető soraiban ismertettük a Diósgyőr—Tapolca-barlang korábbi ásatásait, melyek alapján *Vértes László*⁸ a leleteket a Szeleta kultúra kései és fejlett szakaszaival azonosította. A *Saad Andor* által 1932-ben feltárt barlang eszközanyaga igen heterogén. Az alsó, barna réteg anyagából felszínre kerültek olyan kvarcit kavics eszközök, melyek elkerülték a kutatók figyelmét. Saad Andor már korábban is felhívta a figyelmet ezekre az eszközökre és feltételezte a Szeleta kultúra mellett a mousterien jelenlétét is.⁹ Az 1973. évi leletmentő ásatás során felszínre került anyag előzetes vizsgálatát elvégeztük. A régészeti feltárás során körülbelül 200 db szilánkot és eszközt vizsgáltunk meg.

Előkészítés, megmunkálás. Az eszközök, ill. szilánkok kb. 15%-ánál lehetett csak megfigyelni a leütési technikát, ezek megoszlása: II. szelvény 5. réteg: clactonien 68%; levalloisien 32%. Az eszközkészítés technológiája során a görgetegkavics → hasítás, tömbkavics → hasítás technikája figyelhető meg.

Retusálás. Az eszközök „finom” kialakítása során használatos retusok fajtája a felső 3. és részben a 4. réteget kivéve igen primitív. A II. szelvény 5. rétegéből előkerült eszközök között néhány igen kezdetleges felületi „pikkelyesen” retusált szakóca és hegyszerű eszköz is található.

Eszközök megoszlása: az I. szelvény 3—4 és a II. szelvény 3—4—5. rétegeiből kb. 165 db eszközt válogattunk ki, melyek eszközmegoszlása a következő:

Megnevezés	I. szelvény				II. szelvény					
	3. réteg		4. réteg		3. réteg		4. réteg		5. réteg	
	%	db	%	db	%	db	%	db	%	db
Kaparó	10,7	3	12,5	1	—	—	12,5	3	14,6	14
Hegy	—	—	—	—	11,1	1	—	—	13,3	13
Szakóca	—	—	—	—	—	—	—	—	3,1	3
Fúró	—	—	—	—	33,3	3	—	—	11,3	11
Árvésd	—	—	—	—	—	—	—	—	7,3	7
Tompított hátú penge	—	—	—	—	11,1	1	—	—	—	—
Retusált penge	10,7	3	—	—	22,2	2	—	—	—	—
Gerincén retusált penge	3,5	1	—	—	—	—	—	—	—	—
Nem retusált penge	—	—	—	—	22,2	2	—	—	2,3	2
Magkő	—	—	12,5	1	—	—	—	—	—	—
Megmunkált szilánk	32,1	9	37,5	3	—	—	54,2	13	29,0	29
Nem megmunkált szilánk	42,8	12	37,5	3	—	—	33,3	8	16,7	16
Összesen	99,8	28	100,0	8	99,9	9	100,0	24	97,6	95

A vizsgálatok során — figyelembe véve az üledékföldtani vizsgálatokat — egyértelműen zavartalan rétegnek minősített II. szelvény 5. rétegének elkülönített eszköz megoszlása — a megmunkált ill. nem megmunkált szilánkok nélkül a következő:

Különféle kaparók:	27,0%
Hegyszerű eszközök és szakócák:	30,5%
Különféle fúrók:	21,3%
Különféle vésők:	13,6%
Chopper:	3,8%
Penge:	3,8%
Összesen:	100,0%

A feltárt rétegekből a felszínre került eszközök leírását az alábbiakban közöljük.

Eszközleírás

I. szelvény

I. tábla

1. Gerincén retusált karcsú *penge*. Mérete: 4,2×0,7×0,5 cm. Leltári szám: 74. 2. 28.
2. *Hegyszerű*, igen finoman retusált felsőpaleolit jellegű *penge*. Az alap enyhén ívelt. A csúcs igen finoman kidolgozott. Anyaga: üveges kvarcporfir. Mérete: 4×1,6×0,2 cm. Leltári szám: 74. 2. 12.

3. *Egyenes élű kaparó*. Az alap csúcsos, a hátlap sima, a jobb oldalél durvább formáló, majd finomabb egysoros retussal kaparószerűen kialakított. Az alakító retus magasra fut az eszköz gerincéig. A baloldali él sima. A csúcs bal oldala az előlapról szintén megmunkált. Anyaga: szarukő. Mérete: $4,4 \times 2,5 \times 1,3$ cm. Leltári szám: 74. 2. 31.
4. Felsőpaleolit *penge*. A jobboldali él éles, a baloldali él az eszköz felső harmadában finoman retusált. Anyaga: hidrokvarcit. Mérete: $8,8 \times 2,7 \times 1,3$ cm. Leltári szám: 74. 2. 11.
5. a—b. *Gyaluszerű magkővakaró*, kettős munkaélel. Jellegzetes felsőpaleolit típus. A munkaél egyes szakasza igen finoman, gyöngyretussal kidolgozott. Anyaga: tüzkő. Mérete: $6,3 \times 3,3 \times 3$ cm. Leltári szám: 74. 2. 4.
6. *Poliéder magkő*, szaggatottan futó, jól retusált éllel. Anyaga: hidrokvarcit. Mérete: $6,6 \times 5,5 \times 4,2$ cm. Leltári szám: 74. 2. 40.
7. *Egyenes élű fogazott kaparó*. Kvarcit kavics clactonien szilánkon. Az alap széles, sima felületű. Az eszköz szabályos háromszög alakú. A jobboldali él az előlapról fogazott retussal, kaparószerűen szintén az előlapról megmunkált. Anyaga: kvarcit kavics. Mérete: $5 \times 6 \times 1,2$ cm. Leltári szám: 74. 2. 33.

II. szelvény 3. réteg

II. tábla

1. Nyeles; megmunkált felső paleolit jellegű *pengetőredék*. Az alap egyenes, sima felületű. A jobboldali él az alap mellett nyélszerűen kialakított, az oldalél sima, nem megmunkált. A baloldali él enyhén ívelt, az előlapról egysorosan retusált. A hátlap és az előlap sima. Anyaga: avasi hidrokvarcit. Mérete: $7,3 \times 4 \times 0,8$ cm. Leltári szám: 74. 2. 49.
2. Rövid alapú, jól kidolgozott, nagy levalloise *szilánk*. Az alap egyenes, a hátlap sima, csak a körbe futó éleken megmunkált. Az előlapon, az alap közelében durva szilánkolás látszik. A szaggatottan körbefutó élen helyenként mindkét lapról jól megmunkált *fűrőszerű* kidolgozás látszik. A baloldali él közepén a hátlapról retusált horonyszerű megmunkálás, majd az előlapról történő retusálás kettős fűrőszerű kialakítást biztosít. Az alappal szemben levő csúcsot a hátlapról megmunkálva szintén fűrőszerűen alakították ki. A jobboldali él a baloldali kettős fűrővel szemben szintén hátlapról történő megmunkálással *fűrőszerűen* van kialakítva. Anyaga: üveges kvarcporfir. Mérete: $5,6 \times 8,3 \times 1,5$ cm. Leltári szám: 74. 2. 45.
3. *Pengetőredék* megmunkálatlan éllel. Anyaga: üveges kvarcporfir. Mérete: $1,2 \times 3,3 \times 0,4$ cm. Leltári szám: 74. 2. 50.
4. *Baloldali fűrő* keresztbe csonkított plankonvex szilánkon. Az alap ívelt, a jobboldali él és az alap „durván” megmunkált. A baloldali él az eszköz középvonalától kifelé hajlik. A hátlapról nagy felületű leütésekkel, az előlapról finoman megmunkált. A baloldali él alakító retusa meredeken fut az előlapra. Az alakító retuson finom egysoros retus van elhelyezve. A keresztbe csonkítás után az eredeti élt szintén alakító és egysoros retussal

látták el. A fúró kialakítása határozott, szépen kidolgozott. Az előlap enyhén domború sima, a hátlap egyenes sima. Anyaga: üveges kvarcporfir. Mérete: $4 \times 3,5 \times 1$ cm. Leltári szám: 74. 2. 46.

3—4. réteg határa

5. Tompított hátú *penge* (mikro—gravett töredék?). Az alap ívelt, a hátlapról igen finoman, az előlapról durvábban retusált. A jobboldali él az előlapról jellegzetes tompító retussal van kialakítva, de az oldalél alsó feléig a hátlapról is szépen kidolgozott. A baloldali él a törés közelében igen finoman retusált. Anyaga: tűzkő. Mérete: $0,7 \times 2,3 \times 0,3$ cm. Leltári szám: 74. 2. 54.

II. szelvény 4. réteg

6. Kissé ívelt, *mousterien gerezdkaparó*. Az alap enyhén ívelt felületi szilánkolással. Az alap jobb és a csúcs bal oldalán friss felületű sérülés látszik. A baloldali él tompa, eredeti kavics felszínnel. A jobboldali él enyhén ívelt és jellegzetes lépcsős retussal kaparó-szerűen kidolgozott. A megmunkálás az előlapról a munkaél teljes hosszában, a hátlapról csak az alsó felében történt. Az előlapon a csúcs közelében a lépcsős retus magasra felfut. A hátlapon megmunkálási nyomok nem látszanak. Anyaga: üveges kvarcporfir kavics. Mérete: $8,8 \times 4,5 \times 2$ cm. Leltári szám: 74. 2. 58.
7. *Ívelt kaparó*. A körbefutó munkaél retusa az előlapon magasra felfut. A hátlapról történő egysoros retus szépen kidolgozott. Anyaga: üveges kvarcporfir kavics. Mérete: $2,5 \times 4,5 \times 1,5$ cm. Leltári szám: 74. 2. 65.
8. Gondosan megmunkált *szilánk*. Az alap egyenes, felületén leütési nyomok látszanak. A jobboldali és az alappal párhuzamos csúcs finoman retusált. A csúcstól történő megmunkálás magasan felfut az előlapra. A baloldali él durvábban kidolgozott. A hátlap sima. Anyaga: édesvízi kvarcit. Mérete: $2,8 \times 1,7 \times 0,7$ cm. Leltári szám: 74. 2. 62.
9. Magas gerincű, vaskos clactonien *szilánktöredék*. Az alap az előlapról körben szilánkolt. A jobboldali él a hátlapról durván megmunkált. A baloldali élen a hátlapról jellegzetes szakóca retus van elhelyezve. A hátlap enyhén ívelt. Anyaga: porfir. Mérete: $6,2 \times 4,5 \times 2,1$ cm. Leltári szám: 74. 2. 81.

II. szelvény 5. réteg

III. tábla

1. Ívelt élű *kaparó* ketté hasított zöldes porfir kavicsból. Az alap kissé hornyolt. A hátlap sima, csak a hasítás nyoma látszik. Az előlap domború, a jobboldali él az alap közvetlen közelében kissé megmunkált. A baloldali

- él végig lépcsősen az egyenes élű kaparók mintájára — az alapanyag homogenitásának megfelelően retusált. Anyaga: zöldes-szürke porfir. Mérete: $4,8 \times 4,3 \times 1,3$ cm. Leltári szám: 74. 2. 166.
2. a—b. *Szakóca* porfir kaviczból. Az alap egyenes, eredeti felszínnel. Az előlap a csúcs közelében felületi, durva pikkelyes retussal van ellátva. A jobboldali él az eszköz feléig egyenes, párhuzamos a bal oldaléval, majd a csúcs felé hajlik. A csúcs kialakítása hangsúlyozott, a hátlapról is megmunkált. Anyag: porfir. Mérete: $6,4 \times 4,5 \times 2$ cm. Leltári szám: 74. 2. 178.
3. a—b. Primitív *mousterien* hegy. Az alap kissé hegyes, jól megmunkált, az alaptól a csúcsig éles gerinc halad. A jobboldali él az előlapról, a baloldali él a hátlapról jellegzetes lépcsős retussal helyenként megmunkált. A hátlap sima, a szélek mentén lépcsősen retusált, a felületen megmunkálási nyomok látszanak. Anyaga: porfir. Mérete: $4,15 \times 2,5 \times 1,5$ cm. Leltári szám: 74. 2. 102.

IV. tábla

1. Ívelt élű *kaparó*. Az alap egyenes, a hátlap sima, az előlap domború. A jobboldali él erősen ívelt és jellegzetes, nagy felületű szakóca retussal kaparó-szerűen megmunkált. A baloldali él közepén egyetlen leütés látszik. Anyaga: porfir. Mérete: $8,5 \times 6,7 \times 3,4$ cm. Leltári szám: 74. 2. 191.
2. Kezdetleges *hegy*. Az alap enyhén csúcsos, az elő- és hátlap az élek mentén durván megmunkált. A csúcs az elő- és hátlapról alakított. Anyaga: tüdőszínű, fehérszemcsés porfir. Mérete: $5,4 \times 3,2 \times 1,5$ cm. Leltári szám: 74. 2. 171.
3. Durván kialakított „*levélhegy*”. Az alap ívelt, a jobboldali él megmunkált, a baloldali él a csúcs körül kidolgozott. A csúcs mindkét lapról alakított. Az előlap jobban kidolgozott, mint a hátlap. Anyaga: porfir. Mérete: $3,8 \times 2,5 \times 0,65$ cm. Leltári szám: 74. 2. 154.
4. a—b. Alsó paleolit jellegű *chopper*. Az alap enyhén ívelt. A körbefutó él durván chopper-szerűen megmunkált. Anyaga: üveges kvarcporfir. Mérete: $4 \times 5,4 \times 3,2$ cm. Leltári szám: 74. 2. 194.
5. *Szakóca kaparó*. (chopper?) Az alap kissé ívelt az elő- és hátlap kétharmad részt sima. A jobboldali élen elnagyolt nyomok látszanak. A baloldali él az alaptól a csúcsig szakóca retussal durván megmunkált. A csúcs az előlapról finoman, a hátlapról durván kidolgozott, a jobb oldalérről történő szilánkolása durva, árvésőszerű formát kölcsönöz az eszköznek. Anyaga: tűzkő kavics. Mérete: $4,5 \times 4 \times 2$ cm. Leltári szám: 74. 2. 249.
6. Közepes nagyságú megmunkált *poliéder szilánk*, a csúcson „*árvéső*”-szerű kialakítással. Az alap csúcsos, a hátlapról durva leütés látszik. A jobboldali él a szilánk közepén enyhén megmunkált, a felső része kissé ívben hajlik a csúcshoz. A baloldali él első harmada tompa, eredeti kavics felszínnel. Az él felső harmada az előlapról jellegzetes lépcsős retussal erőteljesen megmunkált. Az elő és hátlap a nagy leütési felület kivételével sima. Anyaga: üveges kvarcporfir (kavics). Mérete: $4,2 \times 3 \times 1,8$ cm. Leltári szám: 74. 2. 105.

7. Durván megmunkált, *hegyszerű* töredék. A töret vonala egyenes. A baloldali él csak az előlapról szilánkolt. A tompa csúcs mindkét oldalról alakított, a hátlap sima, az előlapon enyhe gerinc fut végig. Anyaga: porfirit. Mérete: $3 \times 2,3 \times 1,5$ cm. Leltári szám: 74. 2. 103.
8. *Megmunkált szilánk*. Az alap csúcsos, a hátlapról kaparószerűen alakított jobboldali alsó éllel, mely kifelé hajlik, majd egyenesen tart a csúcshoz. Az egyenes szakasz a hátlapról kagylósan leütött. A baloldali él az előlapról megmunkált. A csúcs egyenes, a hátlapról szilánkolt. Az előlapon ipszilon alakú gerinc fut az alaptól a csúcsig, a hátlap enyhén domború. Anyaga: porfir (szürke). Mérete: $2,7 \times 2 \times 1$ cm. Leltári szám: 74. 2. 123.

V. tábla

1. *Fűrő*, vaskos trapéz keresztmetszetű szilánkon. Az alap egyenes, a hát- és előlap sima. A jobboldali él az eszköz feléig a baloldali éllel párhuzamos, majd kissé ívesen hajlik a csúcshoz. A baloldali él az eszköz feléig a baloldali éllel párhuzamos, majd kissé ívesen hajlik a csúcshoz. A baloldali él az eszköz kétharmadáig tompa, magas, innét egyetlen leütéssel erősen hornyoltan halad a fűrőként kialakított csúcshoz. Anyaga: zöldes porfirit. Mérete: $6,8 \times 4 \times 2,2$ cm. Leltári szám: 74. 2. 176.
2. *Fűrő* vaskos szilánkon, az alapnál gyaluvakarószerű megmunkálással. A hátlap sima, az előlap durván megmunkált. Az alapon kezdetleges gyaluvakarószerű megmunkálás látszik. A jobboldali él az eszköz egyharmadától a csúcs felé magashátú. A baloldali él egyenes, magashátú, durván kidolgozott. A csúcs fűrőszerű kiképzéssel jól hangsúlyozott. Anyaga: porfirit. Mérete: $5,8 \times 3 \times 1,5$ cm. Leltári szám: 74. 2. 173.
3. Széles, *magas gerincű szilánk*, fűrőszerű kialakítással. Az alap enyhén ívelt, a jobboldali él sima, a hátlap a baloldali él felé durván szilánkolt. A csúcs enyhén hornyolt, a jobboldali él és a hornyoltan kialakított csúcs fűrőszerűen megmunkált. Anyaga: porfirit. Mérete: $5,8 \times 4 \times 2$ cm. Leltári szám: 74. 2. 172.
4. *Baloldali fűrő* háromszög keresztmetszetű kvarcit kavics szilánkon. Az alap a hátlapról „hornyolt”. A jobboldali él a hátlapról durván, szakóca retussal megmunkált. A csúcs az alappal szemben egyenes, a hátlapról két leütéssel, fűrőszerűen van kialakítva. Anyaga: kvarcit kavics. Mérete: $4,2 \times 3,4 \times 1,4$ cm. Leltári szám: 74. 2. 251.
5. Rövid, *vaskos kvarcit szilánk*. Az alap enyhén ívelt, eredeti felszínnel. A hátlap sima, az előlapon megmunkálási nyomok látszanak. A jobboldali él sima, a baloldali élen az alap mellett az előlapról egyetlen leütés látszik. A csúcs enyhén ívelt, a hátlapról egyetlen ütéssel van kialakítva. Anyaga: kvarcit kavics. Mérete: $3 \times 2,7 \times 1,8$ cm. Leltári szám: 74. 2. 266.
6. *Fűrő* — rövid kvarcit kavics szilánkon. Az alap közepén enyhén hornyolt. A jobboldali él magas. A hátlap sima, a baloldali élen néhány alakító leütés látszik. A csúcs az előlapról hornyoltan van kialakítva, a hornyolás bal oldalán fűrőszerű kiképzés van. Anyaga: kvarcit kavics. Mérete: $2,6 \times 2,2 \times 1,8$ cm. Leltári szám: 74. 2. 256.

7. Kvarcit kavics *gerezd kaparó*. Az alap ívelt, eredeti kavicsfelszínnel. A jobb-
oldali él csak a csúcs felső harmadában, a baloldali él az alapig megmun-
kált. A baloldali élen „szakóca”-szerű megmunkálás és használati nyom
látszik. A jobboldali él a csúcs mellett az előlapról finomabban kidolgo-
zott. A csúcs az elő- és hátlapról egyetlen leütéssel vésőszerűen kialakított.
Az elő- és hátlapon megmunkálási nyomok látszanak. Anyaga: kvarcit
kavics. Mérete: $4,1 \times 2,4 \times 0,85$ cm. Leltári szám: 74. 2. 93.
9. Durva *egyenes élű kaparó*, magashátú szilánkon. Az alap egyenes, bulbus
nélkül. A hátlap sima, az előlapon leütés nyomok látszanak. Az alap jobb
oldala az oldalél egyharmadában fúrószerűen van kialakítva. A fúrószerű
csúcs mindkét oldala, továbbá a folytatódó oldalél középső harmada durván
retusált. Az oldalél enyhén hajlik az eszköz középvonalában levő csúcshoz.
A bal oldalél a jobb oldalél felső kétharmadával párhuzamos, sima élű.
A csúcs baloldali éle a hátlapról sima, közel párhuzamos a jobboldali él
fúrószerű kialakítás első egyharmadával. Anyaga: világos szürke, kissé
korrodált felületű porfir. Mérete: $4,5 \times 4 \times 2$ cm. Leltári szám: 74. 2. 161.
9. *Ívelt élű kaparó*. Az alap sima, eredeti felszínnel. A hátlapon durva retus
nyomok látszanak. Az előlap domború. A jobboldali él ívelt, mindkét
lapról kaparószerűen retusált. A baloldali él egyenes, szintén kaparószerűen,
mindkét oldalról retusált. Anyaga: porfir. Mérete: $4,6 \times 3,3 \times 1,5$ cm.
Leltári szám: 74. 2. 305.
10. Rövid, *széles kvarcit kavics szilánk*. Elő- és hátlap sima, az alap széles, kissé
látszik a leütés nyoma. A félkörívben haladó élen durva megmunkálás
nyomai látszanak. Anyaga: kvarcit kavics. Mérete: $2,5 \times 4 \times 1,3$ cm. Leltári
szám: 74. 2. 253.

VI. tábla

1. a—b. Közel háromszögű, *primitív hegy*, háromszög keresztmetszetű szilánkon. Az alap egyenes, eredeti felszínnel. A jobboldali él az alap mellett a hátlapról megmunkált, majd élesen halad a csúcshoz. A baloldali él egyenes vonalú a csúcsig, a hátlapról szilánkolt. A csúcs az elő és hátlapon kialakított egy-egy leütéssel. Az előlapon a csúcstól az alapig gerinc halad. A hátlap sima. Anyaga: porfir. Mérete: $3,8 \times 3 \times 1,4$ cm. Leltári szám: 74. 2. 144.
2. a—b. *Rövid moustérien hegy*. Az alap kissé hornyolt. A hátlap teljesen sima, eredeti „kavics” felszínnel. Az előlapon durva megmunkálási nyomok látszanak. A jobboldali él az alap közelében megmunkált, további része a csúcsig a hátlapról retusált. A csúcs kialakítását az előlapról lefutó gerinc és a hátlapról történő csúcskialakítás biztosítja. A baloldali él további lefutása ívesen hajlik az alaphoz és a nyersanyag tulajdonságából eredően durván megmunkált. Anyaga: korrodált felületű porfir, vasoxidos foltokkal. Mérete: $5,5 \times 4,4 \times 1,9$ cm. Leltári szám: 74. 2. 163.
3. a—b—c. Durván kialakított *szakóca*. Az alap egyenes, élszerűen az elő és hátlap felől megmunkált, a jobb oldalán kissé csúcsos, fúrószerűen kialakított. A jobboldali él az eszköz feléig a baloldali éllel párhuzamos,

innét a csúcshoz hegszerűen hajlik. A csúcs hangsúlyozott az elő- és hátlapról jól kidolgozott. Anyaga: porfirít. Mérete: $8 \times 4,6 \times 3$ cm. Leltári szám: 74. 2. 175.

VII. tábla

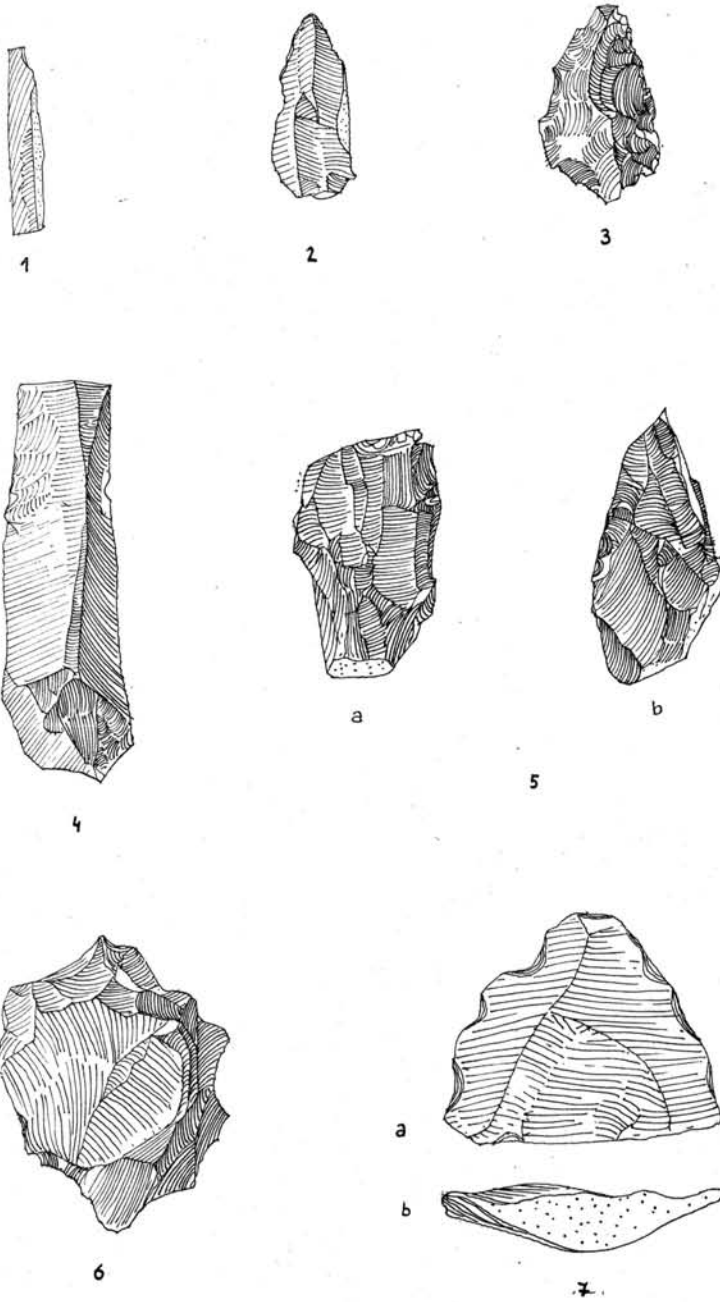
1. a—b—c. Primitív, *háromszög formájú hegy*. Az alap enyhén ívelt, a baloldali él fele a hátlapról durván megmunkált. A jobboldali él magas, sima háttal egyenesen halad a csúcshoz. A baloldali él az előlapról végig megmunkált, kaparószerű éllel fut a csúcsig. A csúcs kialakítása az alap felé hosszanti leütéssel történt. Az előlap enyhén megmunkált. A hátlap sima. Anyaga: zöld porfirít. Mérete: $3,9 \times 3,2 \times 1,1$ cm. Leltári szám: 74. 2. 149.
2. a—b. *Árvéső* rövid, magas gerincű kvarcit kavics szilánkon. A hátlap és mindkét oldalél sima. A csúcs az elő- és hátlapról megmunkált, az árvéső kialakítás jól látszik. Anyaga: kvarcit kavics. Mérete: $3,7 \times 2 \times 1,7$ cm. Leltári szám: 74. 2. 287.
3. a—b. *Árvéső* kissé hornyolt vésőéllel. Az alap ívelt, az alapról meredek él fut fel az előlapra. A jobboldali él enyhén ívelt, a csúcshoz közelebbi kétharmada az elő és hátlapról egyetlen leütéssel megmunkált. A baloldali él tompa, az alap közelében leütési nyomok látszanak. A csúcs a hátlapról árvésőszerűen kidolgozott. Az előlap sima, a hátlap felületén megmunkálási nyom látszik. Az elő- és hátlap közel párhuzamos. Anyaga: porfirít. Mérete: $4,3 \times 2,5 \times 1,6$ cm. Leltári szám: 74. 2. 101.
4. a—b. *Fűrő* rövid, megmunkált szilánkon. Az alap egyenes, az elő- és a hátlapról egyaránt megmunkált. A jobboldali él az eszköz első harmadában kifelé hajlik és a hátlapról durván megmunkált, majd erős ívben, a hátlapról megmunkálva halad a fűrőként kialakított csúcsig. A baloldali él az eszköz felső negyedében enyhén ívelt, alsó része az elő- és hátlapról, felső része csak az előlapról lépcsősen retusált. A jobboldali fűrő kialakítása hangsúlyozott, az elő- és a hátlapról egyaránt látszik. Az előlap kissé domború, a hátlap sima, csak az élek mentén megmunkált. Anyaga: porfirít. Mérete: $4 \times 2,5 \times 1,3$ cm. Leltári szám: 74. 2. 108.

Üledékföldtani viszonyok

Az 1973-ik évi ásatás során feltárt bejárat előtti két szelvényből a következő mintákon végeztünk üledékföldtani vizsgálatot a Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Földrajzi Intézetében: II/5., II/4., II/3., valamint I/4. és I/3.

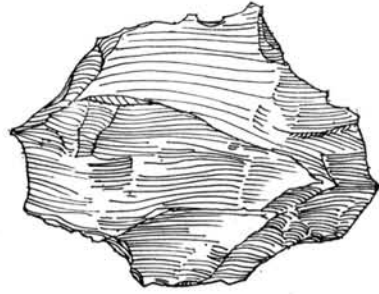
A biztosan bolygatatlan legalsó helyzetű II. szelvény 5. rétege szemcseösszetétele alapján élesen különbözik mindegyik többi mintától. A kumulatív szemcseösszetételi görbe (6—7. kép) alapján e réteg anyaga osztályozatlan, szoliflukciós jellegű. Az agyag és iszap frakció mennyisége rendkívül kevés (a többi mintánál is), enyhe maximumokat a lösz-, finomszemű homok- és középszemű homok frakcióban találni. Bár a görbén nem szerepel, de a II/5.

I. tábla

II. tábla

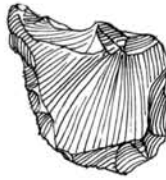
1

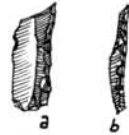
2

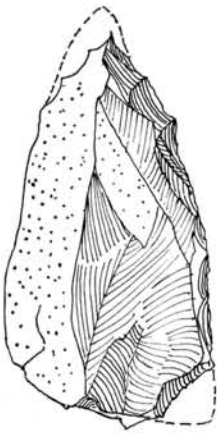
3

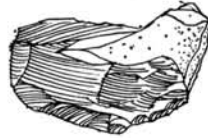
4

5

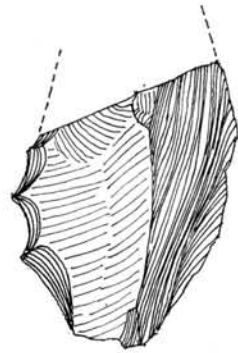
6

7

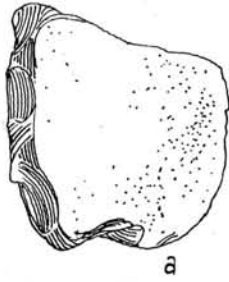

8

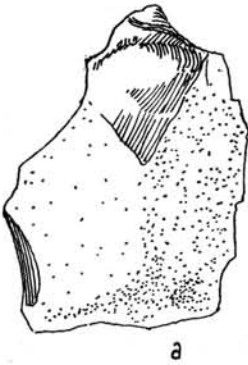

9

III. tábla

1

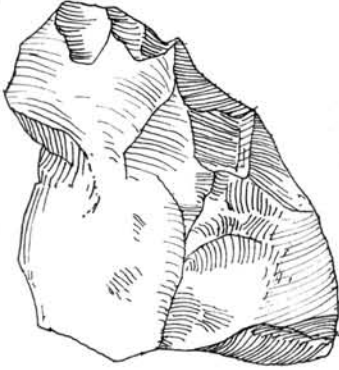

2

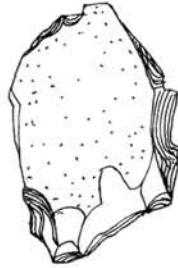

3

IV. tábla

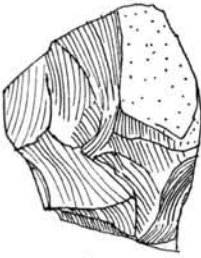
1

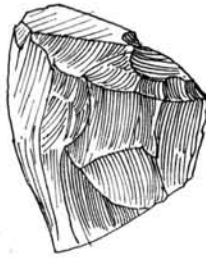
2

3

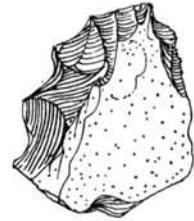

b

a

4

5

a

b

6

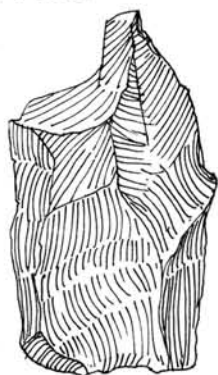

7

8

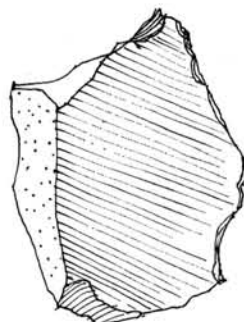
V. tábla

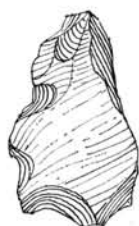
1

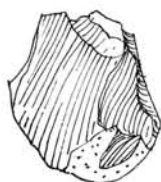
2

3

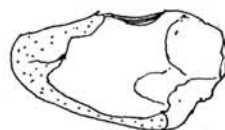
4

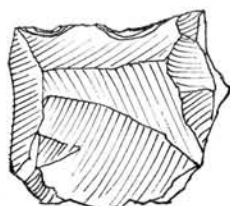
5

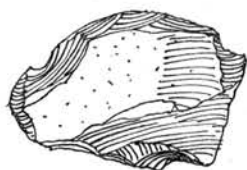
6

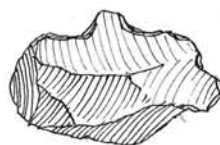
7

8

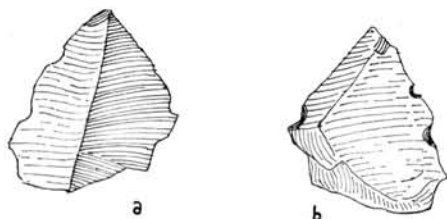

9

10

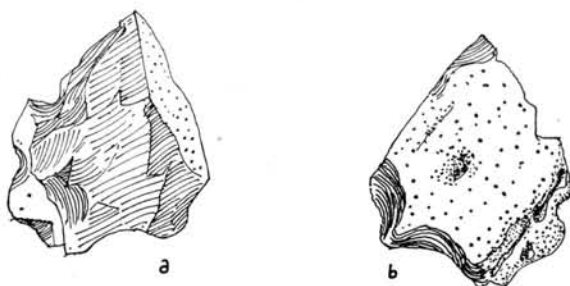
VI. tábla

a

b

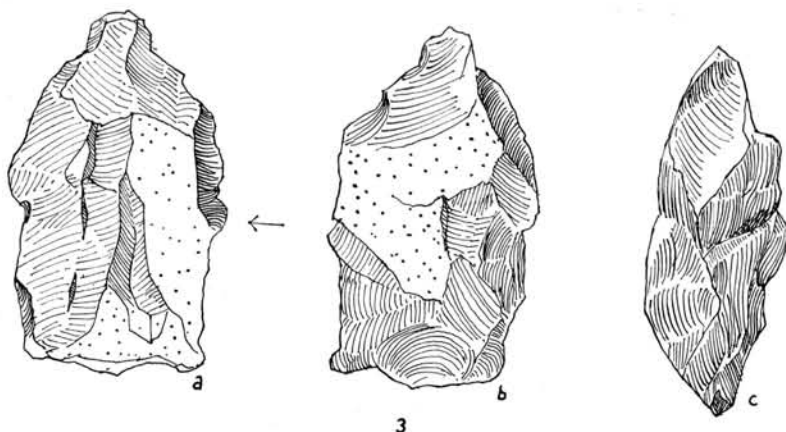
1

a

b

2

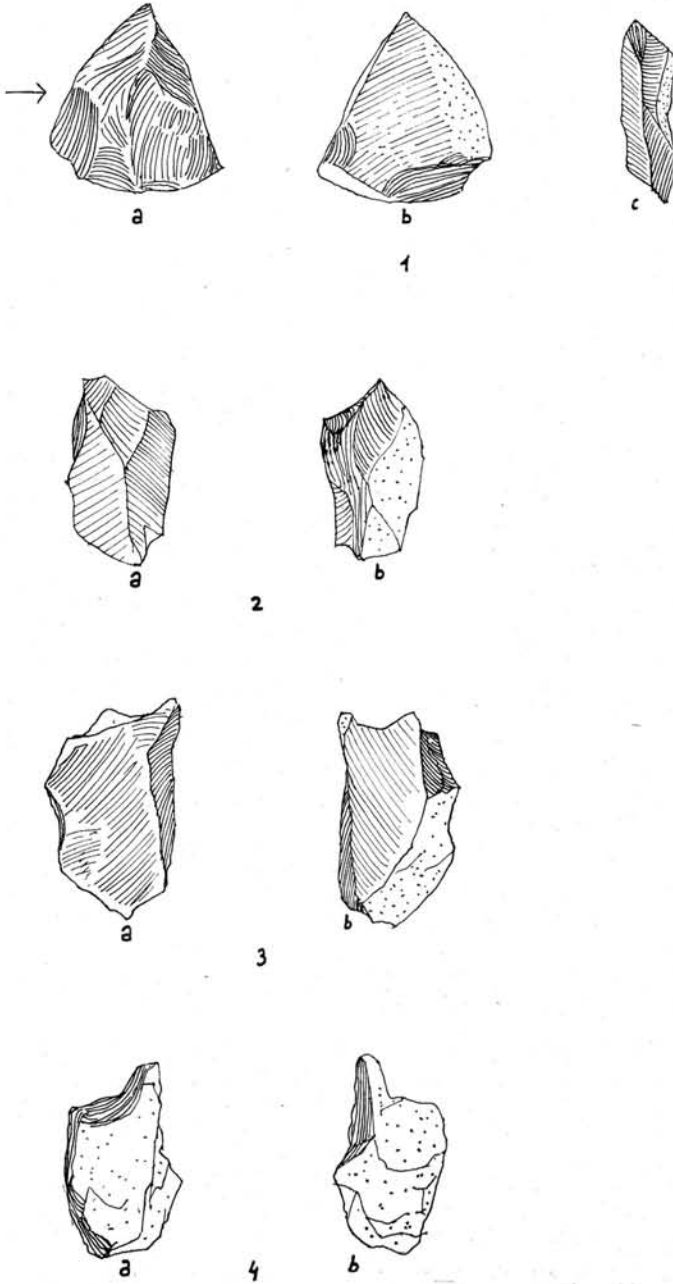
a

b

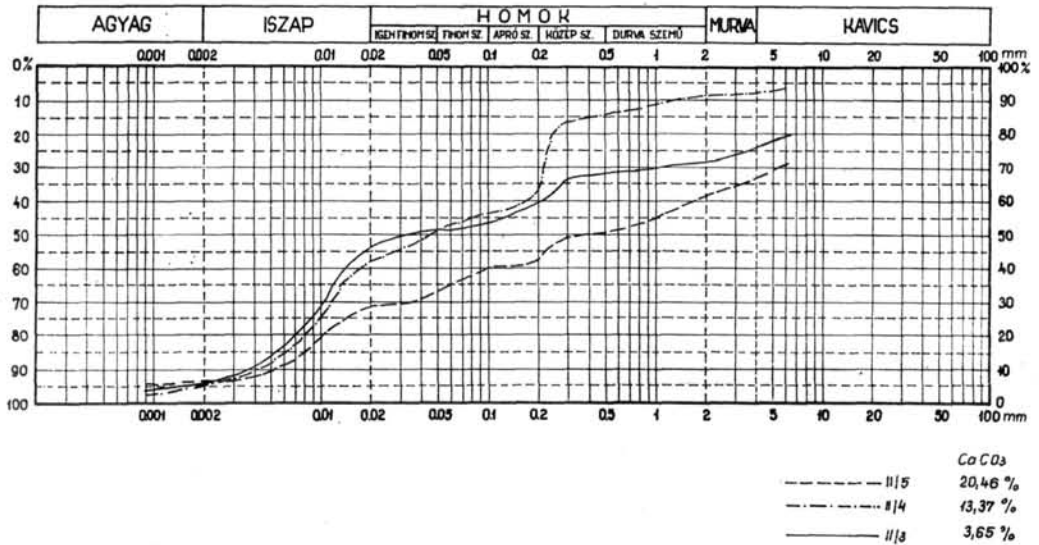
c

3

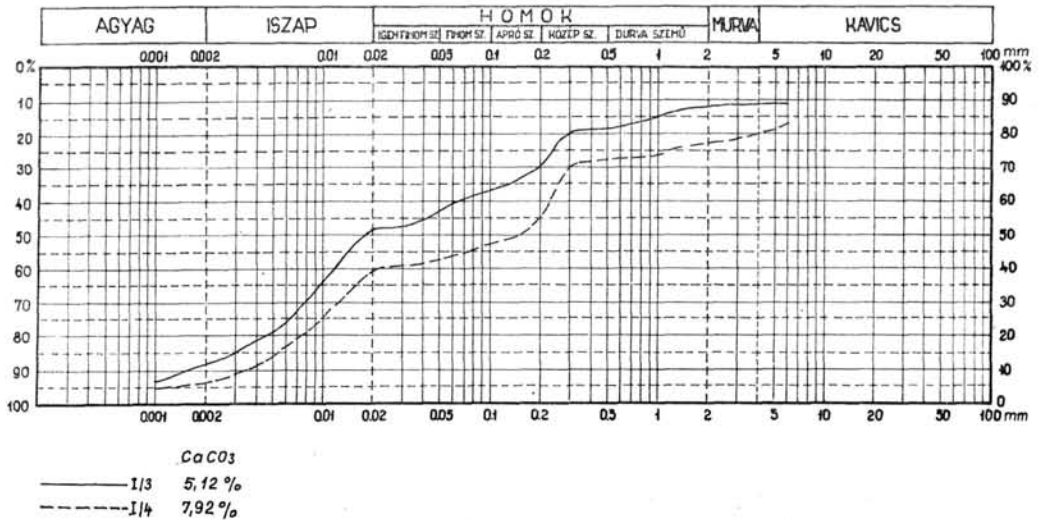
VII. tábla

rétegben az 5 mm átmérőnél nagyobb kőtörmelék mennyisége jelentős volt. Ha az enyhe maximumokat az erős utólagos limonitosodásnak és cementációnak is kell tulajdonítani, élesen szembetűnik a finom agyag és iszap, valamint a durva kőtörmelék különböző mennyisége. A murva-méretkategória alatti öszszlet nagyrésze kívülről poligentikusan (fluviális és szoliflukciós) behordott anyag, míg a kőtörmelék autochton, kifagyásos törmelék.

6. kép. A Diósgyőr—Tapolca barlang szemcseösszetéti görbéje

7. kép. A Diósgyőr—Tapolca barlang szemcseösszetéti görbéje

A II/4. és a II/3. réteg szemcseösszetételi görbéje a közpszemű homok frakcióig (0,2—0,5 mm) teljesen megegyezik. A II/4. minta 20%-os ugrást mutat a 0,2—0,3 mm átmérőjű frakcióban.

Az I/4. és I/3. rétegek szemcseösszetételi görbéje gyakorlatilag megegyezik a II/4. és II/3. rétegével, s ugyancsak élesen eltér a II/5. rétegtől. A szemcseösszetételi görbék vizsgálata alapján megállapítható, hogy egyik üledék sem keletkezhetett meleg nedves körülmények között (mállással), mert akkor az agyag és iszapfrakciónak jóval nagyobb mennyiségben kellene benne szerepelni. A löszfrakció enyhe maximuma mindegyik üledékben kevés hullóporos, vagy finom patakhordalék (áradmány) anyagát jelenti. Klimatikusan ez azt jelenti, hogy a II/5. réteg nedves, hűvös éghajlat alatt keletkezett, amely a fiatalabb rétegekben enyhe melegedést mutat.

A *Vértess L.* által továbbfejlesztett üledékföldtani indexek¹⁰ a Diósgyőri-barlang rétegeiben a következő értékeket adták:

	5,0 mm	0,1—0,05 mm	Schönhals-index
	0,5 mm	0,05—0,202 mm	
II/5.	0,62	1,16	24
II/4.	0,18	0,78	34
II/3.	0,42	0,37	35
I/4.	0,29	0,72	32
I/3.	0,13	0,77	42

A *Vértess* által a Kárpát-medence barlangjaira számított indexek klimatikus értékei alapján a következő tendenciák figyelhetők meg. A II/5. réteg hideg, nedves óceáni jellegű, a II/4. melegedő, de hűvös interglaciális tartományba esik. A II/3. mintában kontinentalizálódás, száraz hidegebb klíma mutatható ki. Az I/4. és I/3. minták klímajelzése nagyjából megegyezik a II. szelvényben tapasztalt hasonló jelzésű rétegekével (II/4—II/3).

A minták 0,02 mm \varnothing alatti frakcióján végzett CaCO_3 mérések a következő eredményeket adták:

	$\text{CaCO}_3\%$
II/5	20,46
II/4	13,37
II/3	3,65
I/4	7,92
I/3	5,12

Mindkét szelvényben a mésztartalom alulról felfelé haladva csökken, ez azonban nem klimatikus tényező, hanem a talajvízből kicsapódott mész mennyiségét jelöli.

Az üledékföldtani vizsgálatok alapján összefoglalóan megállapítható, hogy a legidősebb rétegtani helyzetű II/5. minta jellege élesen elüt a fiatalabb üledékektől. Míg alul nedves, óceáni klímára utaló szemcseösszetétel van, addig felül a II/4—II/3. és I/4—I/3. rétegek enyhe melegedést, szárazabb kontinentális éghajlatot mutatnak. Szélsőséges glaciális vagy interglaciális jelleg nem mutatható ki egyik mintában sem.

Őslénytani adatok, az üledékek kora

Ősmaradvány gyűjtés a már tárgyalt mintákból nagyrészt a helyszínen egyelő gyűjtéssel, kis részben a rétegekből vett 5—10 kg mennyiségű agyag iszapolásával történt.

A csigákat *Krolopp Endre*, a gerinceseket *Kordos László* határozta meg. A táblázaton kívül szereplő madármaradványokat *Jánossy Dénes* határozta meg, s azokat az alábbi fajokkal tudta azonosítani.

II/3. réteg

Aythya nyroca GÜLD.
Tadorna cf. tadrona LINNÉ
Lyrurus tetrix LINNÉ
Buteo cf. buteo LINNÉ

II/4. réteg

Aythya nyroca GÜLD.
Tadorna sp.
Anas platyrhynchos LINNÉ
Lyrurus tetrix LINNÉ
Tetrao urogallus LINNÉ

A táblázat a régi (*Saad A.—Gaal I.* 1934) és az új, 1973. évi ásatásokon előkerült fajok előzetes listáját tartalmazza, minőségi jelöléssel (+), vagy az egyed-szám feltüntetésével:

A II. szelvény rétegei között az 5-ös jelzésű faunája jobban különbözik a felső rétegektől, mint a 4. és 3. egymástól. Csak az 5. rétegben fordul elő *Eri-naceus*, *Sorex* cf. *minutus*, *Citellus*, *Lagurus lagurus*, *Mustela* cf. *nivalis*, *Putorius*, *Asinus hydruntinus*. Rétegtani jelentősége a *Lagurus*-nak, *Megaloceros*-nak és az *Asinus*-nak van, ezek ugyanis mai ismereteink szerint a Kárpát-medencében a Würm I. hidegsúcsát (tokodi szakasz) nem élték túl. A nagytestű ló, amely megtalálható a legalsó II/5. és a legfelső I/3. rétegben is, szintén az idős Würm-re jellemző. Így a legfontosabb korjelző fajok alapján megállapítható, hogy a II/5, II/4, II/3, valamint I/4, I/3. jelzésű rétegek a Würm I. (tokodi szakasz) előtt rakódtak le.

A rétegek alsó korhatárát a fauna adja meg, miszerint a felső-pleisztocén faunahullám fajait tartalmazza; a nagyemlősöknek a tipikus würm alakoknál kisebb mérete, s százalékos megoszlása alapján a riss-würm interglaciális melegsúcsánál (süttői szakasz) idősebb nem lehet. Azt, hogy a fauna a süttői és a tokodi szakaszok között hol helyezkedik el, a fajok klimatikus ökológiai igénye alapján lehet meghatározni. A II/5. réteg fajai hűvös, csapadékos klímát jelölnek (pl. *Microtus oeconomus*, *M. gregalis*), míg a széles tűrőképességű fajok mellett a fiatalabb rétegekben megjelenik a hörcsög (*Cricetus cricetus*), amely szárazabb, kontinentális klímát jelöl.

Az éghajlati képnek a nagyobb területre való extrapolálhatóságát akadályozza, hogy közvetlenül a barlang mellett forrás fakad, amelynek már a barlangi üledékek lerakódása idején is léteznie kellett, mert a csontmaradványok

Ösmeradványok	Saád A.—Gaál 1934.		1973.				
	szürke mészke- törm. agyag	sötét barna agyag	II/5	II/4	II/3	I/4	I/3
GASTROPODA							
Vallonia costata (MÜLLER)						1	
Vertigo alpestris ALDER					1		
Cochlodina sp. indet					1		
Sadleriana pannonica (FRAUENFELD)				2			
VERTEBRATA							
Pisces indet.			+	+	+	+	+
Rana sp.			5	10			
Anura indet.						+	+
Ophidia indet.							+
Aves indet.			+	+	+		
Erinaceus cf. europaeus LINNÉ			1				
Sorex cf. minutus LINNÉ			1				
Sorex cf. araneus LINNÉ			1	1			
Sorex sp.						1	
Talpa cf. europaea LINNÉ			1	2		1	1
Citellus sp.			1				
Sicista sp.			2	3	1		
Cricetus cricetus (LINNÉ)				3	2		1
Myodes glareolus (SCHREBER)			1	2		1	2
Arvicola sp.			11	15		3	4
Lagurus lagurus PALLAS			1				
Microtus oeconomus (PALLAS)			1	2		1	1
Microtus cf. gregalis (PALLAS)			7	5	1	3	2
Microtus arvalis PALLAS			24	22	1	2	2
Microtus cf. agrestis LINNÉ			2	2			
Ursus cf. spelaeus (ROSENH.—HEINR.)	+	4			1	1	2
Ursus arctos LINNÉ		1					
Canis sp.		1				1	
Canis spelaeus GOLDFUSS							1
Vulpes vulpes (LINNÉ)		1				1	1
Mustela cf. nivalis LINNÉ			1				
Mustela cf. erminea LINNÉ				1			
Putorius sp.			1				
Crocotta spelaea (GOLDFUSS)	+	7	1		1		
Leo spelaeus (GOLDFUSS)					1		
Lepus sp.				1		1	
Ochotona cf. pusillus (PALLAS)			1	2			1
Mammuthus primigenius (BLUMENBACH)	+	3	2		1		1
Coelodonta antiquitatis (BLUMENBACH)		2			1		1
Equus sp. (nagy)		1	1				2
Equus sp.		2					
Asinus hydruntinus (REGALIA)			1				
Sus scrofa LINNÉ		1				1	
Cervus elaphus LINNÉ		1			1		
Rangifer sp.	+	1			1		1
Megaloceros giganteus (BLUMENBACH)		2		1	1		3
Bison priscus BOJANUS		1			1		1
Bos seu Bison			1			1	
Bos primigenius BOJANUS		3			1		

között gyakori a halcsigolya, vízi pocok (*Arvicola*) és csalitjáró pocok (*Microtus oeconomicus*), amelyek a patakvizet és mocsaras környezetet feltétlenül igénylik. A barlang előtt közvetlenül, feküdt egy ilyen nedves terület, s az itt kialakult mikroklíma befolyásolta a kisemlősök eloszlását is. A Diósgyőri-barlang gerinces faunái tehát a fáciesviszonyoktól erősen determinált képet nyújtanak, s ez megnehezíti a többi, hasonló korú faunához való viszonyítást. A nagyemlősök ezért — nagyobb areáljuk és kevésbé fáciesigényes voltuk miatt — jelen esetben jobb korjelzők. A fácieshatástól függetlenül is megállapítható azonban, az üledéköltani vizsgálatokkal együtt, hogy mindegyik réteg a mainál jóval hűvösebb, de nem szélsőségesen hideg klíma alatt rakódott le.

A korhatározásra alkalmas magyarországi riss-würm faunákkal összehasonlítva a következők állapíthatók meg¹¹: A meleg süttöi faunánál a faji összetétel és a klimatikus állapot alapján fiatalabb. A jósvafői Por-lyuk és a varbói Lambrecht Kálmán-barlang faji összetétele — valószínűleg a Diósgyőri-barlang fajszegény volta miatt — megegyező, viszont azoknál hűvösebb. A Subalyuk alsó rétegei már sztyep területet jelölnek (*Allactaga*), míg az érdi lelőhelyen már a barlangi medve tömeges megjelenésével találkozunk, így ez utóbbival faunisztikai okból nem párhuzamosítható. A fiatalabb tatai szakasz csak régészeti alapon választható el a subalyukitól.

Az 1973-ban feltárt rétegek tehát faunisztikailag a varbói és a subalyuki szakaszba (Rissz—Würm interglaciális II. fele) sorolhatók, míg klimatikusan ezeken belül egy hűvösebb fázist képviselnek.

Így a II/5. réteg a varbói szakaszon belüli míg valószínűleg az arra üledék-megszakítással következő a II/4, II/3, I/4 és I/3. rétegek, a kontinentalizálódás miatt a subalyuki alsó rétegekhez állnak közelebb.

Összefoglalás

A Diósgyőr—Tapolca barlang 1973. évi leletmentő ásatása során feltárt rétegek eszközei nem mutatnak egységes képet. Az I—II. szelvények 3—4. rétegeiből kikerült eszközök között megtaláljuk a barlangi gravetti jelenlétére utaló tompított hátú pengét (II. tábla 5. a—b.) (Gravetti hegytöredék?), valamint a jellegzetes mousterien kaparót is (II. tábla 6.). Az őslénytani vizsgálatok azt bizonyítják, hogy a legfelső kultúrrétegek sem keletkeztek a Würm I. tokodi szakasza előtt.

A régészeti anyag, az üledéköltani vizsgálatok, valamint az őslénytani vizsgálatok során feltételezhető az I—II/3—4. rétegek bizonytalansága, ezért homogén összefüggő kultúrának csak a II/5. réteget tekintjük. Ezt bizonyítja az egyes rétegek szemcseösszetételi görbéje is, a II/5. réteg üledéköltani jellege élesen eltér a fiatalabb I—II. 3—4. rétegektől. Az őslénytani leletek vizsgálata szerint a II/4., II/3., I/4., I/3. rétegek a subalyuki alsó rétegekhez állnak közelebb. A II/5. réteg az arra üledék-megszakítással települő felsőbb rétegektől igen jól elkülöníthető. Kora a rétegtani jelentőségű *Lagurus* és *Asinus* fajok jelenléte miatt — melyek a Würm I. hidegcúcsát (tokodi szakasz) nálunk nem élték túl — a Rissz—Würm interglaciális Eemi szakaszára tehető —, a Varbói szakaszon belül, de mindenképpen fiatalabb, mint a Süttöi meleg-

szakasz. A régészeti anyag vizsgálata alapján három réteg választható el. Az I—II/3. rétegek anyaga inhomogén, véleményünk szerint bolygatott. Egymásnak ellentmond az a tény, hogy tompított hátú pengetőredék — esetleg gravetti hegytőredék — került elő a II/3. rétegből (II. tábla 5. a—b.), mely az őslénytani vizsgálatok szerint nem lehet fiatalabb a Würm I. hidegcsúcsánál.

Az I—II/4. rétegek régészeti képe egységesebb. Ezekből a rétegekből jellegzetes mousterien eszközök kerültek elő, de primitívebb formában, mint a korban hasonló subalyuki eszközök (II. tábla 7.). Az I—II/4. rétegek üledékföldtani, őslénytani vizsgálatának eredményei korban azonosíthatók a régészeti anyaggal. Az 1973-as feltárás legjelentősebb eredményének a II/5. rétegből felszínre kerülő paleolit anyagot tartjuk (III—VII. táblák). A régészeti vizsgálat során kb. 90—100 db. eszközt és megmunkált szilánkot lehetett kiválogatni. A régészeti, őslénytani, üledékföldtani vizsgálatok egységes képet mutatnak. A felszínre került anyagon kimutatható a clactoni megmunkálási technika. Meg lehet állapítani, hogy a II/5. réteg anyaga a „mousterien” szélesebb értelemben vett csoportjához tartozik, amelynek magyarországi analógiája a Lambrecht Kálmán barlangból felszínre került „kvarcit mousterien”.¹² A lelet jelentőségét emeli az a tény, hogy a Lambrecht Kálmán barlangból kikerült anyag kis száma (néhány megmunkált kvarcit és üveges kvarcporfir szilánk) bővebb technológiai és tipológiai vizsgálatot nem eredményezhetett.

A külföldi leletek közül hasonlóságot mutat a Veternica¹³ barlang kvarcit mousterienje (I. J. rétegek). A M. Malez által közölt kvarcit eszközök tipológiai-ig és technológiai-ig megközelítőleg azonosak a diósgyőrivel. Nyugat-európai vonatkozásban úgy véljük, hogy a II/5. réteg anyaga korban a Taubach—Ehringsdorf¹⁴ csoport Eemien interglaciálisba sorolt anyagával hasonlítható össze. Technológiai-ig a Taubach-i porfirit eszközök hasonlíthatók legjobban a II/5. réteg porfirit eszközeihez.

Véleményünk szerint a II/5. réteg eszközanyaga az üledékföldtani és őslénytani, valamint a régészeti vizsgálatok tanúsága alapján egységes képet mutatva egyértelműen a „pre-mousterien” csoporthoz sorolható.

JEGYZETEK

1. *Vértes László*: Az őskőkor és az átmeneti kőkor emlékei Magyarországon. Budapest. 1965. 143—144.
2. *Szendrei János*: Ásatások a diósgyőri barlangokban. Archeológiai Értesítő. Új folyam II. 1883. CI—CVII.
3. *Gaál István—Saád Andor*: Előzetes jelentés a diósgyőri barlangban végzett ásatásokról. Barlangvilág II. (1934.); A Diósgyőri barlang felső-diluviális kőeszközei és faunája. Dolgozatok, Szeged. 1935. 56—75.; *Saad Andor*: Újabb kutatások a Diósgyőri barlangban. Barlangvilág IV. (1934.) 3—4. füzet.
4. *Vértes* i. m. 144.
5. *Saad Andor* segítségéért ezúton szeretnék köszönetet mondani.
6. *Saad Andor—Hellebrandt Magdolna*: A Diósgyőr—Tapolca barlang feltárása. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 13. (1974.) 10—15. HOM. Régészeti adattár 921—922/1974.
7. *L. Vértes—L. Tóth*: Der Gebrauch des glasigen Quarzporpys im Paläolithikum des Bükk-Gebirges. Acta Archeologica. 1963. (XV) 1—10.
8. *Vértes László*: Az őskőkor és az átmeneti kőkor emlékei Magyarországon. Budapest. 1965. 143—144. 291—293.
9. *Saad Andor* szóbeli közlése alapján.

10. *Vértes L.* (1959) Untersuchungen an Höhlensedimenten. Methode und Ergebnisse. — Rég. Füz. II/7. 1—176.
11. *Kretzoi M.* (1969) A magyarországi Quarter és Pliocén szárazföldi biosztratigráfiájának vázlata. — Földr. Közl. XVII. 3. 179—198.; *Jánossy D.—Kordos L.—Krolopp E.—Topál Gy.*: (1972) The Porlyuk cave of Jósvafő. — Karszt és Barlangkutatás. V—VII. 15—59.; *Jánossy D.* (1963) Letztinterglaziale Vertebraten-Faune aus der Kálmán Lambrecht-Höhle (Bükk-Gebirge, Nordost-Ungarn, Acta Zoologica .IX. 3—4. 293—331.; *Gábori M.—Csánk, V.* (1968): La station du paléolithique moyen d'Érd, Hongrie. — Monum. Histor. Budapest. 3—1—227.; *Gábori M.* (1969): Magyarország őskőkorának áttekintése. — Földr. Közl. XVII. 3. 205—214.; *Vértes L.* (1964): Tata, eine mittelpaleolitische Travertin Siedlung in Ungarn. — Archeol. Hungar. S, N. 43. 1—253.
12. *L. Vértes:* Das Mousterien in Ungarn. EuG. 10. (1959.) 21—40.
13. *M. Malez:* Archeoloski Radovi i Rasprave. Zagreb. 1974. VII. 35—44.
14. *G. Behm-Blancke:* Alt Thüringen. Weimar. 1960. 1—229.

ERGEBNISSE DER AUSGRABUNGEN IN DER
DIÓSGYŐR—TAPOLCA—HÖHLE

(Auszug)

In Miskolc, am Fusse des Vártető—Berges, der das Diósgyőrer Tal von Süden her abschliesst, öffnet sich in einer Höhe von 240 m über dem Meeresspiegel die Diósgyőr—Tapolca—Höhle. Zusammen mit ihren Seitengängen erreicht sie eine Länge von 70 m.

In der Höhle führte als erster Szendrei János 1882 Ausgrabungen durch. In den Jahren 1932—1934 entfernte Saád Andor die gestörten Schichten und fand mehr als 1000 Herstellungsabfälle und Gegenstände. Auf Grund der niedrigen Lage der Höhle nahm Vértes László an, dass die Diósgyőr—Tapolca—Höhle eine Werkstatt war, in der Gegenstände hergestellt wurden. 1973 plante die Stadt Miskolc, in der Höhle ein Kaltwasser—Saunabecken anzulegen, und die Archäologen begannen die Sicherstellung der Funde vor Beginn der Bauarbeiten. Zwei Profile wurden freigelegt. Im Profil I wurden vier Schichten, im Profil II fünf Schichten beobachtet. Die Gegenstände aus den erschlossenen zeigten kein einheitliches Bild. Unter den Gegenständen aus den Schichten 3—4 der Profile I—II werden ein Rückenmesserchen (I. Tafel 5 a—b), das auf das Vorhandensein von Höhlengravetti hinweist, und der charakteristische mousterien Schaber (II. Tafel 6) gefunden. Laut der Untersuchung der paläontologischen Untersuchung stehen die Schichten II/4, II/3, I/4, I/3 den Subalyuker unteren Schichten nahe. Das bedeutendste Ergebnis der Freilegungen aus dem Jahre 1973 ist das paläolithische Material (Tafel III—VII), das in der Schicht II/5 gefunden wurde. Während der archäologischen Untersuchungen konnten cca 90—100 St Gegenstände und bearbeitete Abschlüge ausgewählt werden.

Die archäologischen, paläontologischen, sedimentgeologischen Untersuchungen zeigen ein einheitliches Bild. An dem aufgefundenen Material kann die Clactoner Bearbeitungstechnik aufgezeigt werden. Es kann festgestellt werden, dass das Material der Schicht II/5 zur im weiteren Sinne verstandenen Gruppe des mousterien gehört, deren ungarische Analogie das „Quarzitmousterien“ ist, das in der Lambrecht Kálmán—Höhle im Bükk—Gebirge gefunden wurde. Besondere Bedeutung verleiht den Ausgrabungen in der Diósgyőr—Tapolca—Höhle, dass die verschiedenen bearbeiteten Quarzit- und Glasquarzporphyr—Abschlüge aus der Lambrecht Kálmán—Höhle zu einer intensiveren technologischen und typologischen Untersuchung keine Gelegenheit boten.

Die Funde zeigen Ähnlichkeit mit den Quarzit mousteriens der Veternica—Höhle (Schichten I. J.). Die von M. Malez mitgeteilten Quarzit—Gegenstände typologisch und technologisch gesehen fast identisch mit denen aus Diósgyőr. In westeuropäischer Beziehung sind die Verfasser der Meinung, dass das Material aus der Schicht II/5 altersmässig mit dem Material der Taubach—Ehringsdorfer Gruppe, das der Interglazialzeit zugeordnet wird, verglichen werden kann. Technologisch gesehen ähneln die Taubacher Porphyrit—Gegenstände am meisten den Porphyrit—Gegenständen aus der Schicht II/5.

Gemäss sedimentgeologischer, paläontologischer und archäologischer Untersuchungen kann das Material der Schicht II/5 eindeutig der „pre-mousterien“ Gruppe zugeordnet werden.

MAGDOLNA HELLEBRANDT—LÁSZLÓ KORDOS—LAJOS TÓTH

ÁSATÁS AZ ABAÚJVÁRI FÖLDEVÁRBAN

GÁDOR JUDIT—NOVÁKI GYULA

Anonymus szerint Árpád a Sajóig és Sóvárig terjedő vidéken, így a Hernád völgyében is, valamint a Mátra alján elfoglalt területeken sok földet adományozott Ednek és Edemennek. Bár birtokviszonyaik a Hernád völgyében egyértelműen nem tisztázottak, az államalapítás korában már a tőlük származó Aba-nemzetség birtokolta e területek jelentős részét.

Az abaúJVári vár építésére közelebbi adatot nem ismerünk. *Kézai Simon* (1358) szerint Aba Sámuel király (1041—44) építette,¹ de eredete feltehetően a X. század végére, a magyar államalapítás idejére vezethető vissza. A korai időkben a határszéeli Újvármegye ispánjának székhelyét is jelentette. Kezdetben esperességi székhely is volt. A vár ostromáról 1046-ból és 1106-ból vannak adataink. 1242. február 2-án a tatár még nem tudta elfoglalni, de rövidesen bizonyára ez is elpusztult a többi várunkkal együtt. A tatárjárás után 1251. és 1266. évi adatokból tudunk következtetni a vár fennállására, 1280—1323 között pedig több ízben adnak ki itt oklevelet. 1332-ben még említik a várnagyát.² A további adatok arra vallanak, hogy a vár elvesztette jelentőségét. Újvár a XIV. század végén a Perényi család birtokát képezte.³ Kérésükre a király 1399-ben, majd 1405-ben adott engedélyt a vár újjáépítésére.⁴ Az építkezésről nincs adatunk, de feltételezhetően nem éltek az engedéllyel, mivel egy évvel később, 1406-ban a közeli nagyidai birtokukra vonatkozóan nyújtottak be hasonló kérelmet.⁵ A nagyidai várat 1411—1414 között fel is építették, s Újvár ezután e vár tartozékaként szerepel.⁶ A továbbiakban még két említést ismerünk az abaúJVári várral kapcsolatban: 1461-ben I. Mátyás a husziták elleni hadjárata idején széthányatta,⁷ majd I. Ferdinánd serege 1556-ban a várat bevette és lerombolta.⁸ Közelebbi adat egyik eseménnyel kapcsolatban sem áll rendelkezésünkre.⁹

A vár a Zempléni hegység ÉNY-i nyúlványának végén van, alacsony, elkülönülő dombon. Alatta a Hernád folyik, félkörívben pedig a messze É-ra elnyúló vizenyős árterület övezi. A vár alakja megközelítőleg köralakú, több egyenes oldalrészsel. Átmérője a sánc tetejétől számítva 245 illetve 235 m, területe 3,9 ha. A sánc 3—4,5 m-es belső magassággal legnagyobb részben ma is körbeveszi, a külső térszint fölé átlag 15 m-re emelkedik. Külső oldala — egy rövid szakaszt kivéve — a község házai által teljesen körbeépült és az udvarok végében legtöbb helyen erősen megrongálták a sáncot. Belső oldala azonban aránylag épnek mondható. A vár egész belső területe mezőgazdasági művelés alatt

áll, mindössze egy lakóépület és a hozzá tartozó gazdasági épületek foglalnak el egy kisebb részt a vár K-i szélén. Ugyanitt van a vár egyetlen bejárata, a hegyek irányából. Erről az oldalról egy már erősen feltöltött mély árok is védte. Belső területe lapos, középtájon kissé kidomborodik.

A század elején *Bartalos Gy.*,¹⁰ majd az 1950-es évektől *Saad A.* végzett több ízben terepbejárást és felszíni gyűjtést a vár területén.¹¹ A Herman Ottó Múzeum 1976-ban szintvonalas felmérést készített a várról. Első ásatására 1974 őszén került sor a Herman Ottó Múzeum és a Magyar Nemzeti Múzeum költségén, a szerzők vezetésével (1. kép).

Az 1974. évi ásatást próbaásatásnak szántuk, hogy ennek alapján meg lehessen tervezni a további kutatásokat. Elsődleges célunk a sánc szerkezetének megismerése volt, mert ez adja meg a vár korát, jellegét. A belső területen is terveztünk kutatóárkokat, melyekre azonban nem kerülhetett sor, a mert a sánc feltárása a vártól több időt vett igénybe, sőt ezt sem sikerült teljesen befejezni.

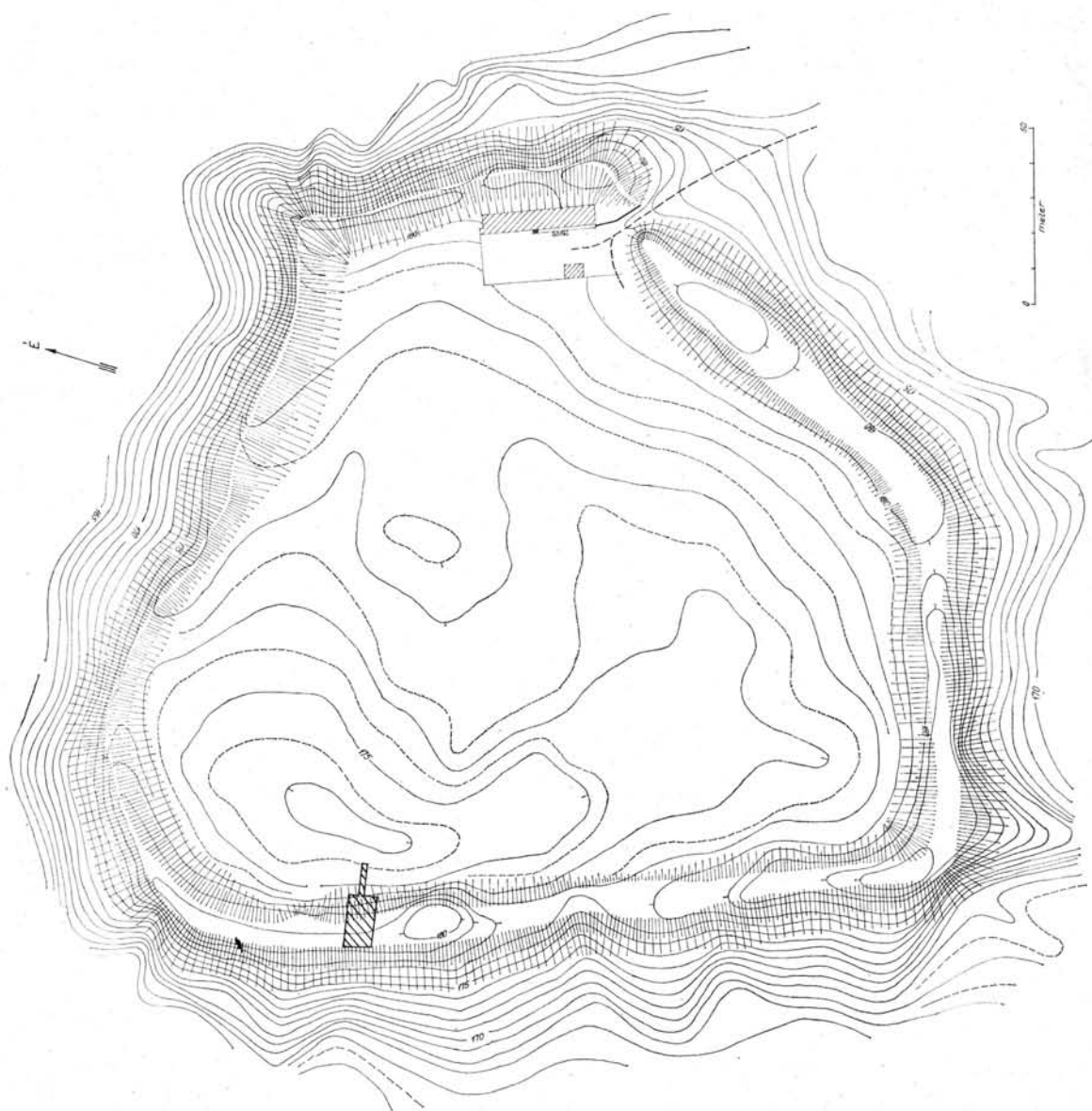
A sánc teljes átvágására ma már csak egy rövid, alig 50 m-es szakaszon van lehetőség a vár ÉNY-i oldalán, a többi részen — mint már említettük — a vár alatti házak és udvarok ezt akadályozzák. Teljes átvágást azonban most még nem terveztünk. Ezért első ásatásunkkal csak a sánc belső, könnyen hozzáférhető oldalának megismerését tűztük ki célul. A kutatási területet a vár NY-i részén jelöltük ki, ahol a sánc legépebben maradt fenn.

Az ásatási módszer a következő volt:

A vár feltehető kora és a külső oldalon bevágott udvarok sáncprofiljában mutatkozó gerendamaradványok alapján faszerkezetű sáncra kellett számítani. Az ilyen jellegű szerkezetek az elkorhadt faanyag miatt többnyire összeomlanak, tehát az eredetileg vízszintes gerendaszintek jelentős mértékben elmozdulnak, megsüllyednek. A csak felülről történő bontásnál nem lehet előre látni a rétegeket, ezek fekvését, az összefüggő részek bontása így nehezen végezhető el. Először ezért 1 m széles kutatóárkokkal vágtuk át a sáncot. A fokozatosan, egyszerre legfeljebb 2 m-ig mélyített keskeny árokban részletes megfigyelést ugyan nem tehattünk, de ezáltal kialakultak előttünk a rétegződések és ezek ismeretében kezdhettük el a vízszintes bontást nagyobb felületen, a kutatóárkok mindkét oldalán. A földomlás megelőzésére rézsúvel haladtunk lefelé. Az így elkezdett átvágás szélessége — az 1 m széles kutatóárkokkal együtt — 6,60 m, amely lefelé fokozatosan összeszűkült. 2,5 m mélységtől lefelé a kutatóárkok É-i oldalán levő, keskenyebb felületen nem folytattuk a mélyítést. Az 1974-ben elért mélység — a sánctetőtől számítva — 4 m, ahol az átvágás szélessége 3,50 m-re csökkent. A rendkívül sok őszi eső és a közelgő tél miatt ennél mélyebbre nem haladhattunk, a sánc alját nem sikerült elérni.

A sánc szerkezete a feltárt mélységig világosan kirajzolódott. Legfelül, közvetlenül a mai felszín alatt 4,30 m szélességben 50 cm vastag fehér habarcsos faltörmelék mutatkozott, egy teljesen kiszedett kővárfal nyomaként. A fal eredeti szélességét nem lehetett megállapítani.

A habarcsos kővárfalat a már közvetlenül alatta megfigyelhető faszerkezetű sáncba alapozták. A sánc anyaga különböző színű föld és kavicsrétegekből állt. A gerendamaradványok aránylag jó állapotban kerültek elő, legfelül alig észrevehető barna, fehér és világosszürke por alakjában, mely alig 1—2

1. kép. A vár térképe, (Sándorfi Gy. felmérése 1976) Abaújvár

mm, de legfeljebb 1 cm vastagon volt megfigyelhető. 1 m-rel lejjebb már egyre vastagabb barna fakorhadékokat is tudunk követni, a felszíntől számított 2 m mélységtől pedig itt-ott már a talajban megmaradt gerendalyukak is kibontakoztak. Utóbbiak kör, illetve ovális keresztmetszete és a kéreglenyomatok arra mutattak, hogy a fatörzseket nem faragták meg.

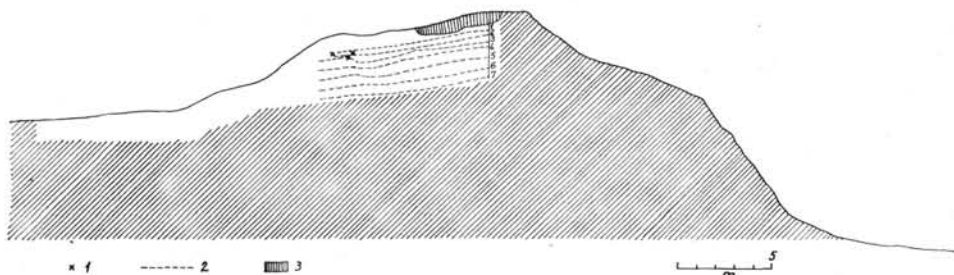
A gerendák eredetileg sűrűn egymás alatt feküdtek. Elkorhadásuk után azonban összeomlottak, egymásba nyomódtak, ezért az egyes gerendasorokat nem lehetett összefüggően feltárni az egész felületen. Így tulajdonképpen több gerendasort tártunk fel egyszerre. A sánc szerkezete azonban annyira egységes volt, hogy a feltárt mélységig teljesen tisztán bontakozott ki előttünk (2. kép).

Függőleges cölöpnek nem volt nyoma, kizárólag vízszintesen fekvő gerendákat találtunk. A sánc irányára merőlegesen, egymástól 60—100 cm-re fekvő gerendasorok több méter hosszúak, de mivel nem lehetett az egyes gerendákat teljesen végigkövetni, kérdéses maradt pontos méretük. Köztük, a sánc irányával megegyező irányú gerendasorok is voltak, az előzőknél ritkábban, egymástól 3—5 m-re. A gerendák összeillesztését nem sikerült megfigyelni. Az épen maradt gerendalyukak szerint több esetben nem érintkeztek közvetlenül egymással a gerendák, köztük 10—20 cm vastag földréteg is előfordult, a rá merőleges irányú gerendák vastagságának megfelelően. Kisebb-nagyobb eltolódások voltak tapasztalhatóak, vagyis a gerendasorok által képzett falak nem voltak teljesen függőlegesek. Nyilván már az építéskor nem törekedtek a teljes szabályosságra, de a földrétegek utólagos süllyedései is deformálták a szerkezetet. A sánc belső szélén a gerendaszerkezet között egy 1,5 m-es szakaszon egymásra dobált kövek halma volt, a felszín alatt kb. 4 m mélységben.

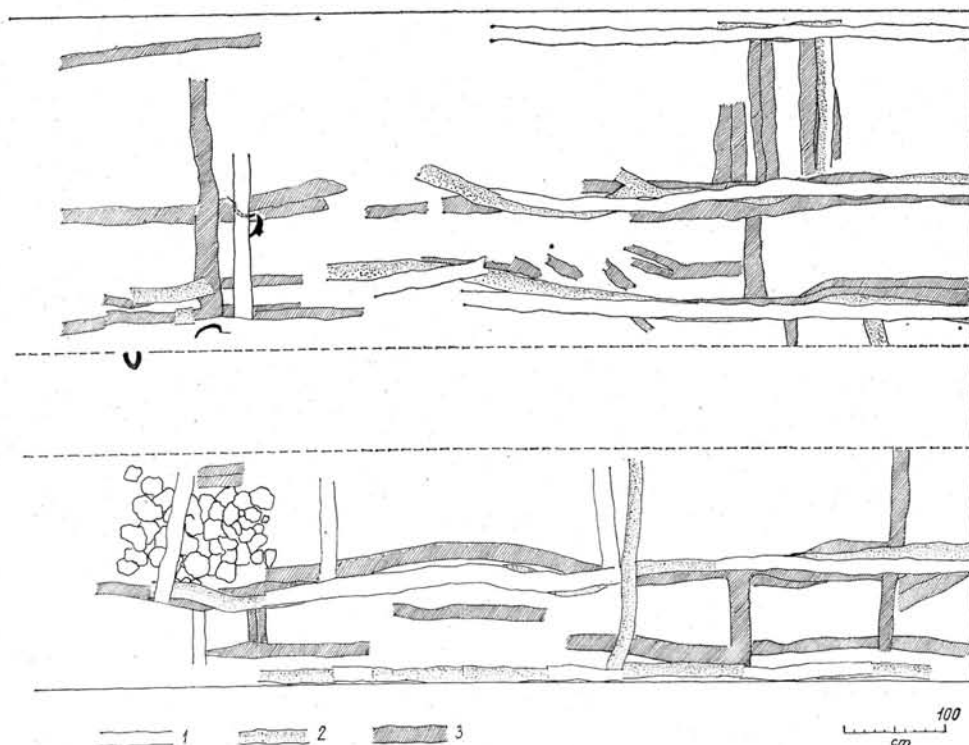
A sánc tehát ún. rekeszes faszerkezetet (Kastenbaukonstruktion) mutatott, melynek közeit földdel töltötték meg.

A sánc eddig feltárt részének földjében, amit nyilván a vár belső területéről termeltek ki, csak néhány késővaskori-császárkori cserép került elő, ennél fiatalabb korú leletet nem találtunk. Ebből arra következtethetünk, hogy a sánc építését megelőző századokban területe lakatlan volt. A sánc felszíne alatt 50 cm-ig, különösen a belső lejtő alján, sok Árpád-kori cserép volt: hullámvonalas, fogaskerek-mintájú és csigavonalban haladó vonaldíszesek. Ez a réteg azonban már a sánc felépítése utáni időt jelenti és mivel régebben szántották is, bolygatottnak tekinthető. Árpád-kori cserép különben a vár belső területének felszínén is nagy mennyiségben található.

Kronológiai szempontból némi támpontot nyújtanak azok a mezőgazdasági vasszerszámok, amelyek a sánc belső szélén, a gerendaszerkezet legfelső

2. kép. A sánc keresztmetszete. 1. A mezőgazdasági vasszerszámok lelőhelye; 2. Az 1974-ben feltárt gerendaszintek sematikus rajza; 3. Habarcsos kővérfal törmelékérege. Abaijvár

3. kép. A sánc faszerkezetének felső három gerendaszintje. 1. Legfelső gerendaszint, felszín alatti átlagmélysége 80 cm; 2. Második gerendaszint, átlagmélysége 110 cm; 3. Harmadik gerendaszint, átlagmélysége 140 cm. Abaújvár

részében kerültek elő. Az alább ismertetett négy db. vastárgy 1,90 m-es körzeten belül, különböző helyeken volt, hasonló mélységben, mindössze 26 cm-es maximális szintkülönbséggel (2—3. kép). Valamennyi lapjával vízszintesen feküdt: egy ásópapucs, melytől 60 cm távolságra egy sarló, majd ettől további 1 m-re volt még egy sarló és egy szőlőmetszőkés. Számunkra a két utóbb említett tárgy a legfontosabb, mivel 13 cm-rel felettük feküdt a legfelső gerendaszint legbelső hosszanti irányú gerendája. Ez jelezte a vastárgyak és a sánc felső részének egykorúságát. Ugyanez a megállapítás vonatkoztatható a többi vastárgyra is, bár ezek felett közvetlenül nem találtunk gerendamaradványt. A vastárgyak egyöntetű, sárga kavicsos talajból kerültek elő, ahol elszíneződésnek, beásásnak nyomát nem észleltük.

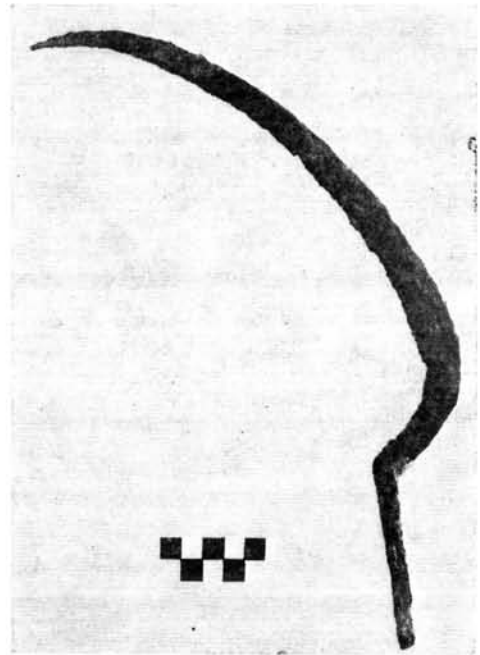
A vastárgyak származási korára típusuk alapján nincsenek megbízható adataink. Mint valamennyi eszköz, úgy ezek is hosszan élő formák, önmagukban nehezen sorolhatók be egy-egy századba. Így az alábbi összegezéssel csak megközelíthetjük korukat.

Ásópapucs. Kissé hegyesedő formájú. Hossza 18,8, legnagyobb átmérője 17,7, két szárának legnagyobb szélessége 4—4,3 cm, mindkét végére ferdén lekalapált (4. kép).

Magyarországon két darabot ismerünk a X.,¹² egyet a XI.¹³ és egyet a

4. kép. Ásópapucs a sáncból. Abaújvár

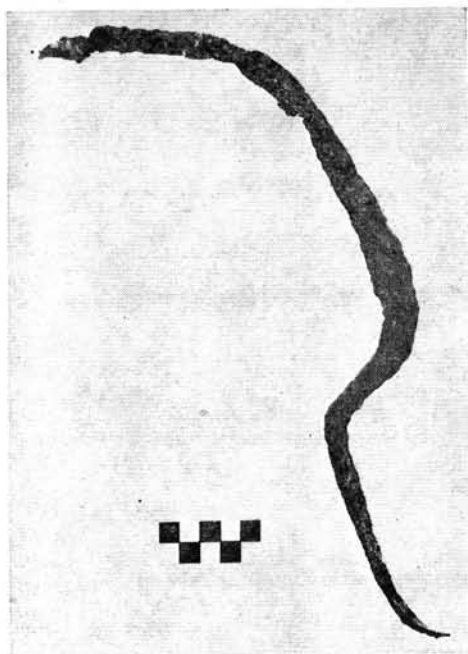
5. kép. Ép sarló a sáncból. Abaújvár

XII. századból.¹⁴ Valamennyi gömbölyű típust mutat. Hazánk területéről még ismerünk a későbbi évszázadokból is — XIII—XVI. század között — néhányat.¹⁵ Ezek hol gömbölyű, hol hegyesedő formájúak. Említhetünk még a régi orosz területről IX—XIII. század közötti vas ásópapucsokat, melyek ugyancsak hol gömbölyű, hol hegyesedő alakúak.¹⁶

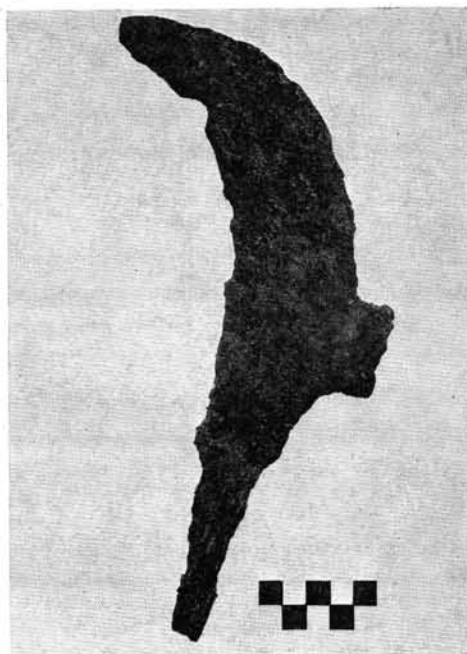
Az abaújvári ásópapucsot tipológiai alapon nem tudjuk pontos évszázadhoz kötni, lelkörülményei azonban az Árpád-korba helyezik. Így az ilyen korai időkben ritka, kissé hegyesedő formájú vasásópapucsok számát gyarapítja.

Sarlók. Az egyik teljesen ép, csak a nyéltüske vége törött le. A penge ívének belső átmérője 25, a nyéltüske jelenlegi hossza 8,6, a penge legnagyobb szélessége 2 cm. (5. kép). A másik sarló pengéje erősen elgörbült, alakja deformálódott. A nyéltüske vége visszakalapált. A pengeív jelenlegi belső átmérője 22,5, a nyéltüske hossza 11,7, a penge legnagyobb szélessége 2,3 cm. (6. kép).

A Magyarországon,¹⁷ illetve Szlovákiában,¹⁸ eddig előkerült X. századi sarlók pengéje szélesebb és nagyobb ívű, közöttük az abaújváriakhoz hasonlót

6. kép. Deformálódott sarló a sáncból. Abaújvár

7. kép. Szőlőmetszőkés a sáncból. Abaújvár

nem találunk. A XI. századból már ismerünk az abaújvárit megközelítő formát Sorokpolányból.¹⁹ Ugyanezt találjuk a IX—XIII. század között a cseh²⁰ és orosz területen.²¹ Az abaújváriakkal azonos legkorábbi, XII—XIII. századi sarlót Magyarországon Szabolcsból ismerjük.²² Ugyanilyeneket közöltek még többet is hazánk területéről a XIII—XVII. századra datálva.²³ Utóbbiak lelő-körülményei azonban nem támogatják egyértelműen a kormeghatározásokat. Hasonló eredményre jutunk, ha a lengyel, orosz és cseh területek anyagát tekintjük át.²⁴ Újonnan feltárt, hiteles XV—XVI. századi sarlókon azonban a nyéltüske tengelyéhez sokkal közelebb kezdődik a penge visszahajlása, így az abaújvári sarlók a későközépkorba aligha sorolhatók.²⁵

Sarlóinkat tehát típusuk alapján a XII—XIV. századba lehet helyezni, de lelő-körülményeik ezen belül inkább a korai szakaszra vallanak.

Szőlőmetszőkés. A baltás metszőkések típusába sorolható. Hossza 26,8, nyéltüske hossza 8, penge szélessége 5, baltarész szélessége 4, hossza 1,8 cm. Nyéltüskéjén famaradványok láthatók. A baltával szemközti pengerész valószínűleg szélesebb volt, kissé hiányos (7. kép).

Ez az eszköz jelenti a kormeghatározás szempontjából a legtöbb problémát. A néprajzi adatok alapján annyit tudunk, hogy az ún. „fejremetszés” vagy „kopaszmetés” eszköze.²⁶ Régészeti analógiákat vizsgálva ugyanilyen formájú és méretű tárgyakat nem találtunk. Hasonló baltás szőlőmetszőkés a legkorábbi időből egy XIII. századnak meghatározott tokajhegyaljai típus.²⁷

Továbbá ismeretes előttünk még 4 db a XV—XVI. századból, illetve közelebbi kormegjelölés nélkül. Ugyanilyen 1595—1601—, illetve 1689-ből egy-egy falupecséten is találkozunk ennek a formának az ábrázolásával.²⁸ Távolsági területről, Bulgáriából említünk baltás metszőkéseket, de időmeghatározásukról mindössze annyit lehet valószínűsíteni, hogy középkoriak.²⁹ E típus magyarországi elterjedésére több teória is született. Különösen érdekes számunkra az a tény, hogy a baltás metszőkések egy jellegzetes csoportja az újabb korban leginkább a típus névadó vidékén, Tokajhegyalján, vagyis Abaújvárhoz viszonylag közel eső területen használatos.³⁰ Az általunk talált abaújvári metszőkés is a tokajhegyaljai típushoz áll legközelebb.

Tipológiai úton tehát nem tudjuk korhoz kötni, a lelkörülmények azonban az Árpád-korba sorolják. Megemlítendő az a tény is, hogy Abaújvár környékén már az Árpád-kor folyamán jelentős szőlőtermesztés lehetett, mivel a környező falvakra vonatkozóan okleveles adatok említik a szőlők létét, telepítését és a boradót: Gönc 1270, 1327,³¹ Szina 1299,³² Pányok 1319.³³ A szőlőművelés, különösen a XIV. századtól, vidékünkön erősen fellendült.

A sánc építésének idejére magának a faszervezetnek a típusából is vonhatunk le következtetést. A rekeszes faszervezetű sánc Magyarországon általánosan jellemző az eddig feltárt X—XII. századi váraknál, így Borsod,³⁴ Hont,³⁵ Moson,³⁶ Sopron és Zalaszentiván³⁷ várában. De Európa legnagyobb részén ez a sáncterület a legelterjedtebb az összes variáció között. A nagyszámú példa közül csak néhányat ragadunk ki. Határainkon kívül területileg a legközelebb Bratislava várát említjük, amely a IX—X. század fordulója körül,³⁸ Csehországban pedig pl. Libušin sánca a X—XII. századból³⁹ mutatja ezt a szerkezetet. Németország területén is általános a IX—XII. században, gyakran más szerkezetekkel kombinálva.⁴⁰ Lengyelországban már más jellegű, a sűrű rácsszerkezet a domináló, a rekeszes szerkezet ritka és inkább a déli országrészekben található a X—XIII. században.⁴¹ Ugyanekkor viszont Oroszország területén uralkodó típust jelent.⁴²

Az abaújvári sáncterület a típusa alapján a X—XII. századba sorolható, de még a XIII. századi eredet lehetősége is fennáll.

A sánc tetejébe alapozott habarcsos kővérfal törmelékregének korára igen kevés támpontunk van. Korhatározó lelet itt nem került elő. A fal építési idejének alsó határát a favázas sánc jelenti, így legkorábban a XII., méginkább a XIII. században emelhetők, ami megfelel a habarcsos kővérfalak általános elterjedésének Közép-Európában. Az 1556. évi ostromra vonatkozó rövid adatunk alapján feltételezhető, hogy a XVI. századig betöltötte várfal szerepét.

Az abaújvári vár első ásatása még nem tisztázta véglegesen a vár keletkezésének és további sorsának kérdéseit. Az eddigi ásatási eredmények és a történeti adatok alapján a következőképpen látjuk a vár kialakulását:

A várnak őskori, vagy népvándorlási előzménye nincs, keletkezése egyértelműen a magyarság uralmának idejére tehető. A honfoglalók a X. században már megszállták e környéket, de az abaújvári vár építésének közelebbi ideje ma még kérdéses. Középkori hagyomány szerint Aba Sámuel király építette, vagyis a XI. század első felében, de fennáll a lehetősége annak is, hogy ennél valamivel korábbi eredetű. Ennek a sáncterület nem mond ellent.

Maga a sányszerkezet azonban típusa szerint származhatna a XII., esetleg a XIII. századból is. Mivel a töltelékföldben semmi nyoma sincs Árpád-kori cserépnek, jöllehet legkésőbb a XI. századtól intenzív élettel számolhatunk a vár területén, ennek alapján a sánc mégis inkább a korai időbe, legkésőbb a XI. századba sorolható. Erre mutatnak a felszínhez közeli bolygatott rétegben előkerült Árpád-kori cserepek is, amelyek már a sánc felépítése után kerültek oda.

A vaseszközletek a sánc legfelső faszerkezetével egyidősek. Tipológiai alapon a korai Árpád-korba nehezen illeszkednek be, inkább a XII—XIII., vagy még későbbi korszakba sorolhatók, ezért feltételezzük, hogy egy későbbi felújításkor kerültek a sáncba, amikor a korábbi, végig egységes szerkezetnek megfelelően végezték el a sánc felső részének a felújítását.

A vár keletkezésének legkorábbi adatait a sánc alsó rétegeinek feltárásától várhatjuk.⁴³

JEGYZETEK

1. Képes Krónika 1971. 57.
2. Györffy Gy., 1966. 41, 42, 61, 62.
3. Mályusz E. (szerk.), 1951.; Zsigmondkori Oklevéltár I. 3403, 3408.
4. Csánki D., 1890. 197.
5. Dl. 70779.
6. Csánki D., 1890. 197, 198.
7. Sziklay J.—Borovszky S. (szerk.), 1896. 484.
8. Istvánfi M., 1867. (XIX. könyv) 423., Istvánfi N., 1758. (Liber XIX.) 230., Sziklay J.—Borovszky S. (szerk.), 1896. 285.
9. A vár történetének, valamint a vastárgyak analógiáinak összeállításában néhány adattal Balassa I., Fodor I., Fügedi E. és Gömöri J. volt segítségünkre, valamennyiüknek ezúton mondunk köszönetet.
10. Bartalos Gy., 1910. 90.
11. Saád A. feljegyzései. Herman Ottó Múzeum (Miskolc) Régészeti Adattár 14—1968, 1113—1974.
12. Kralovánszky A., 1962. 124.
13. Szakony (Győr-Sopron m.) 51. sír. Gömöri J. 1972. évi ásatása, közöletlen.
14. Kralovánszky A., 1962. 124.
15. Valter I., 1966. 18. kép.; Éri I.—Bálint A. (szerk.), 1959. XXXII. t.; Kalmár J., 1959. XXV. t. 1.; Balassa I., 1973. 1—9. Müller R., 1974-ben Csemő — Gerjen (Pest m.)-ben egy XIII. század közepére datálható kemencében, hat sarlóval együtt, egy gömbölyű és egy hegyes alakú ásópapucsot talált. Az ásató szives közlése.
16. Dovzsenok V. J., 1961. 16. kép 8—10.; Vijejszev R. J., 1960. 3. kép.
17. Kralovánszky A., 1962. 126.; Gömöri J., 1973. 35. kép. 3. Utóbbi sarló valószínűleg már a XI. századba tartozik.
18. Točík A., 1968. IX. t. 13.
19. Belényesy M., 1956. 8. kép.
20. Beranová M., 1957. 1. kép B I.
21. Grekow B. D.—Tscherepin L. W.—Paschuto W. T., 1957. 427.; Vijejszev R. J., 1960. 3. kép 4.; Gening V. F.—Halikov A. H., 1964. 22. kép 10.
22. Fodor I.—Németh P. 1972. 6. kép.
23. Kiss A., 1960—1961. 29—36.; Ikvai N., 1960—1961. V. t.; Méri I., 1954. XXVIII. t. 2.; Szabó K. 1938. 121. 585. kép; Éri I.—Bálint A. (szerk.), 1959. XXXII. t. 1—3.; Kalmár J. 1959. XXV. t. 24.
24. Beranová M., 1957. 105. 2. kép. d/II.; Podwińska Z., 1962. 183, 188. kép; Dovzsenok V. J., 1961. 22. kép.

25. *Holl I.* és *Parádi N.* ásatása Sümeg—Sarvalyon (Veszprém m.), közöletlen. A sarlók jellemzését és összevetését a korábbiakkal *Holl I.* volt szíves közölni.
26. *Vincze I.*, 1957.; *Kecskés P.*, 1966.; *Bakos J.*, 1959. 8, 24, 33.
27. *Kecskés P.*, 1966. 503. 11. kép.
28. *Vincze I.*, 1957. 3. 20. kép, 77.; *Román J.* (szerk.), 1971. 38. 00002, 00007. kép, 39. 00032. kép.
29. *Vakarelski H.*, 1960. 147—162., 12. kép.
30. *Vincze I.*, 1957.
31. *Györffy Gy.*, 1966. 89.
32. *Györffy Gy.*, 1966. 148.
33. *Györffy Gy.*, 1966. 128.
34. *Leszih A.*, 1927.
35. *Nováki Gy.*, ásatása 1972-ben, közöletlen.
36. *Pusztai R.* és *Tomka P.* ásatása 1952-, illetve 1971—1972-ben, közöletlen.
37. *Nováki Gy.* 1964.
38. *Stefanovičová T.*—*Fiála A.*, 1967. 27.
39. *Böhm J.*, 1950. 66. kép.
40. *Hermann H.*, 1960.; *Hermann H.*, 1967. 228—231., 234—235.
41. *Hensel W.*, 1963.; *Jodłowski A.*, 1968. 98. II. t.; *Dabrowska E.*, 1971.
42. *Woronin N. N.*, 1959.; *Rappaport P. A.*, 1967. 77—79.
43. Az ásatást Gádor J. 1975—76-ban folytatta. A sánc belső oldalának teljes átvágása befejeződött, az 1974-ben elért eredmények nem változtak. A sánc faszerkezete végig egységes volt, alatta X—XI. századi cserepek jelzik a sánc építésének „terminus post quem”-jét. A vár belső területén az Árpád-kori település, templom és temető feltárása megkezdődött.

IRODALOM

- Bakos J.*, 1969. Az egri régi szőlőművelés szókincese. Eger, 1969.
- Balassa I.*, 1973. Randbeschlagene Holzspaten in Mittel- und Osteuropa. In: Festschrift für Robert Wildhaber zum 70. Geburtstag am 3. August 1972. Basel—Bonn, 1973. 1—9.
- Bartalos Gy.*, 1910. Magyarország önállóságának és függetlenségének kivívása 1074 és 1075-ben a Csörszárkok, mint haditényezőknek a felhasználása által. Eger, 1910.
- Belényesi M.*, 1956. A földművelés Magyarországon a XIV. században. Századok, 1956. 517—555.
- Beranová M.*, 1957. Slovanské znové nástroje v. 6.—12. století. Památky Archeologické 48. 1957. 99—115.
- Böhm J.*, 1950. Vyzkum Libušinského Hradiště. Archeologické rozhledy II. 1950. 79—87.
- Csánki D.*, 1890. Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I. Bp. 1890.
- Dabrowska E.*, 1971. Grossburgen im Flussgebiet der Oberen Weichsel. Versuch einer Klassifikation. Arch. Polski 16. 1971. 463—464.
- Dovzsenok V. J.*, 1961., Semlerobstvo drevnoj Ruszi do szeredini XIII. st. Kijev 1961.
- Éri I.*—*Bálint A.*, 1959. Muhi elpusztult középkori falu tárgyi emlékei (Leszih A. ásatásai). Összeállította *Éri I.* és *Bálint A.* Rég. Füz. Ser. II. No. 4. Budapest, 1959.
- Fodor I.*—*Németh P.*, 1972. A szabolcsi ispáni központ régészeti kutatásának első három évéről (1969—1971). Szabolcs-szatmári Szemle, 7. 1972. 89—100.
- Gening V. F.*—*Halikov A. H.*, 1964. Rannie Bolgari na Volge. Moszkva 1964.
- Gömöri J.*, 1973. Korai császárkori és Árpád-kori település, X. századi vasolvasztó műhely Sopronban. Arrabona, 15. 1973. 69—122.
- Grekow B. D.*—*Tscherepin L. W.*—*Paschuto W. T.*, 1957. Geschichte der UDSSR I. Feudalismus 9—13. Jh. I./1. Berlin, 1957.
- Györffy Gy.*, 1966. Az Árpád-kori Magyarország történelmi földrajza. (Geographia historica Hungariae tempore stirpis Árpadianae) Bp., 1966.
- Hensel W.*, 1963. Polnische Burgen und ihr Befestigungssystem im frühen Mittelalter (Übergang vom 6/7 bis zum Mitte des 13. Jahrhunderts). Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege 11—12. 1963.
- Hermann H.*, 1960. Die vor- und frühgeschichtlichen Burgwälle Gross-Berlins und des Bezirkes Potsdam (DAW Berlin. Schriften der Sektion für Vor- und Frühgeschichte 9.) Berlin, 1960.
- Ikvai N.*, 1960—1961. Debreceni későközépkori vaseszközlelet. A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve, 1960—1961. 143—149.

- Istvánfi M.*, 1867. Magyarország története 1490—1606. (ford. *Vindovich Gy.*) Debrecen, 1867.
- Istvánfi N.*, 1758. *Historia regni Hungariae*. Viennae, 1758.
- Jodłowski A.*, 1968. Remarques sur la Colonisation en haut moyen âge dans le bassin Raba. *Acta Arch. Carp.*, 10. 1968. 98. II. t.
- Kalmár J.*, 1959. A füleki (Filakovo) vár XV—XVIII. századi emlékei. *Rég. Füz. Ser. II. No. 4.* Bp. 1959.
- Kecskés P.*, 1966. Szőlőmetszés a Mátraalján. *Ethnographia* 1966. 496—516.
- Képes Krónika*. (ford. *Geréb L.*) H. n. 1971.
- Kiss A.*, 1960—61. Debreceni későközépkori vaseszközlelet. A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve, 1960—1961. 29—36.
- Kralovánszky A.*, 1962. Kora Árpád-kori mezőgazdasági eszközök a Közép-Duna-medencéből. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleménye, 1962. 116—127.
- Leszih A.*, 1927. A miskolci múzeum ásatásai Borsodon. I. A borsodi földvár. *Tört. és Rég. Közl. Miskolc Város és Borsod Vármegye Múltjából* 2. 1927. 85—87.
- Mályusz E.* (szerk.), 1951. Zsigmondkori oklevéltár. I. 1387—1399. Bp., 1951.
- Nováki Gy.*, 1964. Zur Frage der sogenannten „Brandwälle“ in Ungarn. *Acta Arch. Hung.*, 16. 1964. 99—149.
- Podwińska L.*, 1962. Technika uprawy roli w Polsce sredniowiecznej. Wrocław—Warszawa—Krakow, 1962.
- Rappaport P. A.*, 1967. Die altrussische Burgwälle. *Zeitschrift für Archäologie*. 1. 1967. 61—87.
- Román J.* (szerk.), 1971. Feudális kori községi pecsétnyomók a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltárban. Borsodi Levéltári Füzetek 3. Miskolc, 1971. (kézirat, rotaprint).
- Stefanovičová T.—Fidla A.*, 1967. Die slawische Besiedlung der Burg zu Bratislava. *Acta Arch. Carp.*, 9. 1967. 25—37.
- Szabó K.*, 1938. Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. Bp. 1938.
- Sziklay J.—Borovszky S.*, szerk., 1896. *Abaúj-Torna vármegye és Kassa. Magyarország Vármegyéi és Városai* I. Bp., 1896.
- Točik A.*, 1968. *Altmagyarische Gräberfelder in der Südwestslowakei*. *Archaeologica Slovaca-Catalogi* III. Bratislava 1968.
- Vakarelski H.*, 1960. Néhány bulgáriai szőlőművelő eszköz és azok történeti fejlődése. *Műveltség és Hagyomány*, I—II. Bp., 1960. 147—162.
- Valter I.*, 1966. A belpátfalvi monostor feltárási munkálatai 1964-ben. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, VI. 1966. 199—223.
- Vincze I.*, 1957. Magyar szőlőmetszőkések és metszémódok. *Népr. Ért.*, XXXIX. 1957. 71—100.
- Vijezzev R. J.*, 1960. Raszkopki Malogo gorodisca letopisznogo gorodeszki. *Kratkie szoobscsenija. Instituta Archaeologii*, 10. 1960.
- Woronin N. N.*, 1959. Die Siedlung. In: *N. N. Woronin -M. K. Karger- M. A. Tichanow: Die materielle Kultur der alten Rus'*. Berlin, 1959. 179—200.

AUSGRABUNGEN IN DER ERDBURG VON ABAÚJVÁR (Auszug)

Vom Bau der Abaújvárer Burg besitzen wir keine genauen Angaben. Ihr Ursprung kann ans Ende des X. Jahrhunderts, in die Zeit der ungarischen Staatsgründung, gelegt werden. Nach der Chronik von Kézai Simon wurde sie von Aba Sámuel (1041—1044) gebaut. In den Urkunden wird die Burg 1046, 1106, 1242, 1251, 1266 erwähnt, zwischen 1280 und 1323 wurden hier mehrere Urkunden herausgegeben. Später verliert die Burg an Bedeutung. Im XIV. Jahrhundert gelangt sie in den Besitz der Familie Perényi. Unsere letzten Angaben stammen aus den Jahren 1461 bzw. 1556, die Truppen Mátyás I., später Ferdinand I. Truppen verwüsteten die Burg.

Die Burg liegt auf einem niedrigen Hügel am Rande des nordwestlichen Ausläufers des Zemplén—Gebirges. Halbkreisförmig wird sie vom Fluss Hernád und dessen weit nach Norden reichendem Überschwemmungsgebiet umgeben. Ihr Gebiet umfasst 3,9 ha, ihr Durchmesser beträgt vom Grat der Schanze gemessen 245, bzw. 235 m. Die innere Höhe der Schanze beträgt 3—4,5 m, ihr Aussenrand liegt im Durchschnitt 15 m über dem angrenzenden Niveau. Ihre Aussenseite ist—ausgenommen einen Abschnitt von 50 m—mit Häusern bebaut. Am Ende der Höfe ist die Schanze an vielen Stellen stark zerstört. Die Innenseite ist verhältnismässig unversehrt. Das innere Gebiet der Burg wurde landwirtschaftlich genutzt, am östlichen Rand gab es ein Wohnhaus und einen Wirtschaftshof. Der einzige Eingang der Burg befindet sich an der Ostseite, an dieser Seite wurde sie durch einen bereits zugeschütteten Graben geschützt. Ihr inneres Gebiet ist flach, mit einer kleinen Anhebung in der Mitte.

1974 wurde vom Herman Ottó Múzeum und vom Magyar Nemzeti Múzeum unter Leitung der Verfasser Probegrabung in der Burg durchgeführt.

Das Forschungsgebiet wurde auf der Westseite der Schanze ausgewählt, hier ist die Innenseite der Schanze am unversehrtesten (Bild 1). Die Arbeiten wurden in einem 6,60 m breiten Profil durchgeführt. Die 1974 erreichte Tiefe beträgt—vom Grat der Schanze gerechnet—4 m. Auf der Böschungsseite vermindert sich die Breite des Profils auf 3,50 m in 4 m Tiefe. Die Konstruktion der Schanze ist bis zur aufgeschlossenen Tiefe deutlich zu erkennen. Ganz oben, direkt unter dem heutigen Niveau, zeigen sich die Spuren einer herausgenommenen Steinmauer—50 cm dicke Mörtelsicht—in einer Breite von

4,30 m. Die ursprüngliche Breite der Mauer konnte nicht festgestellt werden. Die Fundamente der Burgmauer liegen in der unmittelbar darunter zu beobachtenden Holzkonstruktion der Schanze. Das Material der Schanze bestand aus verschiedenfarbiger Erde und Kiesschichten. Die Balkenreste sind verhältnismässig gut erhalten: zu oberst in Form von braunem, weissem und hellgrauem Pulver, 1 m tiefer in Form von braunem, verfaultem Holz. Ab 2 m Tiefe konnten auch runde bzw. ovale Rindenabdrucke beobachtet werden. Die Balken waren dicht untereinander angeordnet. Nach dem Verfaulen sind sie zusammengefallen, in einander verschwommen, daher konnten die einzelnen Balkenreihen zusammenhängend auf dem ganzen Gebiet nicht ausgemacht werden. Die Schanzenkonstruktion war ganz einheitlich (Bild 2).

Spuren von senkrechten Pfählen wurden nicht gefunden, es wurden nur waagerechte Balken gefunden. Die in einem Abstand von 60—100 cm quer zur Schanzenrichtung liegenden Balkenreihen wurden von Balkenreihen gekreuzt, die in einer Entfernung von 3—5 m parallel zur Schanzenrichtung lagen. Zwischen den Balken lag eine 10—20 cm dicke Erdschicht. Kleinere Verschiebungen weisen darauf hin, dass die von den Balkenreihen gebildeten Wände nicht ganz senkrecht waren. Das nachträgliche Setzen der Erdschichten hat die Konstruktion ebenfalls deformiert. Am Innenrand der Schanze lag zwischen den Balken in 4 m Tiefe auf einer Strecke von 1,50 m ein Steinhaufen.

Die Schanze war also in sog. Kastenbaukonstruktion gebaut, deren Zwischenräume mit Erde aufgefüllt wurden. Im Erdreich der Schanze, das wahrscheinlich aus dem Innengebiet stammt, wurden nur einige Scherben aus der Kaiserzeit gefunden. Das weist darauf hin, dass das Burgebiet vor der Zeit des Schanzenbaus unbewohnt war. Am inneren Fuss der Schanze sowie im gepflegten Teil des Innengebietes sind Scherben aus der Árpádenzeit (XI—XIII. Jahrhundert) zu finden. Diese Funde stammen aus Schichten einer Siedlung nach dem Bau der Schanze. Am Innenrand der Schanze, im obersten Abschnitt der Balkenkonstruktion, wurden landwirtschaftliche Eisenwerkzeuge gefunden (Bild 3), die ebenfalls einen chronologischen Anhaltspunkt bieten. Dem Abaújvárer Spatenpantoffel (Bild 4) ähnelnden Typen aus dem X—XII. Jahrhundert sind in Ungarn und in Altrussland bekannt. Die Sicheln (Bild 5—6) können auf Grund ihres Types ins XII—XIII. Jahrhundert datiert werden, aber die Auffindungsumstände weisen eher auf einen früheren Zeitpunkt hin. Das Rebenschneidmesser kann auf typologische Weise vorerst nicht zeitlich festgelegt werden, da ähnliche Typen aus dem XIII., XV—XVI. Jahrhundert gleichermaßen bekannt sind. Auf Grund ihres Vorkommens können sie in die Árpádenzeit datiert werden, da das Messer in der Holzkonstruktion aus dem X—XIII. Jahrhundert gefunden wurde, zusammen mit den anderen Eisenwerkzeugen, die charakteristisch sind für jene Jahrhunderte.

Die Schanze in Kastenbaukonstruktion ist allgemein charakteristisch in Ungarn bei den bisher erschlossenen Burgen aus dem X—XI. Jahrhundert, so bei den Burgen Borsod, Hont, Moson, Sopron und Zalaszentiván. Auch in Europa ist diese Form verbreitet. Z. B. Bratislava (IX—X. Jahrhundert), Libušin (X—XIII. Jahrhundert), in Deutschland ist sie allgemein verbreitet im IX—XII. Jahrhundert, oft mit anderen Konstruktionen kombiniert. In Polen

ist die Konstruktion selten, im X—XIII. Jahrhundert ist sie besonders in Südpolen zu finden.

Die Schanzenkonstruktion von Abaújvár kann nach ihrem Typ ins X—XIII. Jahrhundert datiert werden. Die Bauzeit der vermörtelten Steinmauer auf dem Schanzengrat kann ins XII—XIII. Jahrhundert gelegt werden. Die Bauzeit der Schanze kann auf Grund historischer Angaben, der Schanzenkonstruktion und des aufgefundenen Materials ins XI. Jahrhundert datiert werden.

JUDIT GÁDOR—GYULA NOVÁKI

16—17. SZÁZADI FIGURÁLIS KÁLYHACSEMPÉK A DIÓSGYŐRI VÁRBÓL

BÁRDOS EDIT

Dolgozatom célja a diósgyőri kályhacsempék 16—17. századi csoportjából a figurális díszítésűek főbb típusait bemutatni, valamint az egyik kályhacsempe kapcsán a műhelykérdés problémáját újra felvetni.

A diósgyőri kályhacsempék említett csoportjára a növényi ornamentika uralkodóvá válása jellemző, a figurális ábrázolások aránya csökken. Ebből a korszakból mindössze három típusa került elő a figurális díszítésű csempéknek. A korabeli kályhásoknak, mézeskalácsosoknak kedvelt témája volt a huszár. A diósgyőri kályhacsempék között három fajta *huszárábrázolást* is találunk. Nagy számban került elő *furulyázó faun* alakjával díszített kályhacsempe. A harmadik figurális kályhacsempe domborműves jelenete egy *gyermekével táplálkozó női alakot* ábrázol.

A kályhacsempék díszítő motívumai mindig a kor szellemének megfelelően alakulnak. A korai, 14. századi csempéket különböző heraldikai elemek; képzeletbeli szörnyek, majd bibliai jelenetek és szentek alakjai díszítik. Később fokozatosan bevonulnak az udvari élet alakjai a kályhacsempék díszítő kincsébe. A lovagalakos kályhacsempék, az udvari életet megjelenítő csempék plasztikái, s a dongás kályhafiókok fülkéiben álló vitézek szobrocskái a korabeli viseletről, divatról adnak tudósítást. A 16—17. századi mesterek már a hétköznapi élet alakjait is megmintázzák. Ezekben a századokban metszeteken, festményeken, címerképeken uralkodóvá válnak a vadászati jelenetek. Mézeskalácsokon, kályhacsempéken is megjelenik a huszár alakja. Gyakori előfordulása a huszár népszerűségét és korra való jellemzőségét bizonyítja.

A diósgyőri vár ásatásain (1953—1971) három típusú huszárábrázolásos kályhacsempe került elő. Hasonló vagy azonos díszítésű csempék Egerből,¹ Fülekről,² Kisvárdáról³ és Boldogkőről⁴ kerültek elő.

Az 1. képen látható huszáralakos kályhacsempe álló téglalap alakú, halványzöld mázas. Az ábrázolás vonalas plasztikája a felületből alig emelkedik ki. A negatívot készítő mester gyermekrajzok naivságához hasonlóan alakította ki koncepcióját. A csempe alsó harmadát egymást keresztező pálcikák hálózata tölti ki, a figurális díszítés csak a csempe felső kétharmadán van. Balra néző, hosszú, megnyúlt testű ló, pálcikaszerű lábakkal, amelynek lovasa balkezében zászlót tart, fején zacskós kucsma, melyet a 17. századi vitézek, elsősorban kuruc lovasok viseltek.⁵ A ló előtt, a csempe jobb oldalán stilizált épület, esetleg vár ábrázolás, kupolás tetőzettel, tetején zászlóval. A csempe

1. kép. Huszáralakos kályhacsempe
a XVII. század elejéről. Diósgyőr

2. kép. Huszárábrázolásos kályhacsempe
a XVII. sz. második feléből. Diósgyőr

bal felső sarkában elmosódott leveles-indás díszítés. A csempe feltehetően a 17. században készült.

A 2. képen látható csempe mestere már nagyobb formakészséggel rendelkezett. Ez a csempe szintén egy balra néző lovasat ábrázol. A lovas hátrafelé fel-emelt jobb kezében ostort tart, bal kezével pedig a kantárt fogja. Fején vastag; esetleg prémes peremű, hátrafelé hajló kucsma. Fegyverzetét a derekára kötött; enyhén hajlított pengéjű szablya alkotja. Öltözete csípőn alul érő dolmányból; szűk nadrágból s hegyes orrú cipőből áll. A ló nem nyugalmi állapotban ábrázolt, mellső lábait lépésre emeli. Nyakán és szügyén pálcikás díszítésű lószerszám, farán takaró. A csempe készítője aprólékos gonddal igyekezett minél valóságosabban ábrázolni a ló és lovas alakját, még a ló sörényét is megmintázta.

Az 1. képen látható csempéhez képest ez a példány mindenképpen nagyobb mesteri tudást bizonyít, s feltehetően később készülhetett. Bizonyítja ezt az is, hogy a növényi díszítésnek itt már nagyobb dekoratív szerepe van. A lovason kívüli mezőt teljesen kitöltik különböző növényi és geometrikus díszítések. A csempe bal felső sarkából kiindulva kacskaringózó indák és levelek burjánznak, a jobb felső sarkat, s a lovas háta mögötti területet koncentrikus körökből és pontozott díszítésből álló korong tölti ki. A ló lába alatt hullámos ornamentals és növényi elemek jelzik a talajt. Jóformán nem marad felület díszítés nélkül. Az egész kompozícióra általában jellemző a teljes térkihasználás, ami a kezdetleges „horror vacui” elvét érvényesíti.⁶ Ebből a csempetípusból nemcsak Diósgyőrben került elő nagy mennyiség, az egri vár ásatásai is hoztak felszínre azonos példányokat.⁷

Ezzel a típussal már sokan foglalkoztak. *Kádár Zoltán* a korai, 14. századi csempék közé sorolja, mégpedig Nagy Lajos korára.⁸ A szerző egy későbbi cikkében beismeri a datálás korai és helytelen voltát.⁹ *Méri István* a nadabi kályhacsempéket tárgyaló tanulmányában a lovasalakos kályhacsempék kapcsán analógiaként említi a felvidéki népies kályhacsempéket, az egri—diósgyőri huszáralakos és a füleki kályhacsempéket. Ugyanekkor megállapítja, hogy a felvidéki népies csoportot elkülöníti a nadabiaktól a nagy részletezőkedvvel mintázott felület. „Merőben eltérő műhelygyakorlatról tanúskodik az elterjedtebb egri—diósgyőri lovasábrázolás. . . Kétségtelen, hogy az egriek azonos préselőmintán készültek. A diósgyőriekkel egy jellegűek s így biztosra vehető, hogy egy műhely termékei.”¹⁰ *Kozák Károly* az egri példányokat a 17. század végére datálja, s készítő műhelyüket Miskolcra helyezi,¹¹ ahol a fazekas-kályhás mesterségnek régi hagyományai voltak, sőt 1596-ig Eger számára is dolgoztak a miskolci mesterek.¹²

Az 1. és 2. kép kályhacsempe típusa az ábrázolás stílusát, s a technikai kiviteltek tekintve hasonló jellegűek. Ezek a példányok az ún. felvidéki népies kályhacsempék köréhez köthetők. A vonalas plasztika, a nagy részletező kedvvel mintázott felület, a hátterek növényi elemekkel való díszítettsége jellemző rájuk.¹³ A második típusú huszáralakos csempe jelentőségét a fegyver és viselettörténeti szempontokon kívül az is növeli, hogy *Miskolci Mihály* csempéi mellett ez a típus is az Eger—Miskolc közti kapcsolat bizonyítéka.

A kályhacsempék kutatásával foglalkozó szakemberek közül már többen felvetették, hogy Miskolcon fazekasműhely létezett. *Voit Pál* az egri, füleki,

hollókői anyag hasonlósága miatt egy céhenkívüli fazekas központot tételez fel az Eger védelme alatt békésen virágzó Miskolcon.¹³ Az egri reneszánsz kályhacsempékről megállapítja, hogy készítőműhelyük Miskolcon volt.¹⁴ *Kozák Károly* az egri népies jellegű, kétfejű sasos kályhacsempékről ugyanezt tartja.¹⁵

Vizsgáljuk meg tehát az észak-magyarországi fazekasság alakulását. A fazekascéhek létezésére a céhkönyvek, s a céhlevelek utalnak, s nyújtanak segítséget a középkori fazekasmesterség történetéhez, a mesterek munkamódszereihez, technikai problémákhoz. Az eddig rendelkezésünkre álló okiratok alapján¹⁶ a legkorábbi emlékünk Kassáról származik, ahol a fazekascéh 1514-ben alakult, a céh artikulusait *Mihalik József* dolgozta fel és publikálta.¹⁷ A sárospataki fazekasok 1572-ben tömörültek céhszervezetbe.¹⁸ Ezt követően számos felvidéki városban tömörültek céhekbe a fazekasok, míg Miskolcon csak 1767-ben, Egerben pedig 1818-ban alakult fazekas céh.

Miskolcon tehát csak a 18. század végén alakult fazekascéh. Céh azonban valószínűleg csak ott alakulhatott, ahol már évszázados hagyományai vannak a mesterségnek.

A fazekasiparról, mint iparágról, tömeges termelésről miskolci viszonylatban csak a 15–16. századtól beszélhetünk. Ez az időpont megegyezik a fazekasság országos fellendülésével.

A mesterség létezésének bizonyításához segítséget nyújtanak a középkori személynevek. A személynévadás gyakori módja volt a mesterséggel való megkülönböztetés. Általában a foglalkozást jelölő vezetéknevek egyben mesterséget is jelöltek. A miskolci adójegyzékeket, dézsmajegyzékeket, városi jegyzőkönyvet tanulmányozva a 15. század közepétől követhetjük soron a *Fazekas* név elterjedtségét.

Az első *Fazekas* nevű polgár neve csak 1461-ben fordul elő, Mátyás király egyik Diósgyőrben kelt oklevelében. Az oklevél 1461. aug. 9-én kelt, s kitűnik belőle, hogy Miskolc óvárosában Kun András bíró mellett Molnár Demeter és Fazekas Bálint esküdtek hivatalnokoskodtak.¹⁹ A következő név 1501-ben fordul elő egy *Ladislaus Fazokas* nevű polgár jurátusi tisztséget töltött be Filep Ferenc bíró mellett, Borsos Mátéval együtt.

A 16. századi iratok, tizedlajstromok, adóbejegyzései már több *Fazekas* nevet tartalmaznak. Az 1548-as gabonatedezed fizetők névsorában két *Fazekas* név fordul elő: *Joannes Faszikas* és *Georgius Fazekas*. 1549-ben a bortized fizetők listáján már 8 *Fazekas* név található (*Georgius Fazokas, Michaelis Fazokas, Antonius Fazokas, Joannes Fazokas, Laurentius Fazokas, Franciscus Fazokas.*)

Az 1556-os dézsmajegyzékben hét *Fazekas* név szerepel, ugyanebben az évben ott egy *Tálás Tamás*. 1557-től egy csonka adójegyzék maradt fenn, három *Fazekas* névvel. Itt ismét szerepel neve, szülője ugyancsak a „Beteg Wyewlgh-ön”, mint az 1549-es jegyzékben szereplő *Fazokas Mihálynak*. Feltehetően ez a *Fazokas Mihály* azonos Miskolczi Mihály nevű fazekassal, aki ugyanebben az időben kályhákat készít Eger számára. Az 1576-os gabonatedezedek között két *Fazekas*, a bortermelők között pedig 9 *Fazekas* szerepel, ez utóbbiak között a *Fazekas Mihály* név kétszer is előfordul. Miskolc város jegyzőkönyve 1569-től maradt fenn. *Fazekas* nevekkal itt is találkozunk, de arányaiban sokkal kevessebbel, mint az előző években, s számuk egyre csökken. 1686-ban például 907

adófizető volt Miskolcon, s ezek közül mindössze egy volt Fazekas nevű. A fazekascéh megalakulásakor pedig, 1767-ben a 12 alapítómester közül egy sem viselt Fazekas nevet.

Voit Pál végig követve a *Fazekas* neveket, megállapítja, hogy 1595-ben a gazdag névsornak vége szakad, s ő ezt azzal magyarázza, hogy a kályhámesterek kihaltak, a fazekasipar megszűnt. Véleményem szerint azonban ez inkább azzal magyarázható, hogy a 17. század közepétől a családnevek már nem feltétlenül utalnak a foglalkozásra, ilyen szempontból tehát a személynevek nem megbízhatóak.

Détsy Mihály az egri vár építkezéseinek dolgozó mesterekről fontos adatokat közöl, amelyek alátámasztják azt az elképzelést, hogy Miskolcon fejlett fazekasság létezett.²⁰ Az egri vár számadásai szerint 1549—64 között kb. 35 kályhát raktak az egri várban, nem is számítva a javításokat. A számadásokban említett kályhások megnevezése *figulus*, *lutifigulus*, *fornacipar*, a Fazekas, Fazekgiartha név megfelelője. A mesterek között van aki csak felrakja a kályhákat, s van aki maga csempét is készít. A számadások szerint 1549 végén két kályhához vásárolnak csempét Miskolcon, 1550. január 1-én *Fazekgiartha János* mesternek fizetnek két kályha felrakásáért, 1550 decemberében pedig a miskolci Fazekas Pál rak egy kályhát. Ugyanez a Paulus Fazekas a miskolci jegyzékekben is szerepel 1576-ban. A következő miskolci fazekas, aki Egerben dolgozik Thury, János kályhás, 1555-ben. 1558-ban „Francisco Fornacipari de Myskolcz” mester dolgozik Egerben. 1551-ben is Miskolcon vesznek csempéket és kályhákat díszítő gombokat, „tojásokat”. Az egri számadásokban ugyan név szerint nem szerepel Miskolczi Mihály, viszont a korabeli kályhacsempéken, melyek az egri várban kerültek elő, neve megtalálható. A miskolci tizedjegyzékek 1549-ben, 1557-ben, és 1576-ban említik Miskolczi Mihály nevét, aki ezeket a feliratos csempéket készítette.

Voit Pál az egri vár ásatásain előkerült reneszánsz kályhacsempéket vizsgálja.²¹ Az egyik zöldmázos darabon az *ila* felirat olvasható. Egyesek szerint ez esetleg az Esztergomban dolgozó Ali neve lenne. Azonban előkerültek már feliratos töredékek is, s kiderült, hogy ezek a darabok egy kályhához tartozó csempék töredékei, s összeolvasva a Miskolczi Mihály név negatív olvasatát adják.

A Miskolczi Mihály modorában készült csempékre jellemző a geometrikus elosztás, a tükrös szerkesztés, s a növényi ornamentika. Sarkokban rozetták, lángnyelvű virágok. Középen általában egy kidudorodó gömb van, amelyből négy tulipán nő ki. Formakincsében reneszánsz és törökös elemek keverednek. Diósgyőrben is kerültek elő hasonló stílusban készült kályhacsempék, felirat nélkül ugyan, de bizonyos, hogy készítőjük Miskolczi Mihály volt. A Herman Ottó Múzeum tulajdonában is vannak általa készített kályhacsempék (3., 4. kép).

Az egri számadások adatait és a miskolci jegyzékek Fazekas neveit egyeztetve Miskolczi Mihály működése 1549—1576 közé tehető. Miskolczi Mihály személyazonosságának perdöntő bizonyítéka egy párkánytöredék, amelyen 1574-es dátum olvasható. A középkori névadás jellemzője az előneveket illetően, hogy ha egy mester más városba megy dolgozni, felveszi városának nevét. Ezt legjobban a középkori céhkönyvek mesterlistái bizonyítják.²²

3. kép. Miskolczi Mihály kályhacsempéje. Herman Ottó Múzeum

A Miskolczi Mihály modorában készült kályhacsempék eljutnak a fülek-várba, Szolnokra, Drégelypalánkra is. Miskolczi Mihály csempéin kívül fontos bizonyítékok az Eger—Diósgyőr—Miskolc közötti kereskedelmi kapcsolatra a 2. képen látható huszáralakos kályhacsempék.

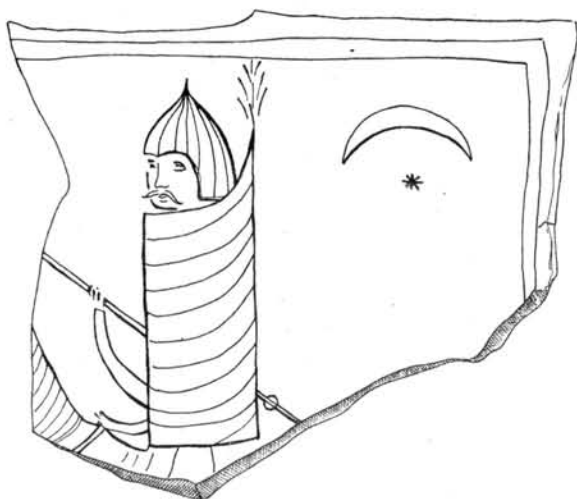
A felsorolt adatokat figyelembevéve meg kell állapítani, hogy írásos adatunk a miskolci fazekasok létezésére már a 16. században is van. A diósgyőri kerámiaanyag azt bizonyítja, hogy már a megelőző időkben is magastudású mestereknek kellett dolgozniuk Diósgyőrben avagy Miskolcon. A diósgyőri kályhacsempék vizsgálatakor bebizonyosodott, hogy a 14. századtól 1526-ig ugyan a budai műhely hatása uralkodott, de a budai anyagtól való eltérések, a korai

csempék egyénített jellege bizonyítja, hogy helyben is dolgoztak fazekasok. A 16—17. században azonban már mindenképpen helyi mesterek működését kell feltételezni. Egyrészt a diósgyőri anyag gazdagsága miatt, másrészt ha a füleki, egri hasonlóságot meg akarjuk magyarázni.

Visszatérve a diósgyőri huszárábrázolásos kályhacsempékhez — a harmadik huszárábrázolásos kályhacsempe csak töredékben maradt ránk. Az 5. képen látható töredék egy pajzsos-sisakos huszárt ábrázol. A csempe sötétzöld mázazású. A lovon ülő huszár jobb kezében kopját tart, fején több lemezből összeillesztett hegyes sisak, testét pajzs takarja. A csempe jobb felső sarkában török félhold és csillag látható. A csempe plasztikája alig emelkedik ki a csempemező felületéből. A figura kezei csak jelzésszerűek, a pajzs jobb felső csúcsát

4. kép. Miskolczi Mihály kályhacsempéje. Herman Ottó Múzeum

5. kép. Huszár-tárcsapajzsos vitézt ábrázoló csempe töredéke. Diósgyőr

díszítő tollazat is csak figyelmesen vehető ki. A lovas fegyverzetét vizsgálva megállapíthatjuk, hogy 16. századi viseletű huszárt ábrázol. A lovas fején a 16. század második felére jellemző ún. Zrínyi-sisak látható, melyet a könnyű magyar huszárság viselt. Pontos rajzát láthatjuk Nicola Nelli Zrínyit ábrázoló metszeten²³ valamint Kotchek András címerképében is.²⁴

A másik jellegzetes 16. századi fegyver a huszártárcsapajzs. A korabeli huszárság teljes fegyverzetéről adnak képet a Szabács és Fülek ostromát ábrázoló rajzok is.²⁵ A huszárok Zrínyi-sisakot viselnek, oldalukon tollakkal díszített tárcsapajzs, kezükben lobogós kopja.

Az 5. képen látható lovas testét teljesen eltakarja a pajzs. Ez megtévesztő lehet, mert akár vértzet is lehetne — de a magyar huszár nem visel vértzetet, így a pajzs fokozott védelmi funkciót tölt be. Így magyarázható a huszártárcsapajzs jellegzetes formájának kialakulása.

Haditechnikánk nyugati orientálódására jellemző, hogy mind a 13. századi pajzsformát, mind a hegyestőrt nyugatról vettük át. A 13. századi háromszög alakú pajzs Németországban terjedt el, majd a 14. században egy új, idegen forma jelenik meg — a hosszúkás, négyszög alakú tárcsapajzs. Ebből a kezdetleges formából alakul ki a 15. századi forma, amelynek felső levágása nem egyenes, hanem jobbsarka felfelé ívelő. A lovas testéhez idomuló forma fedezte testét, felfelé ívelő jobbsarka pedig a pajzsot tartó jobb karját és vállát. Gyakori a huszártárcsapajzsokon a kopjarúd számára való kivágás. A kályhacsempénken látható huszár pajzsának felső csúcsát tollbokréta díszíti. A korabeli ábrázolásokon megfigyelhető a virág, vagy tollbokréta alkalmazása. A pajzs másik díszítési módja a felületnek címerekkel való festése, avagy csak színekkel való dekorálása. A kályhacsempe pajzsának harántsávozottsága esetleg festékcsíkokat jelez. A pajzsnek ez a csempén látható megnyúlt, kecses formája a 16. század

6. kép. *Reneszánsz kályhacsempe „gyerekfaló nő” alakjával. Diósgyőr*

elejére fejlődik ki, s a huszárság 1570-ig viseli.²⁶ Tehát a csempén látható huszár az 1500—1570 közötti huszár viseletet tükrözi.

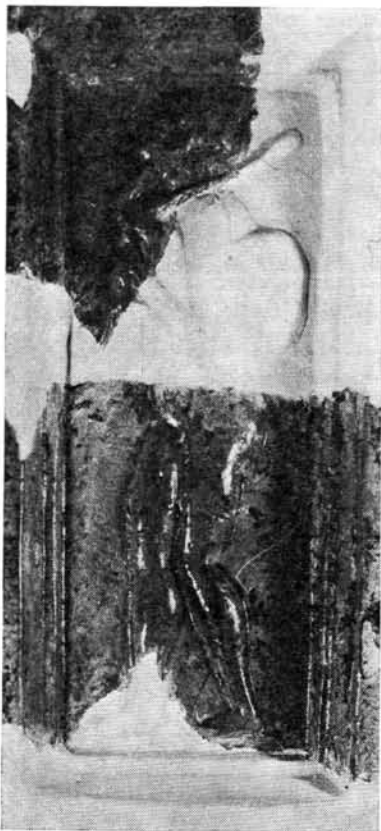
A korabeli tudósítások így szólnak a huszár fegyverzetéről: „... fegyverzetők hosszú lándzsa, mellyel igen jól tudnak bánni: pajzsaik alól szélesek, fölül keskenyek a csúcsuk fejk fölé nyúlik s hosszúságuk szerint a testhez hajolnak: e pajzsok, kinek-kinek a maga színével vannak festve, ami igen szép a szemnek...”²⁷ Mocenigo, Velence követe ezt írja: „Az általam látott magyarok mind könnyű lovasok voltak: fegyverzetők egy közönséges lándzsából s egy hosszú pajzsból állott... Ezek a magyarok a földön alvának, pajzsokkal takaróztak...”²⁸

Egy huszárt ábrázoló metszeten²⁹ a huszártárcsapajzs viselését látjuk. A lovas a vállán átvetett szíjjal jobb oldalán viseli a teknőszerűen meghajlított pajzsot, kezében kopja. Fején felhajtott peremű, elől ék alakban bevágott kalpag, strucctollal díszítve. A 14. századi címerképek közül érdekes Nagy Péter címerének mellékalakja, két pajzsos huszár, ill. vitéz.³⁰ Egyik török, másik magyar lovas. Számunkra azért fontos, mert mindkettőnél pajzs van, melyek a 16. századi magyar és török pajzsformát mutatják. A huszárság 16. századi viseletét

figyelhetjük meg a füleki vár kályhacsempéjén is.³¹ A bajszos huszár bal kezében a gyeplőt, jobb kezében pedig előrszegezett lobogós kopját tart. Ruházata felálló gallérú mentéből, s szűk nadrágból áll. Nyakánál gyöngysorszerű díszítés. Lábán nagytaréjos sarkantyú, oldalán hüvelyébe dugott, hajlított szablya. Fején visszahajtott karimájú, elől ék alakban kivágott, bokrétával díszített kalpag.

Hasonló kalpagot visel a boldogkői kályhacsempe lovasa is, de ezt hosszú strucctoll díszíti.³² A huszár bal kezével a gyeplőt fogja, felemelt jobbában pedig hajlított keresztvasú egyenes kard, végén markolatgombbal. A csempén jól kivehető a ló szerszámozása. Ezt az egyenes páncélszűrő kardot láthatjuk Choknay Benedek címerében is.³³

A bemutatott diósgyőri, s az azokhoz hasonló huszárábrázolásos kályhacsempék bizonyítják, hogy a 16—17. század embere szívesen díszítette környezetét ezzel a figurával.

7. kép. „Furulyázó faun”-feles méretű kályhacsempék Diósgyőrből

Annál nehezebb egy másik diósgyőri kályhacsempe jelenetének értelmezése, másrészt annak magyarázata, hogy ki volt az, aki egy átok megjelenítésével, mintegy mementóként díszítette kályháját? Ugyanis az ún. *gyerekfaló nőt* ábrázoló kályhacsempéből egész kályha felépítéséhez elegendő mennyiség került elő a diósgyőri ásatások során. A kályhacsempe domborműves jelene a néprajzi analógiával értelmezhető, s mivel az eddig publikált kályhacsempék között ez az egyetlen ilyen jellegű ábrázolás, a kályhacsempe egyedisége miatt is kiemelkedő.

A reneszánsz csempékre jellemző baldachinos, gazdag növényi díszítésű keretben egy gyermekeivel táplálkozó női alak áll. *Leszih Andor* így ír a csempéről: „Egy régi német legenda misztériumára emlékeztet, talán a tűz mindent megemészthető szimbóluma akar lenni.”³⁴ A jelenet megértéséhez egy zagyarékasi népi babona ad segítséget. „... amelyik gyereket elsinkeli az édesanyja, annak azt újból meg kell enni, és megszülni. Addig nem mehet be a mennyek országába, míg azt meg nem eszi, ahány gyereket elsinkelt.”³⁵ Tehát a magzatát elhajtó anyát a túlvilágon ez a büntetés várja a néphit szerint.³⁶

Amennyiben a kályhacsempe jelene ennek a babonának képi megfogalmazása, akkor érthetetlen, hogy valaki ilyen jelenetekkel díszített kályhát állítasson, mint egy állandó figyelmeztetést. Sokkal inkább elképzelhető, hogy messziről jött, a babonát ismerő mester készítette a csempét, s a helybeliek számára a csempe jelene nem mondott semmit.

A gazdag diósgyőri kályhacsempe anyagból csak egy-két típust ismerhettek meg olvasóink. Az anyag teljes feldolgozása folyamatban van, s szeretnénk választ kapni olyan fontos kérdésekre, mint például a műhely-mester-kérdés, a környező, hasonló anyaggal rendelkező várakkal való kereskedelmi kapcsolat. Ehhez azonban nemcsak művészettörténeti, ikonográfiai jellegű vizsgálatokra hanem elsősorban technológiai, kémiai anyagvizsgálatra van szükség.

JEGYZETEK

1. *Kádár Zoltán*: A legkorábbi egri kályhacsempék. *Archaeologiai Értesítő* (a továbbiakban *AE*), 76. 1949. 69—73., 107—107.; *Kádár Zoltán*: Parittyaábrázolásos kályhacsempe a XV. századból. *AE*. 77. 1950. 132.; *Kádár Zoltán*: Későgótikus alakos kályhacsempék az egri várásatásokról. *AE*. 79. 1952. 69—77.; *Kozák Károly*: Az egri vár XVII. századi alakos kályhacsempéi. *AE*. 92. 1965.; *Kozák Károly*: Az egri vár feltárása (1957—62.). *Az Egri Múzeum Évkönyve*, 1963.
2. *Kalmár János*: Magyar huszárábrázolásos kályhacsempe a XVI. század végéről. *Magyar Művészet*, 49., 64—65.; *Kalmár János*: A füleki (Filakovo) vár XV—XVII. századi emlékei. *Régészeti Füzetek*, II. 4. 1959.
3. *Éri István*: A kisvárdai vár kályhacsempéi. *Folia Archaeologia* (a továbbiakban *FA*.), VI. 1954. 146. XXXVII. tábla, 3. sz. kép.
4. A boldogkői huszáralakos kályhacsempe a HOM állandó kiállításában látható. *K. Végh Katalin* 1963-as ásatásán került elő. *Ltsz.* 66.1.333.
5. *Szendrei János*: A magyar viselet történeti fejlődése. *Bp.*, 1905. 139. 111. sz. kép. *Kuruc vitéz a XVII. századból*. *Rugendas Fülöp György* metszete.
6. *Kádár* i. m. (1949) 102—103.
7. *Kozák* i. m. (1965).
8. *Kádár* i. m. (1949) 102—107.; *Kádár Zoltán* cikkében felsorolja az addigi hazai lovasábrázolásokat, széleskörű kitekintéssel viselettörténeti analógiákat sorakoztat fel, s végkövetkeztése,

- hogy a csempe Nagy Lajos idején (1342—1382) vagy esetleg Zsigmond idejében, 1437 előtt készülhetett.
9. *Kádár Zoltán*: A vasvári középkori kályhacsempék művészet és művelődéstörténeti jelentősége. Művészettörténeti Értesítő, 1953—54. 69.
 10. *Méri István*: A nadabi kályhacsempék. AÉ., 84. 1957. 197.
 11. *Kozák i. m.* (1965) 29.
 12. *Détszy Mihály*: Munkások és mesterek az egri vár építkezésein 1493 és 1596 között. Az Egri Múzeum Évkönyve, II. 1964.
 13. *Voit Pál*: Későreneszánsz kályhák Miskolci Mihály műhelyéből. Műv. Tört. Ért., 1954. 118—122.
 14. *Voit i. m.*
 15. *Kozák Károly*: Kétféjű sasos kályhacsempék Magyarországon. Budapest Régiségei. XX. 1963.
 16. Összegzését elvégezte: *Kresz Mária*: A magyarországi fazekascéhek. II. Kézművesipar-történeti Szimposium referátumai és hozzászólásai. Veszprém, 1974. 32.
 17. *Mihalik József*: A kassai fazekascéh 1574. évi articulussairól. Múzeumi és Könyvtári Értesítő, II. 1908. 152.
 18. *Román János*: A sárospataki fazekasság vázlatos ismertetése. Ethnographia XLII. 1951.; *Román János*: Sárospataki kerámia, Bp., 1955.
 19. Mátyás 1461. aug. 9-i oklevelének másolata megtalálható a Diósgyőri Vármúzeum irattárában.
 20. *Détszy i. m.*
 21. *Voit Pál*: Későreneszánsz kályhák Miskolci Mihály műhelyéből. Műv. Tört. Ért. 1954. 118—122.
 22. A marosváráshelyi fazekasok 1612-es céhkönyve az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában található.
 23. *Szendrei i. m.* (1905) 54. oldal és 92. kép. Zrínyi Miklós arcképe 1567-ből Nicola Nelli rézmet-szete után! „Fején sok czikkre osztott fülvédős sisak van, mely hasonlít a bécsi udvari fegyvergyűjteményben levő sisakjához.”
 24. *Szendrei János*: Magyar viseletképek czimeres leveleinkben. Bp., 1892. 19., 16. ábra. Kotheck András címere 1560-ból.
 25. *Szendrei i. m.* (1905) 75., 39. sz. kép. Szabács 1593. nov. 9-i bevételét ábrázolja, a huszárok felvonulását. 40. sz. kép. Fülel 1593. nov. 16-i ostroma.
 26. *Kalmár János*: A magyar huszár-tárcsapajzs. FA., XIII. 1950. 209.
 27. *Károlyi Árpád*: Magyar huszárok a schmalkaldi háborúban. Századok, 11. 1877. 841.
 28. *Károlyi i. m.* 843.
 29. *Domanovszky Sándor*: Magyar művelődéstörténet. Bp., 63. oldal, 33. sz. kép.
 30. *Szendrei János*: Magyar viseletképek czimeres leveleinkben. Bp., 1892. 22., 23. sz. kép.
 31. *Kalmár i. m.* (Magyar Művészet, 49.) 64.
 32. Korabeli huszárbrázolásokon gyakran struccotoll díszíti a vitézek süvegét.
 33. *Szendrei i. m.* (1892) 27. kép.
 34. *Marjalaki Kiss Lajos—Vákár Tibor—Leszih Andor*: A diósgyőri vár. Miskolc, 1954.
 35. *Cs. Pócs Éva*: Zagyvarékas néphite. Néprajzi Közlemények IX. 3—4. Bp., 1964. 108. „A szerencsétlenül meghaltak, elkárhozott lelkek” c. fejezet, 516. pont.
 36. A magyarság néprajza IV. 156.: „s halála után nem kerül el a tüzes nyoszolyát és gyermekét a pokolban meg kell ennie.”

FIGURALE OFENKACHELN AUS DEM 16—17.
JAHRHUNDERT IN DER DIÓSGYŐRER BURG
(Auszug)

Während der archäologischen Ausgrabungen in der Diósgyőrer Burg wurden Kacheln gefunden, deren eine Gruppe der Verfasser in seiner Arbeit erläutert. Es handelt sich um Ofenkacheln mit Figurenschmuck, die ins 16—17. Jahrhundert datiert werden können.

Ähnliche Kacheln bedeutenderer ungarischer Burgen werden erwähnt, ausserdem fasst er die Angaben der bekannten Töpfer aus dem mittelalterlichen Marktflecken Miskolc zusammen. Diese Angaben genügen aber nicht, um die Herkunft, die Herstellerwerkstatt der in der Diósgyőrer Burg gefundenen Kacheln bestimmen zu können.

Ein grosser Teil der Kacheln aus der erwähnten Zeit trugen Pflanzenschmuck. Es gibt allerdings drei Figurentypen, mit denen die Kacheln verziert wurden und die der Verfasser hier vorstellt: 1. der Husar, 2. der Flöte spielende Faun, 3. eine Gruppe, die einen alten Volksaberglauben darstellt. Es wird eine Schwangere gezeigt, die eben ihre Leibesfrucht abtreibt. Als Strafe muss sie im Jenseits das ungeborene Kind aufessen. Die Grundtypen aller drei Gruppen sind vielen Varianten erhalten.

EDIT BÁRDOS

A HERMAN OTTÓ MÚZEUM LELETMENTÉSI ÉS ÁSATÁSAI 1975-BEN

GÁDOR JUDIT—HELLEBRANDT MAGDOLNA

Abaújvár, vár (encsi j.)

Az abaújvári földvár (1. kép) 1974. évben megkezdett sáncátvágását befejeztük. A teljes feltárás eredményeként 14 gerendaszintet bontottunk ki. A korábban megfigyelt rekeszes faszerkezet egységes rendszert mutatott a sánc egész metszetében. A gerendák egymás alatt sűrűn, mintegy 10 cm-es közökkel jelentkeztek a sáncirányra merőlegesen. A sánciránnyal egyező gerendasorok továbbra is 2—3 méteres távolságban húzódtak egymástól. A sánc alja felé haladva a 16 m hosszú szelvényben a sáncirányra merőleges gerendák a korábbi 8—10 métertől tovább, 13—14 méternél is megfigyelhetők voltak, ebből arra következtethetünk, hogy a sánc belső, település felé eső oldala rézsús vagy lépcsőzetes kiképzésű lehetett. A sánc legalsó, vagyis első gerendasora a vizsgált szelvényszakaszban kb. 7,5 m mélységben mutatkozott. Ezalatt kb. 1 m vastagságban (8,5 m mélységig), egyöntetű—császárkori kerámiával és településre utaló gödörnyomokkal—településréteg húzódtott. A gerendák közeit kitöltő döngölt földben különböző sávokban ugyancsak kerültek elő császárkori leletek. A legalsó gerendaszint bontásakor X—XI. századi cseréptöredékeket is találtunk, így a sáncszerkezet építési korát a feltételezett X—XI. századra tehetjük. A sánc belső lábánál több Árpád kori településre utaló jelenséget tártunk fel: kemence-maradványokat XI—XIII. századi cserepekkel, középkori malomkövet. A leletek a Hermann Ottó Múzeumba kerültek. Az ásatás költségeit a Herman Ottó Múzeum és a Magyar Nemzeti Múzeum fedezte. Munkatárs Nováki Gyula volt, az ásatáson részt vett Lovász Emese régészhallgató és Fidrám Tiborné a HOM restaurátora.

Arka-Herzсарét (encsi j.)

Dévay Ferenc a Herzсарéten és a Láng-völgyben kőeszközöket gyűjtött. Lsz. 75. 14. 1—4.

Boldogkővár-alja-Radimály (encsi j.)

Dévay Ferenc jelentése alapján a Tekerjes patak mentén, a patak folyásával ellentétes irányban, az erdészháztól kb. hétszáz méterre egy neolitikus (bükki

kultúra) telep maradványaira bukkantunk. Paticsmaradványok, cserepek, obszidián- és kovakőeszközök kerültek elő. Lsz. 75. 12. 1—5.

*Boldogkővár*alja, Kossuth u. 43. (encsi j.)

Feltehetően másodlagos lelőhelyen, Dévay Ferenc udvarában, feltöltésben kerültek elő kőeszközök. Lsz. 75. 13. 1.

Cserépfalu-Hidegkút Laposa-völgy (mezőkövesdi j.)

Végh Ernő a homokbányából bronzkori telepre utaló cserepeket, őrlőkövet, paticst hozott a múzeumba. A homokbánya keletre néző falában, a fal tövében, a felszíntől 2,25 m-re találta a tárgyakat. A homokbánya dróttal körükerített. Két csordakút és néhány barlanglakás van a közelben. Lsz. 75. 22. 1—102.

Gesztely, Szőlők teteje dűlő (miskolci j.)

Poroszkai Balázs (Gesztely, Petőfi u. 31.) jelentette a múzeumnak, hogy hétvégi háza építéskor emberi csontvázat találtak, valamint ló csontjait és egy bögrét. A hétvégi ház a Hernád ártere melletti meredek lejtőn van. Az út másik

1. kép. Részlet az abaujvári földvár sáncáról

oldalán levő kukoricásban a felszínen bronzkori cserepeket, paticsot, kagylót gyűjtöttünk. A lelőhely a Hernád-völgyi Tsz. háztáji területe. Lsz. 75. 27. 1—86.

Hejce (encsi j.)

Gergelyhegy-Rakodórét területen őskori fenőkő, vagy csiszológő töredéket gyűjtött Dévay Ferenc. Lsz. 75. 29. 1.

Kazincbarcika, Sajó-part

Albók István kazincbarcikai lakos (Mező Imre körút 38.) és Simkó János (Lenin u. 9. I/2.) értesítette a múzeumot, hogy a Sajó-parton cserepek kerültek elő a Sajó szabályozásakor. A helyszínen újkőkori cserepeket, paticsot és patintékokat gyűjtöttünk. Ugyanitt pár darab korongolt szürke, hullámvonalas valószínű népvándorláskori cserép is volt és egy kerek, kopott felületű őrlőkő. Lsz. 75. 28. 1—30.

Krasznokvajda (encsi j.)

A Bástya Tsz területén, földmunkák során újkőkori telep került felszínre. A lelőhelyre Fidrám Tiborné restaurátor ment ki. Nagy mennyiségű kerámiát és kőeszközöket gyűjtött. Később Szigeti Endre erről a lelőhelyről származó cserepeket és obszidiánt adott át a múzeumnak.

Leninváros

Sotkó Jánosné jelentése alapján Bárdos Edith járt a helyszínen. A Kőolaj-finomító alapozásánál újkőkori telep maradványait találta. Cserepeket, paticsot, kőbaltát gyűjtött. Lsz. 76. 1. 1—14.

Mályi (miskolci j.)

A téglagyár melletti AGROKER építkezésnél, a gépraktár alapozásakor 2,5 m mélységben két darabra tört bronz kardot találtak. Az építkezés kivitelezője az Észak-magyarországi Építőipari Vállalat. Az építkezést folytatták. Bevallásuk szerint egyéb lelet nem került elő.

Mezőcsát (mezőcsáti j.)

Táboros Sándor (Mezőcsát, Kinizsi u. 1/a) tanár kertjében szennyvízderítő gödör ásásakor csontvázat és bronzkori cserepeket, tűzikutyát, valamint középkori korongolt kerámiát gyűjtött. Lsz. 76. 3. 1—7.

Mezőnyárad (mezőkövesdi j.)

Hajnal István mezőnyáradai lakos (Kossuth u. 49.) kertjében bronzkori cserepeket talált. Lsz. 76. 2. 1—20.

Miskolc-Avas

Az Ifjúsági Kulturcentrum I. ütem területén hitelesítő feltárást végeztünk Korek Józseffel. Nyolc szelvényt nyitottunk, illetve egy árok rábontást készítettünk. A szelvények az építkezés teljes területét átfedték, s lehetőleg olyan helyen jelöltük ki, ahol a talaj elhordás nem volt jelentős. Egyik szelvényben sem találtunk réteget, de kerültek elő szilánkok és eszközszerű paleolitok. Lsz. 75. 30. 1—263.

Miskolc

A Bükk hegységben, a Vesszős barlangtól 1,5 km-re Majoros Zsuzsanna patintott kőpengét talált.

Miskolc-Kőlyuk III.

A barlang előtti meddőben Majoros Zsuzsanna obszidián pengét talált.

Miskolc-Kőlyuk II. (Hillebrand Jenő-barlang)

Kordos László paleontológus, a Magyar Állami Földtani Intézet munkatársa hitelesítő leletmentő ásatást végzett a barlangban. Az előkerült bükki kultúrába tartozó régészeti anyag a Herman Ottó Múzeum gyűjteményébe kerül. Az ősrégészeti szakmai felügyeletet elláttuk.

Miskolc

Az LKM vízműtelepén (régen Mányoki strand) ülepítő medence építésénél 6,5 m mélységben került elő egy bronzkori lándzsahegy 1972-ben. A találó, Csíki Sándor a leletet a múzeumnak ajándékozta. Lsz. 76. 4. 1.

Ózd, Katona József út

A régi Vasvári temető környékének és a Cipó-völgy bejáratának tereprendezésekor, csatornázáskor Dobosy László őskori cserepeket gyűjtött.

Ózd, Eperjesdűlő utca 29/a

A Meleghegy aljában, Katona Péter udvara rendezésekor az emelkedést levágta, hogy vízszintes szintet kapjon. A 2 m magasságú földfal legalsó részén Dobosy László elszíneződésre, égett rétegre figyelt fel. Itt és a közvetlen környéken őskori cserépdarabokat is gyűjtött.

Ózd-Kőalja

Tanácsköztársaság u. 104. számú (Holló-féle) telken rézkori cserepeket gyűjtöttünk. Faggyas István és Dobosy László, valamint a tulajdonos szerint a telken évekkel ezelőtt rézkori sírokat, edényeket találtak. Lsz. 75. 19. 1—14.

Radostyán, református temető (miskolci j.)

Az év tavaszán Lukács János radostyáni lakos két kelta edényt, orsógombot és két vasfibulát hozott a múzeumba. A leletek sírásáskor kerültek elő. A helyszínen, a leletmentéskor több sírt mutattak, melyek ásásakor szintén találtak urnákat, tálakat. Az ásás során öt hamvasztásos sír került elő, és négy sír helyét azonosítottuk. A mellékletek, korongolt kelta kerámia, vas karperecek, lándzsahegyek, fibulák, kard és állatcsontmellékletek alapján megállapíthatjuk, hogy az i. e. II. században temetkeztek ide a kelták. A területen 1931-ben már végzett ásást Leszih Andor, 1959-ben pedig Patay Pál leletmentett.

A domb aljában a szelvényekben koravaskori cserepeket és paticsot gyűjtöttünk.

Regéc (encsi j.)

A regéci úttörőcsapat tagjai, Oláh János és Budai Dezső tanulók Huta felé és a Békás kútnál, szántóföldön és vízmosásban mezolit-neolitikumi kőszerszö-

2. kép. Középkori sírok és telepnyomok Sály-Latorban

ket fedeztek fel. A Békás kútnál cserepek is voltak. A leleteket Kormos Sándor tanító hozta be a múzeumba. Lsz. 75. 2. 1—14.

Sály-Lator (mezőkövesdi j.)

Az 1972. évben feltárt rotunda melletti telken végeztünk házépítést megelőző leletmentést (2. kép). Kiástuk újra a körtemplom falának egy szakaszát és mellette néhány újabb sírt is feltártunk. Ezek közül némelyikben XV. századi viseleti tárgyakat, pártamaradványokat bronz sodronydíszítéssel, veretes bőröveket, valamint koporsószőkeket is találtunk. Ezen a területen, vagyis a templomtól DK-re megfigyelhettük a temető határát, sőt az itt előkerült habarcnyomokból feltételezhetjük, hogy a temetőt egykor fallal vették körül. A sírok földjében talált cseréptöredékek arra utalnak, hogy a temetőt egy korábbi elpusztult település földjébe ásták. A templomtól DNy-ra egy X. századi földbe-mélyített házat tártunk fel, melynek ÉK-i sarkában épen megmaradt kőkemence állt. A háztól K-re és D-re szintén kerültek elő településnyomok: különböző kemencemaradványok, cölöpnymok. A feltöltési rétegekben talált kerámia-töredékek, ép edények és vastárgyak arra utalnak, hogy a X—XV. században egyaránt laktak ezen a területen. A leletek a Herman Ottó Múzeumba kerültek. A feltárt település közelében fekvő Lator-hegyen levő földvárat és lakótornyot Sándorfi György mérnök, Nováki Gyula régész szakmai irányításával, a Herman Ottó Múzeum költségén szintvonalasan felmérte.

Szerencs, Taktaföldvár (szerencsi j.)

Prügy és Szerencs közötti út építéséhez a Földmunkát Gépesítő Vállalat (Központ Miskolc, Zsarnai telep) földet hordott a Taktaföldvárról. A lelőhelyen rézkori cserepeket, kovadarabokat és középkori kerámiákat gyűjtöttünk. Lsz. 75. 20. 1—60.

Tiszacsermely (sátoraljaújhelyi j.)

Az ún. Zsidódombok területén obszidián pengéket (Lsz. 75. 16. 12.) és jellegtelen őskori (Lsz. 75. 16. 17.), valamint középkori (Lsz. 75. 16. 1—11., 13—16.) cserepeket találtunk.

Tiszadorogma, Göbei-halom (mezőcsáti j.)

A tiszadorogmai révnél folyó gátépítési munkálatok során, településből származó nagyszámú kerámia és vas került a felszínre. 1975 októberében a miskolci Herman Ottó Múzeum támogatásával Juan Alberto Cabello leletmentő ásatást végzett a kérdéses területen. A lelőhely a révtől DK-re, a Tisza balparti oldalán, az ún. Göbei-halom területén feküdt. A területről nagy mennyiségű földet hordtak el. Ennek következtében a lelőhely mintegy egyharmadát pusztították el.

Az leletmentő ásatás eredményeképpen sikerült feltárni 2 db szabadtéri kemencét, 2 db házra utaló gödröt és 6 db szemétgödröt. Az objektumokból

nagyszámú kerámia, vaseszköz, állatcsont és néhány csonteszköz került felszínre. A kerámia és a vas mellékletek alapján a települést a XIII—XV. századra keltezhetjük. A szórványosan előkerült, a XVI. századra keltezhető kerámia minden kétséget kizárólag a település tovább élését teszi feltételezhetővé. Sajnos, a földmunkálatok során, a területet 30—60 cm mélyen megbolygatták, illetve a földet elszállították. A leletek a Herman Ottó Múzeumba kerültek.

Tiszakarád (sátoraljaújhelyi j.)

Koncz György és Kazup György jelentésére mentünk ki. A faluból Tiszacsermely felé kivezető útnál, az út jobb oldalán az ún. Vánatói dombon jellegtelen bronzkori cserepeket, kőbaltatöredéket, orsógombot gyűjtöttünk. Lsz. 75. 17. 1—14. Az ún. Bochomok, vagy holt-tiszai dombon őskori és későközépkori anyagot gyűjtöttünk. Lsz. 75. 18. 1—15.

Trizs (edelényi j.)

A falutól 400 m-re egy egyenes falú, kézzel készült őskori edényt találtak a miskolci útépítő vállalat dolgozói az aggteleki útvonal felújításakor, az út jobb oldalán. A leletet a putnoki építésvezetőség adta Faggyas Istvánnak, aki a múzeumnak ajándékozta. Lsz. 75. 15. 1.

A Herman Ottó Múzeum és a Magyar Nemzeti Múzeum régészei terepbejárást végeztek a Bükk Energetikai Kombinát tervezett területén.

A SZIKSZÓI REFORMÁTUS TEMPLOM

JOÓ TIBOR

Borsod-Abaúj-Zemplén megye területéről 142 műemléket és 385 műemlék-jellegű épületet sorol fel a hivatalos műemlékjegyzék.¹ Ennek a műemlékileg védett állománynak jelentős részét, 43%-át teszik ki a templomok. Ennek az igen nagymértékű műemléki állománynak a számbavételéhez, bemutatásához, akár csak vázlatos építéstörténeti ismertetéséhez kötetekre lenne szükség. Ilyen lehetőségünk nincs, azért folytatva a sort, melyet *Kozák Károly*: Borsod-Abaúj-Zemplén megye egyeneszáródású templomairól írt tanulmányával² elkezdett, *Walter Ilona* a bodrogi templomok ismertetésével³ folytatott, az évkönyv lapjain a Hernád-völgy néhány jelentősebb templomát kívánjuk bemutatni.

A magyarországi szakaszán alig 70—80 kilométer hosszúságú Hernád folyó két oldalán (5—6 kilométeres távolságon belül) 55, zömben középkori eredetű település található. A jobb (nyugati) parton 23 nagyközség, község, a bal (keleti) parton pedig 32. Ezekben összesen 36 műemléki templom, egy kolostorrom és két további kolostor csekély (elpusztult) maradványa található. A műemléki jegyzékben szereplő 37 emlék közül 1 részben román, részben gótikus stílusú, 4 román eredetű, de átépített, 4 barokk, 12 későbarokk, 1 pedig copf. Ezek a számok azt is jelentik, hogy a megye műemléki-templom állományának 17,5%-a található a Hernád-völgyben, ezen belül azonban a román és gótikus emléktanyag részaránya még jelentősebb: 30%-os!

A Hernád-völgy legjelentősebb templomai közül az impozáns méretű *szikszói* templomot nagyon kevesen ismerik. E templomról a hivatalos műemléki nyilvántartás azt jegyzi fel,⁴ hogy „Szikszó, Szabadság tér 1. Ref. templom, gótikus, XIV—XV. sz. XIX. sz-i belső kiképzéssel, 1823. XV—XVI. sz-i lőréses erődfallal.” A legnagyobb példányszámú hazai útikönyv — a „Magyarország útikönyv” — szerint⁵ „XIV. századi építésű gótikus támpilléres szentélyű és kapuzatú ref. templom; a lőréses erődfala 1585-ből való.” A templom jellege, méretei, műértékei és viszontagságos története részletesebb ismertetést is megérdemelnek, s a történeti előzmények részletezése is szükséges ahhoz, hogy a jelenlegi formáit, az átalakítások indokait, számos következményét megérthessük.

Szikszó felett a Magyar-hegyen őskori telepet találtak, de a mai helység is már 700 éve szerepel a történetben. Nevét állítólag szikszós talajáról, a szikes völgy elnevezés összevonása útján (aszó-völgy) kapta. Már a középkor folyamán az alsó Hernád-völgy, a Száraz-völgy és a Cserehát gazdasági és kereskedelmi

központjává vált. A régmúlt századokban jelentős volt szőlőtermesztése, bormtermelése is. Az elmúlt századokban a történelmi Abaúj megye második legnagyobb települése volt.

Egy 1280-ban kelt királyi oklevél *Zekzo* alakban közli a helység nevét.⁶ A XIV. század elejétől már igen gyakran szerepel ismert okleveles anyagunkban. 1307-ben *Zykwow*; 1308-ban *Zekzovv* — az Aba nembéli Szikszaiak birtoka. 1312—14-ben *Zikzou*, 1317-ben, 1319-ben *Zekzou*, 1318-ban *Scekwou*, 1332—35-ben: *Sicsu*, *Syxo*, *Syhxo*, *Hycu*, *Zekzovv*, *Syxo* stb. alakokban fordul elő.⁷ 1307-ben Károly Róbert király, 1312—14 táján Aba nembéli Marhard fia Mihály — újvári ispán — ad itt ki oklevelet. 1318-ban Szikszai Marhard fia Pál tiltakozik Semse elidegenítése ellen.⁸ A XIV. század harmincas éveiben — Abaúj megyében — a legnagyobb pápai tizedet fizető plébániák közé tartozott Szikszó (átlagosan 49 garassal). Pápai tizedet 2—3 papja fizet, ami két templom fennállására mutat. Papjai 1332-ben 36 + 24; 1333-ban 24 + 12 + 12 garas, 1334. I.: 24 garas; 1335. I.: 24 garas összeget fizetnek.⁹ Abaúj megyében ekkor az egy plébániára eső átlag — Kassa nélkül számítva — 13,5 garas volt, míg Kassával együtt 18 garast tett ki.¹⁰ Szikszón tehát már a XIV. század első felében is valószínűleg két templom volt. Azt, hogy ezek közül melyiknek a felhasználásával (átépítésével, lebontása után, vagy részbeni felhasználásával) alakították ki a gótikus stílusú nagytemplomot, nem tudjuk. A XIV. század további évtizedeiből ismert, szikszói vonatkozású oklevelekre az alábbiak szerint utalunk: az 1341. november 8-án kelt oklevél¹¹ *Zykwow*-ról ír; 1342. november 13-án Szikszai Marhard unokájának birtokvitájában „...Marhardi de *Zekzow*...” kifejezés szerepel,¹² 1351. március 2-án pedig — Szikszai János excommunicációjáról írva az „in villa *Zykwou*” kifejezést használták.¹³ 1351. augusztus 27-én a „de *Zykwou*” utalást tüntették fel.¹⁴ Szikszói Imre fia Péter 1342-ben borsodi alispán.¹⁵

Igen érdekes oklevél található 1387. április 17-ről,¹⁶ melyben *Zekzoui Péter* fia Miklós mester megengedi familiárisainak, Hoporth-i Mihály fiainak: Péternek és Jánosnak szolgálataik jutalmául, továbbá „propter reformationem et remeliorationem fori eddificationemque et constructionem ecclesie trinitatis nostre *Zekzou*”, hogy „in fluvio *Hornadwyze* intra metis ipsorum et nostris” hidat építsenek. E szerint a két familiáris „a piac megújításáért és megjobbításáért és *Zekzoui* Szentháromság templomunk építéséért és létesítéséért” kapta a hidépítési engedélyt.

Détshy Mihály felhívta a figyelmemet arra, hogy az oklevéltárban közzétett szöveg hibás, nem a szikszói Szentháromság templomról, hanem Szikszó városunk templomáról van szó. (A „trinitatis” szó helyett „civitatis” szó a helyes. Lásd: az oklevél szövegét a 16/a jegyzetben latinul és magyarul is.) Igen jelentős XIV. századi építéstörténeti adat ez, hiszen egyrészt 1387-et megelőző templomépítésre, létesítésre (átépítésre) utal, másrészt a Hernádnémetiben birtokos Hoporth-i család fiait nevezi meg a piacot újjáalakító, megjobbító, illetve a városi templomot építő, készítő mesterekként. Nagy Lajos királyunk leánya — Mária királynő — 1391. december 24-én¹⁷ egyéb kiváltságok között azt is megengedi a szikszóiaknak, hogy a *Diósgyőr* melletti *Feketeerdő*ből a várnagy engedélyével az építkezésekhez fát hordathassanak. Ez ellen a miskolciak

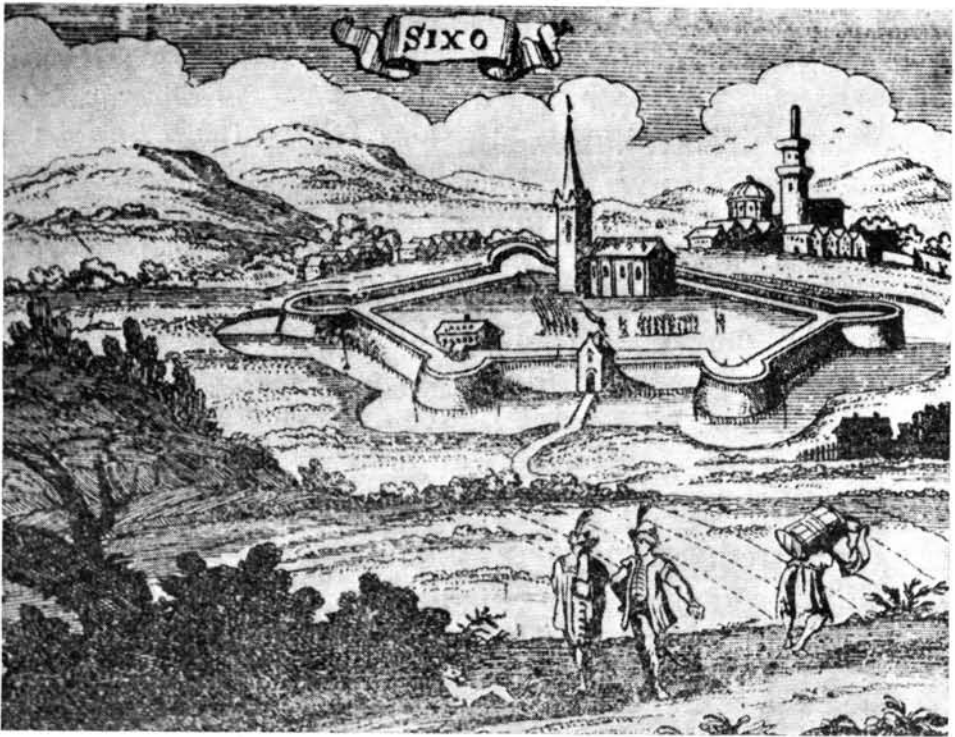
ismételten tiltakoztak. Egy 1392. június 15-én kelt oklevél¹⁸ Zykzo-t, mint királynői civitast említi, amikor az ott termett borból évi két hordónyt adományoz a *Szent Antal-völgyi* karthauzi szerzeteseknek és meghagyja Zykzoi officinálisainak, hogy a két hordó bort minden szüretkor szolgáltatassák ki nekik.

Azt nem tudjuk, hogy a Hernád-völgy nyugati oldalán vezető nagy út mellett fekvő, egyre fejlődő Szikszót a XIV. század vége felé milyen nagyobb csapás érte, de *Szendrey János* azt írja, hogy az 1393 tavaszán 2 hónapot Diósgyőrött töltő Mária királynő „meglátogatta az ő jóvoltából újra épült Szikszót”,¹⁹ s az 1393. május 30-án kiadott²⁰ oklevélben Mária királynő a szikszói polgárok 600 aranyforintnyi collectájából évenként 50 forintot elenged. Egy 1400-ból származó oklevél a szikszói vámszedőt említi.²¹ Zsigmond király 1403. március 23-án kelt oklevelével Peryn-i Simon fia Péter volt székelyispánnak adja Zykzov, Vadaz, Zygeth és Uyfalu királyi birtokokat.²² A jászói konvent — Zsigmond 1404. január 22-i parancsára — 1404. március 21-én végezte el beiktatást. 1406. február 20-i — in Zikzow — keltezésű oklevélben olvashatunk a Boldogasságos Szűz egyházáról.²³ Szikszó a XV. század közepén követi Nagyida vár sorát. (Dl. 7795., 9 225., 10 258., 18 048., 24 541., 31 742 számú oklevelek.) A XV. század során állandóan mint oppidum szerepel, vámját és vásárát is ismételten említik.

A Pesten 1853-ban kiadott *Szikszói enyhlapok*²⁴ nyomán *Myskovszky Viktor* is azt írja 1876-ban benyújtott jelentésében²⁵, hogy „a szikszói templom és rony építési idejét az 1441 és 1458-dik évek közé tehetni, midőn a husziták Magyarországon dulongtak”, s valószínűleg a csehek által emeltnek minősíti a templomot *Borovszky* is,²⁶ holott a huszita csehek által emelt egyetlen magyarországi templomról sincsenek konkrét és hiteles adatok, legfeljebb olyanok, hogy egyes templomokat védekezésre megerősítettek, ittletük, ellenállásuk meghosszabbítására felhasználtak.²⁷ A husziták ellen évtizeden át folytatott felső-magyarországi harcok során megerősíthették a korábban is meglévő templomot, vagy a harcok során megsérült templom felújításra, átalakításra került, s ennek közvetett eredménye a XV. századi stílusjegyek sokasága. A husziták elleni itteni küzdelmekre utal az is, hogy Mátyás király Szikszón — 1461. július 13-án — egy parancs-levelt adott ki a Herczeg testvérek hadiérdemei miatt.²⁸

A következő száz évre vonatkozóan kevés adat áll a rendelkezésre. *Borovszky* szerint²⁹ „a város rövid idő alatt annyira növekedett, hogy északon egy második városrész is épült, melyet Kis-Kassának hívtak. Zsigmond idejében női kolostor is állott már a mai Szt. Anna utcában.” Tény az, hogy az 1. sz. felvételen bemutatott XVII. század eleji ábrázoláson világosan látható a bástyázott erőd-fallal körülvett nagytemplomtól északra fekvő másik, ugyancsak keletelt templom is, amely azonban a következő évszázad viszontagságai során nyom nélkül elenyészett.

Szikszón és Abaúj vármegyében a protestantizmus térhódítása már a XVI. század első felében bekövetkezett. Perényi Péter — Abaúj vármegye főispánja, Szikszó földesura — már 1526-ban sok előkelő megyei családdal együtt az új (az evangélikus) vallás híve lett,³⁰ s a Perényiek megkönnyítették, hathatósan befolyásolták az új hit terjedését. Gönc mellett Szikszónak jelentős szerepe volt az új vallás elterjesztésében, a protestáns egyház múltjában. Számos neves prédiká-

1. kép. Szikszó erődített temploma a XVII. században

tor, hithirdető ismeretes Szikszóról, akár itteni működése, akár itteni származása folytán: Szikszai Pál, Siderius Szikszai István, Siderius Szikszai János, Szikszai Fabriczius vagy Kovács Balázs stb. A szikszóiak 1548-ban lettek evangélikusok; az 1562-i tarcali zsinat hatására 1566-tól követik Kálvint tanait, több más hernád-völgyi település lakosságával együtt. Az egyháztörténészek szerint 1567–68-ban Szikszón is volt egy protestáns zsinat, melyet a harmadik abaúji zsinatnak tartanak.³¹

Szikszó jelentőségét fejezi ki az is, hogy az 1526 és 1664 között megjelent valamennyi — Magyarországot ábrázoló — térképen szerepel. Így Lázár deák 1528-i térképén *Sikso* néven,³² Mathias Zündt 1567-i térképén *Sixo*,³³ Wolfgang Lazius 1570 utáni mappáján *Syxo* megjelöléssel,³⁴ Zsámboky János 1579-i térképén *Zikzo*,³⁵ Gerard Mercator 1585 körüli kiadványában *Syxo*,³⁶ John Speednél 1626-ban ugyancsak *Syxo*,³⁷ Willem Janszooan Blaeu-Johannes Blaeu 1647 körüli atlaszában *Syxo*,³⁸ Jacob von Sandrart 1664-es térképén pedig *Sixo*.³⁹ Az alkalmazott jelölések jellege (tornyos épület, vagy két bástyás épülettel körülvett torony), valamint a jelölés nagysága nagyobb jelentőségre mutat, mint Miskolc, Diósgyőr, Gönc, vagy Újvár jelölése.

A XVI. század közepétől megakadt Szikszó nagymértékű fejlődése, gyakori török támadások, portyázások növelték a létbizonytalanságot. 1588-ban Velizán füleki bég rontott 5000 főnyi lovascsapattal Szikszóra, azt feldúlta, kirabolta, elégette és a lakosokat rabláncra fűzte.⁴⁰ 1567-ben Hasszán füleki pasa hadai fosztogattak.⁴¹ A sárospataki krónikában olvasható,⁴² hogy Ferhát füleki bég 1577-ben „a szikszai sokadalomra reá üte. Sok népet és marhát vön el, de az Úristen békével el nem bocsájtá, hanem erősen megverték Szentpéteren túl minden hadával, október 11-én.” 1588 októberében ismételtlen harácsolni próbált a török; ekkor — október 8-án — Rákóczi Zsigmond egri várnagy és a diósgyőri vár vitézei győzték le a négyszer nagyobb török hadat.⁴³ Ekkor a várost fel is gyújtották Kara Ali bég emberei. Kandra Kabos arról ír, hogy 1588-ban a szikszói templomot felgyújtotta a török.⁴⁴ Németh Gábor szikszói diák pályázati anyagában szereplő adat szerint az 1588-as tűz utáni átépítést (sekrestye építést) Kalthauer György kassai kőműves végezte el. Az 1588. évi török támadásra és a védekezési előkészületekre érdekes adatokat tartalmaz a szikszói református egyház kéziratos történetének VIII. fejezete 24. oldalán található széljegyzet.⁴⁵ A következő évtizedekben is igen sok csapás érte Szikszó városát, mivel vidéke 1588-tól már a törököknek adózott, s váltakozva sarcolták a törökök, császáriak, majd a XVII. század első évtizedeiben a felkelő magyarok.

A templom történetére vonatkozó leírások 1625. évi tűzvészről tudósítanak. „Anno 1625. Ez esztendőök tájján az égből le jövő tüzes nyíl miatt templomunk és tornyunk meg ég.”⁴⁶ Néhány év alatt megtörténik a helyreállítás. „Anno 1631. Gelei Gáspár Szikszai prédikátor, Tövises András, Hatvani Mihály Tanácsbeli személyek, pedig Bába András, Vago István idejekben, az Úr Istennek bölcs ítéletibül az égből le jött tüzes nyíl által megégett Templomunk tornyával edgyütt, Jakab és Máthé Josvai Ats Mester Testvér atyafiak által szépen meg építettetik.”⁴⁷ 1688-ban újabb tűzvész volt, mely a templomot is elhamvasztá.⁴⁸ Erről így ír az egyházi jegyzőkönyv:⁴⁹ „Harmadszor égett meg a Szikszai Templom. Ugyanis a szüntelen való háborúság miatt nagy félelemben lévén a város népe, a gazdák a Templom kerítésén belől tartottak magoknak kunyhócskákat vagy komorácskákat, mellyekben rejtegették éléseiket és féltőbb jószágokat, a többi között egy kunyhó miképpen nem tudatik, meggyuladván a Templom is a Toronnyal, abban levő harangokkal és a Templomban való sok ládákkal meg égett, a lakosok a Templomban levő javaikon esdekvén, be rohantak a Templomba, hogy a tűz elől egyet mássokat kikapdossák, de midőn a tűz nyakokba szakadott volna, kifelé akarván jöni, megtorlódtanak a Templom ajtajába, és a két ajtó fél között, össze szorultanak, úgy hogysen az ott meg szorult emberek, sem azok miatt, a kik belől voltak, ki nem jöhetének, és így oda égtenek tizen négy emberek, let ez az égés ultima Április.”⁵⁰ 1696-ról még azt írják, hogy „Szikszó mezővárosa, pusztá templommal.”⁵¹ A városban 1697-ben Vaudemont katonái zsákmányoltak, s 1698-ban ismét megsarcolták a németek. Ennek ellenére a szikszóiak elkezdik az újjáépítést. „Anno 1698. Torjai István Szikszai Predikátor is esztendőökig és a Venerabilis Borsodi Tractusnak Notarius. Első tagja a Városnak, Szemere Ferencz Oskola Mester Szentpéteri György két esztendőök alatt. Meg építettik a Templom Erasmus György, Acs Sebestény és Mrackó György kassai Acs mesterek által,

Körtvélyesi Pap István Bíróságában, Török János Notáriusságában, és Szarka János Curátorságában.”⁵²

Érdemes ismertetni az ácsok kommentióját:

„Kéz Pénz fizetés fl	300
Bor Nro.	2
Lóre Nro.	8
Búza Kassai köből	33
Oldal, szalonna	10
Borsó Kassai köből	1 ^{3/1}
Arpa dara köből	1
Aszú szilva köből	12 ¹
Káposzta	2
Kő só	3
Bors font	3
Gyömbér font	1
Sáfrán	1
Túró vasculum	1
Eczet icze	20
Tehen húsa	15
Vaj kassai szapu	1
Pályinka icze	12.”

A munka mértékét, s azt, hogy 1700 előtt nem fejezhették be a helyreállítást mutatja Telekessy egri püspöknek Kollonics érsekhez 1700 február 18-án írott, az egyházmegye templomairól szóló jelentésének vonatkozó része, mely szerint: „Oppidum Szikszó: templum desolatum Calvinistarum...”⁵³

A szikszóiak 1703-ban II. Rákóczi Ferenchez csatlakoztak. Rabutin császári generális 1706-ban — Erdélyből Kassára jövet — a várost fölégette és akkor megint a lángok martaléka lett a templom.⁵⁴ Erről így írt Körtvélyesi István szikszói városbíró naplószerű feljegyzéseiben: „1706. Rabbatini nevű generális az országot Szikszót is pusztította, fel is égette az egész Várost és tsak akkoriban épült Templomot, drága harangokat porrá és hamuvá tette.”⁵⁵ Közli azt is, hogy „újjáépült 1727-ben, minden részén levő hajazattya.” Az egyházi jegyzőkönyvek szerint⁵⁶ „Anno 1727. A Szikszai Szent Egyház hajazattya meg építettett, minek utánna Rabatin égésétől fogva pusztán állott volna, mellyért az Ácsoknak fizettünk Négy száz és Negyven Német forintokat, a kőműveseknek Két száz és harmincz Német forintokat. A deákoknak a Templom Nap kelet felől való végibe egy kart csináltattunk, mellyért fizettünk kilencz német forintokat. A szentegyházon levő tizenhárom ablakoktul fizettünk egyiktül egyiktül tizenkét Magyar forintokat, sutertendiotokra Négy magyar forintokat, kenyérnek egy köből búzát, Serre négy Német forintot. Az Tanács számára három széket csináltak, fizettünk az asztalosnak nyolcz Magyar forintokat, tizen nyolcz szál Deszkáért flor. három Den 78.” 1722-ben egy 21 q-s és egy 6 q-s harangot készítették. 1728-ban öntették a nagyobb harangot. Körtvélyesi István leírja, hogy „1730-ban Bíróságomban építettem ex fundamento a Varga utcai és kiskassai pallókat, templomnak padlását, a torony

mellett levő kart...⁵⁷ Szentpéteri György volt ekkor a prédikátor (20 éven át). Az egyházi jegyzőkönyv 1731-et említi a templom mennyezetének helyreállítását a következők szerint: „Anno 1731. A Templomnak mennyezeti szépen megcsináltatott...”, s felsorolja azokat, akik adakoztak erre a célra.⁵⁸

Az 1724 óta működő Magyar Királyi Helytartótanácsban belül 1733. március 7-én kelt rendeletével III. Károly létrehozta a Commissione pro directione generalis cassae parochorum ordinatát. Ennek feladatai közé tartozott a meglévő egyházi épületek összeírása is. Szikszót az 1735. évbéli összeírások említik először, leírva, hogy „Hic est ecclesia antiqua catholica, campaguae magna, que antea catholicorum fuerat...”, valamint „In oppido Szikszó... templum ingers olim catholicum ac etiamnum duas capellas habens; ob injuriam temporum possident calvinistae.”⁵⁹ A szikszói nagytemplom megmaradt továbbra is a református egyház birtokában és az 1735-ben kialakult egyházi szervezet szerint a Tiszáninneni Superintendentia Borsod—Gömör—Kishonti senioratusához tartozott.⁶⁰ A szikszói ref. egyháznak ebben az időben is két lelkésze volt, éppen úgy, mint a miskolcinak. A város földesura ekkor Perényi Gábor volt, aki Ugocsából 1743-ban Szikszóra költözött az ottani pestis elől, s itt 1747-ben katolikus plebániát alapított.⁶¹ Időközben — 1738-ban — helyreállították a templom tornyát is, melyről az egyházi jegyzőkönyv⁶² a következőket írja: 1738. „Rabutin égésétül fogva pusztán álló Tornyunk Ekklesiánk lakosainak, más külső úri embereknek s Ekklesiánknak kegyességből származott adakozása és költségek által szépen megépítettett és az három harangok abban fel vonattattak.” 1739-ben a toronyba órát helyeztek. (Steiner János órá) 1744-ben meszelték a templomot.⁶³

1755-ben sor került — az 1737-ben már romosként említett — parochiális ház helyreállítására is, helyette „Ex fundamento” újat építettek.⁶⁴ A jelenlegi lelkészlak ebben a többszörösen átépített épületben van. 1794-ben új mennyezetet készítettek.

A református egyház történetére vonatkozó feljegyzésekből értesülünk arról is,⁶⁵ hogy 1808-ban az egyház kérelmére Vay Miklós generális Zsolcáról személyesen elment Szikszóra és Kun János építész Miskolcra magával hozva, megvizsgálták a tornyot. Mindketten annak veszélyes állapotát jelezték, s kijavítását halaszthatatlannak, szükségesnek tartották.

E szemle alkalmával reámutattak arra is, hogy a nagyharang további használata veszélyes lehet a torony állapotára nézve. A nagyharang nehéz járásában keresve a hibát, megcsináltatta a tengelyét az egyház egy miskolci Halász nevű órással, 150 Ft-ért. A torony átépítésére 1818—20-ban került sor Rabl Károly felvidéki építőmester tervei alapján.⁶⁶ Ennek során a toronytérben belül a harangház magasságáig 1,0—1,2 méter vastagságú belső köppenyt építettek. (A torony falait „kibélelték”, átlagosan 2,8 méter vastagságúvá alakították.) A torony átépítése során a torony tetején korábban kialakított úgynevezett „vigyázó” elvesztette eredeti alakját. A torony ablakai, padrajáró, óráház vasajtókkal láttattak el, melyek összesen 6 q 60 ft-ot nyomtak, s egy miskolci lakatos által készítették el 440 Ft-ért.⁶⁷

1823—25 között a templom támpilléreit is helyreállították. Erről így írnak az egyházi jegyzőkönyvek: „Anno 1825. Templomunk kőlabái nagyon meg-

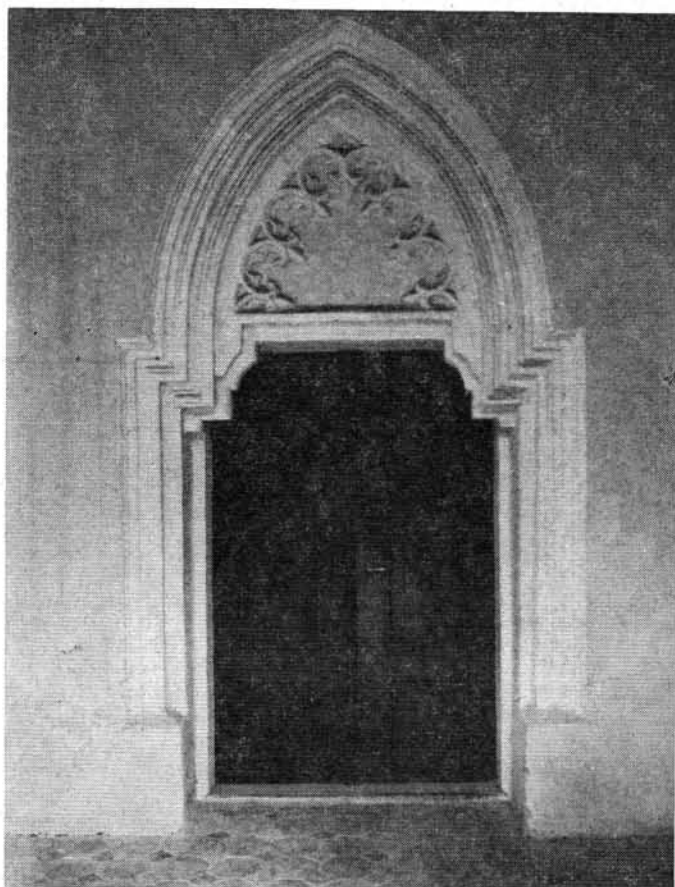
rongálódván, s Tornyunknak is külső vakolása lekopván, azokat Ekklesiánk reparáltatni hozzá fogott. ... hozzáfogott tehát Ekklesiánk elfolyó 1823-dik Esztendőben Tavaszkor, elsőben is a Templom romladozott kő lábainak megújításához, azokat körös körül két esztendő el forgása alatt faragott kövekkel bé borítván meg tsináltatta.”⁶⁸ 1828-ban a szentélyből a sekrestyébe vezető ajtó elfalazására került sor. „Anno 1828. Bé jelentődött az is, hogy a' Consistorialis Ház annyira nedves, és penészt fogó volna, hogy attól lehet tartani, hogy minden benne levő eszközök ottan el rothadnak, annál fogva, minél előbb kellene valami módon rajta segíteni, — a' Consistorium azt ítélte jónak, hogy vágódna rajta kívülről, és a Templomtul nyíló régi ajtó bé rakódna, melyen mindnyájan meg is nyugodvák, annak minél előbb leendő ki vágattatása köz akarattal meg határozatott.”⁶⁹

A kassai szász evangélikus egyházmegye történeti névtára és emlékkönyve azt írja,⁷⁰ hogy a toronynál „az északi és déli oldalon levő részek eredetileg mellékoltárok helyéül szolgáltak. 1849-ben ezen részek a templom jelenlegi bensejétől elkülönítették és kőfállal berakattak. Most mennyezet nélkül állnak és lomtár gyanánt szerepelnek.”

1852. május 18-án újabb nagy tűzvész sújtotta Szikszót.⁷¹ 472 ház pusztult el; leégett a katolikus és a református templom is. A tűzvész méretei miatt lehetetlen volt az oltás; egyedül a református egyháznak 70—80 000 Ft-os kára esett; még a harangok is megolvadtak.⁷² Az egyháztanács a templom és a torony helyreállításának biztosított elsőbbséget. Vécsey György főgondnoknak az 1852-es tűzvészt követő újjáépítésre vonatkozó — 1853. január 29-i — feljegyzése⁷³ arról tudósít, hogy „néhány hónapok alatt a' Templom — páratlan mesterművel készült fedelezet alá jutott — cseréppel befedetvén. A' Torony alkalmasan befedetett, abban lépcsők és harang lábak elkészítettek, s két újonnan öntetett harangok a' Toronyba szerencsésen novemberben felhúztak. Szóval a' Karátsonyi Sz. ünnepekre már a Nép a' Templomban zavartalanul begyűlhetett.” A munkákat Csorba Lajos miskolci kőműves mester és Szabó Márton rimaszombati építőmester végezte.⁷⁴

1854-től készült az új mennyezet, ekkor készítettek gipszkazettákat, gipszrózsákat. A templom nagyharangját — Piskóti György költségére — 1857. május 28-án öntötte újjá Egerben Korentsh Márk. Felirata: „Összegyűjtöm a népet, hogy az Úr Isten nagy nevét dicsérje.”⁷⁵ 1857-ben készítette a templomszékeket, szószéket és karzatot Éles Lajos miskolci asztalos 2940 pengő forintért.⁷⁶ Az úrasztalat körülölelő szép kivitelű vasrácsot ajándékként csinálta Gönczi István — szikszói születésű — miskolci lakatos mester. A templom orgonája 1867-ből származik, a pécsi Angster cég készítette, neogótikus fafaragásokkal van ellátva. Toronyjavítás volt még 1873-ban; a tetőzetre a legjobb pályázatot Schmidt miskolci építész adta. A XX. század során cserepezésen, vakoláson kívül semmilyen jelentősebb helyreállítási munka végzésére nem került sor.

A templomot XV—XVI. századbéli lőréses erődfal köríti. A bástyás erődfallal körülvett templom rajzos ábrázolása 1776-ból ismeretes. Az erődfal keleti szakaszán — 12 méteres hosszúságban — dőlésveszély mutatkozott 1953-ban; a veszélyeztetettséggel és helyreállítással kapcsolatban a Herman

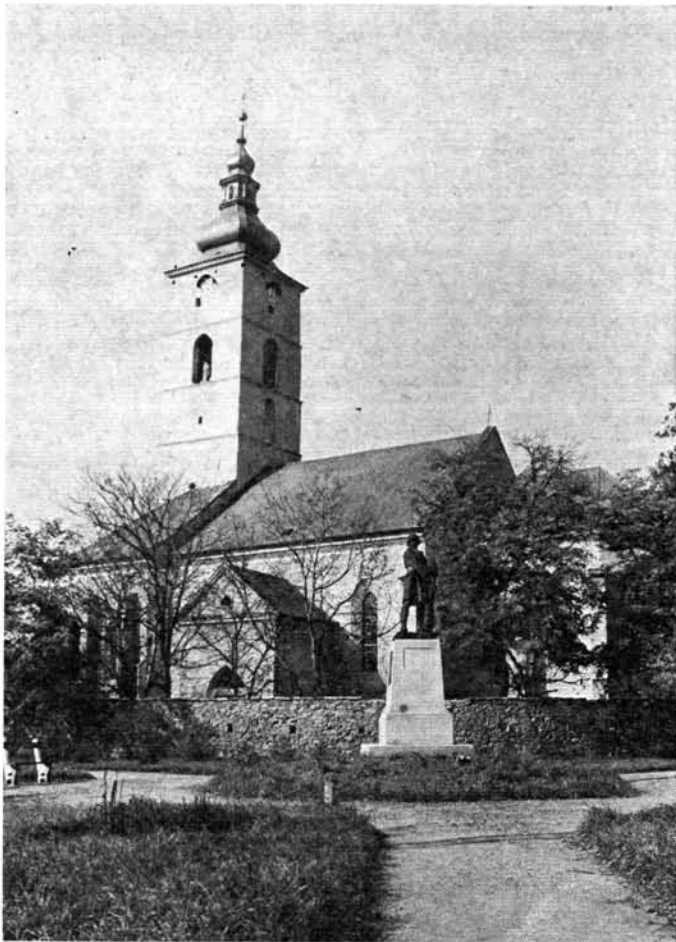
2. kép. Szikszó, ref. templom déli kapuja

Ottó Múzeum munkatársa — Megay Géza — adott véleményt, tett helyreállítási javaslatot, rögzített adatokat 1954. március 23—24-én.⁷⁷

A templom felszereléséből több más bajbajutott egyháznak juttattak az elmúlt századok során (így 1810-ben a tállyai, 1816-ban a selyebi egyházaknak) de jelenleg is 14 db iparművészeti védett tárgyat használnak és őriznek.⁷⁸ Ezek közül 6 ónkanna, 1 keresztelő tányér, egy kehely, 2 kenyérosztó tál, 2 pohár és egy kanál. Az ónkannák is különféle típusúak és formájúak. Van közöttük talpperemes, felfelé kissé szűkülő hengeres, S alakú füffel, billentővel ellátott, profilált szájperemes, boltozatos — fogóval felszerelt — fedelű XVII. századi kanna; kiálló talpú, hengeres testű, S alakú füffel, billentővel ellátott, profilált szájperemű, boltozatos fedelű, stilizált virágdíszsel vésett oldalú, 1691-ből származó, feliratos kanna. Egy másik — ugyancsak 1691-ből származó — kiálló talpas, hengeres testű, S alakú füffel, kiálló boltozatos fedővel, billentő-

vel ellátott, vésett oldalú, stilizált virágdíszrel díszített kanna. Egy további, ugyancsak 1691-ből származó, három golyóalakú lábonyugvó, kiszélesedő, talpperemű, felfelé kissé összeszűkülő hengeres testű ónkanna, S alakú füffel felette magas, billentő boltozatos fedéllel. A kanna oldala vésett, stilizált virágdíszrel; A XVII. század végéről származó, magasan kiálló ívelt talpperemű, hengeres testű, kétszeres övprofilal, ívelt füffel, csőrös kiöntővel, hasonló boltozatos fedővel ellátott ónkanna.

1696. évből származó feliratos ónkanna; ezüst, részben aranyozott, homorúan ívelt hengeres testű, kihajló talpperemű kehely. A talpperem felett profilált kiálló gyűrűtag, a szájperem ívelten kihajlik, az alatt kívül finom vésett lambrequin dísz, s hasonló díszítéssor az övgyűrű alatt és felett is.

3. kép. Szikszó, ref. templom látképe

A XVII. század első feléből származik, magyar. A másik kehely ugyancsak ezüst, részben aranyozott, homorúan ívelt testű, kihajló talpperemű, afelett profilált kiálló gyűrűtag, szájereme ívelten kihajló, pereme alatt dúsan vésett lambrequine dísz, hasonló kisebb díszek az övgyűrű körül is. Az oldalán három cseppfolyás alakú dísz, közöttük 3×3 rombuszból készített rombusz, sarkán $1-1$ kis rombusz. Talpán vésett felirat és 1616-os évszám.

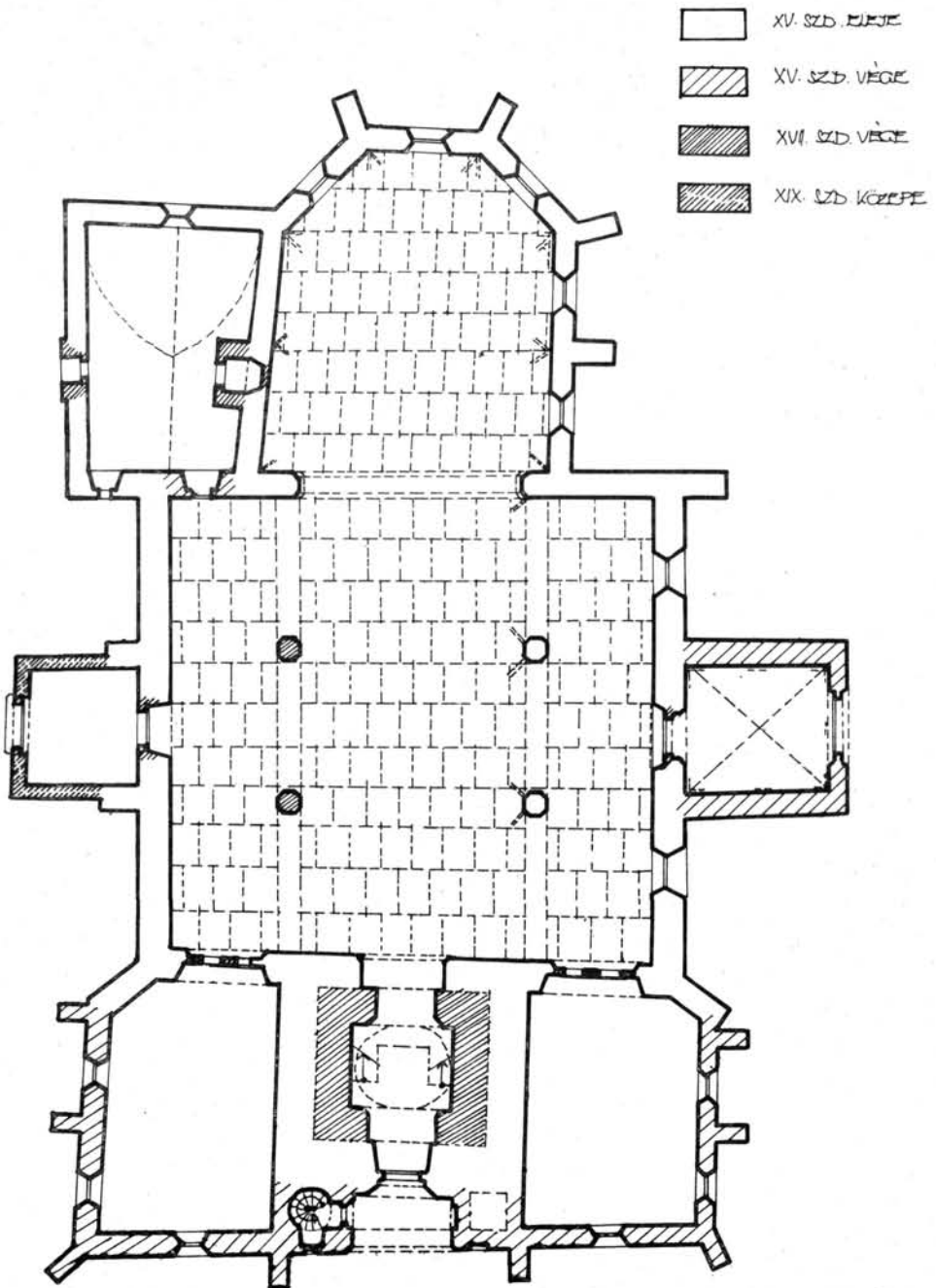
Kenyérosztó tál, ezüst, lapos, peremén körfelirattal és 1622 évszámmal. Lejjebb levélkoszorú fut körbe, középeben összetett rozetta, alján kisebb rozetta, vésett díszűek. Magyar. Kenyérosztó tál, ezüst, lapos, aranyozás nyomai-val. A peremén körfelirat. Díszítetlen. A XVIII. sz. végéről származhat.

A két ezüst pohár közül a régebbi a XVII. sz. első feléből származik. Részben aranyozott. Homorúan ívelt hengeres testű, kihajló ívelt alj és szájeremmel, pereme alatt vésett levélsor, majd lambrequin dísz. Övpereme alatt két eltartottan haladó levélsor dísz. Talpánál lánctagsor dísz. Oldalán 4×4 rombuszrészéből alkotott nagyobb rombusz minták, bemélyítetten $3-3$ egymás alatt, közöttük is $1-1$ hasonló idom. Talpa és övpereme között 3 ilyen rombusz fektetve. A másik pohár a XVII. század második feléből való. Ugyancsak homorúan ívelt hengeres testű, kihajló ívelt alj- és szájeremmel, alul övgyűrűvel. Pereme alatt kívül vésett növényi-virágos indadísz fut körül, alul-felül sima kettős vonalkeret között.

A XVII. század közepéről származhat az ezüst kanál, lapos-ívelt merítőrésszel, egyenes nyele csavart forma, éles hornyolatai között pontsorról is díszes, végén övgyűrűs gömb kis szemölccsel. Merítőrész hiányos.

A védett edények között a XIX. századot egy 1853-ból származó, ónból készített keresztelőkő tányér képviseli. Feliratos és magyar. Meg kell említeni azt is, hogy a szikszói ref. egyház még a második világháború előtt három régi és használatban nem levő kelyhet adott a Magyar Szépművészeti Múzeumnak.⁷⁹

Összefoglalóban reámutathatunk arra, hogy a vázlatos történetből is láthatóan igen sok viszontagságon, számos átépítésen esett át hat és fél évszázados története során ez az impozáns, méreteiben és alapterületében a miskolci avasi templommal azonos nagyságrendű templomépület. A XIV—XV. századi gótikus építészet egyik nagyszerű alkotása; épségben megmaradt néhány kiváló részlete (pl.: a 2. képen bemutatott déli kapu; a nyugati kapu; a hajópillérek stb.) ezt a véleményt nyilvánvalóvá teszi. Hajója kissé szabálytalan négyzet-alaprajzú, $2-2$ pillérral három hajóra osztva. A déli oldalhajó középtengelyében nyíló kapuzat előtt utólag hozzáépített, de ugyancsak gótikus előcsarnok; az északi oldalon a támpillérekhez toldott — XIX. századnak tűnő — előtér. A keletelt szentély erősen torzult, csaknem trapéz alaprajzú, sokszögű, a nyolcszög három oldalával határolt záródással, támpillérekkel; északi oldalához egykori sekrestyeépítmény kapcsolódik. A hajó nyugati oldalán nagyméretű, több, mint 40 méteres magasságú (sisakjáig 40,6 méter) masszív torony található, két oldalán egy-egy támpilléres gótikus toldaléktér, közöttük a torony kapuzata előtt bejárati óriásfülke. A hajó és a szentély gótikus boltozata elpusztult, helyén 1854-ben gerendás, gipszkazettás mennyezet létesült. A hajó és a szentély déli oldalán és a szentélyzáródáson nagyméretű csúcsíves ablak-

4. kép. Szikszó, ref. templom felmérési rajza

nyílások, sajnos a mérművek hiányzanak. Legkvalitásosabb a fényképen bemutatott déli kapuzat gazdagon tagolt keretézéssel. Figyelemreméltó a nagyméretű nyugati kapuzat a toronyaljon. A templomkertet kőfalazatú, XVI. századi lóréses körítőfal veszi körül. A déli oldalról fényképezett templomot a 3. képen mutatom be. A 4. képen látható alaprajz néhány érdekességet mutat. A hajó és a szentély főtengelye néhány fokos szöveget zár be egymással. A szentély északi fala nem merőleges a diadalív falára, erőteljesebben délkeleti irányban épült; a déli falnál a merőlegestől jóval enyhébb. Feltételezhető, hogy a korábbi — keskenyebb — szentélyt a XIV—XV. században lebontották, s azután helyette megépítették a ma is fennálló, ugyancsak keletelt, de tágasabb szentélyt a korábitól eltérő főtengellyel, „összetartó” oldalfalakkal. A korábbi szentély eredeti alakjára, méreteire, s az egyéb átépítések jellegére, mértékeire csak régészeti feltárás, belső ásítás és falkutatás szolgáltatathatna megfelelően értékelhető adatokat, azonban a közeljövőben sajnos nem várható nagyobb mértékű restaurálási munka és azt szükségszerűen megelőző feltárás.

Az épület mai állapotában is sokat elárul történetéből, s a látvány jobb megértetését, az összefüggések jobb megvilágítását kívántam szolgálni az ismert történeti és építéstörténeti adatokkal. Bízom abban is, hogy ez a terjedelmében is korlátozott lehetőségekkel rendelkező kis ismertetése többek figyelmét felkelti e kiemelkedő jelentőségű műemlékünk iránt, s a figyelemfelkeltést követő fokozott érdeklődés egyik elősegítője lesz a mielőbb célszerű, komplex-módszerű kutatásnak is.

Igen érdekes lenne a Hoporthiak életének, tevékenységének kutatása is, hiszen XIV. századi építőmestereinkről nagyon keveset tudunk. Részletesebb művészettörténeti értékelést érdemelnének az épület kvalitásos részletei, iparművészeti tárgyai is. Az egyre szélesedő honismereti mozgalom és helytörténeti kutatótevékenység, s a múzeumi funkcionálás céljai is egyeztethetők ez esetben: egyet lehet érteni azzal az 1959-ben leírt javaslattal, hogy a torony melletti tereket múzeumi célokra kellene helyreállítani.

JEGYZETEK

1. Országos Műemléki Felügyelőség: Borsod-Abaúj-Zemplén megye és Miskolc m. város Műemlékjegyzéke. Bp. 1964.
2. *Kozák Károly*: Borsod megye egyenes szentélyzáródású középkori templomai. HOM. Évk. V. 1963. 223—257.
3. *Valter Ilona*: Egyházashelyek és templomok a középkori Bodroghközben. HOM. Évk. VII. 1969. 115—141.
4. OMF. i. m. 33.
5. *Papp Antal*: Magyarország, útikönyv. Bp., 1968. 307.
6. *Ádám István—Sváb Antal—Szabó Gyula—Szabó Sándor*: Hernád menti táj — Hernád menti emberek. (Encs, 1970.) 220.
7. *Györffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. X. I. Bp., 1966. 147.
8. *Györffy* i. m. 148.
9. *Györffy* i. m. 148.
10. *Györffy* i. m. 54.
11. *Nagy Imre*: Anjou-kori Okmánytár. IV. Bp., 1884. 105.
12. AOT. IV. 170.
13. AOT. V. 269.

14. AOT. V. 514. o.

15. Zichy oklevéltár II. k. 18, 19, 20.

16. *Mályusz Elemér*: Zsigmond-kori oklevéltár. I. Bp. 1951. 28.

16.a SZIKSZÓ

DI. 7257

1387 ápr. 17.

Nos magister Nicolaus filius petri de Zekzou Significamus quibus expedit vniuersis tenore presencium memorie commendantes quod Petrus et Johannes filij Michaelis de hoporth familiares nostri personaliter ad nostram accedentes presenciam nobis supplicantes, vt ipsi influvio Hornadwyze intra metis ipsorum et nostris pontem ordinare construere et edificare intenderent cuius quidem pontis dimidia pars Jure nos contingeret Nos Itaque visis et intuitis seruicys ipsorum et supplicacionibus humillimis fauorabiliter inclinati tum propter seruicia ipsorum iuxta eorum exigenciam nobis impensa et impendenda tum eciam propter reformacionem et remediacionem fori edificacionemque et construccionem ecclesie ciuitatis nostre Zekzou annuimus modo quo supra declarato vt ipsi successoresque predictum pontem in prefato fluuio hornadwyze sicuti intra metis ipsorum Ita et nostris ordinare construere et edificare possint atque valeant perpetue et irreuocabiliter Jure tenendum possidendum pariter et habendum vigore presencium mediante datum in dicto Zekzou feria quarta proxima ante destum beati Georgy martiris Anno domini Millesimo CCC^{mo} octa^{mo} vij^{mo}

Mi szikszói Péter fia Miklós mester adjuk tudtára mindazoknak, akit illet stb. hogy Hoporth-i Mihály fiai Péter és János, a mi familiárisaink személyesen megjelenve előttünk kérésükkel, hogy a Hornádvice folyón a maguk és a mi határainkon belül hidat szándékoznak rendelni, szerkeszteni és építeni, amely hídnak pedig a fele jogszerint minket illet. Mi tehát tekintettel szolgálataikra és alázatos kérésüknek kegyesen engedve egyszer szolgálataikért, amelyeket tehetségükhöz képest nekünk tettek és tenni fognak, másrészt a piac újjáalakításáért és megjobbitásáért és a mi Szikszó városunk templomának építéséért és készítéséért hozzájárulunk hogy a fent említett módon ők és utódaik az említett hidat a Hornádvice folyón mind a maguk határain belül, mind a miénken rendeljék, szerkesszék és megépíthessék, örök és visszavonhatatlan jogon megtarthassák, birtokolhassák és bírassák a jelen oklevél erejével. Kelt a fentírt Szikszón 1387. ápr. 17.

17. *Szendrei János*: Miskolcz Város Története. II. Miskolc, 1904. 60.

18. Zs.O.T. I. 2537.

19. *Szendrey* i. m. II. 59.

20. Zs.O.T. I. 2961.

21. *Mályusz Elemér*: Zsigmond-kori oklevéltár. II. Bp. 1956. 32.

22. Zs.O.T. II. 2324.

23. Zs.O.T. II. 3061.; Zs.O.T. II. 4465.

24. „Szikszói Enyhlapok” Pest. 1833. — Hivatkozás Dr. Benkő György szikszói ref. esperes 1975. szeptemberi levelének 7. o.

25. OMF. 4138/1976: Myskovszky Viktor jelentése a szikszói ref. templom felméréséről, 1876. III. 30.

26. *Sziklay J.—Borovszky S.*: Abaúj-Torna vármegye és Kassa. Bp. 1896. 352—354.

27. *Ifj. Kemény Lajos*: A „huszita” templomokról. Archeológiai Értesítő 1884. 359—361.

28. *Szendrey* i. m. II. 110.

29. *Sziklay—Borovszky* i. m. 352.

30. *Sziklay—Borovszky* i. m. 353.

31. *Sziklay—Borovszky* i. m. 149.

32. *Nemes Klára*: Cartographia Hungarica. Bp. 1972. I.

33. *Nemes* i. m. 2.

34. *Nemes* i. m. 3.

35. *Nemes* i. m. 4.

36. *Nemes* i. m. 5.

37. *Nemes* i. m. 6.

38. *Nemes* i. m. 7.

39. *Nemes* i. m. 8.

40. *Sziklay—Borovszky* i. m. 489.

41. *Sziklay—Borovszky* i. m. 354.

42. Magyar Történelmi Tár IV. 1887. 43.

43. *Sziklay—Borovszky* i. m. 354.

44. *Kandra Kabos*: Az Egri Egyházmegye-templomai. IV. 189.

45. *Németh Gábor*: Egy mellőzött műemlék története és művészettörténeti értékei. Kézirat. 1973.; *Varga József*: A szikszói ref. egyház története. 1891. Kézirat. 24.
46. A Szikszói Református Egyház jegyzőkönyvei I. 3. (A jegyzőkönyvi adatok rendelkezésre bocsátásáért Dr. Benkő György ref. esperes urat illeti köszönetem.)
47. A 46. alatti jkv.-ek I. 12.
48. A 46. alatti jkv.-ek I. 27—28.
49. Az i. jkv.
50. Az i. jkv.
51. *Ráth Károly*: Az egri püspöki megyében fekvő templomok a XVII. század végén. 280.
52. Az i. jkv. I. 36.
53. Telekessy egri püspök 1700. II. 18-i válaszirata Kollonics érsekhez.
54. *Sziklay—Borovszky* i. m. 354.
55. Körtvélyesi István naplószerű feljegyzéseiből. Egyháztörténet. 1958. 1. füzet 19.
56. Az i. jkv. I. 72.
57. *Körtvélyesi* i. m. 22.
58. Az i. jkv. I. 102—103.
59. *Bónisné Wallon Emma—Henszlmann Lilla*: Acta Cassae Parochorum Egri Egyházmegye 1733—1779. II. Bp. 1969. 437.
60. *Csányi Pál*: Adattár. A Magyarországi református eklésiák és predikátorok első hivatalos összeírása. Egyháztörténet. I. Bp. 1958. 51.
61. *Sziklay—Borovszky* i. m. 354.
62. *Varga* i. m. 6.
63. *Varga* i. m. 6.
64. Az i. jkv. I. 294.
65. *Varga* i. m. 38.
66. *Varga* i. m. 39.
67. *Varga* i. m. 39—40.
68. Az i. jkv. II. 15.
69. Az i. jkv. II. 61.
70. A kassai százéves egyházmegye történeti névtára és emlékkönyve. Kassa, 1904.
71. Az i. jkv. II. 488.
72. *Sziklay—Borovszky* i. m. 354.
73. Az i. jkv. II. 488.
74. Az i. jkv. II. 492—493.; az i. jkv. II. 494.
75. *Varga* i. m. 38.
76. *Varga* i. m. 36.
77. *Magay Géza* jelentése 1954. III. 23—24-i gyűjtőútjáról HOM. Helytörténeti Adattára. 69.5.136.
78. A Művelődésügyi Minisztérium Múzeumi Főosztályának 1967. augusztus 18-i 68.037/67. számú intézkedése a felsorolt műtárgyak védetté nyilvánításáról.
79. *Kováts J. István*: Magyar református templomok. Bp. 1942. II. 494.
A közölt alaprajz Myskovszky Viktor felmérése nyomán készült; az átrajzolást Ribáry Zoltán építésztervező végezte. — A 2. kép az OMF. archívumából származik, a 3. kép Veres András felvétele; rendelkezésre bocsátásukért ezúton is köszönetet mondok.

DIE REFORMIERTE KIRCHE VON SZIKSZÓ (Auszug)

43% der Baudenkmäler im Komitat Borsod-Abaúj-Zemplén bilden die Kirchen. Besonders das Hernád—Tal ist reich an solchen Denkmälern: auf dem kaum 70—80 km langen Flussabschnitt auf ungarischen Gebiet sind 17.5% der Baudenkmalkirchen des Komitats zu finden und 30% der romanischen und gotischen Baudenkmäler.

Die imposante reformierte Kirche von Szikszó, eine der bedeutendsten Kirchen im Hernád—Tal, ist kaum bekannt. Der Name der Siedlung Szikszó wird schon in den Urkunden aus dem XIII. Jahrhundert oft erwähnt, und in den 30-er Jahren des XIV. Jahrhunderts ist sie eine der Kirchen im Komitat Abauj, die den grössten Zehnte an den Papst bezahlt. Laut Angaben kann mit dem Bestehen von zwei Kirchen gerechnet werden. In einer Urkunde vom 17. April 1387 erlaubt Meister Szikszói Miklós seinen Familienmitgliedern, Brückenbauarbeiten durchzuführen, um den Markt erneuern und verbessern, Szikszós Kirche bauen zu können. Die im XIV. Jahrhundert als civitas, im XV. Jahrhundert als oppidum aufgeführte, aufblühende Stadt hatte die Möglichkeiten, eine grossangelegte Kirche von architektonischer Qualität zu bauen, und zahlreiche ausgezeichnete gotische Stilmerkmale dieser zwei Jahrhunderte zeigt die Kirche auch heute noch.

Die Stadt Szikszó trat schon 1548 zum evangelischen Glauben über und folgte ab 1566 den Lehren Kalvins. Szikszós Bedeutung wird auch dadurch unterstrichen, dass sie auf allen Landkarten des XVI. und XVII. Jahrhunderts, die Ungarn darstellen, unter der Bezeichnung bedeutende Siedlung aufgeführt ist. Seit der Mitte des XVI. Jahrhunderts stagniert Szikszós bedeutende Entwicklung. 1567, 1677, 1588 wurde sie von den Türken angegriffen. 1588 wurde auch die Szikszóer Kirche abgebrannt, aber auch über die Feuersnot im Jahre 1625 besitzen wir Angaben. 1688 brennt die Kirche zum dritten Mal ab. 1697, 1698 brandschatzten sie die Deutschen, aber am Anfang des XVIII. Jahrhunderts ist die Wiederherstellung beendet, allerdings brennen Rabutins Truppen 1706 die Stadt und die Kirche von neuem ab. Auch die Wiederherstellungsarbeiten in den 20- und 30-er Jahren des XVIII. Jahrhunderts werden in der Studie erläutert. Auch im XVIII. Jahrhundert bleibt die Kirche reformiert. 1808 treten in Zusammenhang mit der Substanz des Turmes Probleme auf, 1818—1820 wurden die Turmwände bis zur Höhe des Glockenstuhls „ausge-

füttert“. 1823—25 wurden die Stützpfeiler der Kirche wiederhergestellt, 1849 wurden die Räume neben dem Turm vom Schiff abgetrennt.

1852 wütete wieder eine Feuersbrunst in Szikszó, 472 Häuser wurden zerstört. Auch an der Kirche entstand ein Schaden von 70—80 000 Forint. In den folgenden Jahren wurde die Kirche durch fleissige Arbeit und viel Opfer wiederhergestellt. 1854 wurde auch die neue Decke fertig. Die Kirche wird von einer Festungsmauer mit Schiess-scharten aus dem XV—XVI. Jahrhundert umgeben, die 1955 teilweise wiederhergestellt wurde.

Auch die kirchliche Ausstattung ist sehr wertvoll. Obwohl die Kirche im Verlauf des letzten Jahrhunderts mehreren in Not geratenen Kirchen Kirchengeschirre und un der ersten Hälfte des XX. Jahrhunderts verschiedene Kelche dem Szépművészeti Múzeum übergab, werden auch jetzt noch 14 unter kunstgewerblichem Schutz stehende Gegenstände benutzt und aufbewahrt. In der Studie werden diese Kannen, Becken, Kelche und Gläser ausführlich beschrieben.

Trotz der vielen Feuersbrünste, Umbauten ist die Kirche eines der bedeutendsten und wertvollsten Baudenkmäler. Von architektonischem Wert sind die Südpforte, das Westmerk, die Schiffspfeiler. Auf der Südseite des Schiffes und des Chors und auf dem Lettner sind die grossen Spitzbogenfensteröffnungen noch erhalten. Der nach Osten liegenden Chor hat einen sehr verzerrten Grundriss, wahrscheinlich ist der eigenartige Grundriss eine Folge der Umbauten.

TIBOR JOÓ

ADATOK AZ AVASI EGYHÁZ 16—19. SZÁZADI GAZDÁLKODÁSÁHOZ

VERES LÁSZLÓ

A múlt század derekától napjainkig nagyszámú, az avasi egyház történetével foglalkozó feldolgozás látott napvilágot. *Kun Miklós, Nemes József, Vahot Imre, Vereby Soma* és *Zelenka Pál* részeredményeit *Szendrei János* ötvözte egésszé anélkül, hogy a közölt adatok forráskritikáját elvégezte volna. *Borovszky Samu, Marjalaki Kiss Lajos, Tóth Balázs* és *Leveles Erzsébet* részben a *Szendrei* által kialakított alapképet vették figyelembe, de látva annak ellentmondásait újabb rész kutatásokat végeztek. Hasonló elvek vezették az utóbbi években megjelent munkák szerzőit is, ifj. *Horváth Béla, Megay Géza, K. Kovács László* és *Bodó Sándor* kutatásait.¹ A gazdag irodalom ellenére az avasi egyház történetének megírása napjainkban is komoly nehézségekbe ütközne, a továbblépés egyedüli útja az újabb vizsgálati szempontokon alapuló rész-kutatásoké. *Marjalaki Kiss Lajos* a *Református Egyházi Értesítő* és *Történelmi és Régészeti Közlemények* című kiadványokban több olyan tanulmányt közölt, amelyek arra utalnak, hogy a gazdaságtörténeti jellegű vizsgálatok egyfajta lehetőséget biztosíthatnak az avasi egyház történetéről ismert kép bővítésére.² Ilyen vizsgálatnál felmerül annak lehetősége is, hogy Miskolc feudalizmuskori gazdaságtörténetének feltárásához közvetve segítséget kaphatnánk, mert az avasi egyház és a város gazdaságtörténete elválaszthatatlanul összefügg.

Az avasi egyház gazdálkodásának vizsgálatakor alapvetően fontos feladat tisztázni, hogy az 1700-as évek elejéig Miskolc egyetlen *parochiális egyháza* mikor vált a város egyeduralgó vallási központjává.³ A rendelkezésünkre álló forrásanyagból ennek pontos meghatározása lehetetlen feladat, de az mindenképpen biztos, hogy ez a folyamat a reformáció tárhódításának idején zajlott le. *Kun Miklós* véleménye szerint a város lakossága 1545 körül tért át a református hitre, a diósgyőri koronauradalom zálogos földesura, enyingi Török Ferenc védnöksége alatt Hevessy prédikátor kezdte a kálvinizmus hirdetését.⁴ *Nemes József* viszont azt állítja, hogy csak 1642—1666 között győzött a reformáció és ekkor lett az avasi templom a reformátusoké, mert Borsod vármegye jegyzőkönyvében talált bejegyzés arra utal, hogy 1642-ben még a katolikusoké volt.⁵ *Vereby Soma* nézete feloldotta a két merőben ellentétes feltevés közti különbséget. Azt írja, hogy 1554-ben csak a lakosság egy része lett református, míg másik része 1654-ben Bük János vezetésével.⁶ Csupán arra nem adott választ, hogy mért csak 1666-ban lett az avasi templom véglegesen a reformátusoké. A későbbi kutatások sem adtak választ *Nemes* né-

zetének helyességére vagy helytelenségére, s nem vették figyelembe a reformáció térhódításáról alkotott Vereby-féle elképzelést. *Zelenka Pál* a 16. században lejátszódott reformáció kezdetének pontos időmeghatározására törekedett, s időben igyekezett elválasztani egymástól a lutheránus és kálvinista eszmék térhódítását. Az 1530—1560 között az ágostai hitvallás győzött először, majd a kálvinizmus Dévai Biró Mátyás idején.⁷ *Borovszky* is hasonló nézeteket vall a lutheránus, kálvinista hitvallás felcserélődéséről, s a váltás okát abban látta, hogy a lutheranizmus nagy híve Perényi Gábor 1567-ben meghalt.⁸ *Szendrei* — mint már említettük — csupán a különböző nézeteket összegezte. Ő már említette *Nemes* állítását és figyelembe vette a reformáció két hullámban történt térhódításáról alkotott Vereby-féle elképzelést.⁹ *Vereby Soma* nézetét *Marjalaki Kiss Lajos* bizonyította először topográfiai munkáiban, de ő sem tudott választ adni *Nemes József* állítására, vagy lényegtelennek tartotta azt.¹⁰ *Nemes József* nézetének egyik sarkalatos pontja az, hogy az avasi egyháznak szolgáló zsellérsor birtokosa még 1642-ben a katolikus *Tybold Gáspár* volt, a zsellérsor lakói neki tartoztak földesúri szolgáltatásokkal s ennek megfelelően csak másodsorban szolgáltak az avasi egyháznak. Egy katolikus zsellérsor viszont nem szolgálhatott egy református templomnak. Fontos bizonyítéknak fogadta el a templom 1666. évi tetőfedéséről tájékoztató adatot, pedig a kérdés, a probléma megoldásának kulcsát önmaga is említette munkájában, de annak nem tulajdonított jelentőséget. I. Ferdinánd 1563-ban utasította a diósgyőri várnagyokat, hogy a zsellérsorok lakóit adózásokkal ne terheljék, mert azzal az egyházaknak tartoznak. A rendelettel a zsellérsorok lakóit az egyházak földesurinak nevezhető fennhatósága alá rendelte. A törvény betartása természetesen függött a diósgyőri koronauradalom zálogos földbirtokosaitól is. Ezt a 15. század végén és a 16. század elején a reformáció híveinek számító földesurak nem akadályozták. Mikor a katolikus Tybold család lett a koronauradalom zálogos földesura és újabb uralkodói rendelet nem erősítette meg I. Ferdinánd rendeletét, természetesen, hogy figyelmen kívül hagyták. Nem véletlen, hogy Tybold Gáspár halála után sürgősen megerősítették I. Ferdinánd rendeletét.¹¹

Borsod megye székhelyén, Miskolcon a reformáció két hullámban vált uralkodóvá, először a lutheranizmus, majd a kálvinizmus irányzata. *Nemes József* nézetének értékelésekor kiderült az is, hogy az avasi templom több volt, mint egyszerű vallási központ, a 17. században zsellérsorral is rendelkező gazdasági hatalom. Nem határozható meg pontosan, hogy mikor vált a reformáció során az avasi templom egyeduralkodóvá. Kétségtelen azonban, hogy a katolikus egyház gazdasági ereje, ideológiai hegemoniája a 16. század elején vagy közepe táján fellazult és ezt a szerepet meg kellett osztani a református egyházzal. A 17. században, mikor a város szinte valamennyi lakosa kálvinista hitre tért, az avasi egyház pozíciója teljesen megszilárdult, a katolikusok temploma, a *Boldogasszony* templom hívők híján elvesztette jelentőségét, majd romba dőlt. A 18. század elejéig a város egyedüli vallásközpontja az avasi templom volt, mely örökölte a volt katolikus egyház gazdasági pozícióit is.¹²

A 16. század elején „A számos s fényes kiváltságokon felül sz. István egyháza jelentékeny javadalmakkal bírt.”¹³ Az I. Zsigmondtól *jus patronus*-t

nyert város gondoskodott az egyház alkalmazottainak ellátásáról, épületeinek fenntartásáról. A *communitas* a városi közföldekből jelentős területet bocsátott az egyház rendelkezésére. Marjalaki Kiss Lajos véleménye szerint 60—80 kh. szántót és rétet.¹⁴ 1497-ben egy kétkövű, felülcsapós vízimalom használati jogát is az egyházra ruházták, melyből évente mintegy 60—80 köből vámjöveldelmük származott.¹⁵ Az egyház földjeinek művelését és malmának karbantartását I. Ferdinánd rendelete értelmében az egyház zsellérsorának lakói végezték.¹⁶ Anna királynő 1504-ben felmentette az avasi egyházat „minden pénzbeli rendes és rendkívüli adó, szolgálat és terhelés, bor- és terménykilenced alól.” Az egyház mentesült a szüreti bor, szénakaszálás, csirke, sajt és zab szolgáltatások alól. Az adománylevél szerint 4 kőháza volt az egyháznak, melyek mindegyikéhez 6—6 hold szántó tartozott.¹⁷ A katolikus és református egyház idején egyaránt beszedett *tized nyolcad* (*octava*)-része is az egyház jövedelemforrásai közé tartozott. A 16. század elején átlagosan 170 forint értékű gabona és 600 forint értékű bortizedet szedtek Miskolcon.¹⁸ Nyilvánvaló, hogy az *octava*-rész nem volt lebecsülendő jövedelem, még akkor sem, ha általában a legsilányabb, legértéktelebb részt szolgáltatott ki, mint erről Hevessy Mihály prédikátor nyilatkozott, mikor *octava* borba 24 köbölt kapott két hordóban: „az egyik moslék, a másik pedig nyúlós.”¹⁹ Még szembetűnőbb ennek jelentősége a 16. század második felében. 1556-ban 513 kereszt 8 kéve gabonát szolgáltattak be.²⁰ A gabonaneműek termesztése már a 16. században is másodlagos szerepet játszott, ha a kifejlődő szőlőtermesztés egyre növekvő területeit és a szőlők szabad forgalmának lehetőségét vesszük figyelembe, s ez a másodlagos szerepjátszás jól nyomon követhető az egyházi gazdálkodásban. A 16. század közepén 8—10 hold szőlőbirtoka volt az egyháznak.²¹ A gabonaneműek gazdasági jelentősége eltörpült a bortized-adóból, az egyház szőlőbirtokán termelt bormennyiségből származott jövedelem mellett, s még nagyobb lett jelentősége 1586-ban, mikor a városi tanács rendeletet hozott, hogy a *Szent-György* hegyen levő szőlők tulajdonosai 1/2 köből bort fizessenek az egyháznak, akiknek pedig az *Avason* is volt szőlőjük, azoknak egy köből bort kellett beszolgáltatni. A rendelet értelmében azok a szőlőbirtokosok, akiknek nem termelt szőlőjük 32 dénárt, akiknek pedig nem volt szőlőbirtokuk, azok 16 dénárt fizettek boradó fejében.²²

Az avasi egyház fő jövedelemforrásaira a 16. században tett szert. Az egyházi tizedből kijáró rész kivételével az összes többi, haszonszerzési lehetőséget biztosító jövedelemforrás, a szántó, rét, szőlő, malom és az 1586-tól bevezetett boradó az egyház kegyura, a város adományaként került az avasi egyházhoz. Az egyház belső életének irányítását a 18. század elejéig, a *presbitérium* megalakulásáig a városi tanács látta el, a *predikátor* és a *káplán* kivételével az egyház többi alkalmazottja városi hivatalnoknak számított. Hivatali esküjük letételéről a városi jegyzőkönyvekben találhatunk adatokat.²³ A kegyúr adományai mellett — melyek tulajdonképpen az avasi egyház gazdálkodásának alapját jelentették — természetesen más jövedelmi források is voltak. Az 1351. évi 11 tc. lehetővé tette, hogy az örökösök hátrahagyása nélkül elhaló nemesek az egyházaknak adakozzanak.²⁴ 1489-ből származik az első adatunk, mikor először adományoztak magánszemélyek birtokot az egyháznak. Ez a szokás

a 18. század második feléig érvényben volt és nem lebecsülendő jövedelem forrásnak számított, mert általában akkor részesült az egyház ilyen adományban, ha éppen az anyagi csőd fenyegetett.²⁵ A 16. század első felében megalakult céhek adományai is elsősorban az avasi egyház jövedelemforrásait gyarapították. A miskolci mészáros céh 1508. évi alapító levelének 5. fejezete kimondta, hogy „a nevezett mészáros mesterek választhassanak ki maguknak egy oltárt és dicséretes szokású papot, aki tartozik minden egyes napon, vagy héten, amint úgy vele a fizetésről, mint a mondandó isteni tiszteletről megegyezhetnek, isteni miséket, tiszteleteket tartani.”²⁶ Míg a mészárosok alapítólevelében nincs meghatározva az egyháznak járó összeg, addig az 1531-ben alakult szabó céh alapítólevelében pontosan meghatározták. Hetente egy misén és három énekes nagymisén kellett a szóbbó céh tagjainak részt venni. A misék tartásáért egy évre „100 pénzt”, a csengetőnek még külön 32 dénárt kellett adni.²⁷

Az egyház vezetőinek, a prédikátoroknak nemcsak az egyház épületeinek fenntartására, alkalmazottainak ellátására szolgáló jövedelemforrásból származott bevételük. Minden egyes prédikátornak volt saját szőlője. Tulajdonképpen már ebben a korban is értékmegőrző szerepet látott el a szőlőbirtok a magángazdálkodásban, különösen ha figyelembe vesszük, hogy 1 hordó borért 3–4 jó tehenet lehetett venni.²⁸ Egyes prédikátorok nemességet is szereztek és a magánszemélyektől nyert adományok révén meg is gazdagodhattak. Hevessy Mihály, aki 1566–1585 között volt prédikátor a város 789 adófizetőjének rangsorában a 26. volt, 3,99 forintot, 1 1/2 köből búzát, 1 köből zabot és 1 1/4 köből abrakot fizetett adóba.²⁹ Enyingi Török Ferencné egy Szent György-hegyen levő szőlőt adományozott neki és az *Alsó Piacz utcában* nemesi telket, később pedig egy *irtványt* is kapott adományképpen. Egy Séra Luca nevezetű asszony szőlőt hagyott rá, Szűcs Gergelyné pedig 35 aranyat és 10 tallért.³⁰

1612. február 23-án állapították meg az avasi egyházközség hivatalnokainak járandóságát, Miskolczi Csulyak István prédikátorsága idején. A javadalmazási rendet az 1613. január 14-én tartott *canonica visitatio* alkalmával hivatalosan is jóváhagyták.³¹ Az egyház, illetve a prédikátor kezelésében volt egy *három telkes papi föld*, melynek elhelyezkedéséről így ír a javadalmazási okirat: „Az malom után három nyomásra való föld vagyon. Egyik nyomásra Győr felől négy föld, Szent Péter fele is négy föld, Szirma felől pedig hatodfél föld.” Hozzá tartozott még egy „hatrendes rét is a város rétei között a *Nádszegen Füzi Bálint* házával egy *kötélben*.” A prédikátor házához tartozott egy két nyomásra való szántóföld, az egyik a *Sáfrány kertnél*, a másik a *Kövecses domb* alatt. Ehhez tartozott egy *öreg rét* is a *Szent Iván ere mellett*. Az egyház legjelentősebb jövedelemforrásának számító szőlő három darab volt. Az egyik a *Szent Király*, a második a *Szent György* és a harmadik az *Allszer* nevű szőlő-hegyeken. Az egyház használatában levő kétkövű, felülcsapós vízimalom karbantartását és építését a város végezte. Mikor új követ hoztak, minden kőért egy-egy köből lisztet fizetett az egyház. A prédikátor jövedelméhez tartozott a *császár bor* és *búza octava*. A *káplán* (ez a hivatal 1586-tól létezett és a káplán a másodlelkészi teendőket látta el³²) az *octava borból* és *búzából* egy-egy hordó bort és *lőrét* valamint nyolc *köből* búzát kapott. A prédikátor ezen felül

még 10 forintot is fizetett neki. A káplánnak az *Allszeren* volt egy szőlője, melyet saját magának kellett műveltetni. Az 1586. évi boradóról szóló rendelet és ennek 1598-ban történt kibővítése szerint — ekkor már minden szőlőtulajdonos egy-egy *köböl* bort tartozott fizetni — a káplán a boradó felét kapta. A boradó másik fele az iskola *mesterének* jövedelme volt. A *mestert* a prédikátornak kellett ebéddel ellátni, vagy helyette 1—1 *köböl* bort és lórét, 8 *köböl* búzát, 10 forintot kellett fizetni. A harangozó csupán egy *icce* bort kapott minden szőlőtulajdonostól javadalmazásképpen. A javadalmazási okiratból kapunk képet először az egyes szertartásokért járt tiszteletdíjak nagyságáról. Esketéskor 12 dénárton osztozott a prédikátor és a káplán 2 : 1 arányban, temetéskor pedig 12 dénárton fele-fele arányban. Amikor a harangozó halottnak harangozott 3 dénárt kapott, keresztelőkor pedig 1 dénár *komapénzt*.

Már a 16. században földesúrnak számított az egyház, erre engednek következtetni a források. Mikor a város lakossága földesúrnak *Szent György* és *Szent Mihály* napkor adót fizetett, a zsellérsorok lakói az avasi egyháznak *taksát* fizettek.³³ A megüresedett zsellértelek újratelepítéséhez csak akkor adtak engedélyt, ha az új lakó a többi zsellérhez hasonlóan vállalja az avasi egyháznak való szolgálatot.³⁴ Az 1613. évi javadalmazási rendelet világosan utal arra, hogy a *Boldogasszony* templom zsellérsora is az avasi egyház fennhatósága alá került és a *Papszer* és *Tóthutca* zsellérsorok földesura az avasi egyház volt, még akkor is, ha egyes földesurak — mint Tybold Gáspár — átmenetileg nem vették figyelembe I. Ferdinánd rendeletét. A javadalmazási rend szerint a *zsellérek* házanként 50 dénár *taksát* fizettek, vagy 5 napi munkával tartoztak helyette. Az egyház malmának karbantartásában, a malom árkának tisztításában és töltésének építésében a zsellérsorok jobbágyai is részt vettek és ezért a munkáért kenyérral látták el őket. A zsellérek végeztek a szőlőmunkákat, ezért ebédet kaptak a prédikátortól. A *káplán* szőlőinek *homlítását* is a zsellérek végezték.³⁵ A vármegyei jegyzőkönyvek is több olyan adatot megőriztek, melyek azt bizonyítják, hogy az avasi egyház a zsellérsorok földesura volt. 1627-ben két szökött jobbágyot kerestettek „ki az *egyházszer* nevű utcában lakik . . . az tisztelendő Sampsundi Márton uramtól, azon miskolci prédikátortól.” 1639-ben például a pécsi püspök kerestette Miskolcon a *Papszeren* lakó jobbágyát.³⁶ 1655-ben a *Papmalom* fenntartásáról kiadott városi rendelet előírja, hogy a malom „Házát, Hajazatját, kőpadját mindig a város építi és tartja fenn, s a gátakat a papszeresi és Tóth utcai jobbágyok tartoznak gondozni.”³⁷ Előrták azt is, hogy a Szent György napi bíróválasztással egyidőben olyan személyt is kell választani, aki a zsellérek munkáját irányítja és érte felelősséget vállal.³⁸ Megszüntették azt a gyakorlatot, hogy a malom gátjainál dolgozó jobbágyokat ebéddel, vacsorával és itallal kell ellátni: „. . .mind ebedökre es vatsoraikra migh akkorbeli munka tart egi tal etket, ital nélkül edgiok adot a munkásoknak szamok szerint: ugi mind azon altal, hogh ennek utanna se ök se maradekiok szokasb(a) es törveinb(en) ne vigiek.”³⁹

1654-ben ismét elkészítették az egyház javadalmazási rendjét. Ez a javadalmazási okirat csak részben módosította az 1613-ban kiadott rendeletet. A Szent Laszlai Balázs prédikátorsága idején kiadott okirat szerint a város teljesen magára vállalta a másodpredikátor számára előírt 10 forint, 1—1 *köböl* bor és lőre,

valamint 8 *köböl* búza fizetését. Ez az okirat nagy fontosságot tulajdonított az egyház irányítása alatt működő iskolának. A 15. század közepétől működő, a kereskedelmi forgalomba és mezővárosi élet irányításába bekapcsolódott iparosréteg kulturális igényeit kielégítő *scholában* a *mester* mintegy 15–30 diáktól szedett tandíjat.⁴⁰ A mester fizetéséről a prédikátor gondoskodott, amely néhány hordó majorsági és a hívek által összehordott *cubuláris borból*, *sabbatale* és *nundinális pénzből* állott.⁴¹

Az avasi egyház gazdaságtörténetének első szakaszában, a 16–18. század között az egyházi gazdaság fejlettségi szintje az alkalmazottak ellátását biztosította. Az egyház épületeinek fenntartását, újabb épületek létrehozását nem végezheték el belső erőforrásokból, ezeket a városi költségvetések fedezték. A 17. században az egyház iskolájának bővítését és a templom fontos karbantartási, renoválási munkáit végezték el. 1659-ben bekerítették az iskola és a templom épületeit és a kerítés tetejét zsindelezték. 1666-ban zsindelezték a templom tetejét, 1682-ben a templom tornyát és a két bejáratát a tornáccal együtt tapasztották. A 17. század elején építették meg az *oschola* pincéjét, két *auditórium*át és a mellette levő *mester* házát. 1682-ben ismét zsindelezték a templom tornyát és kakast helyeztek rá.⁴² Az építkezési költségek nagyságára utal, hogy 1699-ben „Az Istennek házát az Templomot (:mivel igen meg avult vala:) ezen esztendőben az Városnak nemely Becsületes Lakossi Isten és jó akarattyok által Zsindelezték meg, melly munkáért az Ácsoknak fizettek Készpénz F 140, Tizenket Miskolczi Szapu búzát, Egy hordó bort, három hordó lőret, Egy szalonnát, Ket száz font tehen húst, Egy Kő Sót, Egy font borsot, 1 Szapu Kását, ugyan annyi Darát, Ket Pár Csizmát.”⁴³

Az avasi egyház 16–17. századi gazdasági fejlettségi szintje Miskolc gazdasági fejlettségével volt összhangban. Miskolc törökkori átmeneti önállósága idején az egyház mindig maga mögött érezhette a gazdasági erejének teljes súlyával támaszt jelentő várost.⁴⁴ A lakosság nagyszámú kegytárgyat adományozott az avasi egyháznak, s ez is azt tükrözi, hogy a város egyetlen parochiális egyházát méltán tekintették a 16–17. században a város egyetlen vallásközpontjának. 1588-ban Basó Farkasné, Bai Anna aranyozott úrvacsora poharat, Kecskeméti Péter pedig két darab ezüst úrvacsora tányért adományozott az avasi templomnak. 1662-ben Veress András aranyozott ezüst nyolcszögletű úrvacsora tányért, Miskolczi Gergely egy ún. *hólyagos* poharat és egy ezüst úrvacsora tányért adott ajándékba. A nagyszámú szőnyeg, ónedény ajándék mellett csak a 17. század második felében 13 darab úrasztali terítő került adakozás útján az egyház birtokába.⁴⁵

Az avasi egyház történetének második szakasza a 18. század első felében kezdődött. Ez a periodizálás abból következik, hogy az egyház kegyurának jogi állapotában lényeges változások zajlottak le és megalakult az egyház életét irányító *presbitérium*. 1702-ben a *szepesi kamara* felülvizsgálta a diósgyőri koronauradalom földesurának, a Haller családnak birtokos jogát. A város eddigi kiváltságainak veszélyeztettségét látta egy esetleges új földesúrban és ezért az örökös megváltás igényével lépett fel, hatalmas kölcsönöket vett fel a megváltási összeg kifizetésére. 1715-ben a *kamara* 41 ezer forintért 25 évre elzalogosította Miskolcnak a diósgyőri koronauradalom földesúri jogát.

1731-ben III. Károly újabb összegekért 25 évre meghosszabbította a zálogos időt, majd Mária Terézia 1740-ben 40 évre. A város zálogba vette még a csabai részbirtokokat is, megváltotta a földesúri italmérési és mészárszéktartási jogot, bérbe vette a *királydézsma* szedését. A megváltási összegek kifizetése óriási terheket rótt a lakosságra, a szabad királyi városi jogért folytatott küzdelem pedig a város előljáróságára.⁴⁶ Ebben az időben alakult meg az egyház *presbitériuma*. Az 1735. december 28-án megalakult presbitérium jegyzőkönyve szerint azért volt szükség a *presbitérium* felállítására, mert a város előljárói „...sok világi foglalatossági miatt Szent Ecclesiank accurálható Dolgainak folytatására, és közelebb Iskolánk építtetése Körül kívánható vigyazásokra maganosan nem érkezhetnek, Erre nézve vala említett B. Városnak Nemes Ecclesia részéről való inspectióknak okaért fel állítani egy Curatoriale Consos-toriumot.”⁴⁷ A *presbitérium* felállítását követően lényeges változás történt az egyház életében. Lényegében a kegyúr, a *communitas* döntötte el ezután is, hogy kit választanak meg lelkésznek és tanítónak, de az összes többi tisztség megválasztása az egyház *presbitériumának* feladata lett. A 16—17. században kialakult gazdasági szervezet különvált a város gazdasági szervezetétől. Az egyház gazdálkodásának irányítását szintén a *presbitériumnak* kellett végezni és ezután az egyház gazdasági forrásaiból kellett volna fedezni az épületek fenntartására, alkalmazottainak ellátására szükséges anyagi eszközöket.⁴⁸

Az egyház gazdálkodásában a malom, a szántóföldek és szőlők, valamint a zsellérsorok gazdasági szerepe maradt továbbra is döntő fontosságú, meghatározó. E három tényezõn belül is eddig nem tapasztalt jelentőségre tett szert a bortermelésből származó jövedelem. Az 1746-ban megtartott hivatalos egyházlátogatás jegyzőkönyve szerint az egyház szőlőbirtokairól évente 30—40 hordó bor, *párbérből* pedig mintegy 100 hordó bor volt az egyház jövedelme.⁴⁹ Az egyház jegyzőkönyveinek bejegyzései az adók között a boradónak tulajdonítottak nagy fontosságot, jelentőséget. 1746-ban a *presbitérium* határozatot hozott, hogy „Akárki legyen Helvétia Confession Várossunk valamely lakossa, fizessen minden esztendőben edgy-edgy Kõből bort, vagy annak redemptiójában edgy 60 poltúrás Tallert. Ha penig vagj edgyik vagj másik külön kenyeres Ember olyan tanaltatik, a kinek sem szõlleje sem Háza nincsen, az olyan a meg írt Tallert csak in medítate tartozik meg adni Predikátor uraméknak. Ha penig ennél is erõtelenebb lenne valaki, úgy hogy csak valamely szegény özvegy asszony vagy ehez hasonló szegény ember tanál lenni, nyolcz poltúrát meg fizettet...”⁵⁰ Egy évvel később a *presbitérium* és a város között egyezség jött létre, hogy minden szőlőtulajdonostól egy *kõből cubuláris boradót* szednek, az özvegyasszonyok és a szőlõvel nem rendelkezők 1/2 *kõből*t fizettek. A szőlõtulajdonos zsellérektől szintén egy *kõből cubuláris boradót* szedtek, s a szőlõ nélküli zsellérek 30 *poltúrát* vagyis fél *tallért* fizettek.⁵¹

Az egyháznak 1730—1749 között öt darab szőlője volt. Ezek közül egyet, a *Szent Király hegyen* levő szőlőt a város kivette az egyház kezéből és évente 6 hordó bort fizetett érte megváltásképpen és vállalta, hogy a szőlők *homlítására* biztosít 12 forintot.⁵² A *Szent Király-hegyen* levő szőlő helyett az egyház a *Kánás promontóriumon* vásárolt 70 forintért egy új szőlőt. Az egyház szőlői bizonyára rossz állapotban lehettek, mert 1749-ben eladták a *Szent György-*

hegyen levő szőlőt 100 forintért és a *Király réti* és *Hosszú promontóriumon* levő szőlőket 30—30 forintért, de vettek helyette egy szőlőt 200 magyar forintért a *Bedegvölgyön*. 1749-ben az egyház borjövedelmének jelentéktelen része származott saját szőlőbirtokáról. Ebben az évben 2 szőlője volt az egyháznak.⁵³ 1748-ban 13,5 hordó bor termett az egyház szőlőiben, 1754-ben is csak 12.⁵⁴ Az egyház alkalmazottainak kezelésében 4 darab szőlő volt. A prédikátornak a Szent György-hegyen 120 forint értékű, a *Sacsó* nevű szőlőhegyen pedig 30 forint értékű szőlőbirtoka volt. A másodpredikátornak a *Szilfás hegyen* 100 forint értékű, a kántornak pedig a *Kerek hegyen* 45 forint értékű szőlőbirtoka volt.⁵⁵

Az egyház borjövedelmének változó részét értékesítette a kereskedelmi forgalomban. Elsősorban a miskolci és a felvidéki kereskedelmi forgalmat kiaknázó, monopolizáló görög kereskedőkkel álltak üzleti kapcsolatban. Például 1761-ben Görög Kozminczki nevű kereskedőnek 14 hordó óbort 2 *holland aranyért* (138 forint 60 dénár), valamint 1 hordó aszubort és 29 hordó új bort 7 holland aranyért. A lengyel borkereskedőkkel is kapcsolatban álltak, mert ugyanebben az évben egy lengyel kereskedő 8 hordó bort vásárolt az egyháztól.⁵⁶

A bor értékesítéséből származott pénzbevétel az egyház jövedelmének maximumán 48%-át tette ki a 18. század folyamán. A bor értékesítéséből származó jövedelemnek stabilizáló szerepe volt az egyház gazdálkodásában, a költségvetés bevétel és kiadás oldalának egyensúlyozását biztosította. A gazdálkodást tervszerűség jellemezte, mert egy éves periódusokra tervezték a várható be-

1. számú táblázat

Év	Bor		Pénz	
	összes mennyiség	eladott mennyiség	bevétel	kiadás
	hordókban		magyar forintokban	
1736	69,5	37	1083,31	939,91
1741	71,5		899,50	852,43
1743	65		701,41	595,94
1744	68		419,62	416,49
1745	61		311,42	298,69
1746	73		432,79	416,51
1747	76,5		449,38	369,14
1748	63,5		419,84	410,66
1750	73	17	1153,87	1005,35
1751	137,5	34	2409,60	2305
1753	67	64	2718,92	1353,30
1754	94	56	3263,24	1753
1755	110	37	3532,44	3273
1756	114	97	2009,73	1789,15
1758	79	73	1967,73	2088,57
1759	56	49	2260,99	1635,40
1761	116	98	2416,20	1819,37
1762	86,5	68	1922	1510,20
1763	77,5	69	2199,27	2004,99
1764	71	21	3875,64	3351,89
1775	113	81	3274,44	2763,20

2. számú táblázat

Év	Az összes bormennyiség értékesített része %-ban kifejezve	Az értékesítésből származó pénzbevétel %-os részesedése az egyház jövedelmében
1736	53	37
1750	23	15
1751	25	14
1753	93	24
1754	59	18
1755	33	10
1756	85	48
1758	92	36
1759	87	22
1761	83	41
1762	76	32
1763	89	33
1764	29	6,5
1775	71	25

vételeket és kiadásokat. Mikor a várható bevétel nem fedezte volna az előrelátható kiadásokat, így pl. 1736-ban az iskola építésekor is, a borkészlet olyan részét értékesítették, amely feltehetően a költségvetés egyensúlyát biztosította.⁵⁷ Az egyház kiadásainak mintegy 10%-át rendszeresen a szőlőbirtokok karbantartására, művelésére fordították. Ezek a kiadások rendszeresen évről évre szerepelnek az egyházi számadáskönyvekben annak dokumentálására, hogy a borjövedelem biztosítására szükséges munkákat elvégeztették. Pl. 1746-ban a szőlőbirtokok művelésére 85 forint 59 dénárt fordítottak:⁵⁸

„Ecllésia szölleit ki nyitotta 16 ember	a. den. 27	F. 5,13
Meg metszette 8 metsző	a. den. 27	F. 2,08
Azon szőlőkhöz vitetett 25 szekér ganaj	a. den. 34	F. 8,50
Homlita benne 77 ember	a. den. 27	F. 20,79
Első kapájára 36 ember	a. den. 24	F. 12,72
Kötő füvet vett hozzá		F. 0,75
Vett 1500 szőlő karót		F. 3,60
Fel karózta het ember		F. 0,60
Fel kötötte 24 ember	a. den. 18	F. 4,32
Másod kapájára 32 ember	a. den. 30	F. 9,60
meg szette 12 szedő	a. den. 9	F. 1,26
ismét egy puttonos	a. den. 18	
Befette 11 napszámos	a. den. 24	F. 2,62
Ott igazgatónak fizettem	a. den. 18	F. 0,90
Harmad kapájára 31 ember	a. den. 30	F. 9,60
Szőlő pásztornak fizetett		F. 1,20
Fizetett a termést bé hordó embereknek		F. 1,20
Meg kötöttem 4 Ó Hordót, abroncsaert és Kötöttésért		F. 0,72.”

A szőlőtermesztés mellett jelentéktelen szerepe volt a szemestermények termesztésének. Évente átlagosan 100 magyar forint értékű termény folyt be az egyházi szántóföldekről. Mintegy 100 köből vámjövdelem származott még a *papmalomból* és a királydézsma nyolcad része.⁵⁹ A 18. század második felében az uzsora kamat is szerepet játszott az egyház pénzbevételében. A kölcsön adott pénzért 5–8 %-os kamatot szedtek. Ha a városnak adtak kölcsön, akkor a kamat minimumát, ha magánszemélyeknek, akkor maximumát kérték.⁶⁰

A 18. században a különböző szertartásokért járó tiszteletdíjak emelkedését tapasztalhatjuk a 16–17. században kért tiszteletdíjakhoz képest. A keresztelők alkalmával szedett *komapénz* 1 köből bor vagy annak ára volt, házasságkötéskor 17 garast szedtek, vagy ennek dupláját, ha háznál végezték a szertartást. Ezekért a szertartásokért járó tiszteletdíjakat összefoglaló néven *stólapénznek* nevezték. 1746-ban Csay Márton és Tokay György prédikátoroknak 100 Rhfrt jövedelmük származott stólapénzből. A használatukban levő szőlőbirtokokról és a királydézsmából 27 hl bor, 9,3 kila búza és 1,2 kila zab jövedelmük származott. A *canonica visitatio* szerint a két prédikátornak évente 305 Rhfrt és 24 krajcár bevétele, jövedelme volt.⁶¹

Miskolcnak a szabad királyi városságért folytatott küzdelme átmeneti sikereket hozott. Az 1731-ben biztosított 40 éves zálogos idő még le sem járt, mikor az uralkodó újabb szerződés megkötésére szólította fel a várost. A kincstári kamara megbízásából Grassalkovich Antal kamarai elnök, időközben a diósgyőri koronauradalom új földesura vezette a tárgyalásokat. A tárgyalások során újabb és újabb követelésekkel igyekeztek leszerelni a város önállósulási törekvéseit. 1755-ben felszólították a várost, hogy a ciklusos megváltás helyett az örökös megváltás összegét fizesse ki. Erre képtelen volt a város lakossága és elvesztette a zálogos időszakban szerzett összes kiváltságát. A város kiváltságainak elvesztése az avasi egyház gazdasági, vallási hegemoniáját is veszélyeztette, de az egyház vezető testülete, a presbitérium nem ismerte fel ezt az összefüggést és helytelenül a kivárás taktikáját alkalmazta és így közvetve hozzájárult ahhoz, hogy Miskolc a mezővárosi és szabad királyi városi fejlődési szakasz közti lépcsőfokot nem léphette át.⁶² A város önállóságának felszámolásával egyidőben meginduló *ellenreformáció* visszaszorította, megszüntette az avasi egyház vallási egyeduralmát. A 18. század elején felépült az egykori avasi egyház fennhatósága alá tartozott *Mindszentek kápolna* helyén az új katolikus mindszenti templom és az újvárosi *Boldogasszony templom* helyén a minoriták telepedtek meg.⁶³ 1711-ben a város 4000 főnyi lakossága teljes egészében az avasi egyház híve volt. 1780-ra — igaz, hogy a lakosság száma 13 148-ra növekedett — már 3980 katolikus volt a városban, a katolikus vallásúak számának növekedési üteme messze megelőzte a református vallásúakét.⁶⁴ A katolikus vallás térhódítása ellenére is a reformátusok játszottak vezető szerepet a város életében. Ennek első sorban az volt az oka, hogy a város lakosságának jelentős részét kitevő nemesek szinte valamennyien reformátusok voltak.⁶⁵ Ez és a II. József által kibocsátott vallási türelmi rendelet lehetővé tette, hogy a reformátusok a 18. században is nagy építkezéseket folytassanak.⁶⁶

1736-ban elvégezték az iskola bővítését, átépítését. Az építkezés költsége

856 forint 41,5 krajcár volt, az egyház évi pénzbevételének 80%-a.⁶⁷ 1764-ben a parókia épületét újítták fel. 106 szálfat vásároltak az építkezéshez és a fákat Tokajtól Szederkényig a Tiszán szállították.⁶⁸ 1768-ban zszindelyezték a templom tetejét és több mint 100 ezer fehér fenyőből készült zszindelyt vásároltak Tiszolcraól. Ekkor javították ki a templom mennyezetdeszkáit is.⁶⁹ A 18. század közepétől a hívők egy részének az újonnan épült *deszkatemplom*-ban kellett istentiszteleteket tartani, mert a hívők fele sem fért el az avasi templomban. 1785-ben Vay József támogatásával a presbitérium építési engedélyt szerzett egy új református templom felépítésére. Az új templom 3 *fundus* nagyságú telkét Szepessy Ferenc ajándékozta az egyháznak.⁷⁰ Ettől az időtől kezdve 1808-ig, az új református templom felépüléséig az évi pénzbevételek 50—80%-át fordították a kiadások fedezésére. A bevételek emelésére a bor kereskedelmi értékesítésével nem gondolhattak, mert a lakosság a természetbeli *cubuláris boradó* fizetéséről a pénzadó fizetésére tért át. 1 köből váltása fejében 2 forintot, fél köből boradó ellenében 1 forintot kellett fizetni.⁷¹ 1787-ben a *cubuláris conscriptio* három osztályba sorolta a lakosságot:

I. osztály	1015 személy,
II. osztály	1267 személy,
III. osztály	176 személy.

A 2458 adózó után a tervek szerint 3385 forint bevételre számítottak, de ennek fele sem foly be.⁷² A 18. század végén, a 19. század elején elenyésző volt a reformátusok számának növekedése. 1780-ban 8433 református tartozott az egyházhoz, 1809-ben 8754. Az *egyházi adót* ebben az időben 2192 személytől szedhették.⁷³ Az egyház pénzbevétele az 1764. évi bevételhez képest 1801-re duplájára nőtt, 6011 forint 61 3/4 krajcár volt. A bevételek emelkedésének a lakosság számbeli növekedése volt az oka. Az egyház évi jövedelme nem biztosított fedezetet az új templom építésére és ezért 3000 forint kölcsönt vettek fel. 1807 végén még 8000 forintra volt szükség, hogy az építési költségeket ki tudják fizetni. A város nem nyújtott támogatást. Az avasi egyház kriptáiban levő temetkezési helyeket áruba bocsátották, melyeket a Dóry- és Négyessy Szepessy család vásárolt meg 300—300 forintért, 1808-ban pedig 1128 önkéntes adományozó 4537 forintot ajánlott fel az építkezési költségek kifizetésére.⁷⁴ A Grassalkovich-féle szerződés megkötése után még jobban kidomborodott az a lényeges változás, amely tulajdonképpen a presbitérium megalakulásától dominált, hogy az egyház épületeinek fenntartását, új létesítmények építését saját, belső erőforrásokból kellett fedezni. Az építkezések nyersanyagának biztosítására saját erőből téglagyárat és kőbányákat létesítettek. Az egyház téglagyára Görömbölyön volt, kőbányái pedig a *Veres Bérczen* és *Bedegvölgyön*.⁷⁵ A görömbölyi téglagyár termelése nemcsak az egyház szükségleteit elégítette ki, hanem képes volt arra is, hogy eladásra termeljen. 1742-ben 22 ezer darab téglát adtak el 194,4 forintért.⁷⁶

A 16—18. század folyamán — mint erre már az 1. és 2. számú táblázatok adatai is utaltak — az avasi egyház jövedelmének, bevételének jelentős részét külső tényezők biztosították. A jelentős gazdasági hatalomnak számító avasi

egyház létezését gazdasági szempontból a 16—17. században elsősorban a kegyúri adományok, a 18. században pedig a *cubuláris boradó* tette lehetővé. A 18. század második felétől — miután a lakosság pénzben is megválthatta a boradót, tehát a természetbeni egyházi adót — az egyházi bevételek emelkedését a lakosság számszerű növekedése biztosította. A 18. század végétől nem volt jelentős a reformátusok számának növekedése, ilyen körülmények között az egyházi bevételek növelésének járható útja az egyházadó emelése volt. Már 1784-ben másfél köbölben, vagyis 48 *iccében* állapították meg az adó felső határát a korábbi egy köböllel szemben.⁷⁷ 1816-ban készült el az új adókövetési rendszer, s ettől kezdve a *cubuláris conscriptiók*kal a másfél köblös adó felső határ megtartása mellett a bevételek hatékonyabb emelésére törekedtek. Ezt a célt különösen kifejezik az 1816. és 1819. évi *cubuláris conscriptiók*.⁷⁸

1816. évi *cubuláris conscriptió*

<i>Classis</i>		<i>fizető</i>	<i>kivetett összeg</i>
I.	48 <i>iccés</i>	344	272 forint 48 krajcár
II.	24 <i>iccés</i>	559	223 forint 36 krajcár
III.	12 <i>iccés</i>	1099	219 forint 48 krajcár
IV.	4 <i>iccés</i>	197	13 forint 8 krajcár

1819. évi *cubuláris conscriptió*

<i>Classis</i>		<i>fizető</i>	<i>kivetett összeg</i>
I.	48 <i>iccés</i>	420	336 forint
II.	36 <i>iccés</i>	327	196 forint 12 krajcár
III.	24 <i>iccés</i>	749	299 forint 36 krajcár
IV.	12 <i>iccés</i>	679	135 forint 48 krajcár
V.	4 <i>iccés</i>	95	6 forint 20 krajcár

1816—1819 között 71-gyel emelkedett az egyházi adófizetők száma. Az első *classis*ba tartozók száma ennek ellenére 76-tal emelkedett. Az 1816-ban legtöbb adófizetőt magába foglaló III. *classis*ből két új csoportot hoztak létre és ezek adója majdnem 250 forintra emelte a kivetett adóösszeget.

1825-ben eltörölték az egyházi adó borral való fizetését.⁷⁹ A református lakosokat továbbra is öt osztályba sorolták, de már az egyes csoportokba való tartozást a pénzben fizetendő adóösszeg nagysága szabta meg.

- I. *classis* fizet: 6 forint
- II. *classis* fizet: 4 forint
- III. *classis* fizet: 3 forint
- IV. *classis* fizet: 1 forint 39 krajcár
- V. *classis* fizet: 41 krajcár.⁸⁰

Az 1825-ben kivetett egyházi adó mintegy háromszorosa volt az 1784. évinek, mikor 2 forint volt a felső határ, s mintegy 8—9 szerese az 1816. és 1819. évinek, mikor az első osztályokba tartozók 0,6—0,8 forintot fizettek. 1836-ban ismét csökkentették az adóösszeget, de ez is magasabb volt az 1784. évi adónál. Ekkor 3 classisba osztották a református adófizetőket.

<i>Classis</i>	<i>egy főre kivetett adó</i>	<i>fizetők száma</i>
I.	2 forint 24 krajcár	278
II.	1 forint 12 krajcár	791
III.	30 krajcár	1113. ⁸¹

1842-ben ismét emelték az adókat.

I. classis	6 forintot	fizetők 235 fő
II. classis	3 forintot	fizetők 551 fő
III. classis	1 forint 15 krajcárt	fizetők 1114 fő. ⁸²

1845-ben visszatértek az 1825-ben alkalmazott adórendszerhez.⁸³ Az egyházi adók emelése kezdetben nem sok reményre jogosította a presbitériumot, nem járt a kívánt eredménnyel. 1819-ben a kivetett adónak csak a fele folyt be, 405 forint 1 krajcár.⁸⁴ Az adóemeléseknek a 19. század 30—40-es éveiben érződött a hatása. 1842-ben már 4455 forint 30 krajcár adót szedtek be, mintegy tízszeresét az 1819. évinek.⁸⁵

A 18. században az egyházi adó mellett a másik jelentős jövedelemforrás az egyházi szőlőkből termelt bor volt. Ennek szerepe a 19. század elejére teljesen háttérbe szorult. A legtöbb jövedelmet adó szőlőket eladták, pl. a *bedegvölgyi* szőlőbirtokot 200 *vonás forintért* adták el Balajthy Jánosnak.⁸⁶ A szőlőművelésben az ingyen zsellérmunkát feles-napszámos munkával pótolták. 1828-ban az egyház szőlőiből 110 5/6 hordó borjövedelem származott, de ennek felét, 55 hordó bort a feles művelőknek adtak ki.⁸⁷ Az egyház gazdálkodásában a bortermelés eddig betöltött szerepét az egyház jelentősnek mondható ingatlan-tulajdonai vették át, ezek biztosították az egyház számára a stabil tőkét, melyeket szükség esetén el lehetett adni.⁸⁸ 1844-ben pl.: az *Ispitály utcai* ingatlanukért 802 forintot kaptak.⁸⁹

Az avasi egyház 16—19. századi gazdálkodásának vizsgálata tulajdonképpen az egyház gazdasági modelljének megalkotásához vezetett. A gazdálkodás során végbement folyamatok eredményeinek leegyszerűsített, sematikus ábrázolása lényegében a legfontosabb összefüggések megvilágítása.

Az avasi egyház a két hullámban és két időperiódusban lejátszódó reformáció eredményeként lett a 18. század elejéig Miskolc egyetlen parochiális egyháza. Az egyház vallási funkcióinak teljesítése, a feudalizmuskori Miskolc életében betöltött ideológiai-kulturális szerepe gazdasági fejlettségének függvénye volt. Az avasi egyház a 16. század közepéig csupán egyike volt Miskolc

és a Miskolc közvetlen közelében levő egyházközpontoknak, legfeljebb primus inter pares. A reformáció térhódításával, uralkodóvá válásával párhuzamosan nemcsak vallási, hanem nagy kiterjedésű szántóföldekkel, szőlőkkel, zsellérsorokkal és vízimalommal rendelkező gazdasági központ is lett. Az egyház kegyura, a részleges török uralom alatt dinamikusan fejlődésnek induló és a szabad királyi városi jogért küzdő város adományokkal és rendeletekkel biztosította az egyház alkalmazottainak ellátását, épületeinek fenntartását. Miskolcon a szemestermények termesztése már a koraközépkortól kezdve másodlagos szerepet játszott a szőlőtermesztés mellett, s ez különösen kidomborodott a 16. század közepén, mikor a város 14 szőlőhegyén 627 gazdának volt birtoka.⁹⁰ Ebben az időben a város lakóit az egyház kegyura az egyháznak történő bordézsma váltságfizetésére kötelezte. A 16. század végétől — habár az egyház gazdálkodásának eredeti alappillére a szántóföldi birtok, a földesúri fennhatósága alatt álló zsellérsor és a használatában levő vízimalom volt — a gazdálkodás fejlődését a bortermelés biztosította. A 18. században, az eredeti tőkefelhalmozás időszakában⁹¹ rendkívül fontos szerepet játszó, a görög kereskedők irányítása alatt álló borkereskedelmet az egyház is igyekezett saját céljainak megfelelően kiaknázni.

Az avasi egyház jelentős jövedelemforrásai ellenére soha sem volt képes saját erőből alkalmazottait ellátni és épületeit fenntartani, vagy újakat létesíteni. A gazdasági fejlődés forrása, impulzusa mindig külső tényező volt. Nagyon jól tükrözi ezt a 17. században elkészült két javadalmozási okirat, és a 16. század végi boradó rendelet, melyek hatása még a 19. század elején is érvényesült.

A 18. század elején Miskolc reményteljes harcot folytatott a szabad királyi városi jogért. Ez a küzdelem végül is elbukott. Az egyház e küzdelem alatt helytelenül a kiváras álláspontjára helyezkedett, nem vették észre, hogy a város függetlenségének elvesztése saját létüket is veszélyezteti. Az ellenreformáció idején, a mindszentí katolikus templom felépülése és a minoriták betelepítése után az avasi egyház sokat veszített pozíciójából, még akkor is, ha ez a felszínen nem érezte hatását. Az egyház életének irányítása a 18. század elején megalakult presbitérium kezébe került. Kihasználta az egyház a kereskedelem lehetőségeit, hatalmas építkezésbe kezdtek, egy új református templom építését kezdték el. A 19. század elején azonban váratlanul teljes mértékben érezte hatását a gazdasági hanyatlás. A templom építését csak kölcsönök felvétele, közadakozás után tudták befejezni. Nyilvánvalóvá vált, hogy az egyházi gazdaság nem rejti önmagában még a fejlődés csíráját sem. A 16—17. században kialakult gazdasági szerkezet alapvetően nem változott meg. A kegyúri adományok, a borkereskedelem és a lakosság boradója segítette a holtponton való átjutást. A 18. század végére megszűntek a kegyúri adományok, a kereskedelem nyújtotta jövedelemszerzési lehetőségek, mert a hívők pénzen váltották meg a boradót, majd végül rendelet szüntette meg az egyházi adó borral való fizetését. A bevételek növelésének, a holtponton való átjutásnak ilyen körülmények között az egyházi adók emelése maradt egyetlen járható útja. Azonban ezek a kísérletek is az átmeneti sikerek ellenére kudarcba fulladtak. 1848 előtt az egyházi jövedelmek emelésének utolsó eszközét vették igénybe, a városban levő ingatlanok kiárusítását kezdték meg.

JEGYZETEK

1. Vö. az irodalomban közölt munkákkal.
2. A *Borsod—Miskolci Múzeum Történelmi és Régészeti Közleményei* c. kiadvány Nyíry Dániel főlevéltárnok és Leszih Andor szerkesztésében 1926—1927-ben jelent meg. A *Református Egyházi Értesítő* 1910-ben jelent meg először. A református egyház lapja volt. Vö. *Marjalaki Kiss Lajos* munkáit az irodalomban közölt adatokkal.
3. *Marjalaki Kiss L.*, 1932a. 10.
4. *Kun M.*, 1842. 12.
5. *Nemes J.*, 1864. 349—351.
6. *Vereby S.*, 1856. 13. és 22.; *Tóth B.*, 1933. 6.
7. *Zelenka P.*, 1883. 1.
8. *Borovszky S.*, 1909. 97. és 102.
9. Vö. *Szendrei J.*, 1904. 139—140, 234.; *Szendrei J.*, 1890. 180, 185.: Közli azokat az okleveleket is, amelyek tanúsítják, hogy a tapolcai barátok végezték a mindszei papi teendőket, mikor Bebek Ferenc feldúlta a tapolcai apátságot.
10. Vö. *Marjalaki Kiss L.*, 1932b. 3—4.; *Marjalaki Kiss L.*, 1932a. 10.
11. Vö. *Vereby S.*, 1856. 21—22.; *Nemes J.*, 1864. 349.; *Szendrei J.*, 1890. 243.; *Szendrei J.*, 1904. 139.
12. *Tóth B.*, 1933. 6.
13. *Nemes J.*, 1864. 349.
14. *Szendrei János*, Kéziratos feljegyzések az avasi templomról. HOM—HTD. Ltsz: 73. 64. 1.; *Marjalaki Kiss Lajos*, A miskolci református egyház rövid története. HOM—HTD. Ltsz: 70. 21. 1. *Vereby S.*, 1856. 21.; *Gyimesi S.*, 1970. 23.; *Wenzel G.*, 1872. 45.; *Tóth B.*, 1933. 4.; *Lichtenstein J.*, 1908. 5.
15. *Marjalaki Kiss L.*, 1955. 4—6.
16. *Szendrei János* (1890. 243.) közli I. Ferdinánd rendeletének szövegét.
17. *Komáromy J.*, 1976. 16.; *Szendrei J.*, 1890. 141.
18. *Szendrei J.*, 1904. 137.
19. *Borovszky S.*, 1909. 100.
20. *Registrum factum super decimas frugum in districtu Miskolcz. Anno 1556. 398 gabona, 112 bortized fizető volt Miskolcon.*
21. Vö. *Marjalaki Kiss Lajos*, A miskolci református egyház rövid története. HOM—HTD. Ltsz: 70. 21. 1.
22. Miskolc város jegyzőkönyve. I. (1586). 84. A boradó dézsmaváltás volt, leggyakrabban 1 köből. Vö. *Román J.*, 1968a. 117.
23. *Marjalaki Kiss L.*, 1935a. 13.
24. *Dr. KG.*, 1918. 140.
25. *K. Kovács László* (1972. 58.) adatokat közöl, miszerint 1489-ben *Kowách István* az avasi egyháznak adományozott „116 forintot érő két szőlőt, ezek közül a *Perselth* nevű miskolci Hewessy Balázs Keletre és a Minden Szentek Délről fekvő szőlője között, a másik a *Harazthrayaró* a Boldogságos Szűz szőlője végében...” Tudomásunk szerint ez volt az első birtok, melyet az avasi egyháznak adományoztak. 1497-ben Pap Simon miskolci polgár adományozta birtokait az egyháznak. Vö. *Szendrei J.*, 1904. 73.; *Szendrei J.*, 1890. 128.; Eddigi ismereteink szerint utóljára 1740-ben Döri András leánya, Hegymegi József felesége adományozott szőlőt az egyháznak. MREJ. I. 1740. 31.
26. *Marjalaki Kiss L.*, 1925. 9—11.
27. *Klein G.*, én. 7.; Miskolcon a 16. század elején alakultak először céhek. Vö. *Szádeczky L.*, 1863. 282. A „pénz” a korabeli szóhasználatban dénárt jelent, azaz az évi 100 pénz=1 magyar forint.
28. *Marjalaki Kiss L.*, 1933a. 8.; *Marjalaki Kiss L.*, 1933b. 8.; *Marjalaki Kiss L.*, 1932a. 12. Gergely pap, Hevesi Mihály, Ungvári András és Samsodi Márton prédikátorok a 16. század közepétől a 17. század elejéig mindnyájan szőlőt igyekeztek vásárolni. Miután meghaltak, özvegyeik és gyermekeik egy ideig a szőlőből tartották fenn magukat, de rövidesen elvesztették kis szőlőiket. Pl. Samsodi Márton 1641-ben özvegyére hagyta az ún. *Bornemissza-szőlőt*, felesége egy idő után zálogba tette, majd végleg elvesztette.
29. *Marjalaki Kiss L.*, 1943. 9.
30. *Marjalaki Kiss L.*, 1927. 104—105.
31. Vö. *Marjalaki Kiss L.*, 1933c. 6—8.; *Román János*, A borsodi református egyházmegye legré-

- gibb protokolliumának mutatója. HOM—HTD. Ltsz: 68. 7. 3.; *Szuhay B.*, 1900. 71—72. Az 1613. évi javadalmazási rendeletből megtudjuk azt is, hogy a prédikátor *garaspénzt* ágyanként 5, a káplán és a mester pedig 2,5—2,5 dénárt kaptak. Vö.: *Román J.*, 1968b. 118. A garaspénz eredetileg a munkakötelezettség megváltására szolgáló átalányösszeg volt.
32. *Marjalaki Kiss L.*, 1933c. 6.
 33. *Leveles E.*, 1929. 56.
 34. Miskolc város jegyzőkönyve. I. (1598.) 100. HOM—HTD. Ltsz: 73. 911. 21. (A továbbiakban az adattári számra való hivatkozás nélkül.)
 35. Vö. *Marjalaki Kiss L.*, 1933c. 7—8.
 36. *Marjalaki Kiss L.*, 1933a. 7.
 37. Liber Redituum Borsodiensis Protocolum, melyben A. Borsod V. Tractusban levő Praedicatoroknak, O. Rectoroknak és Templomoknak jövedelmek bé foglaltattak. Másolta: *Román János*. HOM—HTD. Ltsz: 68. 7. 5.
 38. Miskolc város jegyzőkönyve. I. 532.
 39. Liber Redituum Borsodiensis. . . HOM—HTD. Ltsz: 68. 7. 5.
 40. *Komáromy J.*, 1960. 7.; ifj. *Horváth B.*, 1955. 1—2.; *Borovszky S.*, 1909. 104.
 41. Cubulus=köböl bor, sabbathale=szombati díj vagy a malom szombati vámjövedelme, amely a mesternek járt, nundiális=vásár alkalmával a rektornak fizetett pénz. Vö. *Bartal A.*, 1901. 186, 446, 584.; és *Román J.*, 1968b. 117, 122—123. 1678-ban ismét meghatározták a mester fizetését. Vö. *Szendrei J.*, 1904. 260—261.; *Román János* (1968b. 143.) kitűnő munkájában táblázatban közli a miskolci iskola tandíjrendszerét. „Abecedarius 25 pénz tertiarus 35 pénz secundarius 50 pénz primarius 1 fl.”
 42. Miskolc város számadáskönyve. 1682. 4—5, 19, 55, 57, 61—62, 66, 76—77. HOM—HTD. Ltsz: 73. 911. 34.; Miskolc város jegyzőkönyve. I. 320.
 43. Miskolc város jegyzőkönyve. I. (1699.) 559.
 44. 1566-tól nem szedték be azokat az adókat, amelyeket az 1544. évi új *Zólyomi törvény* megállapított, miszerint minden porta 2 magyar forintot fizetett volna. Ennek oka nemcsak az volt, hogy az 1544., 1566. és az 1572. évi török pusztítások után lehetetlen lett volna az adóbehajtás, hanem az is, hogy a porták jelentős többsége a töröknek adózott. Miskolc az adózás szempontjából is határterületnek számított. Vö.: *Baráth T.*, 1930. 728—729.; *Borovszky S.*, 1909. 919.; *Szendrei J.*, 1883. 804.
 45. Miskolc város jegyzőkönyve. I. (1588.) 100.; Országos Református Kiállítás (1934). Az elküldött műkincsek pontos leírása. HOM—HTD. Ltsz: 70. 21. 1.
 46. *Vahot I.*, 1846. 13.; *Vereby S.*, 1856. 19.
 47. MREJ. I. 1735. 1.
 48. *Marjalaki Kiss L.*, 1935b. 5—6.
 49. Canonica visitatio. 1746. Miskolcz. Egri Érseki Egyházi Levéltár. 3412. raktári számú kötet. 105—114. HOM—HTD. Ltsz: 71. 10. 29.
 50. MREJ. I. 1745. 89—90.
 51. MREJ. I. 1746. 91.
 52. MREJ. I. 1741. 65.; 1754. 154.; 1741. 65.; 1743. 71.; 1749. 111.; 1748. 98.; 1736. 7.; 1736. 9.
 53. MREJ. I. 1749. 110.
 54. MREJ. I. 1748. 100.
 55. MREJ. I. 1749. 111.
 56. MREJ. I. 1761. 215.
 57. MREJ. I. 1736. 15—18.; 1741. 64—65, 68.; 1743. 71—72, 76—77, 80.; 1744. 78.; 1745. 80—83.; 1746. 91.; 1747. 93—94, 97.; 1748. 98, 100.; 1750. 117—120.; 1751. 134—136.; 1753. 141—142.; 1754. 153—154.; 1755. 162—164, 166—167.; 1756. 167—171.; 1758. 185.; 1759. 194—196.; 1761. 214—237.; 1762. 264—271.; 1763. 294—308.; 1764. 340—357.; 1775. 685—700.
 58. MREJ. I. 1746. 75—76.
 59. MREJ. I. 1736. 7.; 1744. 82.: Dézsmajegyzék 1746. Heves megyei Levéltár. Egri Érseki Gazdasági Levéltár 729. raktári számú kötetek. HOM—HTD. 71. 10. 41. (másolat); 1746-ban „Az egri püspöknek fizetett gabona és borbéli király dézsmának ki mutatója.
Az Gabonának Perceptiója	Búza és Rozs	Árpa	Zab
	kila	kila	kila
Az Miskoltzi terrenumbul	45	—	10
A dézsmá bornak Perceptiója			
Az Miskoltzi borbéli dézsmá adatott töltetlenül hordó szám 73.”			

60. MREJ. I. 1756. 171. Capitális summa 408 Frt. Várostudul capitális summa 360. int. 18. Nemes Csuka Imre úrnál 1000 Rhfrt. int. 79.
61. Canonica visitatio Miskolcz 1746. Egri Érseki Levéltár. 3412. raktári számú kötet 105—114. HOM—HTD. Ltsz: 71. 10. 79.
62. Vö. *Dedák-Gyimesi S.*, 1965. 69—71.; és MREJ. I. 1756. 167—168.
63. *Tóth B.*, 1933. 6.
64. *Marjalaki Kiss L.*, 1931. 1—12.
65. Vö. *Marjalaki Kiss L.*, 1931. 1—12. A város lakosságából 4164 személy volt nemes.
66. A magyarhoni Ág. Hitv. Ev. Keresztény Egyetemes Egyháznak II. Lipót király s az általa kezdeményezett és szentesített 1790/1-iki XXVI. tc.-nek mint evangéliumszerű egyházak vallásos szabadságát biztosító alaptörvénynek százados emlékére az egyházak összes templomaiban 1891. május 3-ik napján egyszerre megtartott Jubiláris ünnepély. HOM—HTD. Ltsz: 53. 2793. 1.
67. MREJ. I. 1736. 7, 15—16.; 1737. 20.; 1760. 201, 217.; 1764. 373.; 1737. 25.
68. MREJ. I. 1764. 349.
69. MREJ. I. 1768. 437, 447.; MREJ. II. 1775. 12, 29.; 1780. 102.; 1781. 194.
70. MREJ. I. 1767. 416.; MREJ. II. 1783. 291.
71. MREJ. II. 1784. 299.
72. MREJ. II. 1787. 483.; Miskolcon az úrbérrendezés után 4 classisba osztották a szántóföldeket. Az egyházi adókiivetések anyagában soha nem találunk utalást arra, hogy az adó osztályokba történő sorolása valamilyen összefüggésben lenne a föld osztályozásával. Vö. *Acsády I.*, é.n. 296.
73. *Marjalaki Kiss L.*, 1939. 10—11.; MREJ. IV. 1809. 425—426.
74. MREJ. IV. 1801. 38—39.; 1807. 311, 332.; 1808. 337—338.
75. MREJ. IV. 1801. 38—39.; 1807. 311, 332.; 1808. 337—338.
76. MREJ. I. 1742. 71—72.
77. MREJ. II. 1784. 199.
78. MREJ. V. 1816. 159.; MREJ. V. 1819. 160.
79. MREJ. V. 1825. 313.
80. MREJ. V. 1825. 317.
81. MREJ. VI. 1836. 71—72.
82. MREJ. VI. 1842. 79.
83. MREJ. VI. 1845. 304.
84. MREJ. V. 1819. 160.
85. MREJ. VI. 1842. 79.
86. MREJ. II. 1785. 383.
87. MREJ. V. 1828. 677.
88. Vö. Liber Funduális I. Comitatu Borsod Ingremitati ad Regio Coronale Dominium Diós Győr Spectantis Oppidi Miskolcz De Anno 1817. HOM—HTD. Ltsz: 67. 8. 6.; Mappa Regio Coronalis Comitatu Borsod Ingremitati Oppidi Miskolcz Intravillanum individualiter exhibens Transumta anno 1844 per Ludovicum Czako Geometram adprobatum. HOM—HTD. II. Ltsz: 38.
89. MREJ. VI. 1844. 219.
90. *Leveles E.*, 1929. 43, 53.; *Boroczky S.*, 1909. 155—156.
91. *Gyimesi Sándor* (1963. 70—72.) tárta fel először, hogy Miskolcon az eredeti tőkefelhalmozásfolyamatában rendkívül fontos volt a bortermesztés, amely mintegy 2—2,5 ezer hold területen folyt

IRODALOM

Fontosabb rövidítések

BSz.	Borsodi Szemle, Miskolc
EEK.	Egri Egyházmegyei Közlöny, Eger
HOM—HTD. Ltsz:	Herman Ottó Múzeum Helytörténeti Dokumentációja. Leltári szám:
HOM Közl.	Herman Ottó Múzeum Közleményei
HOM Évk.	Herman Ottó Múzeum Évkönyve
MREJ.	Miskolci Református Egyház Jegyzőkönyve
REÉ.	Református Egyházi Értesítő
Szdk.	Századok, Budapest
TRK.	Történelmi és Régészeti Közlemények, Miskolc

- Acsády I.*, é. n. A magyar jobbágyság története. Bp., é. n.
- Baráth T.*, 1930. A magyar állam adóügye 1605—1648. Szdk., LXIV. 697—738.
- Bartal A.*, 1901. A magyarországi latinság szótára. Bp., 1901.
- Bodó S.*, 1972. Adatok a miskolci avasi templom kápolnához. In.: HOM Évk. XI. 71—82.
- Borovszky S.*, 1909. Borsod vármegye története a legrégebb időkől a jelenkorig. I. Bp., 1909.
- Dedk G.*—*Gyimesi S.*, 1965. Olvasókönyv Borsod-Abaúj-Zemplén megye és Miskolc város történetéhez. Miskolc, 1965.
- Gyimesi S.*, 1963. Az eredeti tőkefelhalmozás problémája Miskolc történetében. BSz., VII. 1. sz. 70—73.
- Gyimesi S.*, 1970. Megyéink a török hódoltság idején. In.: *Varga G.* (szerk.) Borsod-Abaúj-Zemplén megye története és legújabb kori adattára. Miskolc, 1970. 25—35.
- Ifj. Horváth B.*, 1964. A miskolci Avas műemlékei. Bp., 1964.
- Ifj. Horváth B.*, 1955. Miskolc legrégebb középülete a múzeum. HOM Közl. 2. sz. 1—6.
- Klein G.*, é. n. A miskolci szabók céhlevele. Miskolc, é. n.
- Komáromy J.*, 1960. A múzeumépület — a középkori schola — építéstörténete. Miskolc, 1960. Múzeumi füzetek 10—11.
- Komáromy J.*, 1976. A történeti település szerkezeti és formaváltozásai Miskolc belvárosának helyrajzi térképén. Borsodí Történelmi Évkönyv, V. Miskolc, 13—45.
- Dr. Kg.*, 1918. A magyar alkotmány és jogtörténet compendiuma. Bp., 1918. Jogi Compendiumok Gyűjteménye: XXI.
- K. Kovács L.*, 1972. Adatok a miskolci avasi templom történetéhez. In.: HOM Évk. XI. 55—70.
- Kun M.*, 1842. Miskolcz múltja, jelenje tekintettel jövőjére. Miskolcz, 1842.
- Leveles E.*, 1929. A 800 éves Miskolc 1000—1878-ig. In.: *Halnay—Leszih.* (szerk.) Miskolc. Bp., 1929. 11—127.
- Lichtenstein J.*, 1908. „Miskolcz” Kir. városságának története. Miskolcz, 1908.
- Marjalaki Kiss L.*, 1925. A miskolci mészáros céh négy száz éves múltja. Miskolc, 1925.
- Marjalaki Kiss L.*, 1927. Miskolci egyháztörténeti adatok a XVI. századtól — az avasi templom és torony építése. In.: *Leszih—Nyiry.* (szerk.) TRK. II. 2—3 (5—6.) sz. 99—108.
- Marjalaki Kiss L.*, 1931. A miskolci református egyház a statisztika tükrében. Miskolc, 1931.
- Marjalaki Kiss L.*, 1932a. Adatok a miskolci református egyház történetéhez. In.: REÉ. XXII. 9244. sz. 9—13.
- Marjalaki Kiss L.*, 1932b. Gergely presbiter az első miskolci protestáns pap. In.: REÉ. XXII. 1/263. sz. 2—4.
- Marjalaki Kiss L.*, 1933a. Adatok a miskolci református egyház történetéhez. In.: REÉ. XXIII. 5/250. sz. 6—9.
- Marjalaki Kiss L.*, 1933b. Adatok a miskolci református egyház történetéhez. In.: REÉ. XXIII. 2/247. sz. 6—9.
- Marjalaki Kiss L.*, 1933c. Adatok a miskolci református egyház történetéhez. In.: REÉ. XXIII. 9/254. sz. 6—8.
- Marjalaki Kiss L.*, 1935a. 200 éves a presbitérium. In.: REÉ. XXV. 1/266. sz. 13—15.
- Marjalaki Kiss L.*, 1935b. Az első miskolci presbiterek esküje. In.: REÉ. XXV. 4/269. sz. 5—6.
- Marjalaki Kiss L.*, 1943. A miskolci lelképásztorok (papok) névsora. In.: REÉ. XXXI. 2/356. sz. 8—10.
- Marjalaki Kiss L.*, 1958. Miskolc ipara. Miskolc, 1958.
- Marjalaki Kiss L.*, 1939. Miskóc földjétől Nagy Miskolcig. Miskolc, 1939.
- Megay G.*, 1970. Az avasi templomi ásátások. In.: HOM Évk. IX. 129—171.
- Nemes J.*, 1864. A miskolci plébánia története. In.: *Knausz Nándor* (szerk.) Magyar Sion Egyház-történelmi havi folyóirat. II. 345—365.
- Román J.*, 1968a. Adatok Borsod-Abaúj-Zemplén megyék XVI—XVII. századi gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténetéhez a Liber Redituumok alapján. In.: *Dedk G.* (szerk.) Történelmi Évkönyv. II. 109—156.
- Román J.*, 1968b. Különleges jobbágyterhek, pénzek és mértékek Borsod, Abauj, Zemplén megyékben a XVI—XVII. században. In.: HOM Évk. VII. 115—127.
- Szendrei J.*, 1883. Megyei élet, adózás és árviszonyok a XVI. és XVII. században. Szdk. XVII. 804—808. és 867—877.
- Szendrei J.*, 1890. Oklevéltár Miskolcz város történetéhez 1225—1843. Miskolcz, 1890.
- Szendrei J.*, 1904. Miskolc város története. Miskolcz, 1904.
- Szuhay B.*, 1900. Az egyházlátogatás. Miskolcz, 1900.

- Tóth B.*, 1933. A miskolci Szent István-templom. In.: *Dr. Rubovszky F.* (szerk.) EEK. LXV. 1. sz. 3—6.
- Vahot I.*, 1846. Magyarföld és népei eredeti kepekben. Föld- és népismeri statistikai és történeti folyóirat. Pest, 1846.
- Vereby S.*, 1856. A testvérháza történeti kincsei. Pest, 1856.
- Wenzel G.*, 1872. Diósgyőr egykori történelmi jelentősége. Pest, 1872.
- Zelenka P.*, 1883. Emléklapok a miskolci ág. hitv. ev. anyaegyház évszázados életkönyvéből. Miskolcz, 1883.

BEITRAG ZUR LANDWIRTSCHAFT
DER KIRCHENGEMEINDE „AVAS“ IM 16—19. JAHRHUNDERT
(Auszug)

In Miskolc erfolgte die Ausbreitung der Reformation in zwei Wellen, in deren Verlauf die alten Gemeindezentralen — die Abtei Tapolca, das Kloster Szentlélek, das Paulaner—Ordenshaus und die Kirche „Unserer Seligen Frau“ — schrittweise an Bedeutung verlieren, in den Hintergrund gedrängt werden. Die einzige Parochialkirche der Stadt wurde die „Avas“-Kirche. Die Erfüllung der Glaubensfunktionen der Kirche, die Rolle im ideologischen-kulturellen Leben des feudalen Miskolc hingen vom wirtschaftlichen Entwicklungsstand ab. Die Landwirtschaft der Kirche im 16. bis 19. Jahrhundert untersuchend, versucht der Verfasser ein Modell für die Wirtschaft der Kirchen zu bilden, und mit der schematischen Darstellung der vereinfachten Ergebnisse der Prozesse die Zusammenhänge aufzudecken.

Das Patronatsrecht der Kirchengemeinde wurde der Stadt Miskolc 1411 von König Zsigmond I. verliehen. Im Laufe des 16. Jahrhunderts versorgte die Stadt mit Schenkungen die Angestellten der Kirche, hielt ihre Gebäude instand. Sie schenkte der Kirche ungefähr 60—80 Joch Ackerland und Wiesen, 10 Joch Weinberge und eine Wassermühle mit zwei Mühlsteinen. Die sog. Papszer zsellérsor wurde auch der Aufsicht der Kirche unterstellt. Diese Schenkungen bildeten den Grundstein für die Wirtschaft der Kirche.

Schon im 16. Jahrhundert spielte in Miskolc der Anbau von Kornfrüchten im Vergleich zum Weinbau eine untergeordnete Rolle. Um die Mitte des 16. Jahrhunderts hatten 627 Weinbauer Besitze auf den 14 Weinbergen der Stadt. 1584 wurden die Stadtbewohner verpflichtet, der Kirche Steuern zu zahlen in Form von Weinzehnten. Von dem Zeitpunkt an waren der eigene Wein und der aus der Versteuerung eingenommene Wein die wichtigste Einkommensquelle der Kirche. Darauf verweisen auch die Grundregeln über die Pfründe aus den Jahren 1613 und 1654, sowie Angaben in Protokollen über offizielle Kirchenbesuche. Auch im 18. Jahrhundert, zur Zeit der ursprünglichen Kapitalanhäufung, konnte die Kirche bedeutende Nutzen aus dem Weinhandel ziehen, der zu der Zeit in den Händen griechischer Kaufleute lag. Dieser Zeitabschnitt war die Blütezeit der kirchlichen Wirtschaft.

Die Wirtschaft der Kirchengemeinde „Avas“ war im 16—18. Jahrhundert eine der bedeutendsten Wirtschaften der Stadt. Trotzdem war sie nie in der Lage, die Bedürfnisse der Angestellten zu befriedigen und die Ausgaben für die verschiedenen Bauarbeiten zu decken. Anfang des 18. Jahrhunderts kämpfte

Miskolc um das Recht der freien Königsstadt, nach anfänglichen Erfolgen endete der Kampf mit einer Niederlage, die Stadt verlor einen bedeutenden Teil ihrer Vorrechte. Die Kirchengemeinde „Avas“ unterstützte ihren Patronatsherrn in diesem Kampf nicht, bemerkte nicht, dass ein wirtschaftlich-politischer Positionsverlust der Stadt auch den Einfluss der Kirche mindert. Von dieser Zeit an erhielt die Kirche keine Unterstützung von der Stadt, die Leitung des Kirchenlebens übernahm ein Presbyterium, das 1735 gegründet wurde. Die Kirche musste die Versorgung ihrer Angestellten, die Erhaltung ihrer Gebäude aus eigener Kraft bestreiten. Das verlief bis zum Ende des 18. Jahrhunderts mit Erfolg, die Einnahmen aus dem Weinhandel hielten die kirchliche Bilanz im Gleichgewicht. Zu Anfang des 19. Jahrhunderts beginnt der Verfall der kirchlichen Wirtschaft.

LÁSZLÓ VERES

GAZDASÁG- ÉS TÁRSADALOMTÖRTÉNETI ADATOK A MISKOLCI CÉHEK ÁRULÓSZÍNEINEK 18—20. SZÁZADI TÖRTÉNETÉHEZ

DOBROSSY ISTVÁN

A miskolci céhek múzeumban őrzött iratanyagában a jegyzőkönyvek, számadáskönyvek és naplók, vándorkönyvek és mesterlevelek mellett külön csoportot képviselnek a periratok. A céhek peres iratanyagában minden esetben megőrződtek az ingatlanra, ezen belül is az árulószínekre és a gyűléstartó termékre vonatkozó dokumentumok. Ezekből a céhek gazdasági és pénzügyi helyzetére, az áruértékesítés jellegére és körülményeire, valamint az árulószínek közös használata alapján a céhek egymásközötti kapcsolatára, a céhek és a város, a céhek és a diósgyőri koronauradalom viszonyára vonatkozóan tárhatunk fel új ismereteket, összefüggéseket. E forrásanyag bemutatása és elemzése lehetőséget ad arra, hogy a céhek történetével összefüggésben vázoljuk Miskolc középkori eredetű piacterének beépülését, ennek következményeként a céhes árulószínek kiszorulását a piac pereméről, s új árulószínek kialakulását a város perifériáján. A 19. század II. felében létrejött új árulószínekhez nemcsak az egyes céhek története kapcsolódik, hanem számos más ipartörténeti, politika- és társadalomtörténeti, kereskedelem- és általános kultúrtörténeti esemény is kötődik. A céhtörténet alapján ezeket az eseményeket alábbiakban a *Sötétkapu* környékének házaihoz, valamint a *Kandia utca* (Rudas László u.) épületeihez kapcsolva kívánom bemutatni.

Miskolc kézműipari és mezőgazdasági termékcserejének fóruma, másrészt a város és a környező települések kereskedelmi kapcsolatának, az áru értékesítésének évszázadokon keresztül központi helye a *Theátrum*, *Sokadalom* vagy *Deréki piac* volt.¹ A *Deréki piac* a mostani *Sötétkapu* és a Szinva vonala közötti, egykor közel tízezer négyzetméter kiterjedésű középkori piachely volt, amely a Széchenyi utca mostani déli oldalát a piactér környéki szakaszon is magába foglalta. A város kereskedelmi jelentőségének növekedésével a *Deréki piactér* övezve, a *Sötétkaputól* keleti irányban az *Alsó Piac*, a mai Városháztérig pedig a *Felső Piac* alakult ki. A *Piac utca*, *Alsó Piac*, *Deréki piac*, *Derék utca* helymegjelölések, vagy utcanevek a kereskedés, áruértékesítés színterére utalva a 16—18. századi adatokban általában a középponti piacra, szórványosan az *Alsó* és *Felső Piacra* utalnak.² A *Sokadalom* vagy *Deréki piac* a 17. századtól kezdve, folyamatos beépítések eredményeként összezsugorodott. Mostani formája lényegében a 18. század végére, 19. század elejére alakult ki. A piactér főutcától elválasztó, 1771-ben készült épületkomplexumot, amely kereskedő boltot, boltozott kaput és mellé közvetlenül kapcsolódó korcsmát

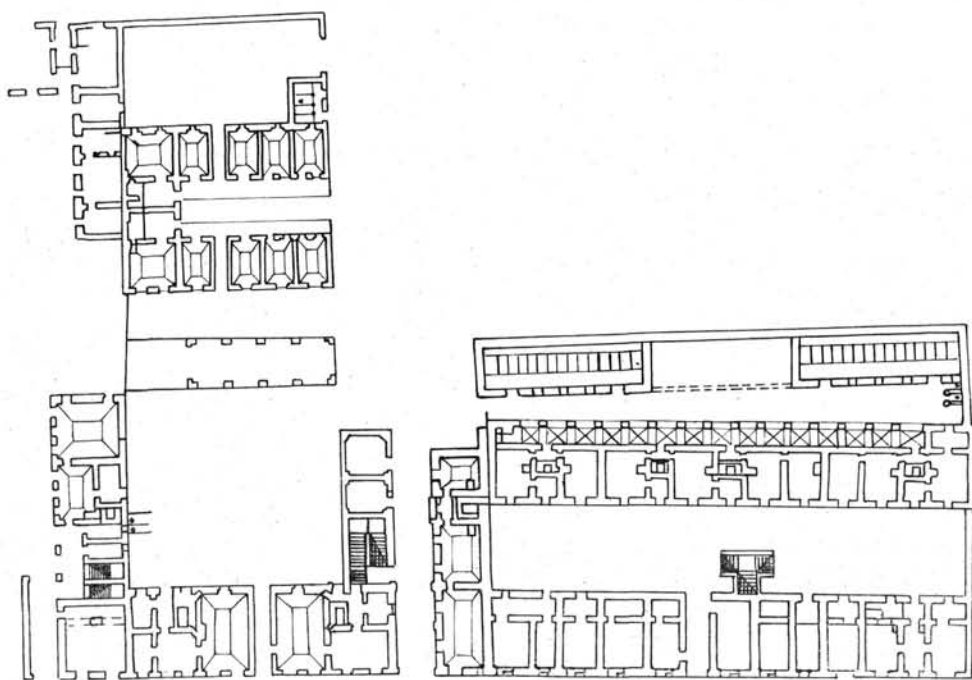
foglalt magába, az összeírások *boltozott kapunak*, vagy *nagy kocsbekjárónak* említik. Erre utalva a 19. század elején jelenik meg a napjainkban is használt, fogalommal vált elnevezés, a *Sötétkapu*.³ A *Sötétkapu* keleti és nyugati szomszédépületei pedig a Széchenyi utca déli frontvonalát kialakítva eltüntették az ősi piacteret. Ezek az épületek a következők voltak: a mai Rákóczi utca 2. szám alatt 1662 körül épült *Dőry-kúria*, a Rákóczi utca 1. szám alatti épület, amely Enyingi Török Ferencné, a diósgyőri koronauradalom akkori ura háza volt. Ő adományozta 1572-ben Hevesi Mihály prédikátornak. A török idők alatt a házból korcsma lett, későbbi emeletén pedig a céhes termékek árulóhelye, áruszínje. A harmadik épület a mai Széchenyi utca 12. szám alatti *Vay-féle ház* volt, amely később szintén a koronauradalom tulajdonába került.⁴ A *Sötétkapu* és a Szinva közötti, útszerűvé formálódó téren a mai Rákóczi utca nyomvonala alakult ki. Az utca keleti vonalán a Szinvára lenyúlt a mészárosok árulósora és vágóhelye, szemben vele, az utca másik oldalán a Szinván, a *Vágó malom* állt. E négyszög alakú tér, amelynek sarkaiban a *Dőry-kúria*, a városi korcsma és kávéház, a mészárosok árulósora és vágóhelye, valamint a *Vágó malom* állt, piac, ill. árusítóhely-jellegét a 19. században is megőrizte.⁵

E terület építményeinek tulajdonjogában alapvető változást eredményezett 1755-ben a *Grassalkovich-szerződés*. A szerződés értelmében a város jövedelmét a kamara hasznának minősítették, s korábbi javaiból Miskolc csupán egy malmot, két dézsmaadó szőlőt, két pincét és egy korcsmát tarthatott meg.⁶ A szerződés után 20 évvel, 1775-ben Szöllősi Ferenc prefektus számbavette a koronauradalomhoz tartozó Diósgyőr, Miskolc, Mezőkövesd, Kisgyőr, Sajóbáony, Radistyán (Radostyán), Parasznya, Varbó, Ládháza és Csaba helységekben levő uradalmi ingatlanokat.⁷ Miskolcon 24 objektumot írtak össze. A *Dőry-kúria*, a városi korcsma, kávéház és emeleti árulószín, a *Vay-ház*, a *Vay-ház* mögötti szappanfőző és gyertyaöntő épület, a mészárosok vágó és árulóhelyei mellett kincstári tulajdonba került többek között 1 malom, 4 korcsma (*Zöldág*, *Három-Rózsa*, *Fekete Sas*, *Dőry-korcsma* vagy *Tambur*), 1 borpince és borház, a volt *városi serház*, 1 iskola és a városi tégláégető is. Az ingatlanösszeírásból pontos képet kapunk a Piacot övező objektumokról, azok belső térkialakításáról és korábbi hasznosításáról.⁸ Különösen fontos az, hogy a leírásokat alaprajzok egészítik ki (1. kép).

A mai Rákóczi utca 2. szám alatti házat, az ún. *Dőry-kúriát* az összeírás 16. pontja érinti: „... Közvetlenül e fölött van (ti. előtte az utca tulsó oldalán, a sarkon álló *Fekete Sas* vendéglőt írja le) egy emeletes kúria, melyet az uradalom visszaváltásakor vettünk. Jó anyagból való, földszintjén van a felső végén: (ti. az épület nyugati szárnyrésze, amelyet az *Első Magyar Biztosító Rt.* palotájának építése során, 1909 előtt bontottak le) 3 szoba, kamra, konyha, mind fából, az uradalmi só elosztására való. Aztán kettős bolt téglából, uradalmi raktár és irattár. Kettős bolt kamrával, előszobával, téglából. Kettős bolt uradalmi raktár, aztán boltíves kapu, az udavarra visz. Aztán egy kereskedő bolt, téglapadlós, s még két bolt, uradalmi anyagelosztásra való, téglából. Emeletén 13 szoba, 4 konyha, mind bolthajtásos. Udvarra néző része boltíves, tornácos. Jó zsindey fedí. Összesen 32 helyiség van benne. Istállója kőből 1768-ban épült, 32 öl hosszúságban 3 öl 4 láb szélességgel, 32 állat szá-

mára (az udvar déli részén, ezen a helyen napjainkban kétlakásos ház áll). Vasrácsos ablaka 16, ajtaja 4. Az épületnek 24 ólomba foglalt üvegablaka közül 11 vasrácsos, 1 pedig vastáblás. 40 ajtajából 7 vasból való. Kályha benne 9. Udvarának hossza $26\frac{1}{2}$ öl, szélessége 11 öl.”

Az összeírás 17. pontja a mai *Sötétkapu* akkor még földszintes részét, valamint a kapun túli, a kapu keleti oldalán levő egységeket, a mai Rákóczi utca 1. számú házat írja le: „... Ehhez épült hozzá (ti. a kúria keleti oldalához) 1771-ben jó anyagból egy új épület. (Ez a Sötétkapu nyugati oldalának, piac felé behajló üzletsora). Van benne egy kereskedő bolt, 3 szoba-konyha. Aztán következik a boltozott kapu, mely az utcába visz (korábban is *boltozott kapu*-nak, *nagy kocsbekjárónak* nevezett *Sötétkapu*). Ehhez csatlakozik egy 2 szoba-kamra-konyhából álló korcsma, pincével. 20 hordó fér el benne, lejárata a konyhából nyílik. Ezt követi a boltozott előtér, ezzel szomszédos a kávéház, 3 szobával, kamrával, konyhával, az egész bolthajtásos, a két szoba fapadlós, a többi téglapadlós. (Ez a házegység a mai Rákóczi 1. földszinti része). Összesen tehát 13 helyiség. Nagyobb-kisebb ablaka ólomüveges rácsos 18, rácstalan 3, zárható ajtó 18, kályha 5. Emelete kézművesek, *iparosok raktára, bérbeadva*. Fatáblás ablaka (ti. az emeleten) 12, vakablak 6. Feljárata falépcsős, egyetlen egy ajtó van rajta. Ennek az épületnek derékszögben forduló része

1. kép. Miskolc középkori piacterének beépítettsége 1775-ben
(a mai Rákóczi u. 1. és 2., valamint a Széchenyi u. 12.)

(ti. a Rákóczi utca keleti oldalán) *is iparosoknak van bérbeadva.* (Az épület földszinti rész falazott, felső része deszkából, padlója is deszkázott. Mint új épület, hibátlan, zsindelezése is ilyen. *Mellette áll egy kőoszlopon nyugvó tető, deszkázott oldalakkal, zsindelezve, iparosok árui számára.* A kávéházi részhez csatlakozik a tér felé egy falazott pince, bolthajtásos, 14 hordó számára”.

A *Vay-féle épületet*, a jelenlegi Széchenyi utca 12. szám alatt, az összeírás 18. pontja érinti. Az épület elhelyezkedése azért lényeges — s erre *Komáromy J.* hívta fel a figyelmet —, mert a Széchenyi utca 1—10. számú telektömbnek megszakítja szalagtelkes jellegét a főutcára néző Rákóczi utca 2., ill. Rákóczi utca 1. számú ház, de a szalagtelkek folytatódnak a Széchenyi utca 12. szám alatti ház telkével. A Rákóczi utca 2. és 1. alatti házak szalagtelkektől eltérő rendszere így ékelődik be a Széchenyi utcába, s jól érzékelteti a piactér 17—18. századi beépülését.⁹ A *Vay-féle épületet*, Vay Ábrahám házat¹⁰ 1755-ben az uradalom visszaváltotta. „Jó anyagból, emeletes 1744-ben újonnan zsindeleztük, s kijavítottuk. Földszintjén van egy kőoszlopos kereskedő bolt, előtérrel, kamrával. Mögötte a görög kereskedők imaháza,¹¹ 2 szoba, konyha, ahol a gk. pap lakik. Emeletén a piacra néz 4 szoba, 1 konyha, hátsó végén a másik három szoba, konyha, ahol a harmincados lakik. Összesen tehát (konyhákat, kamrákat nem számítva) van benne 11 szoba. Ólomüveges, vasrácsos ablak 4, üveg nélküli 1, rács nélküli 11. Zárható ajtó 16, vasajtó 3. Falazott, boltozott pincéje négy részre osztva 120 hordót tud befogadni, hat szellőztetőjét vasrács védi. Udvarának hossza 14 öl, szélessége 6 öl 5 láb.

Az udvar végében a Szinvapatak mellett áll egy jó anyagú zsindelezett ház, amelyet jelenleg a szappanfőzők bérelnek. A bérlőnek van benne 2 szobakonyha-kamrája, 2 szappanfőző, illetve gyertyamártó helyisége. Deszkamenyyezetes helyiségek, csak a kamra bolthajtásos, padlózata egy deszkázott, a többi téglázott. Összhelyiség benne 6. Vasrácsos üveglaklaka 7 (néhány törött), rács nélküli 3. Zárható ajtó 8. Kályha 2. Ez az épület többféle javításra szorult. Hossza 14 öl 2 láb, szélessége 3 öl 2 láb. Oldalszárnya viszont 4 öl 4 láb.”

A 16. 17. 18. számú, egymást követő épületek hossza 62 öl 2 láb (118,5 m.), szélessége 5 öl 2 láb (10,1 m.). Az összeírás külön kiemeli, hogy a kávéház hossza 5 öl (9,5 m.), frontrésze a kapuval bezárólag 7 öl 2 láb (13,9 m.). A *Vay-ház* hossza a telken 16 öl (30,4 m.), szélessége pedig 3 öl 2 láb (6,3 m.).

A piactér beépítettségére utal, s ezért a házakhoz hasonló jelentőségű a mészárosok árulószinének és vágóhelyének pontos leírása. A 19. egységben számbavett épületek a mai Rákóczi utca 3. szám alatti, illetve a Béke filmszínház telkén voltak. „...A Szinva folyóra épült 1768-ban a *Mészárszék* épülete. Jó anyagból, hús-mérésre szolgál 4 helyisége, lakásra pedig 4 szoba, 2 konyha, 2 kamra, összesen 12 (helyiség). Ólomba foglalt üveglaklaka 8, vasablak kosár 14, kályha 2. Zsindelezett. Hossza 14 öl 3 láb (27,5 m.), szélessége 11 öl (20,9 m.). Fal keríti, ezenbelül 4 lóra istálló és kettős nagy kapu. A kerítés mellett vágóhíd, faoszlopon áll, s zsindelezve van.” A vágóhely méreteit a leírás nem adja meg, de a rajzokból egyértelmű, hogy keleti vége a Széchenyi utca 12. számú telek szappanfőző háza. A szappanfőző házzal egyébként közvetlenül érintkezik a mészárszék is. A vágóhely nyugati vége megegyezik a mészárszék síkjával, tehát hossza 27,5 méter. A vágóhely északi része

közvetlenül érintkezik a mészárszékkel, míg déli oldala — a szappanfőző és gyertyamártó házhoz hasonlóan — lenyúlik a Szinva partjára.

Az 1775-ös összeírás több vonatkozásban fontos, meghatározó jelentőségű várostörténeti forrásanyag. A piac beépülésének és a beépítettség fokának egyetlen pontos 18. századi dokumentuma. Alkalmas arra, hogy a piactérhez évszázadokon át kötődő céhes ipar áruértékesítését, az egyes céhek árulóhelyeit, árulósínejit pontosan meghatározhassuk, hiszen az árulás körülményeire, helyére, szabályozására vonatkozó iratok csaknem minden céh esetében megőrződtek. A 18—19. században ezen a területen találkozunk a tímárok, vargák, szabók, csizmadiák, kalaposok, fazekasok és mészárosok árulóhelyeivel. A 19. század első felében a céhek és árulóhelyeik kiszorulnak a beépülő piacról, s folyamatosan alakítják ki új árulóhelyeiket. Az árulósínek többsége a Szinva túlsó oldalán a *Kandia utcában* a *Vágó malom* és a *Forgó híd* közötti szakaszon települ újra. A céhek közül elsőként a csizmadiák cserélték fel főutcai árulóhelyüket. Helyváltogatásuk jól mutatja, hogy a főutca üzleteit megszerző görög és zsidó kereskedők, ill. a kereskedelmi tőke a 18. század végén, 19. század elején a főutcáról kiszorítja a céhes iparosokat, s irányításukkal kialakul a főutca akkor fényesen berendezettnek, áruval bőségesen ellátottnak nevezhető üzlethálózata. Az összeírásban számbavett épületek, de főleg ezek tulajdonosai, bérleti, ill. albérleti szerződesei a céhek és az uradalom viszonyának érzékelte mellett a céhek egymásközötti kapcsolatát is feltárják. A céhek irataiból előkerült általános kultúrtörténeti adatok, nem utolsósorban a céhek árulóhelyeihez kötődő eddig kevésbé ismert, vagy ismeretlen színháztörténeti vonatkozások feltárása hasonlóan új adatokat szolgáltat a város történetéhez.

Céhes árulósínek, árulóhelyek a piac peremén

1755-ig, a *Grassalkovich-szerződés* megkötéséig a piac környéki árulósínek bérletét a város határozta meg, új szín építésére is a város adott engedélyt. A városi jegyzőkönyvek így a szerződést megelőző időszakra fontos adatokat szolgáltatnak. A jegyzőkönyv adatai szerint 1739-ben a szabók folyamodnak a városhoz, hogy a piacon felépíthessék árulósíjüket.¹² Az engedélyt ugyan megkapták, de Szöllősi Ferenc korábban bemutatott ingatlanösszeírásából tudjuk, hogy az építésre nem került sor. Erre, másrészt a céhek közötti kapcsolatra utal az 1804-ből származó adat, mely szerint a szabók „bérlet helyiségekben, a többek között a sötét kapu fölött levő vargamester urak színjében árultak.”¹³ A szabóknak csak 1843-ban nyílt ismét lehetőségük, hogy albérleti állapotukat megváltoztatva, a kalaposokkal szövetkezve a Kandia utcába vonuljanak. A Kandia utcában a Szinva jobb partján vásárolt „hosszan elnyúló telket elő és utórészre osztották, s nyílvezetés útján úgy osztottak meg, hogy belül a kalaposok, előtte álló pedig a szabók tulajdona legyen. . . . Kötelezőleg kinyilvánították, hogy az árulósínhez csak annak lesz joga, ki a költségek fedezéséhez 96 Ft 37 krral járul, s e kötelezettség minden új belépőre nézve érvényben marad.”¹⁴ Az árulósín 1844/45-ben felépült, s az épületet birtok-

bavevő céhtagok a helyiség részvénybirtokosai lettek. A részvények családon belül öröklődtek, s adásvételi jellegük, folyamatos értékesítésük éveken belül differenciált résztulajdonosi viszonyt alakított ki. A tulajdonban való részese-dés mértéke a színen belül meghatározta az árulóhelyek elosztását, ill. birtok-lását.

A piacon levő mészárszékek kialakulására 1550-ben utal az első adat. Eszerint Mehmet pasa felégette Literáti Deák János házat, amely a Piac utcán Tánczos István szomszédságában és a Piac mellett való utca sarkán volt. Miután Literáti megölték, s utódja nem volt, vagyona a koronára szállott. I. Ferdinánd a házat és a hozzá tartozó telket mészárszék alapítására a városnak adományozta.¹⁵ Ez volt a Piac első mészárszéke, amely a 19. század végéig fennállt. A mészárszék a *Grassalkovich-szerződést* megelőzően a város tulajdonában volt. Mivel a mészáros céh 17—18. századi iratai az 1845-ös, majd az 1878-as árvíz során részben megsemmisültek, az árulósínrre vonatkozó adatok a városi jegyzőkönyvekben maradtak fenn. A jegyzőkönyvekben a csizmadiák árulósínya melletti mészárszékről 1741-ben történik említés. „A csizmadiák sínje alatt (ti. mellett) levő üres szék... fa épületű megavult Bóltnak, kőrakással leendő megépíttetését Városunk hova hamarabb bizonyos alkalmatossággal Eperjesi Kőműves Mesternek, aznak megépíttetésének effectuatioja iránt írni és véghez is vitetni el nem mulattya.”¹⁶ A fából készült bolt átépítésére 1755-ig nem került sor, azt követőleg pedig 1768-ban már az uradalom építtetett 4 bolthelyiségből álló épületet és mellé vágóhelyet a Szinva partján. A céh irataiban megmaradt árendás szerződések a koronauradalommal kapcsolatosak. A szerződések egy mintára készültek, többségük nyomtatott. Ezek tanulsága szerint nemcsak az árenda volt magas (évi 1500 Rhfrt), hanem húshiány esetén az uradalom pénzbeli büntetést is kilátásba helyezett. A koronauradalommal az első szerződést 1755. október 24-én kötötték meg 3 évre, majd 1758-ban megújították. Az uradalom a mészárszéket nyilvános árverésen adta bérbe a legtöbbet fizetőnek. A székek bérletével együtt járt a vágóhely használata, valamint a város felső végében egy uradalmi legelő, amelyet az uradalomhoz tartozó valamennyi mészárszék bérlője használhatott azután, ha az uradalom a szénát betakarította.¹⁷ A koronauradalom piactéri négy székének egyikében 1804-ben tűnik fel az első zsidó mészáros, bizonyos Bródi Farkas, aki 1808-ban a hitközség elnöke lett. 1808-ban, majd 1811-ben Róth József zsidó mészáros a négy mészárszék közül már kettőre köt bérleti szerződést. A mészárszékekkel nemcsak itt, hanem városzerte állandó problémák voltak. A hatóságok és a mészárosok közötti villongások csak a 19. század végén simultak el, s csupán azután szűnnek meg, amikor 1891—92 között 75 000 Ft költséggel a Sajóparton felépül a *Közvágóhid*.¹⁸

A mészárosok és csizmadiák árulóhely kapcsolatára, az 1741-es adatra visszatérve annyi bizonyos, hogy ekkor a csizmadiák sínje és a mészárszék szomszédos volt. Tekintettel az 1755-ös összeírásra, amely a *Sötétkapu* feletti árulósínrre utal, részben erre, de nagyobb valószínűséggel a Rákóczi utca 1. számú ház derékszögben beforduló szárnya után álló építményre gondolhatunk. Ez kb. a Rákóczi utca 3. alatti ház helye, ahol kőoszlopokon nyugvó, deszka oldalakkal ellátott, zsindelezett fedelű árulósínt említ az összeírás.

Ez a szín a piac beépítettségét mutató alaprajzon, az 1768-ban épített uradalmi mézsárszékek mellett még fel van tüntetve.

A piacot övező árulószínek közül a *Sötétkapu* feletti volt a legjelentősebb. A piac felé nyuló részen a vargák, a főutca felé néző szakaszon a csizmadiák árultak. Hasonlóan a többi színhez ez sem volt állandó jellegű, boltszerű, folyamatos áruértékesítő hely, hanem csak vásárok alkalmával használták a céhek. Tekintettel arra, hogy a termékek értékesítése vásárokhöz volt kötve, a csizmadiáknak is, mint a többi céhnek a szomszédos vásártartó helyeken is volt árulósínjük. Más városokból viszont ide is eljártak termékeikkel a céhek.¹⁹ Az árulószínek vásárcsüzi időben más funkciót is betöltöttek. A csizmadiák árulósínjében színház épület hiányában így kaptak időszakosan helyet a színészek. A *Sötétkapu* feletti árulósín — valószínű e színház történeti vonatkozása miatt — *Csizmadia árulósín* néven került be, s maradt meg a köztudatban. Valójában a csizmadia céh is az uradalommal árendás szerződésben álló, s termékeit itt értékesítő céhek egyike volt csupán. 1816-ban történt elköltözésükig többször fordultak panaszos levélben az uradalomhoz, s tiltakoztak a színészek ellen. Ebből a színészek és csizmadiák szorult helyzetére, s nem a jó együttműködésre következtethetünk. A csizmadiák árulósínjét 1816-tól a varga céh vette birtokba, kezdetben szerződéssel, később pedig megvásárolták az egész épületet.

2. kép. A Sötétkapu és környéke az 1960-as években

Színház a csizmadia és a varga színben

A *Sötétkapu* melletti épületet az 1775-ös összeírás „jó anyagból készült, új épület”-nek nevezi. Ez arra utal, hogy Hevesi Mihály prédikátor egykori háza lényeges átalakításokon ment keresztül. Az épület földszinti részében 1775-ben már az uradalom tulajdonában levő kávéház és korcsma volt, emeletén pedig kézművesek és iparosok által bérelt raktár. *Komáromy J.* kutatásai szerint a földszinti kávéházat 1790-ben Czinczifa Ádám görög kereskedő vette meg, s az emeleti felépítményt lebontva, helyette téglából készített emeletet, s ebben kaptak helyet a csizmadiák. Az emeletráépítéssel felhasználta a boltozott kapu feletti teret is, tehát ekkor jött létre a *Sötétkapu*, mai emeletráépítéses formájában (2. kép).²⁰ *Komáromy J.* állításával szemben annyit meg kell jegyeznünk, hogy Czinczifa Ádám nem tulajdonosa, hanem bérlője volt ebben az időben a kávéháznak, s e jelentéktelennek tűnő különbözőségnek a források értékelésében meghatározó szerepe van. Czinczifa egyike azon gazdag görög kereskedőknek, akik „féltékeny szemmel nézték a zsidó kereskedők térfoglalását és súlyos béreket, pénzeket ajánlottak fel egy-egy megüresedett bolthelyiségért, csak hogy ki ne csússzon kezükből a kereskedelmi elsőbbség. Akkoriban még kevés nyílt üzlet volt Miskolcon, a kereskedelem jórészt a házaknál bonyolódott le. A város vezetősége azonban amikor látta, hogy a kereskedők boltjai után fizetett adók és bérek szép jövedelmet hajtanak a városnak, néhány bolt építéséhez fogott. A görögök — nehogy az újonnan épült üzlethelyiségek a zsidók kezére jussanak — a várostól már előre kibérelték az építendő üzlethelyiségeket, sőt egyik-másik 400 forint hozzájárulást is adott a városi építkezésekhez.”²¹ A görögök üzleti lendülete a város és az uradalom között megkötött szerződés után sem lankadt, csupán annyi változott, hogy a megszerzett üzletekért az uradalomnak fizettek súlyos bérleti díjakat. A görögök kereskedelmi jelentőségét, a város társadalmi életében betöltött szerepét, rugalmas kapcsolatkiépítésüket az uradalommal mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy 1756—1777 között csak az uradalomnak 62 182 Rhénusforint bérletet fizettek.²² Czinczifa Ádám mint az uradalmi épület egy részének bérlője aligha vállalkozhatott emeletráépítésre csak azért, hogy a csizmadiák új árulósínhez jussanak. Ezt a varga és csizmadia céh iratai is bizonyítják. A vargák korábbi évekre való utalással 1796-ban panaszos levélben fordulnak az uradalomhoz. A *Piatzi Szín* bérletéhez kapcsolódó uradalmi ígéretre hivatkoznak, „hogy azon Áruló Színen a szükséges bővítés huzamos időre való halasztás nélkül meg fogna bővítettetni. Ez azonban mindig csak halodván kénszerítettünk eránta Tettes Uraságnál több ízben alkalmatlankodni míg végre közelebb múlt 1794 Eszten Majus havának 28 dik napján Tettes Coronalis Prefectus Urtul akkor bé adott fojamosunkra következendő választ parantsolattostul vettünk- hogy tudni illik addig Várakozásban lennénk míglen a Tettes Uraság épülettjei közül a Szükségesebb raparatiok Végeztetnek; mellyek után kérésünkre is elég fog tétettetni. Minthogy pedig ezzel mai napig sem boldogítottunk meg újittyuk alázatos kérésünket.” A fundamentális okok között említik, hogy „a Színek ilyen szükségállapotya mellett meg maradjunk épen lehetetlennek lenni tapasztallyuk, mind azért mert abban egy-egy mester ember-

nek másfél suknyi hejnél több nem jutván, és rajta maga személyénél egyéb meg nem fírvén amai időben Mesterségünk meg tsekkenése miatt rajtunk meg tsuportozott kézi munkáinkat az Áruló Színben a Vásárlóknak mind pedig azért, mert az áruló hejnek illy rettentő szűk volta miatt már asszonyaink közül az érzékenyebbek czivakodásra is Vetemedvén nem ok nélkül tartunk tőlle, ne hogy a mi tetemes gyalázatunkra a nyelv harcscrúl marokra kelvén közöttük a dolog, a férjeik által készített bőrt egy más fejéhez is találják verni.” A levél utolsó pontja a céh nevében felajánlja, hogy az új szín költségeiben osztozni kívánnak, s évi árendájukat esztendőnként megemelik.²³ A varga céh 1797-ben kétnyelvű levélben fordult ismét a Magyar Királyi Kamarához, hivatkozva az uradalommal megkötött szerződéseikre. Leírják, hogy épületük a domínium mézsárszéke mellett van, s mostani szokás szerint varga színnek nevezik. Épületükön a Szekérútig, „amely a Mindszentre visz ki, bővíteni és hosszabítani lenne szükséges.” Az uradalom Prefektusával „Nemesi parolájára tett fogadása mellett” megállapodtak, ha színüket megnagyobbítják, a korábbi 60 Rfrt-tal szemben évi 90 Rfrt árendát fizetnek. Számítsuk szerint 300 Rfrt-tal meg lehet hosszabíttatni és nagyobbíttatni az árulósínt. Mivel szerződésük 1798-ban lejár, s addig nem sikerül megoldást találni, kénytelenek elköltözni bérelt épületükből.²⁴ Úgy látszik a Királyi Kamarához címzett levél nem maradt eredménytelen, mert 1800-ban a vargák újra megkötik a szerződést az árulószínré. A contractus első pontja szerint: „Azon Színt, mely a Miskólczi Piaczon vagy on és addig is az említett Varga Mesterek által Árendába bírattatott, és mostan a Tettes DGyőri Uraság által meg nagyobbíttatott újra által bocsátja ezen Domínium az említett Varga Czéhbeli Mesterembereknek maguk műveik árulása végett.”²⁵ A varga céh irataiban az árulószínhez kapcsolódva először 1815-ben tűnnek fel a csizmadiák. 1815—1818 közötti időre megkötött bérleti szerződésük „a’ Miskolczi piaczon helyheztetett Czizmadia Szín nevű Uradalmi Épületben, addigis nállok lévő Áruló helynek haszonvételével” foglalkozik.²⁶ A csizmadia-szín első említése és a csizmadiákra utaló első dokumentumok a varga céh irataiban arra utalnak, hogy a varga és csizmadia céh árulóhelye az épület emeleti részén szomszédos volt, másrészt a vargák megtették első kísérletüket a csizmadia árulószín megszerzésére, saját árulóterületük megnagyobbítására. A csizmadia céh és ipartársulat 1949-ig teljesnek nevezhető dokumentációs anyagában az áru értékesítése, s ezzel összefüggésben az árulószín problémája súlyos anyagi vetülete miatt mindig központi kérdés volt. Különösen sok anyag vonatkozik a Kandia utcában vásárolt, s a társulat megszüntetéséig birtokukban maradt árulószínre. Ennek folyamatos és teljes iratanyagával szemben a *Sötétkapu* feletti árulószínre kevés dokumentum utal. A 18. század végén kötött szerződésük szerint ezt a helyet 1755-től folyamatosan bérelték. Erre utal az, hogy az 1755-ös összeírás rajza csizmadia színnek nevezi a ház felső részét, későbbi szerződéseik szerint pedig „Azon ingatlant, mely a Miskólczi Piaczon az Kávéház, és ahoz kaptasolt Szarvas nevezetű Kortsma felett vagy on, újra által bocsátja ezen Domínium az említett Miskólczi Csizmadia Czéhnek maguk Műveik árulása végett.”²⁷ A csizmadiák árulószín problémája 1815-ben vetődik fel újra, s ekkor az uradalomhoz írt levelükben az odatelepített színészekre panaszkodnak, ill. a vargákhoz hasonlóan arra hivatkoznak, hogy a

prefektus ígéretet tett alkalmasabb áruértékesítő hely biztosítására. Levelük fontos, s eddig ismeretlen színháztörténeti adalék. „Folyó Esztendőben Szent Mihály Hayában benyújtott aláíratos Declariationkban eleibe terjeszteni Tettes Prefektus Úrnak, hogy minekutánna a' Miskólczi Piatzra néző áruló Színünknek Felerésze a' Pesthi Nemzeti Játtzó Társaság számára rendeltetett vóln,a és mi ezen Helynek csupán Fele részébe szorulni kényszerítettünk, jól lehet még a' Tettes Uradalommal kötött árendás esztendeinkből egy egész Esztendő hátra vagon. . . Mi azólta jó reménységgel az eddig volt áruló színünknek csak fele részébe szorulva nyomorogván, minekutánna szomorúan tapasztalnánk, hogy olly szűk Helyen átallyán fogva meg nem férhetünk; azonban azon Épület ablakainak nagy része is be lévén csináltatva, a nyitva maradt kevés ablakon beszivárgó kitsiny világosság pedig a tolongó sokaság által még nagy részében elfogattatnék, a' hely setét vólta, és a' nagy szorosság miatt a' Vásári Zsványok általis gyakorta károsíttatnánk, mindezeken felől pedig minden Heti Vásárkor (alázatos engedelem kéreessel legyen mondva) azon sok tisztátalanságokatis, mellyeket a Teátrumba járó nép maga után ottan hágy, nagy alkalmatlansággal kellenék eltisztogatnunk, és még a Tisztogatás mellett is igen egészségtelen Levegőbe kellenék árulnunk; egészen általláttuk, hogy árulásunknak ezen elkelmatlan helyen leendő további folytatása lehetetlen, s elkerülhetetlenül szükséges, más áruló helyrül minél előbb gondoskodnunk, annyival inkább mivel a fentebb előadott kegyes Indorsáta általis az eránt hogy e' helyen soká nem árulhatunk, bizonyossá tétettettünk.”²⁸ A levél idézett részlete két vonatkozásban is figyelemreméltó. A csizmadiák árui értékesítésében hátrányt szenvedve ellenfélként ítélik meg a „Pesthi Játtzó Társaság”-ot, másrészt először fogalmazódik meg az igény az új árulósínrre, amiről még nem tudhatták, nem sejtették ekkor, hogy problémáitól hosszú évtizedeken keresztül (egész megszűnésükig) nem tudnak megszabadulni.

A varga és csizmadia céh panaszos leveleiből tehát bizonyos, hogy a *Sötétkapu* beépített emeleti részének keleti szárnyát a csizmadiák, az épület piacfelőli, derékszögben beforduló szárnyát pedig a vargák bérelték. 1800-ban a vargák árulóhely problémája megoldódott, a csizmadiák viszont területüket megosztották a színjászókkal. Helyén árulási nehézségekkel, nemutolsósorban az uradalommal küszködve megfogalmazódik egy új árulósín igénye. A színészek bírálata — saját érdekeik védelmében — érthető. Azt a színt, épületet védtek, amelyet naplója tanulsága szerint Déryné kívülről így látott: „A sötét városi kapu alatt volt egy nagy, ronda külsejű épület, nagy, üres, vakolatlan ablakokkal, csak a csupas, veres téglákkal környezett ablak környülete vigyorgott kellemetlenül az emberre.”²⁹ A csizmadiák panaszlevelére 1815. szeptember 18-án megérkezett Molnár Sándor diósgyőri prefektus válaszevele. Amennyire biztató volt ez a csizmadiák számára, annyira kilátástalan helyzetbe sodorta a színészeket. „Mivel a' Miskólczi Csizmadia Mesterek Műveiket a' mostani Épületben az nállam tudvalevő okokra nézve, különbenis már nemsoká árulhatták; azért is ezen betsületes Mester Embeereknek, a Tettes Királyi Uradalom részéről javasoltatik, hogy a fentírtt végre egy alkalmas Épületet haladék nélkül készíttessenek, mely épületnek megszerezhető fundusául, vagyis Helyérül, a' Dominium is fog gondoskodni.”³⁰

A színészek számára ez azt jelentette, hogy az uradalom el kívánta adni az épületet. A szín feléből, melyet a színészek használtak, 1816. Szent György napkor, azaz április 24-én ki kellett költözniük.³¹ A színészek „egyetlen olyan épületet sem találnak, amely tartósan jó lehetne, azt pedig a jelenlegi anyagi helyzetben remélni sem lehet, hogy az Új Teátrumot az uradalom költségére állítsák fel.”³² Ebben a helyzetben, 1816-ban születik meg az első felhívás közadakozásra, az új színház megteremtéséért.

1816 augusztusában, miután a csizmadiák és a színészek is elköltöztek a színből, az uradalom eladta az épületet. Ekkor jelenik meg vevőként — tehát nem 1790-ben — Czinczifa Ádám, s keze, a nevesebb és tehetősebb Pilita Mihály hasonlóan görög kereskedő, hogy a céhek évi 60—90—100 Rhft. árendájával szemben 22.530 Rhft-ért megvásárolja a csizmadia színt, az alatta levő kávéházat, valamint az ún. *Kopplaló Korcsmát*, s az építményhez tartozó telket.³³ A vásárlást követően a színészek, valamint „mind azon mesterek, kik alatta míveiket árulták, ki szorítódtak” — írják a diósgyőri uradalomhoz címzett levelükben a varga mesterek.³⁴ A csizmadiák „részint a meg lévő pénztár maradványából, részint pedig az akkor élő céhtársulati tagokra személyenként ki vetett 5.5 frtnyi pótlékból 8020 Rénes forintokért” 1816. október 15-én a Kandia utcában új telket, s rajta árulósíznak megfelelő épületet vásároltak.³⁵ A csizmadiák és színészek elköltözésével megüresedett emeleti helyiségekre a tulajdonos Czinczifa Ádámmal a varga céh kötött szerződést. Eszerint „Az úgy nevezett Régi Csizmadia Színek azon részit melly Nap Nyugotról az ott Fekvő Teátrumig 9 vagy 10 ölnyi hosszúságra ki Terjedt helyett Czinczifa Ádám úrtól az Nos Varga Czéhnek szokott míveiknek árulások végett Mai naptul fogva Egy Esztendeig az alatta való udvarral Együtt mely az Bóral való Kereskedőknek helye lészen (hanem az hely pénz az feljebb Említett úr használja) való árendában kivetük az az 1820 Eszten. 24 ápril. Egész 1821 Eszten. 24 áprilisig wf. 180 numero száz nyoltzvan forintokért Váltóban.”³⁶ A vargák bérelti viszonya csakhamar megváltozott, s már 1822-ben az épület tulajdonosai lettek. A görög kereskedő és az uradalom között létrejött adásvételi szerződés szerint az épület és a hozzá való telek elveszítette minden kuriális privilégiumát, s az új tulajdonosnak évi 60 forint cenzust kellett fizetnie a diósgyőri perceptoralis kasszába. A teljes vételárat a szerződés szerint Czinczifa kifizette, de ez valójában nem történhetett meg, mert a kereskedő részben eladósodott az uradalommal szemben, másrészt az épületre sem fordíthatott túl sok gondot, mert az épület állaga leromlott, értékéből sokat veszített. Az épület helyiségeinek ki nem használása, Czinczifa eladósodása miatt az uradalom elrendelte az épület árverezését. Az árverési felhívás 1822-ben Budán a „*Hirdetések a' Hazai 's Külföldi Tudósításokhoz*” c. lapban jelent meg. „A' Nagy Mélt. Kir. Magyar Udvari Kamara rendeléséből Koronális Miskolcz várossában a' legszebb utzában lévő, 's a' Diósgyőri Királyi Uradalmat illető Csizmadia szín nevű nagy épületet, melyben alkalmas lakó szobák, és áruló boltok találatnak, úgy szinte jó féle aszszu szőlő Borok is folyó esztendei Jul. 10 ik napján szokott reggeli órákban Licitáció szerént, ugyan Miskolczon a' Praefectorális Háznál a' többet ígérőnek el fognak adódni; erre nézve a' kiknek a fent írt Háznál 's Boroknak megvételére kedve

vagyon, a' fenn írt helyen, és időben ne terheltesse megjelenni, a' feltételeket pedig addig is bővebben meg lehet tudni a' Diós-Győri Praefectorális Hivatalnál. Költt Budán Június hónapnak 1-ső napján 1822."³⁷ A megtartott árverésen az épületet a varga céh vásárolta meg. A boltok és lakóhelyiségek leromlott állapotát mutatja, hogy a vételár, amely 1816-ban 22.530 Rfirt volt, 1822-re 6.023 Rfirt-ra csökkent. A vételár negyed részét a varga céh az árverés után kifizette, a fennmaradó részt pedig 1825-ig, három részletben kellett törleszteni. A szerződés jogi megkötöttsége szerint „ezen épület fundusát a' földesúri jussnak megismerésére tartozunk esztendőnként való 8 az az nyolcz Rforintokat Conventios pénzben a' többször tisztelt Királyi Uradalom szabad tetszése szerint magának továbbra is fenntartani, és nekünk alólírtaknak ahoz semmi jussunk nem lészen.”³⁸

A céh, mint jogi személy tartozásait 1825-ig rendezte az uradalommal, de 1830-ban és 1833-ban kelt tranzakcionális levelük szerint a törlesztés részvényegyenletlenséget eredményezett a tagok között. Számosan nem fizettek, míg mások többszörösen is megváltották részüket. A részvények családon belül öröklődőek, egymás között viszont cserélhetőek, eladhatók és megvásárolhatók voltak. A helybeli mesteremberek árulhatási joga, az áruszínben elfoglalt helye a közteherben vállalt részarányának megfelelő volt. Másúnnen érkező mesteremberek az épülethez kötődő minden juss nélkül 40 Rfirt-ért örökron válthatták meg az árulás jogát.³⁹ Az épület üzlethelyiségeit, de az épületet övező telket is a fenntartás költségeit enyhítve évről évre árendába bocsátotta a céh. 1826-ban 6 évre a fazekasokkal kötöttek szerződést. A szerződésből kitűnik, hogy a miskolci fazekasoknak állandó problémáik voltak a más településekről ide érkező, s áruikat értékesítő fazekasokkal. (Kár, hogy konkrétan arról nem esik szó, kikről és honnan érkező fazekasokról van szó.) A tulajdonos varga céh a ház végében álló kamrákat, melyek korábban, mint a *régi Fazekas szín* voltak ismeretesek, átalakította. A három helyiségből álló új árulóhelyiséget 1826—1831 közötti időre, évi 50—50 Rfirt díj ellenében bérelték a fazekasok. Bérleti joguk kiterjedt a varga céh nagytermére is, ahol egyes-bajos dolgaikat elintézendő, előzetes megegyezés után gyűléseket tarthattak.⁴⁰ A fazekasok tartós ittmaradásáról, másrészt a két céh között kialakult jó kapcsolatról tanúskodik a varga céh kiküldöttjeinek 1841-ben készült jelentése. Szükségesnek látják az udvar kikövezését, az udvarban rendszertelenül elhelyezkedő épületrészek és kamrák rendbehozását, némelyik lebontását. Felvetődik a gondolata annak, hogy a lebontandó épületecskék helyén úgy kell megnagyobbítani a fazekasok árulóhelyét, hogy azt a meglevő nagy épületegységhez lehessen csatlakoztatni. Az épülethez tartozó pincéket a korábbi levelek tanulsága szerint borkereskedők bérelték, ill. a kocsmához külön pince tartozott. Valószínű, hogy az épület megvásárlása után a céh nem adta bére a pincéket, saját maga igyekezett fenntartani, de sikertelenül. A pincék állapota leromlott, kijavításuk „mivel ezek miatt az Egész épület szembe tűnő veszedelemben forog, múlhatatlanul meg kívántatik.” A jelentésben megjegyzi a bizottság, hogy „a fazekasok részére a régi áruló helyünk nézetett alkalmasnak Áruló helyül”, s ez arra utal, hogy az épület emeleti

részének korábbi árulószinéből a vargák kiköltöztek, s a volt csizmadia árulószi-
színt teljes egészében birtokukba vették.⁴¹

A fazekasok mellett a szabók is évtizedeken keresztül árultak a *Sötétkapu* feletti varga-színben. 1804—1830 között folyamatosan, évenként szerződést kötött egymással a két céh. Az évi bérleti díj 1830—31-ben 120 Rfrt volt. Ez a kapcsolat minden bizonnyal megmaradt 1844—45-ig, amikor is a szabók a ka-
laposokkal szövetkezve a Kandia utcai új árulószinükbe költöztek.⁴² A sok helyiségből álló épület optimális kihasználásának igyekezetéről tanúskodnak a patikusokkal, gyógyszerészekkel kötött szerződések. 1828—1837 között három gyógyszerész bérlő neve fordul elő a varga céh irataiban. 1828-ban Szabó Sándor 120 forintért bérelte ki „az Áruló Szín épülettyének alsó traktusán, a második numerus alatt lévő Szobákat, Spajzával, Konyhájával és alatta lévő pintzével, és a régi Áruló Színnel hátrulso résziből három ölnyt hozzá adva.” A fizetési bejegyzés szerint évközben a bérleti díj 300 forint-ra emelkedett, amely több volt, mint az épületben áruló bármelyik céh bérleti díja. A kibérelt helyiségek leírása az 1775-ös kamarai összeírással egybevetve megfelel a *Sötétkapu* keleti oldalán levő 2 szoba-kamra-konyhából álló kocsmának, amely alatt 20 hordó bor tárolására alkalmas pince volt. A kocsmá szomszédságában akkor a bolthajtásos, 3 szoba-kamra-konyhás *Kávéház* állt. Az 1828-ban megkötött szerződés első pontja a varga céhet kötelezte a szobák padlózatának elkészítésére, valamint az omladozó kályha helyett egy új cserépkályha építésére. Az egyezés második pontja szerint a patikus vállalja, hogy „az első nagy szobát, a nékem szükséges formára, Patikának el intézni akarván, tartozom azt fél suklos téglá károssal három szobára el rekeszteni, és minden Patikához meg kívántató Laboratóriumokat, úgy szintén ajtókat és ablakokat, mindenkor a' Ns. Czéh meg egyezésével, és jóvá hagyásával, az épületnek romlása nélkül, a' magam költségén tartozom el készíttetni. Továbbá a régi Áruló Színből ki mutatott Darab részt is tartozom Deszkával el rekeszteni, és Ahoz járót tsináltatni.”⁴³ A szerződést 1830-ban újabb három évre meghosszabbították. A *gyógy szer áros* bár megfelelő szerekkel és szükségletek szerint ellátta a céh tagjait, valamint az épület lakóit, évi 220 forint árenda megállapodás mellett már 1830-ban 550 forintot fizetett, amely jövedelmező üzleti vállalkozásra utal. A szerződés szerint a patikus a korábbi pince, szobák, laboratórium, spajz, konyha, telekrész mellett a céh árulóhelye alatt további két szobát cselédház-
nak, valamint a szabók árulószinje feletti padlásrészt raktárnak kibérelte.⁴⁴ Ugyanerre az időszakra, tehát 1830—1833 közötti időre a céh Horváth Mátyás patikussal is szerződést kötött. A szerződés túloldalán az évi 140 forint bérlet befizetését a céh igazolta. Az árendába adott helyiségek megfelelnek a Szabó Sándorral hasonló időre kötött szerződésben foglaltakkal.⁴⁵ 1836—1838 között a céh Tisza Antalnak adja árendába épületeinek egy részét. A szerződés szerint „a' Piatzra nyíló a' Setét kapu mellett lévő házunkat mellette lévő Patikás Bóltot, Laboratóriumot, ugyan a' Sessionális Házunk alatt lévő Házat, illető Spajz és pintzével, a' Ns. Fazekas Czéh Áruló Színyek felett való elkerített padolattal az egészről el kerített Udvarával, Színyével, le tett hizlalótskával ki adtuk Árendába Hejbeli Patikárius Ntes Tisza Antal Úrnak.”⁴⁶ Ismét hasonló eset játszódik le, mint Szabó és Tisza patikusok esetében, ugyanis amikor a

céh megkötö a szerződést Tisza Antallal, szerződést köt egyidejűleg Horváth Mátyással is.⁴⁷ Mivel ugyanazon épületrészekről, szobákról és berendezésekről van szó, két egymásmelletti patikára, de egy helyiségben dolgozó két patikusra sem gondolhatunk. Valószínűnek kell tartanunk, hogy a céh 3 évenként meghirdethette a patika-bérletet, amelyre egyidejűleg több jelentkező is volt. A szerződés megkötésekor az első részletet mindegyik patikus kifizette, amit a bérletet elnyerőn kívül mindegyik visszakaphatott. A céh által nyilvántartott befizetésekből arra gondolhatunk, hogy 1828—1830 között Szabó Sándor, 1830—1838 között pedig Horváth Mátyás patikája üzemelt. Miskolc első patikájának megnyitása után ekkor pontosan egy évszázad telt el.⁴⁸

A varga céh árulohelyére vonatkozó dokumentumok, üzletbérleti szerződések az 1840-es évek végén lezáródnak. A céh iratai között viszont megsokasodnak azok a levelek, feljegyzések amelyek a szín bérletrészeivel, részvényeivel foglalkoznak. A dokumentumok egyértelműen arra utalnak, hogy az öreg mesterek kihalásával, másrészt az ipart folytatók számának folyamatos csökkenésével az épületbe fektetett részvényeiket a tagok, ill. leszármazottaik visszakérlik, visszapereelik.⁴⁹ A mesterség általános hanyatlását mutatja, hogy 1826—1836 között az iparúzők száma 68-ról 39-re csökkent. A bőrkikészítő céhes ipar hanyatlását meggyorsította az, hogy a 19. század II. felében a bőrgyárakkal, s a gyárakhoz kapcsolódó bőrkereskedelemmel szemben többé nem lehettek versenyképes partnerek.

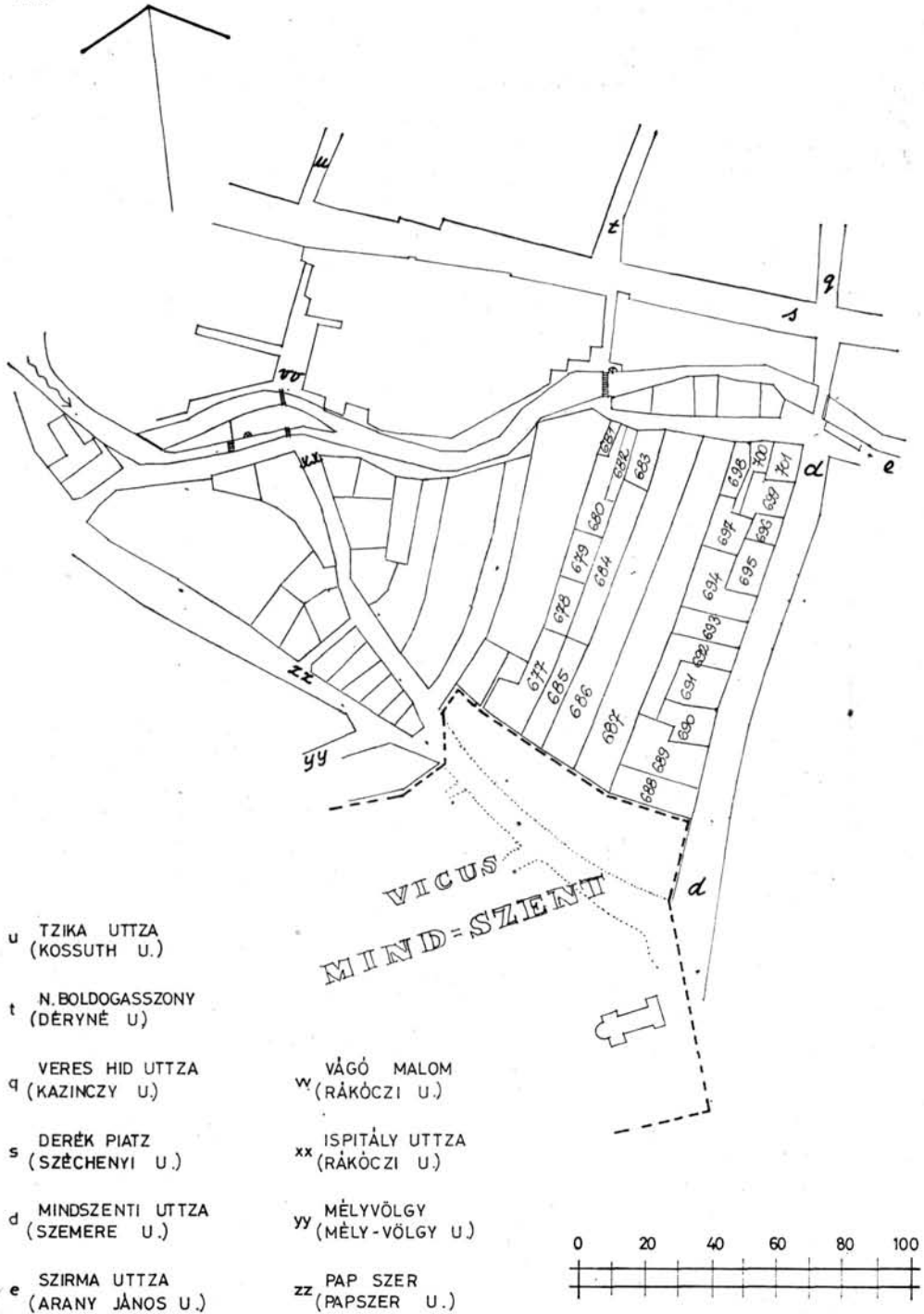
A „csizmadia árulószín” néven közismert Rákóczi utca 1. számú ház emeleti része, mint az adatok bizonyítják, a vargák tulajdonába került, s a csizmadiák kiköltözése után azt még néhány évtizedig más céhekkel közösen birtokolták. A köztudatban a nem boltszerű, csak vásárok alkalmával funkcionáló árulohely mégis a csizmadiákhoz kapcsolódott, s ez a kapcsolódás napjainkban is megtalálható. Ezzel szemben a Kandia utcai „új csizmadia árulószín”-re, ahol a csizmadiák több, mint másfél évszázadot töltöttek, a néprajzi módszerrel végzett anyaggyűjtés csak szórványos és bizonytalan ismereteket, emlékképeket eredményezett. A meglevő dokumentációt a térképek adatai kiegészítik, s így lehetővé vált az épület történetének feltárása, s a hozzákapcsolódó események vázolója. Amiért vizsgálat tárgyává tettem a Kandia utcai árulószínt, részben a vonatkozó nagymennyiségű dokumentáció, másrészt az indokolta, hogy a város központi piacáról kiszoruló céhek, a gubások és a csapók, a szabók és a kalaposok is itt építettek árulószínt, de mellettük csaknem minden miskolci céhes iparos feltűnt és árulta termékeit. Az épületnek különös szerepet és jelentőséget ad, hogy a csizmadiák „itt sem tudtak megszabadulni” a színészekről, s árulohelyük a 19. század I. felében többször is betöltötte a színpad és a nézőtér szerepét. Az épület a két világháború között számos társadalom- és politikatörténeti esemény színtere volt. Az épülethez kapcsolódó (azóta már beépített) szalagtelkek pedig Mindszent község történetéhez szolgáltatnak új adatokat, ismereteket.

Csizmadiák a Kandia utcában

A csizmadiák a Kandia utcában megvásárolt telek és épület minden korábbi iratanyagát örökölték, s így nemcsak az árulószín telkeinek korábbi történetét, hanem a Szemere utca — Alsó-Papszer (Rákóczi utca) — Kandia utca (Rudas László utca) által behatárolt, háromszög alakú terület telekfejlődését és osztódását is nyomon követhetjük. Az 1776-tól 1949-ig folyamatosan meglévő iratanyag számos gazdasági, ipari, kereskedelem- és általános kultúr-történeti, eddig fel nem tárt adalékot szolgáltat várostörténetünkhöz.

A Kandia utca első említése okiratainkban 1641-ben történik, s még a 19. században is a Szinva jobb partján, a Múzeum épülete és a Forgó híd közötti utcaszakasz házait értjük alatta.⁵⁰ A név eredetére utaló pontos, egyértelmű ismereteink nincsenek. *Szendrei J.*, *Nyiri D.* és *Komáromy J.* egy és ugyanazon dokumentumra, ill. egymás adataira hivatkozva a Kandia utcát tévesen a Széchenyi utcával azonosítják.⁵¹ A Kandia utca említett helye a Dombly-féle, s az azt követő 19. századi térképek, valamint az alábbi birtokiratok és adás-vételi szerződések alapján minden kétséget kizáróan a Szinva folyása jobb oldali szakaszának házait, a mai Rudas László utcát jelentette. A mostani rendőr-főkapitányság előtt kiterő, s a hídnál visszatérő malomárok hat telkének háza a Kandia utca északi oldalát képezték.⁵² (3. kép)

A csizmadiák későbbi árulószínjének telkeire 1776. április 22-i Contractus az első, s folyamatosan nyomonkövethető adat. A kettős telket ekkor Váczy András birtokolta, aki „...elkerülhetetlen szükségemtől viseltetvén ezen... Kandia nevezetű utcában Nemes Bessenyei György és Varró István uraimék szomszédságában lévő két Ház helyemet minden épületekkel, hozzá tartozandó szántó földekkel, rétekkal, quantumával és quantumos szabadságával⁵³ együtt Incsicsi Horváth István Uramnak és hites párjának 4000 Rhénes forintokon örökáron és megmásolhatatlanul által adom.”⁵⁴ 1781. november 1-én kelt contractus szerint a kettős telket és tartozék ingatlanait Horváth István 2500 Rforintért Hosszúfalusi Sámuelnek eladta.⁵⁵ 1799-ben ugyanerre a birtokra tranzakcionális szerződést kötnek, melynek értelmében Hosszúfalusi Sámuel János nevű fiától és örökösétől Fleischer Fábián árendás zsidó megveszi 2300 Rforintért, úgy, hogy rögtön csereszerződést köt Várady Andrással. Várady András felesége Bessenyei Zsuzsanna, Bessenyei György említett ház- és telektulajdonos lánya. Várady András immár három telek tulajdonosa a csere-szerződés szerint a következő egyezséget kötötte Fleischer Fábiánnal. „A Kandia utcában kelet felől Szabó István (az egykori Varró-funduson) nyugat felől Szepessy György (az 1776-ban említett Bessenyei György nyugati szomszédja) szomszédságok között lévő hármass fundusom kelet felől való hasznofelrészét (csupán a belső fundusainkon fekvő quantumnak hasznofelével nem tartva fenn) átadom”. A szerződés második pontja szerint Fleischer Fábián ezért „a Püspökség Tapolcai Uradalmában, nevezetesen a Mindszenti Avas partban az Uradalom számtartója és Lusztig Mátyásné szomszédságokban lévő pinczét Bor házával együtt nekünk szabad dispositionk alá botsítani és azt 3500 azaz Háromezer Rhforint kész pénzzel megtoldani tartozik.”⁵⁶ Fleischer Fábián és Várady András között a telekosztás és egyezkedés az

3. kép. A csizmadiák Kandia utcai telke a Dombó-féle térképen 1817-ben

1810-es években zárul le. Várady András halála után özvegye a telket és a rajta levő építményeket áruba bocsájtja, s ez nemcsak egybeesik a csizmadiák új helyszerzési kísérletével, hanem az épület meg is felel nekik. 1816. október 15-én létrejön a Domby-féle térkép 686. számmal jelölt telkére vonatkozó alábbi egyezség. „Én Besseney Susánna néhai Tts Nemes és Nemzetes Várady András uram özvegye azon quantuális fundusomat, mely ezen privileg. Miskolcz várossa Kandia utczájában Ns Szepesi György és Fleischer Fábían kereskedő zsidó urak fundusaik között fekszik, és egész a mindszenti határ szélében fekvő Serházig felnyúlik⁵⁷ eladtam a helybeli Ns Csizmadia Czéhnek... az általok mai napon effectíve le fizetett 8020 azaz nyólcezer hús Rhénes forintokért váltó czédulákban és két pár készítendő Kordovány Csizma ráadásért. — ...a rajta fekvő három rendbeli patsitsos, de Sindellyel fedett egy rendbeli hasonlólul sindelyes kő épülettel és egy deszka színnel, az egyik oldalon végig folyó deszka palánkkal, és a kertben található minden gyümölcs fákkal, nem különben a Fleischer Fábían felemelt magas fala és ennek végétől a kert felé 17 azaz tizenhét ölnyire nyúló kőfalnak haszon fele hasznával együtt.”⁵⁸ A telken levő, de a Domby-térképen fel nem tüntetett épület, az új árulószín kialakítására alkalmas faszín méreteiről Duhon János ácsmester kontraktusa pontos tájékoztatást nyújt. A szerződésben az ácsmester vállalja, hogy a szín tetejét újonnan felépíti. A szín hossza 20 öl, szélessége a volt csizmadia színnél 1 sukkal szélesebb. A céh minden öl elkészítéséért 185 Ft-ot, összességében pedig az átépítésért és a javításokért 1818-ban 3700 forintot köteles fizetni. Az ácsmester kötelezvénye szerint az épület mindkét végén széles, kétfelé nyíló ajtót, új, kétfelé nyíló tágas ablaktáblákat kapott. Az épület nagyobb része deszkázott oldalú lehetett, mert elejét tetejétől az aljáig újonnan deszkázatták. Az ácsmunkák öt hónap alatt, tehát 1818 októberére elkészültek, s ezzel lehetővé vált az új árulószín megnyitása. Ezen a telken az árulószín mögött állt egy kisebb épület, melyet céhgyűlések, egyéb összejövetelek megtartására használtak. Az 1845. évi nyári árvíz a csizmadiák telkét, s a rajta álló építményeket is erősen megrongálta. Az árucarnok kijavítható volt, de a gyűléstartó terem teljesen megsemmisült. Az árvíz rombolásai, a tárgyalóterem hiánya egybeesett a céh korábbi kísérleteivel, amelyek a szomszédos telek házának megvásárlására irányultak. Ez a telek és ház Fleischer Fábían háza volt. (Domby 687. sz.). Fleischer halála után özvegye eladósodott és fizetési képzetlensége miatt árverést hirdettek házára. Az 1844. szeptember 17-én megtartott árverésen a ház és telek 21 500 váltóforintért Lichteinstein József tulajdonába került.⁵⁹ A ház tulajdonjogát Lichteinstein még ebben az évben átruházta Kraudy Lászlóra, aki ebben az időben mint háztulajdonos Miskolc társadalmában az elsők között szerepelt.⁶⁰ — A céh vezetői és Kraudy László között 1845-ben elkezdődtek a tárgyalások, majd az 1846. május 2-i keltezésű öröklevél tanulsága szerint a *Fehér Csillag* nevű *bérház*, 11 000 forintért a céh tulajdonába került. Az árvízi károkat jól érzékelteti, hogy a ház értéke felére csökkent. A 11 000 forint kifizetésére a céh *ház részvényalapot* alakított, ebbe minden tag 1863-ig évi 20 forintot volt köteles fizetni. Tekintettel arra, hogy 1816-tól már volt *szín alapítvány*, amelyre évente minden tag 40 forintot, továbbá *mesterjog* címen évi 20 forintot fizetett, 1845—1863 között

a tagok évi fizetései 80 forintra növekedtek. A két épület magas fenntartási költségeit mutatja, hogy 1863—1872 között a *színalapítvány* összegét 60 forintra, a *ház részvény alapot* 40 forintra emelték, amely a cég minden tagjának évi 120 forint kötelező fizetését jelentette.⁶¹

1846. május 2-án Kraudy László háztulajdonos és a csizmadia cég között 10 pontos adásvételi szerződés jött létre, amelynek 2. és 3. pontja a telek- és épületrészek leírásával az alábbiak szerint foglalkozik: „Fejér József nevű haszon bérlőmmel, kinek említett egész Házamat hat évre haszon bérbe adtam, most úgy egyeztem meg, hogy ha csak az új birtokosokkal másként nem szerződik, az említett egész házat jövő 1846 dik Évi május 1 ső-jével tovább semmi esetre sem bírhatja, sőt az Udvarban lévő Biliárdháznak használt Épülettel mellette lévő szobával, s konyhával, említett cég részire most mindjárt által engedni köteleztetik, s ha az említett czéh nagyobb Gyűléseket kénytelenítettik tartani, ezen esetben, a' Tancz termet és midőn az Valamelly Társaság által el nem lesz Bállal foglalva, minden vonakodás nélkül átt engedni köteles lesz. . . . A vevő feleknek jelenleg által adott Udvarban lévő Biliárd-házon kívül a' többi Épületekre nézve jövő május 1 sőig a' tulajdonossági jogot megtartom.”⁶² 1846. november 28-án, a korábbi szerződésnek megfelelően elkészült „A' Kandia utcába fekvő Nemes Csizmadia Czéh háznak, udvarnak és azokban található házi eszközöknek Inventárium”. Mivel olyan dokumentumról van szó, amely egy korcsma és vendégfogadó, de egyben a csizmadia szín legteljesebb, s épségben megmaradt összeírása, alábbiakban részletesen közlöm:⁶³

1 ször. Az Udvaron jobb kéz felől bemenne levő két első szobában, két ablak hat és hat fiókokkal együtt, zöldre festett fasalugáterekkel, vas gáterekkel, bádog tsatornákkal el-készülve egyben haszon vehetők.

2 ször. Az utczára két felé nyíló, festett ajtó, minden hozzá valóval, valamint ugyan azon ajtónak két felé nyíló üveges ajtója, 's a felett két felé nyíló ablakai is szinte épségben vagnak.

3 ször. A kapu alól benyíló bélelt festett ajtó, rezes plével, rezes sarkvasal, vas rekesszel, valamint azon szobából oldalszobába nyíló üveges ajtó, réz plével réz sarkvasaival, kultsal és üveg tábláival szinte jők és haszon vehetők.

4 ször. Ugyan ott egy négy szegletű öntött vas kályha épségben

5 ször. Ugyan ott két fejr fényű fa karos szék és egy kis gömbölyű fenyő fa asztal jó karban.

6 ször. A pádimentomok ezen szobákba mind épségben vagnak, —

7 ször. Ezen szobából az udvar menet az és 1^{ső} 2^{ik} szobákba a Pádimentumok Szinte egészen haszonvehetők, a' túl is egyik ajtó festve rezes plével vas sark vassal, vas fogóval és kultsal együtt egészben haszon vehetők —, ugyan ott egy kályhát el-záró ajtótska 3 üveg ablak fiókkal kults nélkül.

8 ször. Ugyan az első szobának hat fiókos ablaka, vas gáterekkel, sarkvasakal és bádog tsatornával együtt szinte épek.

9 ször. A 2^{ik} szobába egy bélelt, festett ajtó, két oldalt nyíló Almáriommal együtt, az egyik kultsal a' másik kults nélkül az ajtó szinte réz plével vas fogóval és sarkvassal épségben.

10 ször. Bent a szobában kis kapu alá nyíló Ablak. 12 üveg táblákkal együtt minden hozzátartozókkal együtt haszonvehetők.

11 szer. Ugyan ott egy tserép kályha, egy festett nyoszolya és négy fenyő fa karszék szinte haszonvehető állapotban.

12 szer. Ezen szobákból a konyhába nyíló bérlet ajtó hozzávalókkal együtt épek.

13 szer. A' Konyhába egy festett fogas, kemenczével együtt, Szinte jók és használhatók.

14 szer. A Spaizon levő ajtó, ablak, a rajta levő vas gáter és vas tábla mind jó állapotban vagynak.

15 szer. A Konyhából az Udvarra nyíló kettős ajtó vas rekesszel, pléhvel, sark-vasával, kultsal, és az ajtó felett levő ablakkal együtt egészen jók.

16 szer. Ugyan azon oldalon ácsolt kettős árnyékszék az udvaron.

17 szer. A pincébe lejáróra grádicsok, falak, ablakok vas gáterekkel és pádimentumokkal jók.

Be menve a' kapun bal kéz felől levő Terembe (a Kávéházba)

1 szer. Az utcára kétféle nyíló festett fa ajtó, valamint a belső, két felé nyíló ajtó is a rajta levő ablakokkal együtt, egy egészen újak és haszonvehető.

2 szer. Ugyanott az utcára két ablakok vas gáterekkel, zöldre festett fa salugáterekkel, sarkvasakkal, üvegtáblákkal, és egy bádogból készült levegő húzóval együtt tiszta épek.

3 szer. Egy kávé főző kandalló két vasajtóval

4 szer. Egy festett fenyő fa Kredentz, két felé nyíló ajtóval

5 szer. Egy öntött gömbölyő vas kályha

6 szer. Egy nagy és két kisebb fenyőfa kerek asztal, tiszta jók.

7 szer. Nyolc festett fenyű fa-karszékek

8 szer. Egy hosszú és öt rövidebb, kanavással borított Lótzák épségben

9 szer. Hét falba levő bádog lámpák tiszta jók

10 szer. Egy Teke Asztal ótskás ugyan de még használható állapotban, hozzá való 9 dákóval, 16 kisebb golyóbisokkal és öt nagyobbval együtt hasznavehető

11 szer. Ugyanott az Udvarra nyíló ablak üveg táblákkal

12 szer. A Teke teremből nyíló pintzer szobája ajtóval és ablakkal együtt haszonvehető állapotban.

13 szer. Az udvarra nyíló ótskás ajtó plével és sarkvasával együtt

14 szer. Ugyan azon oldalon az 1^{so} szobában, két festett fenyő fa nyoszolya egy gömbölyű kis asztal, egy gömbölyű tserép kályha, egy ablak gádorokkal, sarkvassal, bádog tsatornával és 6 Üveg ablaktáblákkal együtt szinte haszonvehető állapotban. —

15 szer. Két ajtó egészben elkészülve, kivéven a Szobából hátra felé menve ...kultsa nincsen

16 szer. Ugyan ott a második szobában 6 festett karszék, egy kis fenyő fa gömbölyű asztal, egy festett ócska nyoszolya, egy tserépkályha valamint a rajta levő ablak vas gáterrel üveg táblákkal és egyéb hozzávalókkal, az udvarra nyíló ajtó is minden hozzá valóval együtt használható.

- 17 szer. A bal oldalon levő kis pintzének az ajtaji szinte jók.
 18 szer. Az udvarról a kályhát fűtő lyukon levő három fa ajtók, hozzá valókkal valamint a' hátrulso pintzék rajta levő ajtókkal és garáditsokkal együtt szinte használhatók.
 19 szer. A bal oldalon levő szobák pádimentomjai mind jók.

A' Felső emeletbe

- 1 ször. Az oda fel-vivő garáditsok mind jók 's haszon vehetők.
 2 szor. Ugyan ott a' bal kéz felől való oldalon a' kis szobákba levő 3 ajtók rézzel borított Plével jól el készülve, az első szoba ablaka vas gáterrel, a' másik pedig zöld festett fa salugáterrel és üveg táblákkal haszonvehető állapotba, egy ótska cserép kályha, Szinte a két szobákba 21 fenyő fa karszék, három festett ótska nyoszolyák, két kiseded fenyő fa asztal, és egy falon függő kis Tükör.
 3 szor. Az ott levő szobák pádimentomjai mind haszonvehetők.

A' Felső nagy táncz terembe

- 1 ször. A Tánc teremnek a falai ki vannak festve és így haszonvehető
 2 szor. Egy két felé nyíló fenyő fa ajtó minden hozzá valóval együtt egészen jó
 3 szor. Az ajtó felett egy 4 fiókos ablak...
 4 szor. A mu'sikusok karzatja ki-festve, két vas rúddal egészen jó
 5 ször. A Terem közepén egy nagy függő réz Lusztér 31 darab réz gyertya tartókkal együtt haszonvehető állapotban.
 6 szor. Tíz darab falon függő szív forma gyertya tartók, egy-egy Szív forma gyertya tartón két-két szál gyertyára való réz gyertyatartókkal együtt használhatók
 7 szer. Nyóltz hosszú kanavással be húzott Lótzák szinte használhatók
 8 szor. Egy gömbölyű öntött vas kályha
 9 szer. Négy nagy ablakok az Utczára, 8 Fiókkal együtt részint vas, részint rézrakatos Munkával készülve épség be.
 10 szer. A' Teremből az utczára a vas gangra nyíló üveges ajtó, minden hozzá való sarkvasával üveg Táblákkal és külső salugáterrel együtt, valamint a ki könyöklő vas gang is, a' ház tziérével együtt egészen jó karban van.
 11 szer. Egy gyertya tisztító Garádits, haszon vehető
 12 szer. A' nagy Teremből vivő oldal szobába nyíló kettős festett ajtó, minden hozzávalókkal együtt egészen jó karban.
 13 szor. Ugyan ott egy öntött gömbölyű vas kályha, két nagy ablakok nyóltz-nyóltz üveg fiókokkal együtt, salugáterekkel is minden hozzá valókkal Szinte jó állapotban és két festett ótska fa fogasok.
 14 szer. A' Terem oldal szobájából vivő Kredentz szobába, három 6 és 6 fiókos üveg ablakok, részint vas, részint réz sarkvasokkal el készítve, jó álla-

potban, ugyan ott egy kis gömbölyű öntött vas kályha, egy két szálas deszka hosszú fenyő fa asztal, egy két öles fenyőfa lótzsa, egy festett Kredentz, két póltzal együtt szinte hasznavehetők.

15 ször. Ugyan abba a szobába egy Kandalló, két felé nyíló két vas táblával, de kults nélkül, a szobán levő ajtó Pléh nélkül tsak riglire van és rekesszel, a konyhába nyíló ajtó Szinte egész jó állapotban van Jó Plével és kultsal együtt.

16 szor. Ezen szobáknak a' pádimentomja is valamint a' tántz teremé is jó és haszonvehető állapotban vagynak.

A' Konyhába (ill. Felső Konyhában)

1 ször. Egy festett pótzos fogas, egy sütő kementze, Színhaszon vehető

2 ször. A' konyhából a gangra két felé nyíló festett fenyű fa ajtó jó készülettel el-látva, és úgy haszon vehető.

3 szor. A' Konyhából a' Spaizba vivő ajtó, valamint az ott levő ablak is salugáterrel együtt egészen haszonvehető állapotban van.

4 szer. Hátról az épületnek felső végén, az Árnyék székek szinte három ajtókkal jól el látva, minden munkákra nézve haszon vehetők, valamint az ott levő Zöldre festett fa salugáter is haszon vehető.

5 ször. A' Járda pedig egyben körül van véve tsinos készületű vas gátrekkel

6 szor. Az eresz tsúrgás valamint kivel az utczáról, úgy az udvarról is körül van véve vas Pléh tsatornákkal melyeknek a végei mind az utcáról, mind az udvarból, majd földig lenyúlnak, tiszta jók.

7 szer. A Kórusra valamint a Padra járó garáditsok is egészen haszon vehetők, a Kóruson levő ajtó rézzel borított Plével, sarokvasakkal jól el-látva, valamint a' padra vezető garádits is fa ajtóval el-látva azon felül meg a padra menve a tűz ellen egy vasból készült ajtó, faragott kő ajtó falukba bezárva, vas Plével sarkvasakkal és kultsal jól el látva.

8 szor. Az utca felől való nagy Kapu szinte egészen jó és haszon vehető állapotban van.

Az Udvaron hátul

1 ször. Jobb oldalról bemenne egy hosszú kotsi szín fenyű fa deszkákkal rendesen el-készülve, be padlásolva, pad ajtóval jól ellátva. Haszon vehető, jó állapotban.

2 ször. Egy kisded Istálló, jászollal, hídlással és záros ajtóval ellátva-jó karba.

3 szor. Egy 20 Lóra való Istálló, végig jó válóval, rátsal és hídlással jól ellátva, valamint két ajtó is van rajta, a' melyik közül az egyik Plével és Kultsal a' másik pedig vas rekesszel van el-látva, ezek szerint mind a kettő jó karban.

4 szer. Ezen belül van még egy kis pádimentumozott lakó ház, három szobával, pitvarral és abba lévő sütő kementzével és katlannal együtt ellátva, va-

lamint mind a' hat ajtók és négy ablakok, minden Asztalos és Lakatos 's Üveges munkával jól el-látva vas gáterekkel

5 ször. Egyik szobában van egy tsinosan el készült öntött vaskályha

6 ször. Ezen említett háznak a' végibe van egy deszka oldalú sindelyel fedett fa-szín. ehez járul a kuglizó szín is a' mely szinte végig sindelyel fedve, golyóbis le-botsájtó tsatornával ellátva, valamint a' bal-oldalról levő kuglizó is tsak úgy van mindezekel és színel együtt is el látva, mint a' jobb oldalon való, ezek szerint mind a' kettő haszonvehető állapotban van.

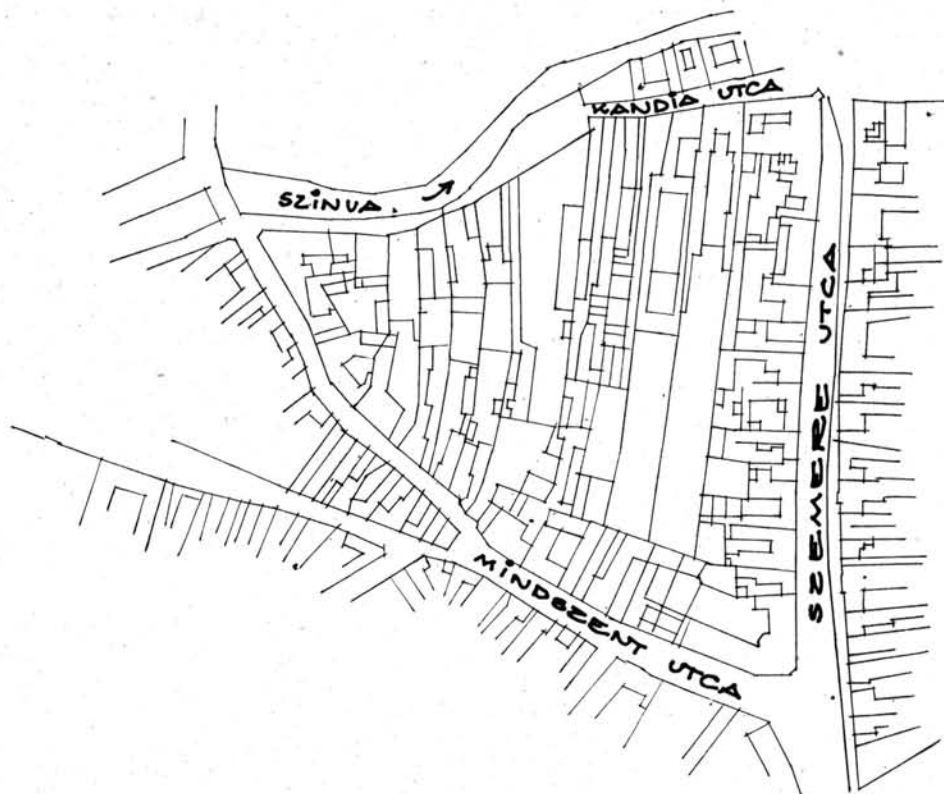
7 szer. Továbbá van még az udvaron, egy három Ölnyi hosszú két felé rekesztett fás komora, deszka oldallal kerítve és sindellyel be fedve, valamint hozzá való ajtókkal is el-látva

8 ször. A' háznak minden fa és kő épületei, valamint az udvaron lévő kő burkolás is jó és egész haszonvehető állapotban van.

9 szer. A' kertet minden tekintetben maga valóságában haszonvehető állapotba adtuk által.

A bemutatott inventárium alapján több épületből álló, épületenként több, különböző funkciót betöltő komplexum került a csizmadiák tulajdonába. Az udvar jobb (rendőrkapitányság felé) és bal oldalán (Szemere utca irányában), valamint a telek hátsó részén (csaknem Mindszent község határáig felnyúlva) helyezkednek el azok az építmények, amelyek a fogadó tartozékaiból és kiegészítő épületeiből néhány év alatt céhek árulóhelyeivé, árucarnokaivá alakulnak. Az összeírás szerint a telek jobb oldalán egy épületben a Kandia utcára néző szoba, az udvar felé hasonlóan két szoba-konyha-spajzból álló egység van. A bejárati kapu bal oldalán helyezkedik el az emeletes *Kávéház*, amely földszinti része egyszerű berendezéssel van ellátva. A kávéfőző kandalló, egy szekrény és egy kályha mellett 3 asztal, 8 festett szék, 6 lóca és tekeasztal volt benne. A konyhából nyílik a pincér szobája, amely konyhával, s belőle nyíló második szobával képez egységet. Ennek a szobának az udvarra is van kijárása. E földszinti épületegység alatt pince található. Az emeleten egymásba nyíló ajtókkal 2 szoba helyezkedik el. A berendezések lakó, vagy tárgyalóhelyiségre utalnak. A szobához belső karzatos táncterem, majd ebből nyíló oldalszoba kapcsolódik. Az emeleti részen hasonlóan van konyha és spajz, ami összefügg az épület korábbi fogadó jellegével. Az épületnek ezt a jellegét erősítik az udvar hátsó részének építményei, a padlásos koci szín, 2 istálló, fa-szín, fáskamra, kettős árnyékszék és kuglizó hely. Ezen a részen említ az összeírás egy kisméretű házat, amely három kis szobából és pitvarból áll. Feltehetően ezt a kiszolgáló személyzet birtokolta. A nagyméretű épületkomplexum formáját és elhelyezkedését a telken az 1893-ban készült térkép már feltünteti (4. kép).

Az épület az összeírás szerinti formájában a miskolci színháztörténetben is szerepet kapott. 1843-ban a tűzvész során közel ezer ház, s közöttük a színház is leégett. „Míg a színház épült a színészek nyáron a Csillag és Korona vendéglők kertjében, télen a csizmadia céh áruló helyén s a Korona vendéglő termében ütötték fel sátrukat” — írja *Keresztessy S.* 1903-ban, részben visszaemlékezéseire, részben írásos dokumentumokra hivatkozva.⁶⁴ A csizmadia céh árulósíjnje már természetesen nem a *Sötétkapu* feletti egykori árulóhelyi-

4. kép. A Kandia utca—Míndszent utca és Szemere utca terének beépítettségi állapota 1893-ban

ség, hanem a Kandia utcai épület, illetve a csizmadiák tulajdonában lévő *Csillag vendéglő* kertje. Miskolczi képek c. tárcasorozatában *Vereskövi I.* erről írja, hogy „már az 1840-es évektől kezdve volt egy nyári színháza Miskolcznak, mely a *Csillag* vagy *Fábián kertben* állott. Ez volt akkor a leghíresebb mulatóhely. Nem nagy, de még akkor is szép kert volt az. Elöl mindjárt a bejáratnál megkezdődött a szép, s magas fák hús s enyhet adó sora, melyek alatt falóczák s asztalok hosszú körbe s megterítve várták a zöldet s izes ételleket kereső publikumot. Beljebb gyönyörű hársfák lombjai alatt, szőlőlugasok között vitt az út hátra, az arénába. Itt játszottak nyárban a miskolczi színészek; itt ösmerem meg én is színről-színre a nemzeti színészet régi koronás úttörőit — még akkor mint szegény napszámosokat; itt lelkesültem az öreg Barthával, itt csodáltam Lendvait, itt méláztam Déryné dalain; innen az istálló háta mögül, vagy akarom mondani a vár kapujából jött elő a „Formentériai” remete, itt a palánk mellett dévajkodott Don Caesar de Bazán, és itt a rács mellett húzott a hátamra vagy hármat az öreg Rácز bácsi, mikor fizetés nélkül akartam a domb tetejére, vagy is a karzatra állani. Előadás után a színészek és a publikum nem

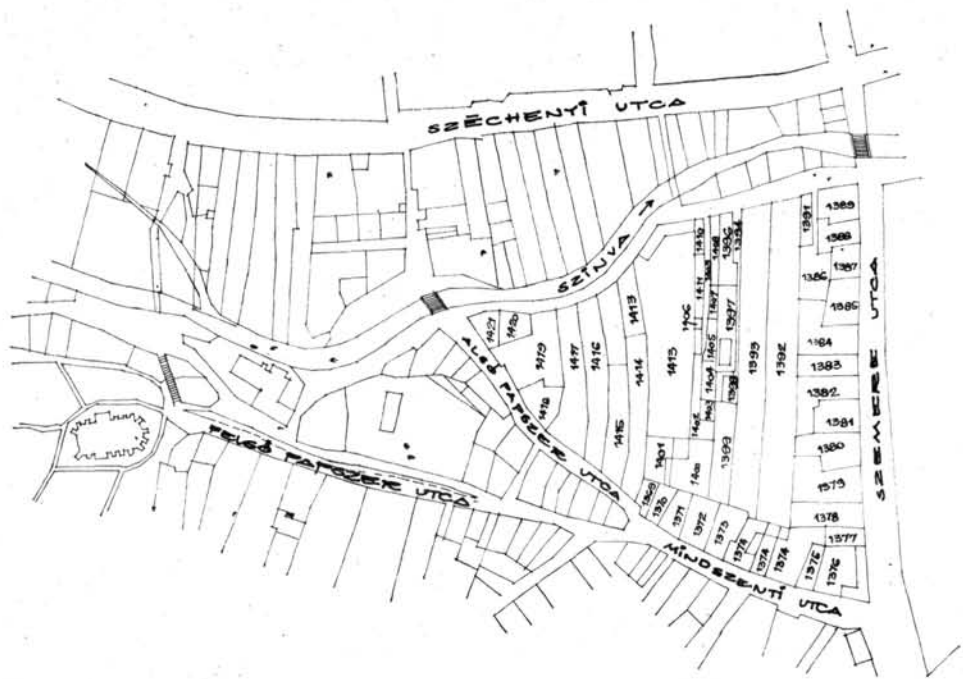
mentek haza, hanem ott maradtak a kivilágított kertben vacsorálni. A színészek csak úgy jelmezekben, ki mint játszott, abban a ruhában. Ott láttuk sokszor a szerencsen Othellót a miskolczi főbíró mellett, Rinaldó Rinaldini pestepoharat iszik egy fiatal kereskedővel, és még Lignerillis Luiza a megyei levéltárnok vallomásaira figyel, addig Griseldis a diósgyőri kasznár tréfáin nevetett. Az öreg Siroki rákezdt a nótát, csörömpölt a pohár s néha éjfél veté haza a színészeket és a publikumot. Családias dolog volt ez akkor, s kivált a nők kíváncsian élvezték azon, — még akkor nem szokott-helyzetet, hogy ők is nyilvános helyen étkezhetének.”⁶⁵

A város 19. századi történetében a *Csillag vendéglő* még egy nevezetes esemény színtere volt. 1859. november 15-én az avasi templomban kerületi gyűlést hívtak össze, ahol a császári nyílt parancsot vitatták meg a résztvevők. A kerületi gyűlés a pátenst visszautasította, s ezzel egyidőben feliratot intézett a királyhoz. A gyűlés után a kerületi képviselők nagyszabású ebédet tartottak a *Csillag vendéglőben*, ahol ebéd közben tovább folyt az eszmecsere.⁶⁶

A fogadó helyiségeit és termeit a csizmadia céh nem használta állandóan és folyamatosan. Céhgyűléseket, rendezvényeket, a csizmadia ifjúság összejöveteleit, táncmulatságait tartották ebben az épületben. Ez indokolta, hogy a céh az egész épületet bérletbe adta, s a bérlők kezében így az továbbra is megtartotta vendégfogadó, étterem és kávéház jellegét. Az épület első, s 1855—1873 közötti folyamatos bérlője Szombati József és felesége volt. Az emeletes házat 1855-ben évi 800 ezüstforintért *Szállóhely* címen adják bérbe, tehát későbbi bérház megnevezése és jellege itt tűnik fel először. A szerződés 2. pontja külön foglalkozik az udvar és kertbeli épületek, valamint a mulató kert és tekéző hely ápolásával. A céh 1874—1877 közötti időre Zrotál Józseffel és feleségével köt bérleti szerződést, s az évi bérletet ekkor már 200 osztrák értékű forintban határozzák meg. A *Csillag* néven említett fogadóban ekkor még megvan a táncsterem, a kávéház, a korcsmarész, a lak- és vendégszobák, szó esik a konyhákról, pincékről, istállókról és az udvaron álló faszínről is. Az udvar 1 hold területű elő- és utókertből áll, amelynek hátsó részében megtalálható a kettős kuglizó és a földszintes lakóház, amelyet hasonlóan használnak gyűlések megtartására.⁶⁷

A céh ipartársulattá való átalakulását jelentős előkészületek, közöttük is a céh anyagi helyzetének stabilizálása, ingó és ingatlan vagyonuk jogi helyzetének, állapotának egyengetése előzte meg. A *Csillag vendéglő* a céh alapvagyonát képezte, s az ezzel kapcsolatos bevételek és kiadások a céh temetkezési segélypénztár alapján keresztül történtek.⁶⁸ 1874/75-ben a vendéglőhöz és kávéházhoz kötődő bérleti bevételek megszűntek, s ekkor alakult át az épület bérelt katonai kaszárnyává. Nevét, mint *Csillag kaszárnya* az 1920-as évekig megőrizte. Az épület fogadó funkciójának átalakulására, ill. megszűnésére utal az 1874-es eladási és értékesítési szerződés, amelyben a szálloda 6 szobájának ingóságait számba vették és áruba bocsátották. Az eladott tárgyak listája jól érzékelteti a szálloda és vendéglő felszereltségi fokát, berendezésének minőségét és mennyiségét. Az első szobában 2 veres-fenyő nyoszolyát, 2 paplant, 2 matracot, 2 stózsákat (szalmazsákat), 2 lepedőt, két széket, 1 fenyőfa asztalt, 1 fenyőfa mosdót, 1 aranyrámás tükröt és 2 firhangot írtak össze. A többi öt szobában hasonló felszerelés volt. A szálloda 6 szobája tehát 12 vendég ellátá-

sára volt kialakítva. A szálloda ebédlőjének eladott berendezéseiről készült lista a következőket tartalmazza: 3 db kihúzható asztal, 2 db karszék, 1 db háromágú függő lámpa, 1 db edényes mosdó, 2 db aranymázás tükör, 1 db vas ruhatartó, 4 db aranyrámás kép, 1 db divány, 1 db óra, 1 db kerek asztal, 1 db négyszögű asztal és 1 db függő lámpa. Az eladott ingóságok értéke mindössze 400 osztrák értékű forint volt.⁶⁹ 1878-79-ben ugyanez az épület már *Csillag laktanya* néven szerepel az ipartársulat irataiban.⁷⁰ 1879-ben az ipartársulat a „tiszttakar iránti előzékenységből” az árulószín mögötti kertet (a szomszédos telken) is bérbe adta évi 30 forintért.⁷¹ 1881-ben az épülettel kapcsolatban két éves pereskedés kezdődött. „A Kandia utczában Csillag czímet viselő jelenleg katonai laktanya mint bérház észak keleti részében, a Pollák Jakab féle építkezés következtében” megrepedt, az épület keleti sarka beszakadt. A polgármesteri hivatal Adler Károly városi mérnököt bízta meg a vizsgálat lefolytatásával. A szakértői vélemény Pollák Jakab emeletes házának építésében nem talált mulasztást, így a helyreállítás költségeit a csizmadia ipartársulatnak kellett fizetni.⁷² A helyreállítás költségei meghaladták az 1000 forintot, másrészt az épületet bérlő katonai parancsnokság az épület bizonytalan állapotára hivatkozva megtagadta a bérleti díj kifizetését. Ilyen körülmények között 1881. december 8-án rendkívüli közgyűlésen határozta el az ipartársulat, hogy a belügyminisztérium engedélyének megszerzése után eladja az épületet.⁷³ Az értékesítési ár az ipartársulat alaptőkéje maradt volna továbbra is, de úgy, mint a temetkezési segélypénztárban elhelyezett alaptőke.⁷⁴ 1882. október 24-én Adler Károly mérnök vezetésével felmérték a laktanya és árulószín telkét. A jegyzőkönyv a két épület telkét a Dobby-féle térképen szereplő 680—681 hrsz.-al azonosítja. „A Kandia utcai oldalon a csillag épület 18,9 mtr. a csizmadia szín telke 21,95 mt. széles, mindkét telek Mindszent felőli vége összesen 43,5 m. mely szerint egy-egy telekre ezen oldalon 21,75 mt. hossz jut mely méret a térkép méreteivel összeegyezik. Úgyszintén felmérték a telek közepe a Gulyás háza és a Kalapos szín közt, mely a térkép szerint egyenlő szélességgel bír.”⁷⁵ Az 1817-es Dobby-féle térképen ilyen számokkal feltüntetett és megjelölt telkek ennél kisebb, elhelyezkedésük sem felel meg a leírásnak. A leírás viszont pontosan megegyezik méreteiben és adataiban is a 686 és 687-es számú kettős telekkel. Ez a térkép még nem tünteti fel, de az iratokból és összeírásokból tudjuk, hogy az épületek homlokzata a Kandia utca felé helyezkedik el. Az 1817—1893 között készült, pontosan nem datálható városi térkép a Dobby-térképen említett telkek osztódását, területi változásait mutatja, amennyiben a korábbi két telekszám helyén az 1407, 1408, 1409, 1410, és 1411 számmal ellátott telkek szerepelnek (5. kép). Ekkor alakult ki 1409-es helyrajzi számmal az a zsákutca, amely később a Kálvin (volt Kandia) utca Mindszent felé beforduló folytatása lesz. Tudjuk, hogy a csizmadiák telke nem tagolódott szét, egy tagban megmaradt tulajdonukban, csupán a telek építményeinek használatára kötöttek bérleti szerződéseket. 1394-es hrsz. alatt feltűnik egy másik zsákutca, amely az 1920—1930 között készült térképen feltüntetett Csengery utca elődje. Ebben a zsákutcában találjuk a csizmadia szín után áruló más céheket, így a kalaposokat is. A csizmadiák telke a Csengery utca keleti oldalán helyezkedett el, s ez a Dobby-térképen a 686-os, a 19. sz. II. felében készült térképen 1393-as, az

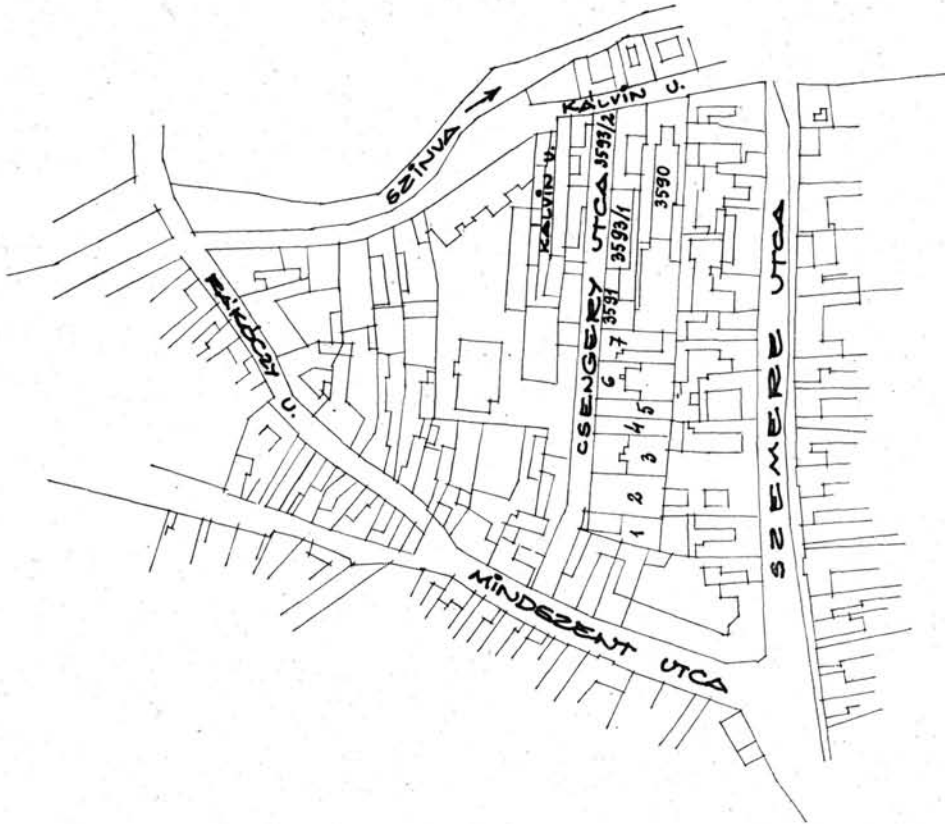

5. kép. A csizmadia céh telkének felaprózódása 1817—1893 közötti térképen

1920 körül készült térképen 3592 és 3591/1 — 3591/2-es hrsz.-al szerepel. A Csengery utca helyrajzi száma 3592/2, ami félreérthetetlenül bizonyítja, hogy az utca kialakítása során a csizmadiák telkét megosztották. A céh iratanyaga ezt a megállapítást csakúgy igazolja, mint azt, hogy a telek keleti közvetlen szomszédja a csizmadiák tulajdonában levő, hasonló területű és szintén Mindszent határáig felnyúló telek, amelyen a Csillag vendéglő, majd ebben a katonai laktanya volt (6 kép). Adler Károly felmérése tehát bizonyíthatóan téves, illetve tévesen készült a jegyzőkönyv.

A telekfelmérést követően az ipartársulat közgyűlése jóváhagyásával a *Borsod megyei Lapokban*, a *Borsodban* és a *Miskolcz c. újságokban* egymást követő három alkalommal meghirdették az épület árverezését.⁷⁶ A társulati jegyzőkönyv szerint a vételár 18 000 forint volt, de eladni csak 15 800 forintért tudták. „Hogy pedig ezen ár, a’ mai kor igényeihez képest úgy a’ birtok saját értékének, mint azon czélnak melynek alapján az eladás elhatározott, valóban megfelel, — kétségbe vonhatlan, annál fogva is, miután levonva ezen összegből 4 600 ft tartozást marad 11 200 ft. alaptőke gyanánt évenkénti 5% tóli kamata 560 ft. a’ legmagasabb fokra emelt számítás szerint évenként bekövetkezhető 30 halálesetből mindenmás illetőleg a’ bekebelezendők általi fizetésén kívül 28 halál esetre teljes biztosítást nyújt.”⁷⁷ Az értékesítés egyik lényeges oka tehát a temetkezési segélypénztár, s a megbomlott kiadás-bevételi

egyensúly helyreállítása volt. Az épület tényleges eladásának mégis valamilyen akadálya lehetett, mert az első világháború idején ide szállásolták be a 10. magyar gyalogezredet, s a háború alatt okozott károkért, illetve ezek megtérítéséért az ipartársulat még az 1920-as években is pereskedett.⁷⁸

6. kép. Telkek és árulószínek a Csengery utca megnyitása után. Az 1–7. számok a 3592-es telkek osztódását jelzik

A háború alatt a szomszédos telken álló áruló szín belső berendezése is részben megsemmisült, az épületben és a telek építményeiben hasonlóan jelentős károk keletkeztek.⁷⁹ Az 57 méter hosszú árulószín tatarozási és helyreállítási munkálatai 1920-ban kezdődtek el. A megkötött egyezség szerint a szín Avas felőli végéből 15,75-m hosszú részt le kellett bontani, a tetőszerkezetet átalakítani, újra cserepezni, az ablakokat és az épületen levő külső sérüléseket helyre kellett állítani, ki kellett javítani. A vállalkozó 20 000 korona készpénzt kért a munkáért, valamint a lebontott rész felszabadult helyét, amely egy új, a telket lezáró végfalig terjedve 95 négyszögöl volt. A szerződésben szó esik a csizmadia szín után következő kalapos színről is.⁸⁰ Az átalakítási, újjáépítési

munkálatokat lényegesen befolyásolta a polgármester 1921. február 5-i határozata. A határozat az ipartársulat Kálvin utca (korábban Kandia utca) 38. számú ingatlanból 154 négyszögöl területet kisajátít a város részére a Kálvin és a Mindszenti utcák között nyitandó új utca céljára. Kisajátítási összegként a város 10 780 koronát ajánlott fel. A határozat hozzájárult ahhoz, hogy a csizmadia ipartársulat az árulósínt mindaddig korábbi állapotában használhassa, amíg az utca végleges kiépítésére, s a terület elfoglalására szükség nem lesz.⁸¹ 1923-ban megkötötték a kisajátítási szerződést, amelynek 1. pontja szerint: „kisajátítást szenvedő, mint a miskolci 813. sz. tjkvben A + 3 sor 1393/b hrsz. alatt felvett ingatlan tulajdonosa telkéből a város tulajdonába a Mindszent és Kálvin utca között nyitandó új utca céljára átenged a mellékelt kisajátítási terv szerint „2” osztóval jelölt 177 négyszögöl területet négyszögölenként 70 hetven korona, összesen tehát 12 390 korona, azaz Tizenkettőezerháromszázkilencven korona egyezéssileg elfogadott kártérítési ár ellenében.”⁸² A telek helyrajzi száma megfelel az 1893-as és az 1893. előtt készült térképeknek, tehát igazolja Adler Károly helytelen azonosítását, ill. alátámasztja azt, hogy a Dobby-féle 1817-ben készült térkép 686 hr. sz. alatt felvett telek megegyezik azzal a telekkel, amelyen a csizmadiák árulósínje állt.

Azoknak a helyiségeknek a hasznosítása, amelyeket nem érintett a kisajátítás, bérbeadással történt. 1924-ben 1 évre a miskolci szakszervezetek közös bizottsága évi 100 000 koronáért bérelt egy helyiséget. A Szakszervezeti Bizottság nevében a szerződést Rónai Sándor és Lehoczky Pál írta alá, míg a tanúk között Reisinger Ferenc neve szerepel.⁸³ 1925-ben a miskolci mérnöki hivatal javaslata alapján Demeter László helybeli kőműves kap megbízatást, hogy az árusító szin utca felőli falát lebontsa, az utca szabályozási vonalában azt újra építse, s az így módon átalakított épületet gépkocsi és javító műhely céljára hasznosítsa.⁸⁴ Ebből a használati formából született egy újabb szerződés 1927-ben, amikor a Felső-magyarországi Kőbánya és Mésztermelő és Miskolci Autógarage és Útépítő Rt., a Fürpasz-testvérek vállalkozása megvásárolta az árulósínt. Az 1930-as évek miskolci sajtója, naptárai és ismertetői a Fürpasz-testvérek Garage Részvénytársaságát reklámozza ezen a helyen.⁸⁵ A szerződés szerint az épületet a csizmadia ipartársulat 34 757 P. 50 f.-ért adta el, de az épület mégis tulajdonában maradt.⁸⁶ A telken álló épületek egészére 1935-ben újabb bérleti szerződést köt az ipartársulat (7. kép). Az 5 évre szóló, 1940-ig terjedő bérleti szerződés 2. pontja szerint „A bérösszeg — tekintettel a felépítmények különböző célú használatára — a következők: a régi épület (amelyben a lakás van) évi bére P. 400., azaz Négyszáz arany pengő, a garage épület évi bére P. 1450, azaz Egyezer-négyszázötven arany pengő, egyéb épületek (műhely, stb.) évi bére pedig P. 1350, azaz Egyezerháromszázötven arany pengő, vagyis a teljes évi bérösszeg P. 3200, azaz Háromezerkettőszáz arany pengő, mely összeg a bérlet oszthatatlansága folytán csak egyszerre és együttesen fizethető.”⁸⁷ 1946-ban az ipartársulat azzal a kéréssel fordul a polgármesterhez, hogy a ház használhatósági engedélyezését 5 évre hosszabbítsa meg. Ezekben az években már szó sem esik az épület eredeti funkciójáról, a csizmadia szakmához kapcsolódó saját hasznosításról, hanem az ipartársulat mint tulajdonos az épület bérbeadását igyekszik elérni, ill. a hatóságok engedélyezésével biztosítani. 1946-ban kelt, s említ

7. kép. A csizmadiák telke és az árulószin épülete 1920 körül

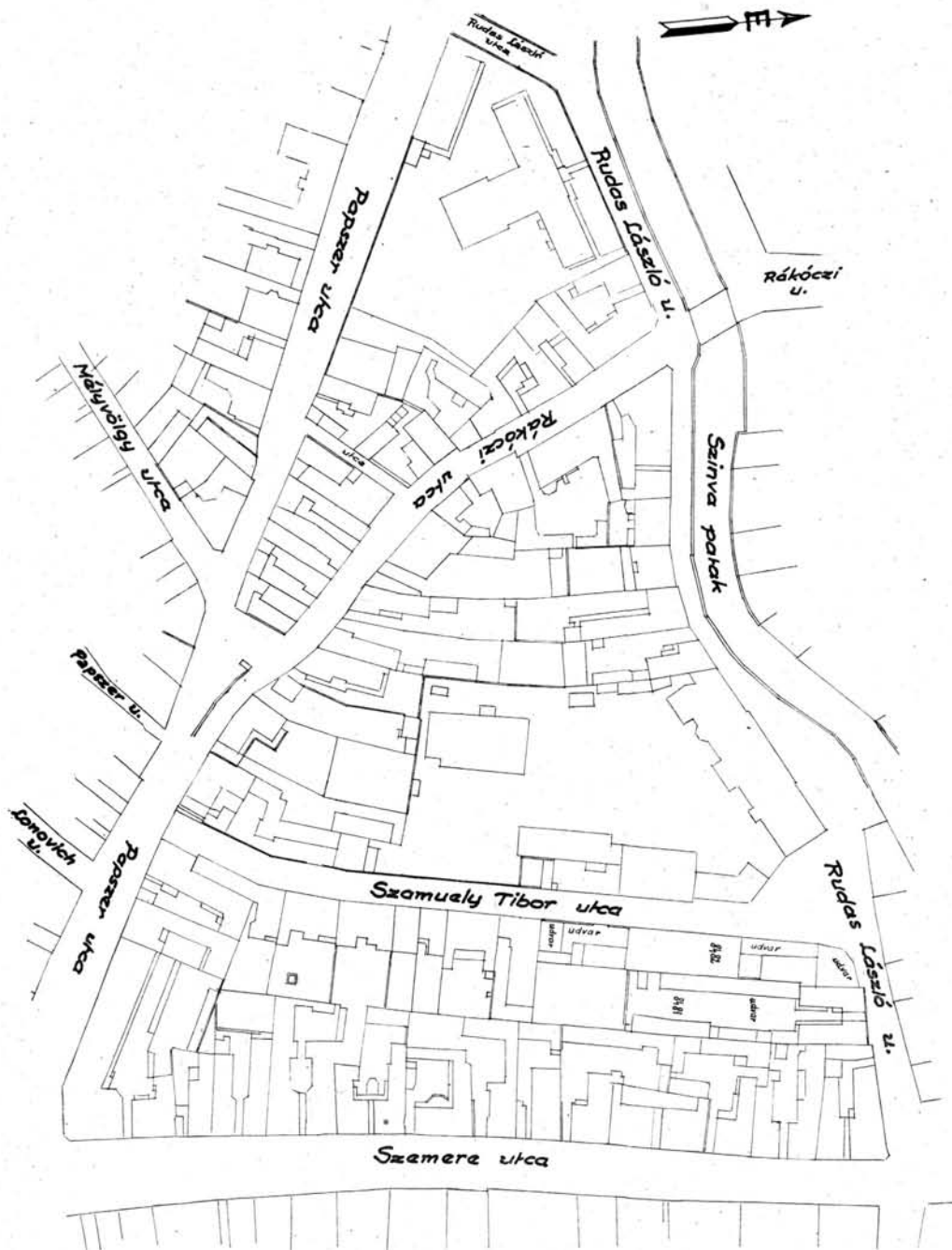
tett levelükben az épületről az alábbiakat írják: „az épületet garage, műszaki szaküzlet céljára bérbeadtuk, s azt a bérlő, mint a harcok következtében súlyosan megrongálódott épületet nagy áldozatkészséggel újjáépítette és beállította a tönkre ment autós ipar újjáépítésének szolgálatába. . . Az épületre, mint egyetlen garage-ra a városban lévő és ide Budapestről és az ország más részeiről beérkező autók garage-irozására feltétlenül szükség van annál is inkább, mert még a magán kézben levő garageok is legnagyobb részben elpusztultak megsemmisültek.”⁸⁸ A bérlő Fürpasz József az épületet helyreállította, (8. kép) s az üzemet 1946. október 1-én beindította.⁸⁹ A garázs üzemeltetésére a polgármester az engedélyt megadhatta, legalábbis ez derül ki az ipartársulat elnökének 1948. évi beszámoló jelentéséből. „Az 1948-ban Fürpasz József garázsbérlőnk olyan nehéz esztendőn küzdött keresztül, hogy nem tudott kötelességének eleget tenni, a bérleti szerződés pontját megszegte. 1. A garáznak a felét kiadta albér-

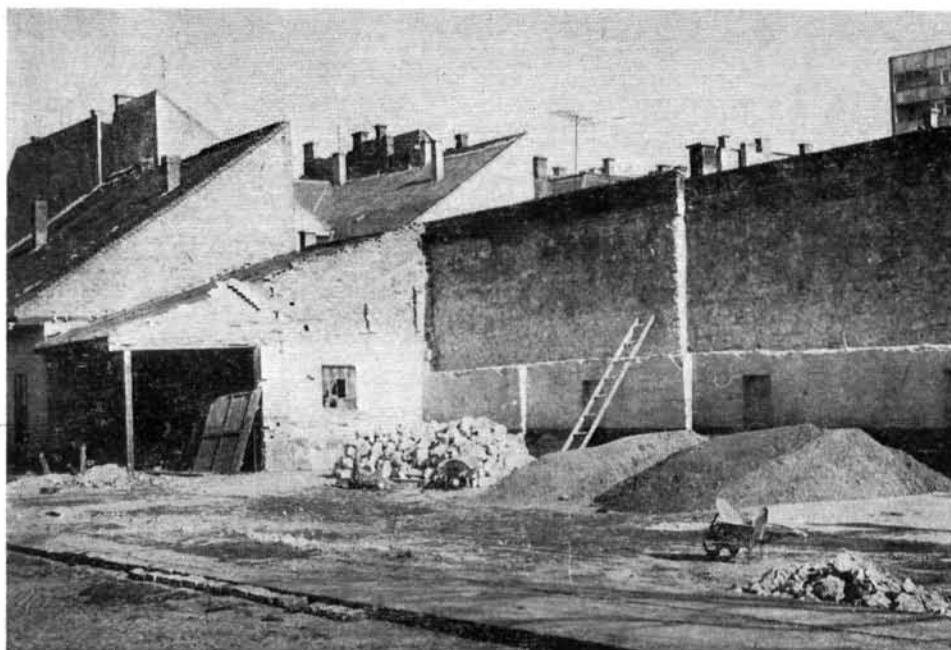
8. kép. A csizmadia árulószin az átalakítás után a Széchenyi u. felől

letbe, és meg sem kérdezte a vezetőséget, hogy beleegyeznek-e vagy sem? 2. Több ezer forint adóhátraléka van 3. Nem fizette pontosan a lakbért, ezért voltunk bátrak felmondani a bérleti szerződést.” Az elnöki jelentés a továbbiakban beszámol arról, hogy az ipartársulatnak 191 tagja volt 1948-ban, s ezek közül 110 a nő, a férfiak száma pedig 81 fő.⁹⁰ A csizmadia céhre, majd ipartársulatra vonatkozó dokumentumok szerint ez volt az utolsó elnöki jelentés. 1949. november 29-én a Belügyminisztérium rendelete alapján feloszlatták a Csizmadia Ipartársulatot.⁹¹ A társulat vagyona ekkor készpénzben 1 257 Ft 10 f volt. A tulajdonukat képező ingatlan a MIK Vállalat kezelésébe került. Az épület bérleti díjaiból származó bevétel 1/3-ad részét az Ingatlankezelő Vállalatnak a csizmadiák temetkezési segélypénztára számlájára be kellett fizetni. Összeállították a temetkezési segélyre jogosultak nyilvántartását, s biztosították a segélypénztár zavartalan működését. Dancs József volt egyesületi elnök révén erről tudomást szereztek az ipartársulat volt tagjai.⁹² A csizmadia cég, majd ipartársulat 1816-tól személyre kivetett évi hozzájárulással jelentős összeget fektetett árulószinük és épületeik fenntartásába. A befektetett összegeket és részvényeket kinek-kinek a temetkezési segélyalapon keresztül juttatta vissza. Amikor az ipartársulatot feloszlatták és ingatlan vagyonuk megszűnt, a segélyalap lényegében sértetlenül funkcionált tovább. Az ingatlan bérleti díjának befizetett hányadából részesítették az ipartársulat tagjait ill. hozzátartozóit. Egykori árulószinük a MIK vezetésében még évekig funkcionált, s 1964-ben bontották le (9—10. kép).

A miskolci céhek 18—20. századi irataiból előkerült, lényegében két épülethez kapcsolódó céhtörténeti és várostörténeti dokumentumokat, ezek tanulságait összegezve megállapíthatjuk, hogy Miskolc középkori eredetű piactere, mint a város és a város környéki települések árucseréjének egyik központi fóru-

9. kép. A Rudas László és Szamuely Tibor utca telkei az 1960-as években

10. kép. A volt csizmadia árulószin bontása 1964-ben

ma a 19. század közepéig funkcionált. A piactér folyamatos beépítése elsősorban a városi üzleteknek, kereskedő boltoknak, s csak kisebb részben a lakóházaknak adott helyet. A városi üzlethálózat kiépülése, a piac fokozatos beépítése és megszűnése eredményeként az itt áruló céhek folyamatosan elköltöztek, árulólhelyeiket a város más részeiben alakították ki újból. A létszámában legjelentősebb csizmadia céh a Kandia utcába költözött. Árulószínükben, vagy annak környékén mint időszakos bérlők feltűnnek s termékeiket árulják más céhek is. A csizmadiák Sötétkapu feletti árulószínéhez hasonlóan a Kandia utcai épületük is szerepet kapott Miskolc 19. századi színháztörténetében. A Kandia (jelenleg Rudas L.) utcai épületek másfél évszázados történetük során tartósan soha nem jelentettek nyugalmat a céhnek, majd az ipartársulatnak. A színt csak a vásárok alkalmával használták, a mellette levő telken álló fogadót pedig hasonlóan időszakosan, gyűlések, összejövetelek során hasznosították. Az épületek folyamatos üzemeltetését a bérbeadás biztosította, ami évenként és összességében nem elhanyagolható pénzszerzést eredményezett a csizmadiáknak. A bérletből származó jövedelemszerzés lehetősége, éppúgy, mint a vásárok során itt történt értékesítés az ipartársulat 1949-ben történt megszüntetésével fejeződött be. Miskolc e nevezetes kézműves iparához két épület kapcsolódott. A Sötétkapu feletti szín átalakított külső formájában napjainkban is funkcionáló épület. Másik épületüket, amelyhez történetük jelentős, utolsó másfél százados időszaka kapcsolódott, 1964-ben lebontották, s helyén — egy jelenleg is meglévő — parkolóhelyet alakítottak ki.

JEGYZETEK

1. *Komáromy J.*, 1963. 44.; *Komáromy J.*, 1972. 54.; *Szendrei J.*, 1904. II. 115., 226., 268., 619.; *Zsadányi G.*, 1955. 28—29.
2. *Szendrei J.*, 1904. II. 240., 619.; *Szendrei J.*, 1890. III. 92., 247.; *Zsadányi G.*, 1955. 29.
3. *Komáromy J.*, 1972. 54.; *Komáromy J.*, 1963. 46.
4. A Diósgyőr-i Korona-Uradalom összeírása 1775 augusztusában. OL. Térképtár. Delin. 6—579. 389—410. (Másolata a Herman Ottó Múzeum Régészeti Adattárában. Jelezte: RA. 612—68.) *Komáromy J.*, 1964. 44.; *Komáromy J.*, 1972. 54.
5. Erre utalnak az 1868-ban kiadott, 34 pontból álló piacrendőri szabályok. Herman Ottó Múzeum Helytörténeti Dokumentációja (a továbbiakban HOM.HTD): 53. 2710. 1., vö. *Szendrei J.*, 1911. IV. 779—782., valamint az árúértékesítéssel kapcsolatos céhes iratok. HOM. HTD. I. 76. 2. 1—318.
6. HOM.RA. 612—68., *Leveles E.*, 1929. 89., a szerződés szövegét ld. *Deák G.*—*Gyimesi S.*, 1965. 69—71.
7. HOM.RA. 612—68. (a fordítást *Pataki János* végezte).
8. Az alaprajz 1963-ban nyomtatásban megjelent. L. *Komáromy J.*, 1965. 45., eredetije az Országos Levéltár Térképtárában. Jelzete: Delin. 6—579.
9. *Komáromy J.*, 1963. 44.
10. *Vay Ábrahám* királyi kamarás, majd Borsod vármegye alispánja. Tevékenységéhez, munkájához l. *Szendrei J.*, 1911. IV. 221., 223—229., 341., 351.
11. Az imaház, vagy kápolna alapításáról pontos adataink nincsenek, csupán annyi bizonyos, hogy a miskolci görög kereskedők adományozása eredményeként a 18. század elején épült. A kápolna védőszentjül Ohridi szt. Naumot választották. A berendezési tárgyak és az ikonok részben átkerültek az új templomba, amely jelenlegi formájában már 1806-ban állt. A kérdéshez részletesen l. *ifj. Horváth B.*, 1956. 61—67.; *Marjalaki Kiss L.*, 1960. 1—4.; *Kordos L.*—*Pikó M.*, 1975.
12. Miskolc Város Jegyzőkönyve, II. 894. (1741. február 18). Hasonló levéltári kijegyzések és hivatkozások találhatóak még Marjalaki Kiss Lajos hagyatéki anyagában. HOM.HTD. 73. 911. 1—94., 74. 423. 1—154. és 75. 53. 1—61.
13. *Szendrei J.*, 1911. IV. 676. A szabók korábbi árulóhelyére, vagy helyeire vonatkozó adatok nincsenek. A céh 1804 előtti iratanyaga a miskolci árvizek során megsemmisült.
14. *Szendrei J.*, 1911. IV. 676—677.
15. *Szendrei J.*, 1904. II. 115.; *Marjalaki Kiss L.*, 1925. 36.
16. Miskolc Város Jegyzőkönyve, II. 894. 1741. február 18. (Marjalaki Kiss Lajos levéltári kijegyzése.)
17. *Marjalaki Kiss L.*, 1925. 39—41.; HOM.HTD. I. 76. 16. 1., I. 76. 16. 2., I. 76. 16. 6., I. 76. 16. 9., I. 76. 16. 15., I. 76. 16. 16., I. 76. 16. 21.
18. *Marjalaki Kiss L.*, 1925. 46—48.
19. A Herman Ottó Múzeumban őrzött céhanyagban erre utaló feljegyzéseket, adatokat l. HOM. HTD. I. gyűjteménycsoport.
20. *Sugár J.*, 1910. 51—56., valamint *Božena Nemcova* miskolci leveleit (1851).
21. Miskolczi Napló, 1924. december 25.
22. Orsz. Ltár. Htt. Acta Cassae Paroch. Dioec. Agriensis. Nn. 26. 1777. 17—19.; *Komáromy J.*, 1956. 48—53.
23. A miskolczi Varga Czéh kérése a Diósgyőri Koronauradalomhoz, hogy az áruló színt melyet Tölök bérelnek bővítsék ki. HOM. HTD. I. 76. 5. 48.
24. A Felsőmagyar Királyi Kamarához írt kérelme a Miskolczi Varga Czéhnek, melyben kéri, hogy az árusítást a lakó helyhez közel fekvő helyen tudják lebonyolítani. HOM.HTD. I. 76. 5. 7.
25. A Varga Céh áruló-színre szóló bérleti szerződése. HOM.HTD. I. 76. 5. 93.
26. A Diósgyőri Korona Uradalom Contractusa, melyben bérbe adja a Varga Céhnek a Csizmadia Szín elnevezésű áruló színt 3 évre. HOM.HTD. I. 76. 5. 63.
27. Contractus a diósgyőri koronauradalom és a csizmadia céh között. HOM.HTD. I. 76. 2. 301.
28. A csizmadia céh levele a koronauradalom prefektusához. HOM.HTD. 53. 2290. 1.
29. *Keresztessy S.*, 1903. 30—32.
30. Molnár Sándor prefektus levele a csizmadia céhhez. HOM.HTD. 53. 2297. 1.
31. *Keresztessy S.*, 1903. 35.
32. *Keresztessy S.*, 1903. 35—36.

33. Szerződés a miskolci csizmadia szín, kávéház és Koplaló korcsma megvételéről. HOM.HTD. 53. 2289. 1.
34. A miskolci Varga Céh folyamodványa a Királyi Magyar Kamarához. HOM.HTD. I. 76. 48. 1.
35. A csizmadia céh felterjesztése a Földművelés- Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztériumnak. HOM.HTD. I. 76. 50. 1.
36. Szerződés Czinczifa Ádám és a varga céh között. HOM.HTD. I. 76. 2. 9.
37. Hirdetések a' Hazai 's Külföldi Tudósításokhoz. 1822. 46. szám. HOM.HTD. 53. 3809. 2.
38. A varga céh szín-vásárlásról szóló szerződése. HOM.HTD. I. 76. 49. 1.
39. A Miskolczi Ns. Varga Czéhnek az Áruló Színre és az ahoz tartozó épületekre nézve költ Transactionalis Levele. HOM.HTD. I. 76. 5. 8.
40. A Fazekas Céh contractusa az 1826. esztendőre. HOM.HTD. I. 76. 5. 36.
41. A kinevezett bizottság jelentése a Varga Céh épületének állapotáról. HOM.HTD. I. 76. 5. 36a.
42. Szendrei J., 1911. IV. 676—677., ill. A vásári Szabó Céh Contractusa 1828-ból. HOM.HTD. I. 76. 5. 34.
43. Patikárius Szabó Sándor Úr Árendás Szerződése 1828-ban. HOM.HTD. I. 76. 5. 47.
44. Patikus Szabó Sándor Árendás Contractusa 1830-ban. HOM.HTD. I. 76. 5. 47a.
45. Horváth Mátyás árendás contractusa 1830-ban. HOM.HTD. I. 76. 5. 33.
46. Tisza Antal árendás contractusa 1835-ben. HOM.HTD. I. 76. 5. 35.
47. Horváth Mátyás árendás contractusa 1836-ban. HOM.HTD. I. 76. 5. 33a.
48. Batori K., 1879. 25.
49. Leveles E., 1929. 41.
50. A Kandia utca elnevezést a Kálmán utca váltja fel, de a mai Rudas László utca elnevezést megelőzte az Iskola utca név is.
51. Nyiri D., 1926. 5. „Az 1775. évi censalis összeírásban a Szirma és Kandia (jelenleg Szemere) utca között 12 olyan ház van felvéve, amely a város árkába Kenő utcán — Kenő utcán a sáncnál fekszik.” Szendrei J., 1911. V. 578—579. A Kandia Utcában a Zöldfa vendéglő említtetik, amely megett a város sáncza van.” Komáromy J., 1956. 49. „1718-ban Miskolc tanácsának már el kell határoznia magát egy új vendéglő építésére. Ez a vendéglő a Zöld Fa volt, a Kandia utcában.”
52. A Kandia utca elhelyezkedésére pontosan utal a Domb-terképpel párhuzamosan készült Liber Funduális (HOM.HTD. 68. 8. 1.), ahol az utcákat, az egymás mellett levő telkeket és tulajdonosaikat is feltüntették. A Kandia utcában levő házhely pontos és azonosítható helyére utal Hunyady Zsuzsánna 1745-ben készült ingatlan adás-vételi szerződése (HOM.HTD. I. 76. 50. 2.).
53. A quantumhoz, a quantum megállapításához és a quantuális perhez l. Szendrei J., 1911. IV. 147—158., 161., 166.
54. Váczy András 1776. évi contractusa. HOM.HTD. I. 76. 50. 3.
55. Horváth Házárul való Contractus. HOM.HTD. I. 76. 2. 302.
56. Azon Fundusnak mellyen most Fábrián lakik ugyan ő néki tett Cambiumról való Levél. HOM.HTD. I. 76. 50. 4. A telek tranzakcióhoz l. még: HOM.HTD. I. 76. 50. 5., I. 76. 50. 6., I. 76. 50. 7.
57. Mindszent község serháza, sörkészítő „üzeme” az apátságának az 1770-es években évi 1000 Rhft. jövedelmet biztosított a „legszerényebb számításal”. Az épület a Domb-terképről azonosítva a Miskolchoz tartozó 685., 686., 687. számú telkek végében állhatott. Az épület a 18. század végén leégett, s újjáépítésére nem került sor. Vö.: Komáromy J., 1956. 72—73.
58. Az Szín örök Levele a Csizmadia Czéhnek, 1816. HOM.HTD. I. 76. 50. 9.
59. Fleischer házról levél. HOM.HTD. I. 76. 2. 51.
60. Kraudy László az 1845-ben alakult Miskolczi Takarékpénztár részvényese. 1848/49-ben egyike azoknak, akik a Takarékpénztár vagyonát Szentes és Gyula környékére menekítik. Mint magánzó, számos miskolci ház tulajdonosa és bérbeadója volt. A pénztár menekítése közben Szentesen halt meg.
61. A csizmadia céh felterjesztése a Földművelés- Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztériumnak 1875-ben. HOM.HTD. I. 76. 50. 1.
62. Kraudy László bérleti szerződése Fejér József haszonbérletivel. HOM.HTD. I. 76. 50. 10.
63. A' Kandia utcába fekvő Nemes Csizmadia Czéh háznak, udvarnak és azokban található házi eszközöknek Inventáriuma 1846 november 28-án. HOM.HTD. I. 76. 50. 11.
64. Keresztessy S., 1903. 74.
66. Szendrey J., 1911. IV. 348.
65. Szendrey J., 1911. V. 114—115.

66. Szendrey J., 1911. IV. 348.
 67. A Csillag fogadó haszonbérleti szerződése. HOM.HTD. I. 76. 50. 12.
 68. Vö. a miskolci csizmadia ipartársulat temetkezési segély-pénztárkönyve. HOM.HTD. I. 76. 2. 158.
 69. A Csizmadia Társulat engedélye folytán eladott tárgyak Inventáriuma. HOM.HTD. I. 76. 50. 19.
 70. Vö. a Csillag kaszárnyával kapcsolatos iratok. HOM.HTD. I. 76. 50. 20., I. 76. 50. 21., ill. Szendrey J., 1911. IV. 640.
 71. Szendrey J., 1911. IV. 640.
 72. A csizmadia ipartársulat szerződése Borosivics János kőművessel. HOM.HTD. I. 76. 50. 22.
 73. 1881. december 8-án tartott rendkívüli ülés jegyzőkönyve. HOM.HTD. I. 76. 50. 24.
 74. 1881. december 8-án tartott rendkívüli közgyűlés jegyzőkönyve. HOM.HTD. I. 76. 50. 24.
 75. A Csillag épület telkének kitűzése tárgyában 1882. október 24-én készült jegyzőkönyv. HOM.HTD. I. 76. 50. 25.
 76. A csizmadia ipartársulat 1883. január 11-i közgyűlésének jegyzőkönyv-kivonata. HOM.HTD. I. 76. 50. 26.
 77. A csizmadia ipartársulat 1883. január 11-i közgyűlésének jegyzőkönyv-kivonata. HOM.HTD. I. 76. 50. 26.
 78. Véghatározat. HOM.HTD. I. 76. 50. 27.
 79. A Csizmadia Ipartársulat Jegyzőkönyve 1854—1888-ig. HOM.HTD. I. 76. 2. 64. I. részletesen az 1916. január 15.—1923. október 20. közötti társulati ülések jegyzőkönyveit.
 80. Ajánlat a miskolci csizmadia ipartársulat tulajdonát képező szín tatarozási munkálataira. HOM.HTD. I. 76. 50. 28.
 81. Miskolc város kisajátítási határozatai: HOM.HTD. I. 76. 50. 29. I. 76. 50. 30.
 82. Kisajátítási szerződés a város és a csizmadia ipartársulat temetkezési segélypénztára között. HOM.HTD. I. 76. 50. 31.
 83. Szerződés a miskolci csizmadia ipartársulat és a miskolci szakszervezetek közös bizottsága között. HOM.HTD. I. 76. 50. 32.
 84. Hodobay polgármester határozata Demeter László épület átalakítás iránti kérelmére. HOM.HTD. I. 76. 50. 33.
 85. Adásvételi szerződés. HOM.HTD. I. 76. 50. 34., Unger H., 1928, 62—69., Varjú J., 1947. 23.
 86. Adásvételi szerződés. HOM.HTD. I. 76. 50. 34.
 87. Bérleti szerződés. HOM.HTD. I. 76. 50. 35.
 88. A csizmadia ipartársulat levele a polgármesterhez. HOM.HTD. I. 76. 50. 36.
 89. A csizmadia ipartársulat nyilatkozata. HOM.HTD. I. 76. 50. 37.
 90. A csizmadia ipartársulat elnökének 1949. évi beszámoló jelentése. HOM.HTD. I. 76. 50. 38.
 91. Miskolc város polgármesterének véghatározata a csizmadia ipartársulat felosztásáról. 1949. november 22. HOM.HTD. I. 76. 50. 39.
 92. A felosztott csizmadia ipartársulat vagyonával kapcsolatos levelek. HOM.HTD. I. 76. 50. 40., I. 76. 50. 41.
 A térképeket Antal András (4, 5, 6, 7, 9) és Iglói Gyula (3) készítették.

IRODALOM

- Bátori K.; 1879. Az első gyógyszertár Miskolczon. Miskolcz. 1879. 25. szám.
 Deák G.—Gyimesi S., 1965. Olvasókönyv Borsod-Abaúj-Zemplén megye és Miskolc város történetéhez. Miskolc, 1965. 69—71.
 Domin K. (ford.), 1963. Božena Nemcová miskolci levelei. Múzeumi Füzetek, 15. Miskolc, 1963.
 ifj. Horáth B., 1956. A görögkeleti templom építésének története. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei. Miskolc, 1956. 61—67.
 Keresztessy S., 1903. Miskolcz színészetének története 1753-tól 1904-ig. Miskolcz, 1903.
 Komáromy J., 1956. Az első miskolci vendégfogadók. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei. Miskolc, 1956. 48—53.
 Komáromy J., 1956. Mindszent község legrégebbi telkes térképe. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei. Miskolc, 1956. 72—73.

- Komáromy J.*, 1963. Adatok Miskolc középkori piacterének XVII—XVIII. századi beépítéséhez. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei, 5. Miskolc, 1963. 44—47.
- Komáromy J.*, 1972. Miskolci séták. Miskolc, 1972.
- Kordos L.—Pikó M.*, 1975. A miskolci ortodox templom. Miskolc, 1975.
- Leveles E.*, 1929. A 800 éves Miskolc 1000-tól 1878-ig. (in. *Halmay—Leszih*: Miskolc.) Miskolc, 1929. 11—126.
- Lippay B.*, 1910. Miskolczi Kalauz. Miskolcz, 1910.
- Marjalaki Kiss L.*, 1925. A miskolczi mészáros céh négyszáz éves múltja. Miskolc, 1925.
- Marjalaki Kiss L.*, 1960. Görög kolónia Miskolcon a 18. században. Borsodi Szemle, 1960.
- — 1902. Szabályrendelet a fogadó- (szálloda, vendéglő, étterem), kávéház- és kávémérési iparokról. Miskolcz, 1902.
- Szendrey J.*, 1904—1911. Miskolcz város története és egyetemes helyirata. Miskolc, 1904—1911. II., III., IV., V.
- Nyíry D.*, 1926. Miskolc város „sántza vagy árka”. (in. Történelmi és régészeti közlemények). Miskolc, 1926. 3—6.
- Sugár I.*, 1910. A közgazdasági élet. (in. Miskolcz város és környéke). Miskolcz, 1910. 51—56.
- Unger H.*, 1928. Miskolc a Bükk-vidéki főváros rövid ismertetése. Miskolc, 1928.
- Varjú J.*, 1947. Miskolc thj. város kis monográfiája. Miskolc, 1947.

WIRTSCHAFTS- UND GESELLSCHAFTSHISTORISCHE
BEITRÄGE ZUR GESCHICHTE DER VERKAUFSHALLEN
DER ZÜNFTEN IN MISKOLC IM 18—20. JAHRHUNDERT
(Auszug)

Gegenstände und Dokumente, die sich auf die Miskolczer Zünfte beziehen, werden im Museum aufbewahrt. Unter den Dokumenten gibt es viele Schriften, die sich auf die Verkaufsumstände, die finanzielle Lage der Zünfte, ihre Immobilien und auf die Verkaufshallen beziehen. Davon ausgehend, werden in der Studie die Wanderungen der Verkaufsstellen innerhalb der Stadt verfolgt. Der Verfasser verweist auf die Beziehungen zwischen den einzelnen Zünften, auf die Beziehungen zwischen den Zünften und der Stadt und auf die Beziehungen zwischen den Zünften und der Diósgyőrer Krone.

Nach der Mitgliedschaft zu urteilen, ist die bedeutendste Zunft in Miskolc die der Schuhmacher, ihre Verkaufshalle ist auch eine der grössten. Zusammen mit den Schuhmachern oder neben deren Gebäude verkauften die Hutmacher, die Schneider, die Gerber und die Schlächter. Ihre Verkaufshalle war auf dem mittelalterlichen, zentralen Markt (ung. *derékpia*) der Stadt. Der Markt wurde im 18—19. Jahrhundert schrittweise bebaut, an seiner Stelle entstanden Wohnhäuser, Geschäftshäuser, Strassen (Bild 1.) Mit der Bebauung des Marktplatzes verloren die Zünfte dort ihren Platz. Als erste verliessen die Schuhmacher 1816 ihre Verkaufshalle. Dieses Gebäude ist bis heute unter dem Namen „*csizmádia-szín*“ bekannt (Bild 2). Nach einigen Jahren folgten den Schuhmachern die anderen Zünfte, das hat zur Folge, dass Mitte des 19. Jahrhunderts Verkaufshallen der Zünfte nicht mehr auf dem Markt zu finden sind. Ihre Stelle in den Geschäftshäusern am Markt nehmen die griechischen, später die jüdischen Kaufleute ein.

Neue Verkaufsstellen der Zünfte entstehen jenseits des Szinvas, in Richtung Mindszent (Bild 3—7). Als erste kaufen die Schuhmacher hier ein bebautes Grundstück, das Gebäude war früher ein Gasthof und Kaffeehaus. Eine Inventurliste aus dem Jahre 1846 führt die vollständige Einrichtung des Gasthofes auf.

Die Gebäude auf dem Grundstück konnten die Schuhmacher nicht ausnutzen, daher schliessen sie ständig Mietverträge mit anderen Zünften. Da sie die Verkaufshalle und Versammlungssäle nur anlässlich der Märkte benutzen, konnten sie in der Zwischenzeit anderweitig verwendet werden. So existiert im Haus weiterhin ein Hotel, ein Kaffeehaus, eine Kegelbahn, und zeitweilig bekommen die Wanderbühnen hier Platz. In dieser Zeit brannte das Miskolczer Theater ab, und während der Wiederherstellungsarbeiten spielen die Ensembles auf Gelengenheitsbühnen.

Zum Kauf der Gebäude, zu ihrer Unterhaltung und Renovierung wurde von der Zunft eine Gründung gebildet. Mitglied der Gründung konnte jeder

Mann und jede Frau sein, die zu einer Zunft gehören, wenn sie den Jahresbeitrag bezahlten. Zunftmitglieder, die aus anderen Städten zu den Märkten kamen, mussten ihr Standgeld in einer Summe bezahlen, andernfalls durften sie nicht verkaufen. 1920—30 löst sich mit dem Tod der alten Mitglieder die Gründung langsam auf. Die Nachkommen konnten die Summe der Anteile zurückverlangen, die Leitung der inzwischen zur Gewerbe-gesellschaft verwandelten Zunft musste sie zurückzahlen. Die laufenden Rückzahlungen schwächten die finanzielle Lage der Gesellschaft, daher war sie gezwungen, die Mietverträge aufrecht zu erhalten. Bis zu den 50-er Jahren dieses Jahrhunderts bot das Gebäude der Gesellschaft Unterkunft für eine Kaserne, für politische Versammlungssäle, Warenlager und schliesslich für eine Autogarage. Die Gewerbe-gesellschaft wurde 1949 durch eine staatliche verordnung aufgelöst, das Gebäude wurde verstaatlicht und 1964 abgerissen (Bild 8—10).

ISTVÁN DOBROSSY

A GAZDÁLKODÓ KAZINCZY FERENC

HÖGYE ISTVÁN

A tanulmány Kazinczyról, a szükségben gazdálkodó emberről kíván új adalékokkal szolgálni. Kazinczy saját feljegyzéseire támaszkodva vázoljuk gazdasági elképzeléseit, előbb mint az anyjától függő, s 1813-tól mint „önálló” gazda tevékenységét. A forrásokból szembetűnő, hogy az ember, aki életét magasabb célnak, népe, nemzete felemelésének szentelte, mennyi nehézséggel, mindennapi kenyérgonddal küzdött. Sokszoros erőfeszítés kellett ahhoz, hogy nagy családjának „őseihez méltó életet” teremtsen, gyermekeit neveltesse, fiait megfelelően taníttassa, házát, cselédeit szerényen ellássa, anyagi áldozatokat hozzon nemzetéért. Jelentős könyvtárat gyűjtött, műveit saját költségén nyomtatta, az ország minden író — költő, politikusával levelezésben állt, melyeket mind ebből a kevés jövedelmet biztosító birtokból kellett előteremtenie.

Mint „gazda” is különös tehetségről adott számot meglátásaiban, vagy a megvalósítás teljes reménytelensége miatt barátainak adott gazdálkodási javaslataiban. Ugyanakkor gondolataiban, tetteiben együtt él a kor középbirtokosaira jellemző, elavult földesúr—jobbágy viszony megtartása, egy műveltebb ember magatartásával.

A dolgozat Kazinczyt, a gazdát szeretné bemutatni, akinek feljegyzéseiből, levelezéséből általános kép rajzolható meg a 19. század elején tőkehiányban szenvedő, rossz termés vagy természeti csapás esetén a legszűkebb megélhetést alig biztosító középbirtokos gazdaságokról.

A 19. század elejére a feudális társadalom gazdasági tényezői is végleg válságba jutottak, melyből csak kevesen, a nagybirtokkal és tőkével rendelkezők menthették át jólétüket. A feudális terhek, a földesúr—jobbágy viszony, az elavult robotoltatás, évszázados módszerekkel történő termelés, hitelhiány voltak a fejlődés akadályozói. A jobbágyterheken alapuló, jobbágyszolgáltatásokon nyugvó középbirtokok urai a jobbágyok terményszolgáltatásaiból éltek még most is, értékesítési lehetőségek nélkül alig jutottak pénzhez.

A Hegyalja földesurai fő jövedelmüket a lengyelországi borkereskedelem-ből szerezték. A lengyel kereskedők még a nyár során megjelentek és szüret előtt lekötötték a termést. Ha elmaradtak, a termelők nem tudták értékesíteni borikat, melyről Kazinczy is panaszkodott „... ez idén Lengyelnek még csak hírért sem láttuk, boraim a nyakamon vannak...”¹ Kazinczynek pedig gazdálkodása kezdetétől állandóan pénzre volt szüksége, hogy adósságai kamatait fizetni tudja, később pedig a megnövekvő családi kiadásokra. Minden alkalmat, esz-

közt megragadott, hogy pénzt szerezzen. Birtokát a jó gazda gondosságával irányította, mert „... még a' gazdagnak is gazdának kell lenni, ha nem tisztartóskodik is, hát aki nem gazdag ...” — írta.²

Kazinczyt földesúri szomszédai, testvérei sem tartották jó gazdának. Még nagybátyja sem adott kölcsönt neki egy gazdasági befektetéshez, azt hitte nem kapja többé vissza, ezért írta haragosan „... Azt hiszik az emberek, hogy aki könyvet csinál, annál el van veszve a' pénz...”³ vagy „a parasztok azt hiszik, hogy aki olvas és ír, az nem lehet gazda. De aki reggeltől fogva estig pipáz vagy vadász, vagy kártyázik nekik az gazda ...”⁴

Ő olyan gazdának tartotta magát, aki nem „tiszttartóskodik, hanem kombinál, plánmot csinál, azt kiviszi, ebből áll a gazdasága...”⁵ Büszkén írta, hogy gyermekei írói érdemei mellett azt is elmondhatják majd „... gazda is volt ... (mert) midőn irtatott naponként kétszer is meglátogató a' Mecczenzöföket, kik neki irtottak, 's midőn Mihályit meg akará venni, őt egész hétig mindig calculálgatott, 's könyv sem volt kezébe...”⁶ Jó gazdasági terveit, elképzeléseit pénz hiányában mégsem valósíthatta meg.

Kazinczy és jobbágyai. Kazinczy a földesúr—jobbágy viszonyt a természet rendelkezésének tartotta és nem érezte annak lényeges és sürgős megváltoztatását, mint kortársai pl. Széchenyi vagy Wesselényi tették. A francia forradalom jobbágyfelszabadító eszméi alig befolyásolták parasztjaihoz fűződő kapcsolataiban. Elveiben, de a gyakorlatban is közelebb állt barátja, Dessewffy Józsefhez, aki osztályát féltette Széchenyiék reformjaitól.

Elítélte a jobbágynyúzó földesurat, egyik öséről, aki jobbágyát megölette mélységes megvetéssel írt, felháborodva.⁷ Patriarchálisan szemlélte a jobbágyviszonyt, úgy ahogy gyermekként anyai nagyapja házában, ahol nevelkedett látta és elfogadta azt, hogy nagyapja „... náddal fedett, vályogból rakott házában patriarchai felelőséggel éle, bírāja, békéltetője, tanácsadója jobbágyainak...”⁸ Szigorú anyja is jó szívvel volt jobbágyaihoz. Példájuk nyomán önmagát is jó földesúrnak tartotta. „... Mi embereinknek, cselédjeinknek atyjok, 's anyjok vagyunk. Sophie betegeinket orvossággal, étellel tartja ... egy jobbágyunk csecsemője, kinek anyja megbetegedett Sophimnek tejével élt együtt Eugénia lányunkkal...”⁹ Berzsényihez írt soraiban szintén a jó, az igazságos földesúr-önmagát méltatta, aki legfeljebb eltűri a jobbágyi kézcsokot, hogy ne tartsák gögösnek. „... lelkem és erszényem tiszta a' paraszt sorsban szenvedő embertársaim izzadságától 's pénzétől, az én kezemet csak azért nyálazza meg a tót, mer e' nélkül nem tud köszönni mikor hozzám belép, 's kevélynek nézne ha azt nem engedném...”¹⁰

Máskor viszont, mikor juhásza akarva kárt tett, mivel a birkákat sáros időben a vetésre hajtotta, felháborodásában földesúri módon „... az illy gaz embert, ha akarva tett kártételben kapom megkínzom...” — vallotta.¹¹

Szeretett gondoskodni cselédeiről már kezdő gazda korában is. Mikor még anyjától, anyja parancsaitól függött így rendelkezett „... A' molnárnak megparancsoltam (Regmecen), hogy őráljön ott lévő cselédeimnek a' magáéból, míg az én rozsom Semlyéből feljöhet...”¹² Máskor cselédeinek terményt, előlegeket, még pénzt is kölcsönzött.¹³ 1823-ban 50 köből gabonát kért kölcsön, mert évi gyenge termése nem volt elég, hogy házát és cselédségét ellássa.¹⁴ A cselédek

fizetéseit nagy szegénységében is, ha kellett kölcsönökből, de Újévre mindig előteremtette.¹⁵ Szőlőművelőivel volt csak bizalmatlanabb, pincéjébe nem engedte lejárni cselédeit sem, főleg az 1814. évi pincerablás után.¹⁶

Felesége gyakrabban perelt a cselédekkel és a szófogatatlanokat el is kergette. Később azután maga kérte férjét visszafogadásukra, ami mindig sikerrel járt, mert Kazinczy elve az volt, hogy „... a háznál nem az Úr az Úr, nem az Asszony az Asszony, hanem a' ház java az úr: de ha a' nyomtató ló belé harap a' kalászba, azért a' lovat el nem kergetem. Csak hív legyen cselédem és ne alkalmatlan, én a' régi magyar szokás szerint örökös kenyeret adok neki, mert beszerzi ő azt nekem...”¹⁷

Távoli birtokrészeinek bérlőiben, intézőiben megbízott, egészen baráti viszony alakult ki közte és a petneházi birtokát irányító Szűcs Dániel között, olyan, mint nagyapja házánál volt, akinek „pásztorai (ügy) számolnának el, amint magoknak tetszett.”¹⁸ Ha anyagilag tehette volna, úgy élt volna, mint jó módú nagyapja, aki „vagyonával keveset gondola, ménese, gulyája, nyájai öröme voltak, nem haszonra. ... Szérúje gazdagon rakva asztagokkal, széna és szalmakazlakkal, pincéje tele borral, vermei étellel, 's ezeket szükség idején inkább nyitá meg a rászorultaknak hitelbe 's kamat nélkül, mint a nyerekedőknek fizetésért...”¹⁹

A kezdő gazda. Kazinczy tanulmányainak befejezése után a kassai tankerülethez került iskolafelügyelőnek. II. József halálával azonban a császár intézkedéseit eltörölték, az ő hivatali állását is megszüntették. Az ekkor már 31 éves férfit anyja házasságra sürgette, gazdag lányt remélve házastársnak. Határozott terve volt, hogy anyjától jussot kér és Széphalmon házépítéshez kezd. Anyja 1790 őszén, szüretkor megígérte fiának, hogy segít az építkezésben, „... követ, fát, napszámost ingyen ad hozzá. ... Szüret után mindjárt hozzáfogtak a fák és cserjék irtásához, s megkezdték az építőanyagok hordását. Mintegy húsz holdnyi területet kerítettett körül, kiirttatta, hogy szántóföldje, rétje, szőlője, gyümölcsöse, veteményese és méhese legyen angol ízlésben...”²⁰

Kúriáját a Szerencsyek színei háza mintájára készítette, ami a környék legrangosabb háza volt abban az időben. „... Ez 1791-ben már be vala zsinde-lyezve, 1792-ben beboltozva kevés szoba híján...”²¹ 1793—94-ben több gazdasági épületet építtetett a ház köré, de nem rendezkedhetett be, mert Martinovicsék letartóztatása után őt is elfogták és hosszú börtönbüntetésre ítélték. A börtönben töltött évek idején József öccse vette át a gazdaság irányítását, Ferencet jogos örökségéből is kitérta.

A börtönben is sokat gondolt gazdaságára, tervezgetett, utasításokat adott: „... Parancsoljon Asszonyanyám Timár János Gazdámnak, hogy vetésemre, kertemre jó gondot viseljen, hogy pinczémnek baja ne legyen...”²² Nagybátyjának, aki azt tudakozta, hogy lovait eladja, vagy megtartsa-e, így válaszolt: „... Minthogy a' tél nagy volt 's a' széna és abrak drága, azt lehet reményleni, hogy jól elkelnék..., de minekelőtte olcsón adódjanak el inkább megtartom...”²³ Mikor még azt sem tudta, hogy kivégzik vagy kiszabadul e valaha börtönéből, öccsének irt üzenetében ilyen apróságokra is gondolt: „... Az öcsémet arra kérem, hogy múltván a föld fagya, azokat a fákat, melyeket elfogatásom előtt a kert útjaira temettem el, ültettesse egy sorba valami olly

helyre, ahol a föld már mívelve volt, egy sorba azért, hogy kiszabadulván könnyen lehessen kiásatnom és máshová ültetnem, mívelt földbe pedig azért, mert az újonnan feltört földben a fa nehezebben ver gyökeret. . . ”²⁴

Míg börtönben volt, József elhanyagolta az induló gazdaságot, telke parlagon hevert, háza beázott, megrongálódott, még anyjukat is ellene ingerelte. Kiszabadulván ezért panaszkodott így: „. . . háza szabadulván az volt minden örömem, hogy valahára hozzáfoghatok a gazdálkodáshoz, s helyre hozhatom, amit elmulaszték. Kértem Asszonyanyámat, hogy tenne olly karba, hogy valamit kezdhessek. . . ”²⁵ József tanácsára azonban anyja semmi segítséget nem adott, ezért írta egyik bizalmasának Érsemlyénbe, hogy „. . . a Muftit és a tavaly sántító kanczámat a Váradai Úrnapi vásárkor Dienes által adassa el mind a kettőt minél drágábban”²⁶ Kezdetben csak a 300 Ft-ot biztosító kólyi szőlő jövedelme volt az övé, amiből nem tudott megélni.²⁷ Adósságokat csinált. Debrecenben 115 Ft-tal tartozván írta: „. . . azt a rendelést tettem, hogy adjanak el annyi marhát, hogy ez a 115 Rf. belőle kiteljék. Asszonyanyám azt ellenezte, az eránt intést adott, hogy a gulyabeli marhát szaporítani kell, nem elvesztegetni. . . ”²⁸ Ezt az összeget még anyja fizette ki helyette, de a börtönben eltöltött évekért, az ellátásért, őrzésért stb. a kincstár újabb összeget kért, ezeket már csak kölcsönökből tudta fedezni, mely kölcsönökre nagy kamatot számítottak fel a hitelezők. 1808-ban „. . . kilenc ezerre megyen adósságom, annak pedig interesse 540 Ft esztendőnként” — írta.²⁹

A házasság után megszorodott házi kiadásokat, a hitelek kamatait, a legszükségesebbeket a gazdálkodásból kellett előteremtenie. Felesége semmi vagyont nem kapott a házasságkötéskor. Kazinczy érsemlyéni részjószága, új-helyi szőlője, szépalomi kevés birtok jövedelme mellett mindennel próbálkozott, amiből csak krajcárnyi hasznót is remélt: „. . . Itt a’ zabnak köble 9 és 8 márvás . . . már vétettem egynehány köblöt, többet is fogok vétetni, Semlyénben drágábban kél el. Méltóztassék Asszonyanyám mind a’ tengerimet, mind a’ zabomat eladni ott. Úgy megnyerem az igen alkalmatlan hurczolkodást. . . ”³⁰

Fő jövedelme kezdettől az új-helyi szőlőjéből volt, de gyakran kevesebb, mint amennyit remélt, várt. 1806-ban erről a következőket jegyezte fel: „. . . Temérdek csorba esett számolásomba. Meg van szedve fele a’ szőlőmnek, ’s csak 7 hordó borom van. A’ Hegyalján elverte a’ szőlőket a’ jég. 50—60 Rf. egy hordó bor még pedig előre fizetésért. . . ”³¹ Borait főleg barátainak adta el, akik rendszeres vevői voltak, de tőlük is jó árat kért. Gyakran emlegette, hogy a bor „ez idén felletti drága fog lenni. Hét-nyolc aranyat adnak előre a zsidók a szín bornak Gönczi hordájára, mely 180 iccze sepröstül. . . ”³² Arra számítván, hogy ha barátai soknak találják a kért árat más vevője is lesz. Borait mindig előre dícsérte: „A szőlő igen szép, ép és érett. Jó időben szedek (boraim jók lesznek) kapva kap majd rajta a’ Lengyel (t. i. lengyel borkereskedő).”³³ Szőlőt is, aszút is vásárolt, hasznót remélt belőle „. . . annyi bort csináltam a vett termésből és asszúból, hogy a szőlő ára kiteljék”³⁴

1807-ben szüksége lett volna nagyobb összegű pénzre, nyolc hordó borát így ajánlotta erdélyi barátainak: „csak azt kérném, hogy summás volna a vétel, mert apródonként adván el, Capitálisomat majd ki nem csinálom, pedig fizetni valóm volna. . . ”³⁵ Borait nem tudta kedve szerint értékesíteni, a pénzt össze-

rakni. Nagy gondjában más megoldást nem látott, mint a sok pénzen összegyűjtött könyveit adta el: „Égetvén, mint az eleven szén éget az adósság, noha Creditoraim nem sürgetnek, mert interesteket fizetem rendesen, most minden könyveimet, amik nélkül ellehetek eladom. . .”³⁶ A könyvtárat, melytől nehéz szívvel, de kénytelen volt megválni a pataki kollégium vásárolta meg 2000 forintért.³⁷

1810-ben úgy jutott 400 Ft-hoz, hogy egyik szőlőjét elcserélte. „Eladta Széphalmon lakos Tekintetes Kazinczy Ferenc Úr a Kis Szárhegyen lévő Szőlőjét . . . Városunkban (t. i. Sátoraljaújhelyen) lakos Dobai Imre Úrnak Két Ezer Négyszáz Rhénesforinton szokott vinculum alatt. . .”³⁸ Ugyanakkor, mivel fő jóvedelmét a borból szerezte, egy másik szőlőt vett a város távolabbi hegyén, olcsóbban. „. . . Eladta városunkban lakos Kassay Sámuel Úr a' Nagy Köves Hegyen lévő Szőlőjét Széphalmon lakos Tekintetes Kazinczi Kazinczy Ferenc Úrnak és Élete Párjának Mlgos Gróff Török Sónia Asszonynak örök áron Kétezer Nro. 2000 Rforintonkon, szokott vinculum alatt. . .”³⁹ Ez a szőlő hiányos, rossz gondozású és a várostól távolabb volt, viszont közel volt Kazinczy másik szőlőjéhez, tehát a csere előnyös volt számára és valami pénzhez is juttatta. Maga és megbízott emberei jól értették a módját, hogy hiányos, „elparlagult” szőlőt, hogy lehet és kell megjavítani. Másik szőlőjében borháza is volt, ahol a szőlőt gondosan és biztonságosan történhetett.

Nagyon érzékenyen érintette őt is (mint minden szűkölködő középbirtokost, akik a napóleoni háborúk adta gabonakonjuktúrát gazdasági és földrajzi helyzetük következtében nem tudták kihasználni) a pénz devalvációja. Kétségbeesésében így panaszkodott: „. . . A' Bankó czédulák eránt érkezett parancsolat bennün-ket földig vert . . . közel vagyunk az elsüllyedéshez. . .”⁴⁰ Már csak jó bortermésre, szerencsés, gazdag évre, érsemlyéni jószágainak gyors szaporodására gondolhat, ami megszabadítaná nagyon sok gondjától.

Az 1811. évi bortermése bővebb volt az előzőeknél, évi terméséről így számíttatott:

„Termett 1811-ben a Köveshegyen 5 1/2 hordó szín borom
6 putton aszúm

A 6 putton aszúra kell egy hordó szín bor

1 putton aszú 150 F.

1 hordó bor 300 F. Tehát

6 putton aszú	: 900 F.
1 hordó szín bor	: 300 F.
	1200 F.” ⁴¹

Ez év termése nemcsak bővebb, de jobb is volt a szokottnál, hiszen a törkölyre töltött csigert is jónak találta, Virág Benedeknek küldött belőle és így újságolta el a félig-bor jószágát: „. . . most ivám meg belőle egy csészével . . . s mondhatom az olly erős bor, hogy másálsnak az az fél Tokajinak nevezethetik. Az én szőlőm isteni levet ad, de abban is mutatja, hogy jó szőlő, hogy keveset terem, mint minden ami jó. Bár annyit adna, hogy adósságaimból kifeselhetnék. . .”⁴²

Már ekkor látta, hogy a bortermelés önmagában nem hoz elég jóvedelmet, ezért próbálta a gazdálkodásnak más módjait is. Csikókat akart szerezni, de pénze nem volt hozzá, ezért bort ajánlott cserében „. . . az Erdélyi sok ménest

tartó Urak közül . . . nekem egy hordó Tokajiért, melyet ez idén nyolcvanra becsülhetni, néznél ki egy szép csödör csikót, mintegy négy vagy öt esztendőst. Csak azt mondanám a választás regulájául, hogy feje 's nyaka szembetűnő legyen, egyéb részei pedig ne elrútitója a' fejnek 's nyaknak. A' bor nem lesz rossz, egy hordó színbor egy hordó aszúra van töltve. . . ."43 Kisállattenyésztéssel is próbálkozott, Érsemlyénben pulykákat neveltetett, de ezzel sem érte el a várt eredményt. Anyja haláláig nem kapta meg anyai örökségét, sőt irányítását, szigorú utasításait is kénytelen volt néha eltűrni.

Az „önálló” gazda. 1813-ban anyja meghalt, a testvérek osztozkodtak az örökségen. „Az osztály engemet meghagyott Széphalmon és Regmeczen, s az Anyámnak Petneházi, 's az Atyámnak Kis-Tárkányi portiojokat 's az Újhelyi szabad legjobb hegyen fekvő szőlőt adta birtokomba. Ez a' szőlő előttem igen kedves, mert 1670 óta mindég Kazinczy birtok volt, 's olly bort terem, mint Mád Tállya és Tarczal. A' leggonoszabb állapotban tartotta az öcsém, de három esztendő alatt megmutatom mi lesz. Szüleim 7 vármegyében bírtak (t. i. voltak birtokosok), de hét testvér egyenlő részt veve ezekben, így gazdag nem vagyok. Arra nincs is szükség. Legalább megszűnt nyomorúságom. Csak ifjabb volnék, 's adósságom ne volna!"44 A későn jött örökséggel nem sok újat kezdhetett, de nagyobbak lettek reményei, merészebbek tervei.

A szántóföldek közül a petneházi birtoka volt a legnagyobb, ez biztosította évi kenyerét. Petneházán Szücs Dániel személyében jó intézőre is talált, aki már az örökösödés évében, Kazinczy személyes megjelenése nélkül mindent elintézt, melyről így számolt be: „. . . A Földeket, amelyek Tavasz alá valók voltak mind ki-osztottam. A homok egészen elmaradt dinnye sem lesz benne . . . a ki-osztott Föld ötvenhét vagy hatvan köblös . . ."45 Az intézőjével nagyon elégedett, mégis úgy gondolta, hogy az első aratáskor személyesen meg kell jelennie birtokán, úgy illik, hogy a jobbágy ismerje meg földesurát. „Ez lesz első aratásom (itt) . . . a' keresztéken 's nem a' földeken fogunk osztozkodni. Jelenlétem tágíthatatlanul megkívántatik."46

Úgy gondolta, hogy első évi jövedelme elég lesz arra, hogy széphalomi házát befejezze „. . . czifrán kezdett házam a' halom ormán vakolatlanul áll még, 's még pusztaság van körülötte. . ."47 Széphalmot akarta gazdálkodási központjává tenni, mivel itt lakott, itt, Regmeczen, Sátoraljaújhelyben is voltak birtokrészei, szőlői. Azt tervezte, hogy Bihar megyei részirtokait sikerül elcserélnie, addig pedig távolról irányította szépen gyarapodó érsemlyéni állattenyésztését. Semlyéni számadójától így tudakozódott az állatállományról: „. . . hány daraból állanak semlyéni marháim . . . mennyire szaporodtak, nem hullott e el belőlük . . . van e ára a szarvasmarhának. . ."48

Az 1813. évi termése Petneházán jó volt, az aratás és nyomtatás eredményéről intézője így számolt be: „A Termést a magam és a két Taksás szekerein behordattam. Az arató részen kívül nyolczvan nyolcz kereszt lett. Tsak hamar nyomtatót is fogadtunk, de mint a' több Petneháziak tsak kilencedén. A szem ismét igen kevés tsak 38 köből lett. A gabona különben szép és tiszta, konkoly nélkül van. . . Két veremben van, egyikben 19, másikban pedig 17 köből, mert két köből amit az aratók és nyomtatók kenyérnek és tésztás ételnek megettek kivevődött. . ." Az intéző ebben a levelében tudósított az aratás és nyomtatás

költségeiről is: „6 véka gabonaliszt 2 véka búzaliszt, fél-fél véka kása és paszuly, öt icce só, hat font szalonna, 12 font hús, másfél meszely vaj, és kétszeri áldomásra 48 krajczár kellett”. A széna betakarításról is írt: „... a széna is be van hordva, egy kis kazal, melly tíz, és egy boglya, melyben hat szekérral van...”⁴⁹ Az őszi betakarítás után az intéző beszédte a földesúrnak járó részt, mert így látta biztonságban: „A Tengerit már fel takarták, s ide s tova a dézmát be kell szedni. Sokára nem hagyhatja az ember, mert a szegény ember könnyen hozzá nyúl ami kezénél van, ha a másé is. ... ötven köbólnél több lesz a Tengeri ... Újj esztendő körül szükséges lessz beszédni.”⁵⁰ A tengerit tavaszkor, morzsoltan szedték be, Kazinczy a hóolvadás után, mikor már járhatóak a földutak akkor küldött értük szekeret. A szekereket megrakva a szükséges és kért terményekkel az intéző a következő levél kísérettel indította Széphalomra: „... a szekér viszen kilentz köből és két véka Tengerit, két köből és két véka Tengeriért az adósok által cserébe adott gabonát. A vermet öt hat köből gabonáért felbontani nem akartuk ... a Tengeriről és gabonáról azt méltóztassék megjegyezni, hogy az a Helység vasas vékájával van kiosztva. ... Kendermagot nem küldhetek ... tengeriért adnának tserébe két vékát egy köbőlért, ezt pedig sokallyuk ... 77 forintot is mellékelek, mellyből 37 f. széna ára, a többi Regales jövedelem...”⁵¹

Az 1814. évi termése kevesebb lett az előző évinél „...fél termésnél többnek nem igen lehet mondani, s nem is fizetett a kereszt úgy, mint vártuk. ... az őszi termés lett 40 köből és két véka, egy szuszékért kiment ebből 2 köből (az intéző kérte Kazinczyt) minél előbb méltóztatna érte küldeni, az út jó lévén...”⁵² Az intéző szorgalmával, becsületességével elégedett volt, de Petneháza messze volt Széphalomhoz, a tavaszi, őszi sáros utakon nehéz és körülményes a termést átszállíttatni, ezért Kazinczy úgy gondolta, hogy nagyobb összegért árendába adná ezt a birtokát. „A gazdálkodásnak ezen módjára rá unván a Tekintetes Úr, Árendába kívánja adni ide való jószágát. ... én a Tekintetes Úrral tractálni kívánok, alázatosan kérem méltóztasson tudósítani, millyen forma summáról gondolkodik a Tekintetes Úr, mely az Árenda Capitalja lenne, és hány esztendőre kívánná adni, mert nagyobbka summát kevés időre nehéz volna letenni ...”⁵³ Nem kapta meg a remélt árenda összeget, ezért továbbra is Szűcs intézőre bízta ennek a birtokrésznek minden gondját.

Széphalmon maga vezette a gazdaságot, nagyobb építkezésbe fogott „...ez idén (1814-ben) hat épületet építettem. Konyhát, csúrt, conventionálista házakat, pályinkaházat, ólakat...”⁵⁴ Ezek kevesebbe kerültek, míg a nagyobb építkezésbe, házának földmészeréjébe nem mert belekezdeni, nem lett volna elég pénze rá. „Házam vakolatlan és még úgy marad jó ideig ... új rendbe akarom venni. Levettetem kettős fedelét is, hogy gyékénnyel fedettessem be, melly tartósabb és legbátorságosabb fedél a tűz ellen. Nálunk ismeretlen dolog a cseréppel fedés, a zszindely pedig még ha fenyő is, nem érdemli, hogy vele fedjek, íme már ez is romlik pedig csak 1791 olta áll...”⁵⁵

Ebben az évben rossz bortermése volt „Szőlőm száz hordó bort teremhetne nagyságára nézve, s négy hordót ada, a májusi fagy miatt.”⁵⁶ Ezt a csapást egy másik követte: „Újhelyi pinczemet feltörték, 1811-diki igen zsírosan csinált Tokaji boraimat elprédálták, némelly hordóimat bevágták...”⁵⁷

A következő év sem hozott megoldást. „Ez idei aratásom magamnak sem

lesz elég, s mint tavaly az idén is négy hordó borra számíthatok. . . . Sertéseimet júliusban eladtam, s még mindig van fizetni valóm Bécsben. . . .”⁵⁸ Petneháza adott most is a legtöbbet, ahonnan 65 köből gabonát kapott, de a tengeri a rossz időjárás miatt csak 30 köből lett.⁵⁹ Dohányt is termeltetett, de ehhez sem volt szerencséje, mert elverte a jég. A petneházi bevételekről így tudósította intézője: „A széna még meg van, de azt tartom el kél, mert itt nagy szűki van . . . hét kazal és három kis boglya van. Ölit hatvan forintra határoztam. A Regálékból a múlt Szt. Mihály napival 99 Frt 24 krajczár jött be, kiment subsidiumba és a kerülőnek 27 Frt és 14 krajczár. . . a megmaradt résznek felét 36 Frt 5 krajczárt viszi a Tekintetes Úr embere. . . .”⁶⁰

Bajait tetézte, hogy 1816-ban tűz égette portáját: „. . . mártz. 29. délben 11 órakor tűz támadta nálam, s fél óra alatt fedél nélkül volt konyhám. Az volt bajom, hogy tapasztos kéményemben valamely repedéskébe vevé magát a tűz. Hogy így ne járjak többé köből építem kéményemet. . . .”⁶¹ Áprilisban megkapta a petneházi szénáinak árát 244 Ft-ot, de több jót nem várhatott „. . . az étellel nagy baj van, mert hogy idejében el nem vivődött a vermek feláztak. . . . Most ismét Fatum alatt van Petneháza. A Földbe levő Őszi vetés alig ha az elvetett magot vissza adja, a Tavasz alá való Földeknek nagy része is víz alatt fekszik. . . .”⁶²

Ismét árendába szerette volna adni ezt a birtokrészét, de senkinek sem kellett: „A Tekintetes Úr kívánságát a Jóság árendába való adásáról mind Urakkal és Nemesekkel mind Zsidókkal, mind ide való, mind Beregh Vármegyei szegény emberekkel közlöttem, de olly móddal senki sem veszi ki. . . .”⁶³ Nem csoda hát, ha ilyen panaszos lett a hangja: „. . . Elöttem be van zárva minden útja a keresésnek amivel gyermekeimet boldogíthatnám . . . kölcsönt nem kapok, hogy speculáljak. . . .”⁶⁴ Hitelezői sürgetésére így válaszolt „A Császár a papiros pénzt fogyasztja, az Isten pedig arra szorított, hogy magamnak és cselédeimnek kenyeret pénzen vegyem. . . (a tartozást) . . . lehetetlen vala kicsinálnom.”⁶⁵

A szüret ismét gyenge volt, mint 1811 óta mindegyik „egész termésemet 2000 Ft-on adtam el, azon felül amit asztalom miatt tartottam meg. . . .”⁶⁶ 1818-ban „május 9 és 10 között szőlőimet elverte a jég, úgy hogy szüretem nem lesz. . . . Ezen csapásomat egy más követte, minden lovaim taknyot kaptak. Brüsszöt (ez volt kedvenc lova) 72 forinton adtam el, ezen hibája miatt, négy másik lovam 170 forinton vevék meg. . . . Október 27-dikén belépek a 60-dik esztendőmbe s házi dolgaimra nézve ott állok, ahol 22 esztendő koromban kellett volna állanom. . . .”⁶⁷ Csapást csapás követ, az 1819. évi szüret is „igen rossz volt. Egy szőlőm harmadfél hordót adott, egy másik 9 hordót, egy harmadik felet. . . .”⁶⁸ Ez évben ismét tűzkára volt: „Fejem felett 8 helyen ége a zsindegy, de házam, csűröm, istállóim megmaradtak. Két oconom épületem van oda, így 2000 Ftal vagyok szegényebb. . . .”⁶⁹

1820-ban lehetősége jött a meggazdagodásra, bérbe vehette volna Nedeczky Imre nagymihályi birtokát: „300 köbölnyi szántó földdel 3 mezőre osztva, s igen jól művelve. . . nyolcz egész telkes gazdával, két erdővel, tizenhat zsellérral, s egy köépuletekkel teljesen megrakott udvarházzal . . . 65 szekér szénát termő réttel. . . .”⁷⁰ Ára 50 000 Ft lenne, de ebből csak 10 000 Ft-ot kellene előlegként lefizetni. Mindenkitől próbált pénzt kölcsönkérni, hogy ne engedje el ezt az

egyetlen lehetőséget „...ha pénzt kaphatnék kölcsön, amit esztendők olta mindig keresek, úgy tudnám vinni dolgaimat, hogy még most is kivergődhessenek minden bajaimból, sőt meggazdagodhassak. Gyermekeim elmondhatnák, hogy atyjok nekik mégis szerze valamit. S hogy ezt mondhassák inkább áhítom, mint azt, hogy némelyek pengessék nevemet...”⁷¹ Terve nem sikerült „...szerencsétlenségem... , hogy pénzt nem kaptam kölcsön, s a nélkül, hogy az ember vessen, nem arathat...”⁷²

Hitelezői egyre sürgették, már nemcsak a kamat, de a tőke megfizetésére is. Nem csoda, hiszen a Nagy Andrásról 1806-ban kért 1000 Ft-ot, amire évi 60 Ft kamatot fizetett még 1821-ben sem adta meg, ezért volt ilyen türelmetlen a hitelező hangja: „Ez előtt néhány évvel már kértelek ... de csak az haszontalan biztatás mellett maradt az dolog ... a' pénzt ezer és a' legjobb helyekre ki adhatja most az ember és nagy hasznát veheti ha kéznél van is, nem csak attyafiságos barátságatlanság, hanem a' Creditorok ellen olyan Injuria, hogy a' pénz kiadásától egészen el idegenedjenek.”⁷³

Zemplén megye vezetői is tudomást szereztek anyagi gondjairól, másrészt nagy tudását így akarták kamatoztatni, hogy megbízták a megye levéltárának rendezésével, amiért „szokott diurnumot” kapott.⁷⁴ Erre a napi néhány krajcárnyi bérré nagy szüksége is volt, mert ahogy ekkor írta: „...képzeltetetlenül szegényen élek, asztalom kevésbe kerül, rosszul öltözöm, nem megyek emberek közzé, semmi könyvet nem veszek, még a posta örömeitől is csaknem egészen megfosztám magamat. És mégis adósságot csinálok...”⁷⁵

Új terve, hogy néhány ismerőse tanácsára, és kevés tőkével rendelkező nagybirtokos sikeres próbálkozását utánozva intenzívebb állattenyésztésbe kezd. Egy nagyobb nyáját akart megvásárolni, melyről így tudósította barátját Dessewffy Józsefet, és egyben tanácsát is kérte: „...egy valakinek 260 darabból álló birkáji vagynak s Contractusra akarja eladni. A nyáj 174 öregből, s öszves-séggel 260 darabból áll, azt mondják, hogy benne néhány darab 200 Ft-os kos vagyon.”⁷⁶ Ezt nem sikerült megszereznie, nem volt rá pénze, de nem mondott le tervéről. Hallotta, hogy a szomszéd birtokosok közül többen a Dunántúlról hozattak birkákat, mert ott olcsóbban lehet szerezni, ezért így írt barátjának Pápay Sámuelnek: „Méltóztassál ... tudósítani, kinél kaphatnék én ott (t. i. a Dunántúlon) igazán szép fajú 200 anyajuhot, és remélhetném é, hogy még olcsóbban, mint 14 Ft ... 16 Frtjával itt is kaphatok a Brudern fajtákból, de 200 darabon szeretnék valamit nyerni. Kérlek tudósíts mi volna az anyajuhok ára, mi a kosoké? Csak dögleni való ne legyen, amit adni akarnak. Talán a toklyó (így hívják itt azt, ami tavasszal két esztendő lesz és már elleni fog) olcsóbb, mint a nem öreg anya, s így jó lesz, ha az ilyennek is tudatod árát.”⁷⁷ Mivel ez sem sikerült, ezért úgy szeretné állományát gazdagítani, mint ahogy Dessewffy József ajánlotta, t. i., hogy fogadjon felező juhászt, melynek lényegét így magyarázta meg: „A Juhász egy nyáját hajt a birtokoshoz, ez őtet is nyáját is kitartja, s a haszonnal esztendőnként, a nyájjal a harmadik esztendő végén felezve osztzkodnak. Akkor a nyáj fele a Juhászé, fele a Földes Úré.”⁷⁸ Ez nagyon megtetszett Kazinczynak, s sürögősen érdeklődött, hogy barátja „mit fizet az ilyen Juhásznak conventioként, mi kötelességei vannak a nyáj eránt ... s te nekem

ollyat szerezhethné? — kérdezte.⁷⁹ Ez a terve is, mint sok más a pénz hiánya miatt nem valósulhatott meg.

Gazdálkodási elve, hogy a jó gazdának mindennel próbálkozni kell szőlő és borgazdálkodással, szántóföldi növények termesztésével, és mindenfajta hasznot hozó állattenyésztéssel. „Elveszett ember az, aki csak egy nemét tartja a marhának, kell tehén is, bivaly, disznó, s kivált legelőn hizó tehenek, ökrök kellene és fiatal tulkok. A ménes örömet ad, de pénzt nem. A szemes gazda azt tekinti leginkább, mit szeret a föld és mi szereti a földet. Ha pénzem volna én ezt tenném...”⁸⁰

A hetven éve felé járó Kazinczy Ferenc beletörődött szegénységébe. „Szegényen élni nékem nem kín, az a kín mikor gyakran egészen elakadok.”⁸¹ „Aratás után kénytelen vagyok eladni életemet s már januárban piacról élek, s mivel se gabonám, se pénzem sem semmim nincs, sokszor koplalok...”⁸² Még utolsó éveiben is kárai voltak, lovai megdöglöttek, sertéseit ellopták.⁸³ Felesége örökségét soha nem sikerült megkapnia, mert sógorának 12 000 Ft-ot kellett volna fizetni, amit nem tudott előteremteni.

Ha körülményei nem gátolták volna, nem lettek volna megélhetési gondjai, még gazdagabb lenne irodalmi életműve. A bajok leküzdésében, elképzeléseiben, barátainak adott gazdálkodási tanácsaiban igazi gazda szólt. Ha nagybirtokosnak születik, mint Széchenyi István vagy Festetich György, hasonló gazdasági újtító válhatott volna belőle is, olyan, amilyennek maga mutatta be a gazdaeszményképet, aki:

„...szántasz és vetsz, kazlakat állítasz,
Ugart törsz, árkot nyitsz, mocsárt, s tót szárítasz,
Nemesíted almád, sajtolod szőlődet,
Ménés, gulyák, nyájak lepik el meződet:
S azért örülsz e nagy birtok nagy hasznának,
Hogy a sokból sokat adhass a hazának.”⁸⁴

JEGYZETEK

1. Kazinczy Ferenc levelezése (szerk. Váczy J.—Harsányi—Berlász—Fülöp) Bp., 1890—1927 és 1960. VI. 56.;
2. Kaz. lev. XII. 232.
3. Kaz. lev. XIV. 449.
4. Kaz. lev. XII. 232.
5. Kaz. lev. XII. 232.
6. Kaz. lev. XVII. 543.
7. Zemplén megye levéltára Sátoraljaújhely. Acta Criminalia. Fasc. 372. No.: 63.
8. Kazinczy Művei. Pályám emlékezete. Bp., 1903. 179.
9. Kaz. lev. X. 384.
10. Kaz. lev. VI. 227.
11. Kaz. lev. IV. 104.
12. Kaz. lev. XII. 137.
13. Kaz. lev. V. 361.
14. Kaz. lev. XVIII. 322.
15. Kaz. lev. XIX. 30.
16. Zemplén megye levéltára. Közgyűlési iratok. Loc. 192. No.: 54.
17. Kaz. lev. XIX. 25.

18. Kazinczy: Pályám emlékezete. 179.
19. Kazinczy: Pályám emlékezete. 179.
20. Váczy János: Kazinczy és kora. Bp., 1913. I. 413.
21. Kaz. lev. XII. 142.
22. Kaz. lev. II. 402.
23. Kaz. lev. II. 401.
24. Kaz. lev. II. 401.
25. Kaz. lev. XXII. 91.
26. Kaz. lev. XXII. 61.
27. Kaz. lev. XXII. 91.
28. Kaz. lev. V. 203.
29. Kaz. lev. VI. 56.
30. Kaz. lev. IV. 108.
31. Kaz. lev. IV. 373.
32. Kaz. lev. IV. 373.
33. Kaz. lev. IV. 374.
34. Kaz. lev. IV. 393.
35. Kaz. lev. V. 249.
36. Kaz. lev. VI. 56.
37. *Barcza József*: Kazinczy Ferenc könyvtára Sárospatakon. Magyar Könyvszemle. LXXVIII. 1. sz. 204.
38. Zemplén megye levéltárában Sátoraljaújhely Városkönyve. 1810. június 8. bejegyzés.
39. Sátoraljaújhely Városkönyve. 1810. június 8.
40. Kaz. lev. VIII. 400.
41. Kaz. lev. IX. 103.
42. Kaz. lev. IX. 103.
43. Kaz. lev. IV. 472.
44. Kaz. lev. X. 339.
45. Kaz. lev. X. 381.
46. Kaz. lev. X. 382.
47. Kaz. lev. X. 384.
48. Kaz. lev. X. 420.
49. Kaz. lev. XI. 60—61.
50. Kaz. lev. XI. 132.
51. Kaz. lev. XI. 261.
52. Kaz. lev. XII. 111.
53. Kaz. lev. XII. 111.
54. Kaz. lev. XII. 144.
55. Kaz. lev. XII. 145.
56. Kaz. lev. XII. 146.
57. Kaz. lev. XII. 147.
58. Kaz. lev. XIII. 126.
59. Kaz. lev. XIII. 161. 219.
60. Kaz. lev. XIII. 367.
61. Kaz. lev. XIV. 106.
62. Kaz. lev. XIV. 141.
63. Kaz. lev. XIV. 141.
64. Kaz. lev. XIV. 449.
65. Kaz. lev. XV. 274.
66. Kaz. lev. XV. 449.
67. Kaz. lev. XVI. 42. 195.
68. Kaz. lev. XIV. 523.
69. Kaz. lev. XVI. 523.
70. Kaz. lev. XVII. 314. 326—327.
71. Kaz. lev. XVII. 460.
72. Kaz. lev. XVII. 460.
73. Kaz. lev. XXII. 368.
74. *Högye István*: Kazinczy Ferenc Zemplén vármegye szolgálatában. Borsodi Szemle, XI. 4. sz. 62.

75. Kaz. lev. XVII. 460.
76. Kaz. lev. XVII. 541.
77. Kaz. lev. XVIII. 161.
78. Kaz. lev. XVIII. 161.
79. Kaz. lev. XVIII. 162.
80. Kaz. lev. XVII. 545.
81. Kaz. lev. XXI. 219.
82. Kaz. lev. XVIII. 322.
83. Kaz. lev. XXI. 376.
84. *Kazinczy Ferencz*: Eredeti poétai munkái. Buda, 1836. I. 222. Részlet: Gr. Festetich Györgyhöz című versből.

KAZINCZY FERENC ALS LANDWIRT (Auszug)

Die Studie bringt Angaben über eine bisher nicht untersuchte Tätigkeit des Dichters, Literaten und Spracherneuerers Kazinczy Ferenc. Aus Kazinczys Aufzeichnungen können wir seinen Lebensweg verfolgen, der die allgemeine Wirtschaftsart widerspiegelt, die für die damaligen Verhältnisse der mittleren Grundbesitzer charakteristisch war.

Kazinczys Haupteinkommen brachten ihm seine Weinberge im Tokajer Weingebiet, aber er probierte auch den Ackerbau und die einträglichere Tierhaltung. Seine Pläne, seine guten Vorstellungen konnte er aus Geldmangel nicht verwirklichen.

Die aufgeführten Angaben beweisen, dass er das Verhältnis Lehnsbauer — Gutsherr patriarchalisch beurteilte, im Gegensatz zu den grossen Wirtschaftreformern der Zeit, Széchenyi István und Wesselényi Miklós. Die vorteilhafte Wirtschaftslage zu Beginn des 19. Jahrhunderts, die Konjunktur nach den napoleonischen Kriegen, konnte er nicht ausnutzen. Absatzschwierigkeiten, Naturkatastrophen erschwerten das Aufblühen seiner Wirtschaft, die auf dem Weinbau basierte.

Ohne Kredit konnte er nur auf traditionelle Art wirtschaften, womit er seiner grossen Familie ein sehr bescheidenes Leben, für seine literarischen Arbeiten die finanzielle Grundlage sichern konnte. Zeit seines Lebens war Kazinczy stolz darauf, dass er Landwirt war. Mit Begeisterung schreibt er über die sich erneuernde Natur, über eine vielversprechende gute Ernte, über seine Lieblingstiere und über die Blumen.

ISTVÁN HÖGYE

JELZETT MISKOLCI FAZEKASMUNKÁK

BODÓ SÁNDOR

A történeti Magyarország fazekasközpontjainak sajátosságairól viszonylag széles ismeretekkel rendelkezünk.¹ E fazekasközpontok közül azonban kitűnnek ismeretlenségükkel, fel nem dolgozottságukkal pl. Buda, Debrecen vagy Miskolc. Miskolcra a legutóbbi időkig alig tudtunk valamit,² a központ 20. századi továbbélésének emlékeiről pedig csupán apróbb hírlapi közlések jelentek meg.³ Néhány év óta — számbavéve a miskolci fazekasság régi, s újabban fellelt emlékeit — lassan kialakul a miskolci fazekasságról alkotható kép. A produktumok jellegzetességeit leghitelesebben a mesterremekek és a készítés körülményeire vonatkozó jelzésekkel ellátott darabok őrizték meg. Ezúttal így azokat a jelzett edényeket, elsősorban mesterremekeket vesszük sorra, amelyek kétségtelenül Miskolchoz kötődnek.

A fazekasok, de általában a kézműves iparok hiteles „remekműveire”, nem nagyon figyelt mindeddig a kutatás.⁴ *Kresz M.* a fazekasok remekeivel kapcsolatban úgy véli, hogy a darabok gyakran a szokásos edényformát követik, de rendkívül nagy méretben. Idézi az 1574-es kassai kiváltságleveléül artikulusát, mely szerint mesterdarabokként egy „három arasz nira és négy uynira magas” fazekat, „egy sefeni korsót” és „egy köblös Abárlót avagy Raitopot” kellett csinálni, valamint „egy Igaz Mészelt, mely se nagyobb se kisebb ne légyen”.⁵ A rimaszombati fazekasok 1807-i céglevele „1 egy Vékás Fazekat, egy 20. húsz itztés butykos korsót és egy negyedrészes tálat” szabott meg remeknek.⁶ Sárospatakról azt tudjuk, hogy ott nagy tálat, s egy hatliteres laposfenekű fazekat készítettek remeknek.⁷ A 18. századi dél-dunántúli (pécsi, ozorai) céglevelekben „egy fazokat, a melynek széli és hossza egy réff lészen, és ahoz kívántató feödöt” írtak elő mesterdarabul.⁸ Mohácson a remeklő korsóslegénynek egy „röf hosszú” és annak megfelelő átmérőjű korsó vagy fazék „felhúzásával”, s az agyag előkészítésével, Sellyén „egy 40 Itzés fazek fődővel egy Réfes lábossal és egy nagy Boros Korsóval” kellett mesterségbeli tudását igazolni.⁹ Marosvásárhelyen 1612-ben úgy szabta meg a céhszabályzat, hogy a legénynek „egy örök (örög) két vedres fazakat, egy két vedres boros korsót, egy örök tálat, az kiben ötven font leves hús levestől ki tsinálhassanak és ugyan azon hús levestől meg abálhassák, olyan abállót egyet és egy tisztességes szeges kályhát” kell remekműként készítenie.¹⁰ *Kresz M.* tanulságként vonja le, hogy „ellentétben a közhittel, a remekmű nem valamilyen erősen díszített különleges darab, hanem a legközönségesebb edény, de igen nagy méretben”.¹¹

A miskolci fazekasok remeklési szokásairól a céh feljegyzéseiből tudunk. Az 1767-ben kelt artikulusok közül az 5. megszabja a mesterréválás rendjét: „Ha valamely Mester Legény Mesteré lenni kívánkoznék, elsőbenis a véget a Czéh Mesternek jelentvén magát jelentő pénzül Czéhnek Ládájába egy forintot fog letenni, azután a Czéhnek Artikulussai minden Taxa nélkül olvastassanak el előtte, e meg lévén a Földes Uraságát minden illendőséggel meg keresse, hogy a helység lakosai közé be vétessék, a holot ez iránt bizonyossá tétetvén, hogy ki tanult Mesterségének próbáját meg tegye, a Czéh által adassék neki a Czéhnek Mesterségéhez tartozandó Remeknek el készítesse, melly ugyan kölcséses, és terhes ne legyen, hanem hogy pénzre könnyen lehessen fordítani,¹² el készülvén pedig a Remek azt a Czéhbeli Mesterek Commissariusnak jelen létében vizsgállyák meg, és ha valamely hejányosságot találnak, az ollyast egy, két, három, legfellyebb négy forintal meg válthattya, ha pedig el készítésében nagy hejányosságok találatnának, vagy más remeket készítsen el, vagy ha a Mesterek úgy ítélni fogják a mesterséget tovább tanullya, de büntetése a miat ne legyen, sőt ha Mesterbeli Taxara valamit már előre fizetet vólna, az is vissza adattassék neki: a ki pedig a Remeket helylesen el készíti, az Czéh által úgy mint Iffíu Mester rendeltetni, és az Uraságnak mint helység Lakossa elő állítatni fog; azután Czéhbeli Taxát tizenöt forintot, melynek felét mingyárt, felét pedig Eszteni folyása alatt a Czéhnek Ládájába le tenni tartozni fog; és így ezen új Mesternek a mesterséget folytatni, Mester Legényeket, és Inasokat föl fogadni, s tartani szabad lészen, egyébként pedig minden vendégeskedések, és iddogálások tiltatnak, nem is lészen szabad ezen Czéhnek az ollyan új Mestereket vagy Ebéd, vagy ital adással akármely szín alatt terhelni.”¹³

A remekmunkák elkészítésének az éven belül szabott ideje volt. 1780. július 8-án rögzítették, hogy aki céhes mesterré akar lenni, annak „nem lészen szabad” bármikor, „hanem Szent János Napkor vagy Karatsonkor Remekelni, akar Mester ember fia leszen, akar vanderlo, aban semi válogatás nem leszen”.¹⁴ A feljegyzések a remeklés helyét is meghatározzák. 1778. március 12-én úgy rendelkeznek, „hogy amely Iffíu fog remekelni, tehát a Czéh mester házánál” remekeljen,¹⁵ s ez így marad 1878-ig is.¹⁶ 1786. május 14-én azonban már kivételt tesznek: a „Remekes Személynek nem lészen szabad egyebüt sehol más M helyben remek munkáit véghez vinni, ha nem minden ki kötés nélkül az Czéh Mester úr Házánál tartozik az felyebb ki tett Remekét munkálni, ki kötvén pediglen az Mester Ember fiának egyedül tsak az Atya Házánál engedtetik meg az Remeknek végben vitele”.¹⁷ A feladatot — a remeklést — a legény a céh tagjai előtt végezte. 1778-ban „4 B. Czéh Beli mester emberek (vigyázzák a remeklést), amelyeknek tartozni fog az említet személy (a remeklő) ilendő Contentumal leni, . . . amely ideik fognak ott mulatni, ha pedig a remek el készül, Petsetlésére fognak rendeltetni 4 azon említett személyek, vizgalni és bé Petsetelni”.¹⁸ Ez lehetett a helyzet a 19. század második felében is, hiszen 1875-ben rögzítették, hogy „az Remek azonal lágyan megvizsgáltatik”.¹⁹ 1785-ben azonban még a céh „Partialis Gyűlése” alkalmával vizsgálták a legény „Mesterség beli remekét”, s ez hosszú időn át általános volt. A remek azután „az Ns. Czéh tagjaitúl helyesen meg vizgáltatot, azon benne talált hibákért” a mesterjelölt több forintnyi bírságot fizetett.²⁰ Előfordult az is, hogy a céh tagjai komoly okkal méltá-

nyosan ítelték meg a remeket. 1788-ban Ross István remekmunkáját vizsgálta a céh, amely „nemi nemű képen helyesnek talaltatott ki vévén két darab munkáit”. E hibáktól azonban eltekintettek, mivel a jelölt „agyak assas alkalmasagával a földnek reája való szakadasatul mint egy labaira nyomorultá tétetvén, Nyomorút alapotyán az Ns Czéh . . . irgalmasagok indulván” a tagok közé befogadták.²¹

Büntette a céh a remekléssel, a remekmunkákkal kapcsolatos tiszteletlenséget is. 1778. július 21-én a céh Stras János remekmunkáját vizsgálta, s azt „altal vévén az mehely házban az Czeh Mester Uram egyik Legénye Jarovnitzki Ignázt fel fogta egyik Darabot, úgy mint Butykos, és belé fújt, hogy mázt probalta, a másik úgy beli fújt, hogy a feneke mingyárt Ki eset, ezen tselekedetekért a B. Ns. Czéhtül büntettetek egyik Úgy mind Jarovnitzki Ignatz 51 kr., a másik pedig 1 Rfo. és 30 krik.”²²

Az elkészült vizsgadarabok — úgy tűnik — a céh tulajdonát képezték. Erre az a remekkel kapcsolatosan mindenütt előforduló megjegyzés utal, hogy a remeknek „magához való valtságáért” 4 Rf-ot fizetett a legény.²³

A céh működése idején hosszú ideig nem változott a készítendő remekdarabok előírt edényfajtája és mennyisége. Ezeket először 1769-ben határozták meg. Ekkor megjegyzik, hogy „Mivelhogy ezen N. Fazekas (két sorral feljebb: *Fazékjártó*) Czéhnek Mesterségéhez tartozandó Remekek el készítése iránt nem volt meg határozva, hány edényből és hány ittésből álló legyen a Remekek az Mester Legények, mikor Mesterré lenni kívánkozik, arravaló nézve á N. Fazékjártó Czéh egyenlő akarattal rendelték ez alább specificalando edényeket és ha hibák esnek, lesznek büntetésül 4 Rf-ig.

1. Két Mázos Butykos, egyik, egyik 20—20 ittés	Rf 1 × 20
2. Két Mázos fazekat, 30 ittés	Rf 1 × 18
3. Egy pár két fülű Nagy Serpenyút	× 52
4. Egy Singes Tálát	× 21
5. Egy Nogsirt	× 09
6. Egy Messzeles Korsót	× 01” ²⁴

A céh protokollumában azután gyakran fordul elő remekmunkák bemutatása, a hibák miatti büntetés révén. 1775-ben Bernard Mihály „egy nagy 2 főlő fazekat”, „2 nagy butykosokat”, „egy nagy Lábast”, „egy nagy Tálát, Singest”, „egy ezakara való Fazekat”, „egy Meselyes Korsót” készített.²⁵ 1776-ban Görgei Mihály áll a céhbe a következő remekmunkákkal: 2 Bugykos. . . , 2 főlő fazék. . . , 3-dik ismit 2 főlő mazos fazék. . . , 2 Lábas két-két files, 1 Singes Tál. . . , 1 meselyes Korsó. . . ”²⁶ Ugyancsak 1776-ban állt be Hosz György, de remekei mások voltak: „egy singes tálát, 2 Lábas serpenyüket 2 vizes Korsót, 10 Tisz iczés. 1 Nogsirt, 3 Nagy Fazekat, 1 meszelyes Korsót Produkált”.²⁷

Ezek után a céh protokolluma csupán 1847-ben és 1870-ben rögzíti a remekmunkák változását. 1847. március 24-én a céhgyűlés arról határozott, hogy „minden Darab meg kissebítetik és e következőképen lesznek: 1. Két fazék 25., 2. Két butkos 16 Itz., 3. Tál két szukos, 4. Két Vailing 2 szukos, 5. Leibstulba²⁸ való serbi 16. Itze, 6. Meszeles Punctum Korsó. És ezen Darabok ezután mindenkor így tsinálodani fognak.”²⁹ Az 1870. szeptember 25-én tartott közgyűlés a remekdarabok számát csökkentette, s meghatározta, „hogy

az edig Szokásban volt nagy remek darabokat végkipen meg szünteti és kisebbekre le szalítja, Úgy Mind 1^{ször} Egy Kit filú nagy Fazék 24 Itzis 2^{ször} egy butykos 16 Itzis, 3^{ször} egy Ijeli edény 20 Itzés, 4^{ször} egy mij tál 20 tzoloz, 5^{ször} egy vajling 20 tzoloz 6^{ször} pont egy meszelyes Kis Kantsó”.³⁰ 1872 után — 1875-ben — pedig még kevesebbet kívánnak. Ekkor már csupán három darabja van a remek-próbanak: „egy mély tál 20 Czolos, egy butykos 16 itzes és egy éjeli edény”.³¹

E remek hibáit tekintve kevés feljegyzés szolgál adatokkal. Az 1770-es évekből egy nagy két fülű fazék „bárdolatlan” voltát, „oldalának arcolasa” hibáját, egy labas „fenekének hibáját”, egy nagy singes tál „négy ujjnyira hibájával (kisebbségével), és vikony voltát”, a pontosan egy meszelyes korsó úrméretével: „Meselyivel és Petsétének hibás voltát” róják fel a remeklőnek.³² Ezen túl viszont csupán a hibák pénzbeli értékét jegyzik fel, s még jó, ha — mint 1776-ban — hozzáteszik, hogy a remek-edények „elkészítése elégé tisztességes Légyen, Mindazon altal, mint hogy az ember az életben semmi Dologban tökéletességre nem mehet, az edényeknek hibás voltát 2 Rfo Letételével” kell a remeklőnek megváltania.³³

A remekhibák büntetés-pénzén túl persze jelentős pénzüsszeggel kellett a céhláda vagyont gyarapítani. S ez az összeg az idők folyamán nőttön nőtt — jelezve ezzel a céh elzárkózását, a céhbe kebelezés szigorítását, egyre nehezebbé tételét.³⁴ 1773-ban a remeklő Zelinski János remekhibákért 30 krajcárt, a darabok égetetlen voltáért 2 Rf-ot, a remek megváltásaként 4 Rf-ot, s a céhbe állásért 7 Rf. 30 krajcárt fizetett.³⁵ 1868-ban azonban ennek már többszörösét fizetik a *supplikánsok*. „Az első czéh Gyölés az köszöntő beadási Czéh Gyölés határozódott 4 forintra, azon meg jegyzést hozzá téve, hogy ha a köszöntő kántor gyölés alkalmával történik, akkor csak 2 forint. Az másik Czéh Gyölés vagy a remeklés meg határozási időé 2 forint. A harmadik Czéh Gyölés vagy is az remek visgalati Czéh Gyölés 4 for. és így a három Czéh Gyölés 8 vagy 10 forint. Az Czéh Taksa rendesen 20 forint. Az Remekbeli hibák az remekhez alkalmazandók 3 forint. Hely váltság 2 forint. Remek Darabok magához váltság 2 forint. Remek darabok égetetlenségért 2 forint. Czéh szüksége fedezésére 5 forint. ...az úgy nevezett koporsó pénz szaporítására 5 forint. ... minden katolikus remekelő Ifjú fákja pénzbe tartozik fizetni 5 forintot.”³⁶ Az 1773-as beállási költség, a 13 Rf. 60 krajcár tehát többszörösére, 54 forintra nőtt 1868-ra.

*

Ezek után vegyük sorra a miskolci fazekasság jelzett darabjait. Már az előbbieken is láttuk, hogy fazekasaink jellegüket, működési „kategóriájukat” tekintve — sok más magyar fazekasközpontozhoz hasonlóan,³⁷ — *vegyes edény*tek (mázast, mázolatlant, tűzállót, nem tűzállót) készítő-égető *fazekasok* voltak. A hiteles, jelzett remekművek és edények segítségével ehelyütt a hatalmas főzőedények és a nagyméretű mázos butykosok alak- és díszítésbeli sajátosságait állapíthatjuk meg, s mutathatjuk be.

1. A tűzálló anyag lelőhelyeinek térképén Miskolc nem szerepel. Csupán

a főleg nagyipari célokra használható diósgyőri és tapolcai agyagot jelölik.³⁸ Hogy azonban a miskolci „fazekjártók” a változatos edények mellett főzőfazekakat is készítettek, azt a céhes feljegyzéseken túl két *nagyfazék* is igazolja. Ezek máz nélküliek, kiégetetten élénk vörös színűek. Közülük a nagyobb³⁹ készítési idejét a 18. század utolsó negyedére tehetjük. Űrtartalma több az előírásokban megszabott 30 itcénél; megközelítően 35 itce. Formája szerint keskenyfenekű fazék. Fala vastag, durván korongolt. Két függőleges füle, melyek közül az egyik hiányzik, az edény kihajló szájából indul ki, alul három vaskos ujjbenyomással leerősítve. A vállon és a hason egy-egy körülfutó ujjbenyomásos abroncs erősíti, s a díszek e két abroncs között vannak. Itt hat rakott gomb váltja egymást szabálytalan távolságban nyolc préselt — dúccal sajtolt három virágú — csokorral. Az edény vállára nyomott agyaggombócon a miskolci fazekas céh egyik 1768-cal jelzett pecsétjének nyomata látható,⁴⁰ alsó fele pedig teljesen dísztelen (1. kép).⁴¹

2. Harminc iccés a második nagyfazék remekmű.⁴² Hasonlóan az előzőhöz élénk vörös színű és mázatlan. Fala vékony, finoman korongolt. Két függőleges füle, melyek közül az egyik szintén hiányzik, a szájából indul, alul három ujjbenyomással leerősítve. A kihajló ajak alatt hullámvonalban fut körül az ujjbenyomásos abroncs, közeit rátétes bevagdalt kerek gombok, egyetlen helyütt pedig a céh benyomott pecsétje díszíti. Az edény hasát egyenes vonalban körbe futó vízszintes ujjbenyomásos abroncs erősíti (2. kép).⁴³

3. Eltérő formát mutat az előbbi kettőtől a harmadik — megközelítően 30 itzés — pecsételt cserépedény.⁴⁴ Ez a forma lehetett a feljegyzésekben többször előforduló *nogsir*, *Leibstulba való serbi*, azaz éjjeli edény. Agyaga élénk vörös

1. kép. Miskolci nagyfazék.
A cikk fotóit Broczkó T. készítette

2. kép. Nagyfazék

rös színű, s mázatlan. Fala vékonyra korongolt, feneke keskeny, szája széles, ajka szélesen kihajló. Függőleges két füle — ellentétben az előbbi két fazékkal — nem az edény szájából indult, hanem a vállától. Egyetlen dísz az a bevagdalt szélű agyaggomb, amelybe belenyomták a miskolci fazekas céh 1768-as pecsétjét (3. kép).⁴⁵

3. kép. „Leibstulba való serbi”

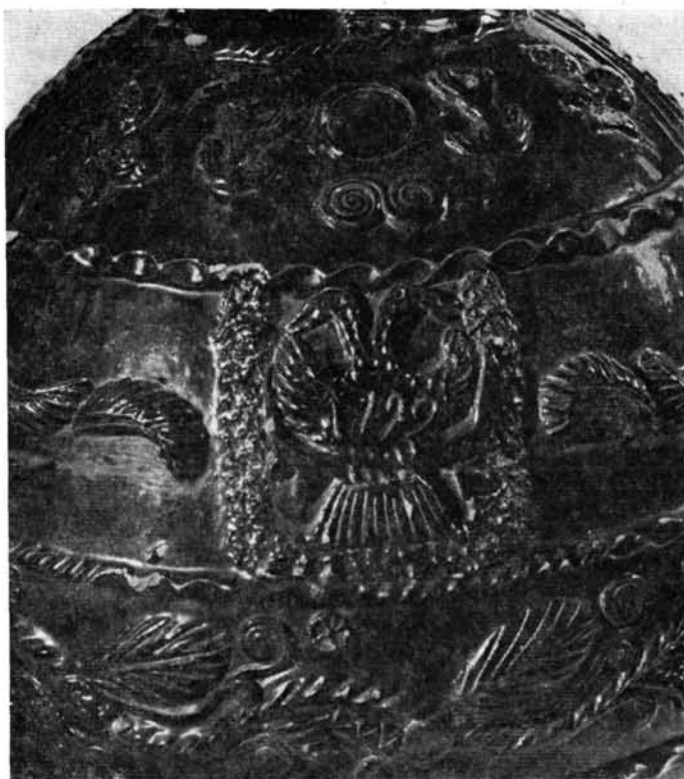
4. A miskolci fazekasok ólomházas remek-edényei közül egy 1799-es butykoskorsó a legrégebbi.⁴⁶ A jelzett évben a miskolci céh csupán egyetlen mestert vett fel, így tehát valószínű, hogy a remekdarabot Varró János mesterlegény készítette.⁴⁷ A formás butykoskorsó felületét rendkívül dúsan ékesítette a mesterlegény domborműves és mélyített díszítmenyekkel. Az edény szűk nyakú, hasas, keskenyfenekű korsó. Füle széles és lapos, s a nyakhoz egy karimával kapcsolódik. A nyakkarimát kettős spirál konzolok támasztják alá, s a fül végig hasonló kettős agyagspirállal és két abronccsal van díszítve. Az edény testét négy ujjbenyomásos és bevagdalt abronccsal öt mezőre osztotta a fazekaslegény. A felső — nyaki — mező felét egymást szakaszonként váltó függőleges és vízszintes árkolás, gerezdelés foglalja el. Az elejét pedig két egy csokorra fogott rózsá-tulipán és két ágaskodó oroszlán között — az edény remek mivoltát bizonyító — benyomott fazekas céhpecsét díszíti. A pecsét alatt a második mező szögletes keretben kétfejű sast ábrázol, ahol a kiterjesztett szárnyak evezőtollai felfelé állanak, s a sas karmaiban egy-egy kardot tart.⁴⁸ A sas plasztikus testén 1799-es évszám olvasható. E középdísz mindkét oldalán körbelevél koszorú fut, a fül eldolgozásánál egy-egy mintázott rózsá rátéttel. A legdúsabban a harmadik mezőt díszítette a remeklő mesterlegény. A hullámos vonalú, vagdalt díszű ágat levelek, spirálban végződő indák, negatív dúccal

nyomott gombok kísérik. A negyedik mező teljesen üres, míg a legalsó — ötödik — sávot függőleges árkolás tölti ki. Az edényt, s egy darabon a fenekét is zöld máz díszíti. A szabadon hagyott kis részen kitűnik a miskolci műhelyekre jellemző élénkvrös színűre égett agyag (4—5. kép).⁴⁹

5. Feltehetően ugyanebből a korszakból származik — tehát 18. század végi, 19. század eleji — a másik zöld mázú butykoskorsó.⁵⁰ A zöld máz a fenekét is elfedi, de a megsérült felületeken látható az élénkvrös agyag. Szája szűk és hosszú a nyaka. Válla és hasa széles, s a fenék felé erősen szűkül. Finoman korongolt, formás edény, függőleges füle széles nyakkarimából indul. Az edényt a remeklő legény alig díszítette. A vállon van csupán dísz: egy egye-

4. kép. Varró János butykoskorsója, 1799.

5. kép. Az 1799-ben készült butykoskorsó részlete

nes, majd egy hullámvonalas karcolt csík, alatta abroncs, melyet a legény szakaszonként bevagdálással és gyűrűs benyomással díszített. Az elejére rakott agyaggombra pedig a miskolci fazekas céh hitelesítő pecsétjét nyomták (6. kép).⁵¹

6. Az ólomházas edények újabb szín-korszakát jelzi a további két fekete butykoskorsó. A kisebbet Tuhay József mesterlegény készítette 1862-ben.⁵² A korsónak szűk, kicsi szája és nyaka van. A lapos fül a nyak karimájából indul és a szűk vállon három ujjbenyomással van eldolgozva. Hasa széles, de a nyak és a fenék felé egyenletesen szűkül. Az edény díszítése a zöld mázas remekdaraboktól gyökeresen különböző technikai eljárással készült. A fekete angobra írókával és ecsettel hordta fel a mesterlegény a díszeket, s végül szintelen mázzal vont be. A nyak és a váll határát ecsettel festett váltakozó fehér és vörös levelek övezik, majd írókás fehér felirat közli: „Tuhay József csinálta 1862”. Az edény hasát körbe írókás, hullámzó fehér színű szár s a ráfűzött széles, még gyakorlatlan ecsetkezeléssel felfestett zöld levelek, fehér és vörös rózsák uralják. Az üresen maradó felületeket pöttyözéssel töltötte ki a remeklő fazekaslegény. Ugyanitt örökítette meg a céh legénytársaságának az iratokból

6. kép. Butykoscorsó, 18. század vége

ismert előjáróit is. A fül alatt „Atyam Transzky Bej Paszmandi ör Dejkan Erdős” míg középütt „Jegyző Ruszkaÿ Károly” szerepel. A has alját két hullámos csík közötti sűrű csikozás díszíti. A butykoscorsó fülét dús fehér és vörös színű levélfüzér fedi (7–8. kép).⁵³

7. Az előzőnél sokkal nagyobb mesterségbeli tudásra utal Hegedűs György 1870-ben készült mives remekmunkája.⁵⁴ A formás, hasas butykoscorsó szűk, kicsi szájú, rövid nyakú. A lapos fül ívesen hajlik az edény oldalfalához. Vállát két ferdén bevagdalt abroncs díszíti. A fekete angobon fehér, vörös és zöld írókás és ecsetelt virágzás van. A száj peremét 3 cm hosszú váltakozó fehér

7. kép. Tuhay József butykorsója, 1862.

8. kép. Az 1862-es butykorsó részlete

9. kép. Hegedűs György butykoskorója, 1870.

és vörös függőleges sávok díszítik. A fület az edény oldalától induló középszálra kapcsolt vörös, fehér rózsák és zöld levelek borítják el. A váll abroncsait a bevagdolás után fehér sávval ecsetelte a készítő, s itt helyezte el a remekműre utaló, írókás feliratot: „Ez a butykos Készült a Fazekas Czéhnek Készítete Hegedűs György.” A butykoskorsó hasát öt külön egységet alkotó díszítmény veszi körbe.⁵⁵A fül mellett biztos kézzel festett rózsakoszorú közepén „Készült 1870” felirat, beljebb fehérrel színezett épület és fölötte formás madár rajza van. Az edény elejét rózsakoszorúval övezett magyar címer, majd „Éljen a Haza Vivát” felirat díszíti. A fül mellett újra formás rózsakoszorú található, közepén 1870-es feljegyzéssel. A pompás színezést alul széles csíkozás zárja el (9—11. kép).⁵⁵

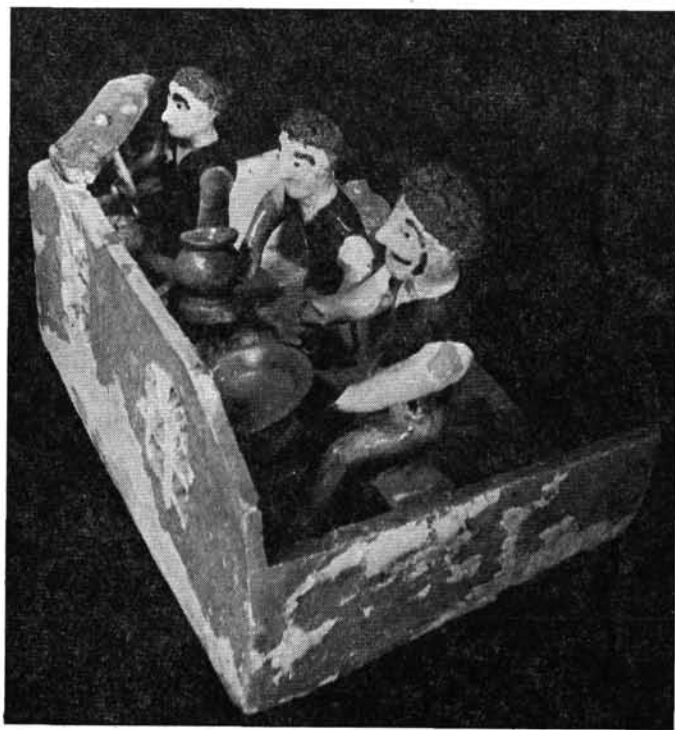
10. kép. Az 1870-es butykoskorsó részlete

11. kép. Az 1870-es butykoskorsó részlete

8. Balázs István fazekaslegényről a céh iratai között egy helyen — 1881-ben — történik említés. Ekkor tagja a legénytársaságnak.⁵⁶ Két remekmunkáját 1882-ben készítette el, de nevének bejegyzésével sem a protokollumban (a remeklés aktusának bejegyzéseinél), sem a mesterkönyvben nem találkozunk. A miskolci ipartársulat tehát nem vette fel tagjai közé, s mint más forrásból tudjuk, Szalonnára — szülőfalujába — költözött és 1912-ig ott folytatta mesteriségét. Miskolcon két remekműve maradt ránk, Szalonnán pedig több munkája, köztük dohánytartók, korsók, fazekak és tálak, mint arról *Kelemen I.* tudósít.⁵⁷

A remeklő legény egy fazekas és egy csizmadia műhely-modellt mintázott meg. A fazekas műhely csupán jelzett három fehér fal — rajta két áttört ablak — között dolgozó három emberalakot ábrázol. A kettős korongon egy mester s egy legény dolgozik. A mester ülve tálat formáz, a legény a pad mögött állva (előtte a padon nagy darab agyag) fazekat korongol. A polcon éjjeli edény szárad. A sarokban kézimalmon egy másik legény őröl festéket. Háta mögött agyagtömb, rajta agyagszelő sarló és bunkó. A kézimalom forgató pálcáját állvány tartja, amelynek felső lapján a készítő személyére vonatkozó karcolt feljegyzés szerepel: „Balázs István 1882”. A fazekasok öltözete egyformán barna nadrágból, fehér ingből és fekete mellényből áll (12. kép).⁵⁸

12. kép. Balázs István fazekas műhelymodellje, 1882.

13. kép. Balázs István csizmadia műhelymodellje, 1882.

9. Balázs István másik remekműve egy csizmadia műhelyt ábrázol. A három fehér fallal körülvett enteriőr több a műhely egyszerű bemutatásánál. A padlón csizmadiaszerszámok terülnek szét. Az ablak alatt levő asztalnál hárman csizmát talpálnak s a sarokban álló pad mellett bőrt szab egy legény (13. kép). A készítő mesterlegénynek az ábrázoláson túl arra is volt „alkotói” ereje, hogy a mester arcának szigorú, az inas arcának és testtartásának ijedt, szorongó megformálásával társadalmi mondanivalót fejezzen ki. Nem véletlen, hogy a készítő éppen e két figurát állítja élesen egymással szembe, hiszen tudjuk, hogy a szalonai legényke előbb egy miskolci csizmadianál tanulta a mesterséget, de otthagya és fazekasinas lett Bretschneider Károlynál.⁵⁹

Úgy tűnik, hogy Balázs István kedvelte az agyagból készített figurákat, utódai tulajdonában ma is van két emberfej-forma dohánytartó.⁶⁰

10. A jelzett mesterremekeken kívül három edényt tarthatunk még felirata alapján kétségtelenül miskolci produktumnak. Kívül mázatlan, belül szintelen mázzal ellátott az a butykoskorsó-töredék, amelyet 1970 táján a berzéki református templom kertjében ásás közben találtak. A tárgy Berzékre kerülésének útja tisztázatlan, hiszen felirata szerint a bükkaljai Sályon használ-

ták. „Sáj Eklezsija Tot Jánosné Tsináltata Református Eklezsija Részire, Domanszki János Fazekas Mester Misk(olcon) Tsi(nálta).”⁶¹ A ma már csupán töredékben levő butykoskorsó eredetileg 35–40 cm magas lehetett. Anyaga élénkvörösre égett agyag. Testét két vastkos, ujjbenyomásokkal díszített, körbefutó abroncs három mezőre osztja. Az edény vállán a karcolt felirat mellett egy koszorúval övezett évszám: 1842 (a készítés ideje) díszlik. A középső mezőt egy hullámvonalú, ugyancsak ujjbenyomásos abroncs osztja ketté, ahol a teret egy-egy dúccal formált és rátett rózsaszál tölti ki. Az edény alsó harmadából csupán egy levélsor töredéke maradt meg (14–15. kép).

11. A dédestapolcsányi református egyház úrasztali butykoskorsója élénkvörösre égett agyagból készült. Korára és a fazekasra a bekarcolt 1833-as évszám és az AK monogram utal. Miután 1833 körül csak egyetlen ilyen monogramú miskolci mester van, valószínű, hogy a korsó készítője Andrejkovits Kajtán.⁶² Az edény testét dúccokkal formált és rápréselt agyaglepényekkel díszítette a mester. Oldalát két körbefutó ujjbenyomásos abroncs három öve-

14. kép. Domanszki János butykoskorsója, 1842.

15. kép. Az 1842-es butykoskorsó részlete

zetre osztja, de az elejét az öveken átnyúló hatalmas virágkosár díszíti. A kosár falán egy oroszlán domborművű képe, kétoldalra osztva pedig az 1833-as évszám és egy-egy rózsza van. A hatalmas, csipkézett fülön belül egy indára épülnek fel a rózsák és egy tulipán, valamint egy szív és az indára ültetett madár. A kosarat két oldalán egy-egy négyzet alakú rátétben dúccal préselt bőségszaru, körülöttük virágok és levelek kísérik. A kerek és szűk száj alatt a rövid nyakat karimával fogja körbe a függőleges fül. Az edény vállát dúccal formált két rózsacsokor, elején négyszögű keretben oroszlán, s a préselt díszek között húzó-dó pontsor fogja körbe. Az abroncsok által formált második övben ugyancsak rátéteként szív, gránátalma, tulipán és rózsza alakok helyezkednek el. A harmadik — egyébként dísztelen — övben csupán a fület körülvevő két, ívben hajló erősítő abroncs, két gombforma rózsza, valamint a fül felerősítését takaró, rátétes tulipánmotívum van. Az alsó 10 cm-es sávot függőleges árkolás tölti ki. Az egész edényt sárgásbarna angobbal vontába a készítő mester, s csupán néhány szív és levélmotívumot festett zölddel, amelyre végül szintelen ólom-mázat égetett (16—17. kép).⁶³

16. kép. Butykoskorsó, 1833.

17. kép. Az 1833-as butykoskorsó részlete

12. Ólomházas az az 1849-ben Miskolcon készült butykoskorsó is, melynek felirata szerint „Élyen sokáig A szent Eklésia” „Vadászi István Élyen sokaig, Készült Miskolczon Július 4 negyedik 1849” „Készítete Transzky János Fazekas Mester Ember”. A korsót Parasznyán használták, s onnan is került múzeumi gyűjteménybe.⁶⁴ Készítője az a Transzky János, aki mesterségének alapjait (inasi éveit) a csehországi Kolinban tanulta, legényként 6 évig (1827—1833) ismerkedett a miskolci fazekassággal, s letelepedve itt is lett céhbéli mesterember, 1833-ban.⁶⁵ Hasas korsója durván korongolt, sárgásbarna angobját több helyen zöldesre változtatta az írókával felvitt és elfolyt zöld festék. Az edény elejét díszítő központi feliratot szív forma ujjbenyomásos abroncs veszi körbe, a másik kettőt váltakozó fekete (sötétbarna), világosbarna, zöld és fehér színű levélkoszorú kíséri. A vállon egymáshoz érő, feketére, világosbarnára, zöldre és fehérre festett agyaggombok futnak körbe. Alatta fehérre ecsetelt hullámzó abroncs, melynek közeit fekete, zöld és fehér pontokból alkotott rózsák töltik ki, fölötté pedig fehérrel pötyyözött pontsor húzódik. A rövid és ma már ónnal kipótoltt nyak alatt megismétlődik az évszám: „1849 K. . . rona”. A szöveg között valóban egy zölddel és fehérrel formált, tetején keresztel ellátott korona van. A fül karimával indul, két szélén egy-egy egyenes, közepén kigyóvonalú abronccsal. A fül csatlakozását az edény hasához

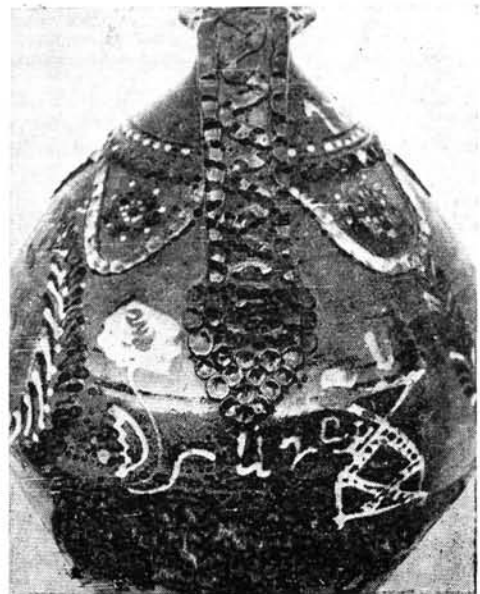
szőlőfürtforma pontok díszítik, kétoldalt fehérrel még egy rózsát és egy asztalt is festett Tránszky János, s mellé is írta: „Urasz”. Az asztalt egyébként kenyér és egy kehely foltja díszíti. A szintelen máz nem fedi az edény alsó 3—4 cm-ét és fenekét (18—19. kép).⁶⁶

*

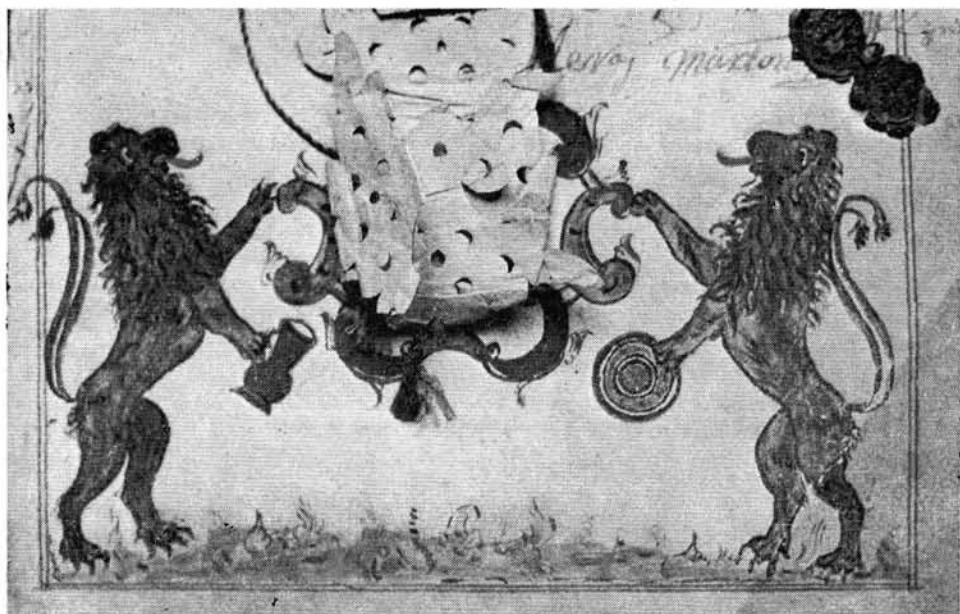
A bemutatott miskolci fazekasmunkák között találunk tehát főzőedényt (nagyfazekat), éjjeli edényt (*nogsirt*), figurális készítményeket (műhelymodelleket) és zömmel butykoskorsókat. Ezek alapján annyit állapíthatunk meg, hogy a miskolci fazekasok a 18. századtól előszeretettel alkalmazták nagyméretű öblösedényeiken a negatív dúcokkal kisajtolt és az edények falára préselt agyagdíszeket. Ezek az applikált ornamensek uralják nemcsak a máz nélküli edények csoportját, hanem a mázas butykoskorsók első — itt ismertetett — darabjait is.⁶⁷ Teljes egészében dúccal préselt díszei vannak még az 1833-as és az 1842-es korszóknak is, az írókás festés alkalmazása az 1849-es korszón jelenik meg. A későbbi darabokon az ecsetet is használták a fazekasmunkák ékesítésére. E darabok alapján természetesen nem lehet végérvényes következtetéseket levonni az edények általános díszítésmódjára vonatkozóan,

18. kép. Tránszky János butykoskorsója, 1849.

19. kép. Az 1849-es butykoskorsó részlete

20. kép Tál és bokály rajza a miskolci fazekas legénytársaság 1771-es szabályzatából

hiszen a legénytársaság 1771-es szabályzatában megfestettek egy tálat és egy bokályformát is, amelyek írókás díszítésre utalnak (20. kép).

Az edények kivétel nélkül élénkvrösrre égett agyagból készültek, melynek alapanyagát a céhíratok tanúsága szerint a Miskolc határában fekvő Nyakvágón és Tapolcán bányászták.⁶⁸ A jelzett edények közül a nagyfazekak, az éjjeli edény és az 1842-es korsó cserépszínű. A 18. század végéről származó két butykoskorsót világosbarna, az 1862-es és 1870-es butykoskorsót fekete angobbal látták el a készítők. Úgy tűnik, hogy az edények alapszíneinek főbb — divat-szerű — változásait segítenek regisztrálni a bemutatott korsók. Más kerámia-központokhoz hasonlóan a miskolci fazekasoknál is megfigyelhető a zöld, világosbarna, fekete alapszínek váltása a 18. század végétől a 19. század végéig.⁶⁹

Fazekasaink készítettek egykor tűzálló fazekakat is, ami azonban nem jelenti azt, hogy a gömöri fazekasárúnak ne lett volna vidékünk is piaca. A vásároló mesterek közötti nézeteltérések révén — ahol az áruló hely volt mindig a vita oka — tudjuk, hogy a miskolci, sajószentpéteri, szikszói és aba-újszántói vásárokon a miskolci mestereké volt a legjobb áruló hely, utánuk helyezkedhettek el a többiek, akik közül elsőség illetve a rimaszombati edényeseket.⁷⁰

A miskolci fazekasok produktumait illetően a jelzett edények jellegzetességeinek ismeretében tovább kell tehát folytatni a kutatást, amellyel a laposedények,⁷¹ fennálló öblösedények, sőt a kályhás munkák csoportjait is tisztázhatjuk.

JEGYZETEK

1. Összefoglalását adja *Kresz M.*, 1961. 141—170.
2. *Szendrei J.*, 1904. 579—585.; *Szendrei J.*, 1911. 645—647.; *Domanovszki Gy.*, 1953.; *Voit P.*, 1954.; *Détshy M.*, 1964.; *Soproni O.*, 1959a. 246.; *Soproni O.*, 1959b. 98.; *Kresz M.*, 1972.
3. *Bodgál F.*, 1959.; *Leszih A.*, 1921.
4. A fazekasokra vonatkozóan a Néprajzi Múzeum éves gyarapodását közreadó beszámolókból publikál néhányat *Kresz M.*, 1963. 138—139.; *Kresz M.*, 1970. 118—119.; Általában foglalkozik a remekkel pl. *Richter M. I.*, 1917. 248—260.; *Richter M. I.*, 1946. 64—66.; *Balassa I.*, 1969. 257—260.; *Sarosácz Gy.*, 1972. 11—12.
5. *Mihalik J.*, 1908. 152.; Vö. *Kresz M.*, 1963. 138.
6. Vö.: *Kresz M.*, 1963. 139.
7. *Román J.*, 1951. 301.; *Román J.*, 1965. 372.
8. Vö.: *Kresz M.*, 1963. 138.
9. *Sarosácz Gy.*, 1972. 11.; *Kodolányi J.*, 1957. 348.
10. *Balogh Ö.*, 1972. 314.
11. *Kresz M.*, 1963. 139.
12. Mohácson hasonlóképpen ügyelt a céhmester arra, hogy a remekmű készítése ne kerüljön sokba, használható és könnyen eladható legyen. *Sarosácz Gy.*, 1972. 11.
13. A miskolci fazekas céh artikulusai. A Herman Ottó Múzeum Helytörténeti Gyűjteménye (továbbiakban: HOM HGY.) Ltsz.: 53. 4613. 1. és 58. 1. 1. Vö.: *Szendrei J.*, 1905. 581—582.
14. A miskolci fazekas céh protokolluma. HOM HGY. Ltsz.: 58. 1. 1. (továbbiakban: *Prot.*) 66. lap.
15. *Prot.* 55. lap. A pesti üvegeseknél az alcéhmester házában remekeltek. *Dóka K.*, 1970. 78.
16. *Prot.* 199. lap.
17. *Prot.* 73. lap.
18. *Prot.* 55. lap. A pesti céheknél a remeklés a felügyező mesterek felügyelete alatt történt, Mohácson a céhmester, az atyamester, a céhbiztos és a céh néhány vezetője és mestere jelenlétében. *Dóka K.*, 1970. 78.; *Sarosácz Gy.*, 1972. 11.
19. *Prot.* 199. l.
20. *Prot.* 71. lap. Pesten a 19. század közepén a céhek a remeket az ¼ évi vagy külön a remeklő kedvéért tartott gyűlésen kellett feladni. *Dóka K.*, 1970. 76.
21. *Prot.* 76—77.
22. *Prot.* 57.
23. *Prot.* 73, s 40, 47, 49 stb. lapok.
24. A miskolci fazekas céh mesterkönyve HOM HGY. Ltsz.: 58. 1. 1. 19. lap.
25. *Prot.* 40. lap.
26. *Prot.* 47. lap.
27. *Prot.* 48. lap.
28. r'Leibstuhl=szobaárnyékszék.
29. *Prot.* 169. lap.
30. *Prot.* 189. lap.
31. *Prot.* 199. lap.
32. *Prot.* 40. lap.
33. *Prot.* 47. lap. A pesti céheknél is előfordult a remekhibák pénzzel történt megváltása, jöllehet Mária Terézia rendeletei ezt tilalmazták. *Dóka K.*, 1970. 79.
34. A pesti céhekbe való beállítás nehézségeit, a mesterek ellenállásának fortélyait a 19. század közepéről részletesen írja le *Dóka K.*, 1970. 72—92.
35. *Prot.* 31. lap.
36. *Prot.* 190. lap.
37. *Kresz M.*, 1960. 299—302.
38. *Mattyasovszky J.*—*Petrik L.* katalógusa alapján *Kresz M.*, 1960. 304.
39. HOM HGY. Ltsz.: 53. 738. 2.
40. Vö.: *Bodó S.*, 1970. 216—217. Érdekes, hogy jöllehet a céhnek két 18. századi, 1768-as és 1778-as évekkal jelölt pecsétjét ismerjük, a céh pecsétlésre egy harmadikat — talán külön a remeklésre készítettet használhattak.
41. Az edény magassága 41,5 cm, szájtátmérője: 33, fenéktátmérője: 18 cm. Egyik füle letörtött, a perem hiányos.

42. HOM HGY. Ltsz.: 53. 738. 3.
43. A nagyfazék magassága 38 cm, szájátmérője: 31 cm, fenékátmérője: 18 cm. Egyik füle letörött, a perem ki van egészítve.
44. HOM HGY. Ltsz.: 53. 738. 4.
45. Az edény magassága 33 cm, szájátmérője 37 cm, fenékátmérője 21,5 cm. Mindkét füle letörött.
46. HOM HGY. Ltsz.: 53. 738. 1.
47. HOM HGY. Ltsz.: 58. 1. 1. Mesterjegyzék, 5. lap.
48. A kardot tartó kétféjű sas ábrázolása gyakran előfordul a magyarországi 17—18. századi kályhacsempéken. *Kozák K.* 1963. 165—197.
49. Az edény magassága 49 cm, szájátmérője 6 cm, fenékátmérője 19 cm.
50. HOM HGY. Ltsz.: 53. 291. 1.
51. Az edény magassága 44 cm, szájátmérője 4 cm, fenékátmérője 16 cm.
52. HOM HGY. Ltsz.: 53. 292. 1.
53. Tuhay József 1855-ben érkezett Miskolcra a legénytársaság nyilvántartása szerint. Ekkor (1855. április 22-én) a legénytársaság szokása szerint boglár virág nevet választott magának. HOM HGY. Ltsz.: 58. 1. 1. Tuhay József a remekdarab tanúsága szerint 1862-ben mester szeretett volna lenni Miskolcon, de nevét, a felvételtől szóló bizonytságot sem a mesterkönyv, sem a protokollum nem tartalmazza. Úgy tűnik tehát, hogy az első sikertelen próbálkozás után Tuhay továbbvándorolt Miskolcra. HOM HGY. Ltsz.: 58. 1. 1.; A tárgy méretei: magassága 39 cm, szájátmérője 4,5 cm, fenékátmérője 16,5 cm.
54. HOM HGY. Ltsz.: 53. 737. 1.
55. A butykoskorsó magassága 44 cm, szájátmérője: 3,5 cm, fenékátmérője: 16 cm. A legénytársaság bejegyzése szerint: „Hegedűs György Az 1859. Év Április 30 napján társopoharazodot és választot magának Rajnunkulus virágot”. A legénytársaság nyilvántartása. HOM HGY. Ltsz.: 58. 1. 1.; Remeklésének ideje 1870. október 22. A fazekas céh protokolluma. HOM HGY. Ltsz.: 58. 1. 1. 191. lap.
56. A fazekas céh protokolluma. HOM HGY. Ltsz.: 1881-es bejegyzés.
57. *Kelemen I.*, 1974. 110—113.
58. HOM HGY. Ltsz.: 70. 16. 1. A fazekas műhely-remek mérete: hossza: 25 cm, szélessége: 17 cm, magassága: 17 cm.
59. *Kelemen I.*, 1974. 110. A tárgyakat *Gladics Gyula* ajándékozta a Herman Ottó Múzeumnak. A műhely-remek hossza: 22 cm, szélessége: 15 cm, magassága: 14 cm.
60. *Kelemen I.*, 1974. 110—111. Hasonló dohánytartókat közöl *Tiszafüredről Viski K.*, 1932. 10, 82. kép.
61. Domanszki Jánost a miskolci céh 1841-ben vette fel városi mesterei közé, s valószínűleg felnőttként, idősebb korában került Miskolcra, mert társai többször azzal vádolták, hogy nem remekelt. Prot. 158.
62. 1820-ban vette fel tagjai közé a céh Andrejkovits Kajtánt, de mivel nincs bejegyezve a legénytársaság tagjai közé és remeklésének sincs nyoma, valószínűleg más városból költözött Miskolcra. A fazekas céh mesterjegyzéke. HOM HGY. Ltsz.: 58. 1. 1.
63. A sárospataki Református Egyházi Múzeum tárgya, ltsz.: G. 1965. 16. Magassága: 41 cm, szájátmérője: 3,5 cm, fenékátmérője: 18 cm, hasátmérője: 30 cm.
64. A sárospataki Református Egyházi Múzeum tárgya, ltsz.: G. 1965. 15.
65. A fazekas legénytársaság jegyzőkönyve, a fazekas céh mesterjegyzéke. HOM HGY. Ltsz.: 58. 1. 1.
66. Magassága: 42 cm, szájátmérője: 3,5 cm, fenékátmérője: 14,5 cm, hasának átmérője: 29 cm.
67. A 18—19. századi veszprémi és Veszprém megyei céhkorsók majdnem kivétel nélkül domborműves és karcolt díszítésűek. *Nagybákay P.*, 1965. 163.
68. Prot. 68.; Vö.: *Bodgál F.*, 1959. 4.
69. A színek váltását leírja pl. Sárospatakról *Román J.*, 1955. 26.; Sárközből *J. István E.*, 1964. 99.
70. HOM HGY. 1 fazekas céh iratai. Ltsz.: 58. 1. 1.; Vö.: *Szendrei J.*, 1911. 646.
71. Egykor fontos lehetett a miskolci talátság is, hiszen a céh remekelőírásain kívül tudjuk azt is, hogy egy 1806-os kismarjai parasztporta leltárában „4 Miskolci tálak” is szerepelnek. *Varga Gy.*, 1970. 10.

IRODALOM

- Balassa I.*, 1969. Adatok az egri szabó céh történetéhez. Az egri múzeum évkönyve, VI. Eger, 1969. 249—265.
- Balogh Ö.*, 1972. A marosvásárhelyi fazekasmesterség. Ethn., LXXXIII. 313—329.
- Bodgál F.*, 1958. Beszélgetés Áfra bácsival. Észak-Magyarország, 1958. január 19.
- Bodgál F.*, 1959. Miskolci fazekasok. Észak-Magyarország, 1959. október 11.
- Bodó S.*, 1970. Borsodi, abaúji és zempléni céhpecsétek. Herman Ottó Múzeum Évkönyve, IX. Miskolc. 189—226.
- Détshy M.*, 1964. Munkások és mesterek az egri vár építkezésein (1493—1596) II. Az egri múzeum évkönyve, II. Eger 151—180.
- Dóka K.*, 1970. A pesti céhrendszer válságának kibontakozása az 1840-es években. Bp.
- Domanowsky Gy.*, 1953. A mezőcsáti kerámia. Bp.
- J. István E.*, 1964. Sárközi népi cserépedények. Népr. Ért., XLVI. 91—137.
- Kelemen I.*, 1974. Felső-borsodi fazekasmester Szalonnán. A Herman Ottó Múzeum Közleményei, 13. Miskolc, 110—113.
- Kodolányi J.*, 1957. A sellyei egyesült czéhbe lévő, és ezután czéhbe állani kívánó mesterek remekjeik kimutatásának feljegyzése. Népr. Közl., II. 1—2. szám, 347—348.
- Kozák K.*, 1963. Kétfejú sasos kályhacsempék Magyarországon. Budapest Régiségei, XX. Bp., 165—197.
- Kresz M.*, 1960. Fazekas, korsós, tálás. Ethn., LXXI. 297—379.
- Kresz M.*, 1961. Magyar népi cserépedények. Népr. Ért., XLIII. 141—170.
- Kresz M.*, 1972. A Borsod megyei fazekasság. A Herman Ottó Múzeum Közleményei, 11. Miskolc, 157—167.
- Leszli A.*, 1921. Egy vasgyári fazekas műhelyében. Miskolci Napló, 1921. 139.
- Mihalik J.*, 1908. A kassai fazekasság artikulusai 1574-ből. Múzeumi és Könyvtári Értesítő, II. 152.
- Nagybákay P.*, 1965. Veszprémi és Veszprém megyei céhkorszakok. A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei, 4. Veszprém, 1965. 139—204.
- Richter M. I.*, 1917. A remeklés. Ethn., XXVIII. 248—260.
- Richter M. I.*, 1946. Az egri mészárosremeklés. Ethn., LVII. 64—66.
- Román J.*, 1951. A sárospataki fazekasság vázlatos ismertetése. Ethn. LXII. 294—350.
- Román J.*, 1955. Sárospataki kerámia. Bp.
- Román J.*, 1965. A sárospataki fazekasság műszókincse és szerszámkészlete. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, V. Miskolc, 347—397.
- Sarosdéz Gy.*, 1972. A mohácsi kerámia és története. Pécs.
- Soproni O.*, 1959a. A régi magyar ólomházas fazekasság. Az Iparművészeti Múzeum Évkönyve. II—III. Bp., 233—247.
- Soproni O.*, 1959b. Bizánci hatások a felsőtiszai kerámiában. Népr. Ért. XLI. 75—143.
- Szendrei J.*, 1905. Miskolc város története. II. Miskolc.
- Szendrei J.*, 1911. Miskolc város története. IV. Miskolc.
- Varga Gy.*, 1970. Egy parasztporta leltára 1806-ban. Múzeumi Kurír, 2. Debrecen, 8—18.
- Viski K.*, 1932. Tiszafüred pottery. Budapest.
- Voit P.*, 1954. Későreneszánsz kályhák Miskolci Mihály műhelyéből. Művészettörténeti Értesítő, III. 118—122.

GEZEICHNETE MISKOLCER TÖPFERARBEITEN (Auszug)

Über die Merkmale der Töpfereizentralen im historischen Ungarn wissen wir verhältnismässig viel. Seit dem Mittelalter existieren in einigen Städten (z.B. Buda, Debrecen, Nagyvárad, Miskolc) solche Töpfereizentralen, von denen wir historische Angaben besitzen, das Charakteristische ihrer Arbeit hat die Forschung bisher nicht erschlossen. Hier publiziert der Verfasser einige der Miskolcer Töpferarbeiten, die durch ihre Stempel, Aufschriften nachweisbar als Miskolcer bezeichnet werden können.

Mit Hilfe von Dokumenten der Miskolcer Töpferzunft — die im Miskolcer Museum aufbewahrt werden — stellt der Verfasser fest, dass die Zunft Prüfungsstücke grossen Ausmasses als Bedingung für die Meisterprüfung der Gesellen stellte. Im 18. Jahrhundert mussten die Gesellen folgende Arbeiten zur Prüfung anfertigen: 1 riesigen Kochtopf (30 Halbe), Angster 1 Nachtopf, 1 Schale von 60 cm Breite und 1 Krug mit genau 1 Seidel Fassungsvermögen. Im 19. Jahrhundert wurden sowohl die Masse als auch die Anzahl der Prüfungsstücke reduziert.

Der Verfasser erläutert aus dem 18. Jahrhundert fünf, aus dem 19. Jahrhundert sieben gezeichnete Töpferarbeiten (Meisterarbeiten und mit Dokumenten beglaubigte Stücke).

Zwei grosse Töpfe zeigen, dass aus Ton, der in der Stadt gefunden wurde, feuerfeste Gefässe hergestellt wurden. Von den 7 Angstern hat einer nur eine innere Bleiglasur, bei zwei Krügen bildet die grüne Bleiglasur die Grundfarbe, zwei sind hellbraun und zwei weitere sind mit schwarzem Engobe und farbloser Bleiglasur geschmückt. Die Ornamente der Stücke aus dem 18. Jahrhundert und der Krüge von 1833 und 1842 wurden mit einem negativen Klischee geformt und auf die Wand der Gefässe gedruckt. Die Verzierung mit Feder und Pinsel erscheint auf dem Krug aus dem Jahre 1849.

Zwei Prüfungsstücke aus dem Jahre 1882 nehmen einen besonderen Platz ein, sie stellen eine Töpfer- und eine Schuhmacherwerkstatt dar. Sie sind bedeutende Denkmäler der Entwicklungs- und Kleidungs-geschichte beider Gewerbe.

Bei der weiteren Erforschung der Miskolcer Töpferei muss — ausgehend von den charakteristischen Merkmalen der hier erläuterten Gefässe — der Kreis ausgedehnt werden auf die Flachgefässe, auf die bauchigen Gefässe und sogar auf die anderen Gruppen der Ofensetzerarbeiten.

SÁNDOR BODÓ

KÉZIRATOS GYÓGYÍTÓ KÖNYV A 18. SZÁZAD VÉGÉRŐL

FÜGEDI MÁRTA

Az orvoslás gyakorlata az elmúlt évszázadok folyamán rendkívül összetett volt. Egységes gyógyító intézményrendszer híján, számos gazdasági és társadalmi tényező hatásának eredményeképpen a betegségek gyógyításának, az egészség védelmének nem volt egységes gyakorlata. Bár a 17. századtól már jelentős számú képzett orvos működik hazánkban is, az orvoshiány, a rossz közlekedési lehetőségek és egyéb körülmények miatt az elmúlt évszázadokban a gyakorló orvosoknak sokféle laikus konkurrensük akadt. Nagyszámú, legtöbbször alig képzett vándororvos járta az országot, akik általában egy-egy betegség specialistái voltak. Legtöbbször a sebészethez, sérvmetszéshez, szemoperáláshoz és a foghúzáshoz értettek, s főleg a nagyobb gyülekezetek, elsősorban vásárok alkalmával tűntek fel. Jelentős szerepükre utal az a tény is, hogy Mária Terézia a közegészségügy szabályozására vonatkozó tervezetben jövedelmük korlátozására megszabja taxájukat.¹

A gyógymódok, gyógyszerek terjesztésében nagy szerepe volt a vándorfüveseknek és gyógyszerárúsoknak. A Turóc megyei vándortótok, a Felvidék híres olejkárjai gyógyító balzsamaikkal, kenőcseikkel és füveikkel egész Európát bejárták. 1786 előtt évenként mintegy 3000 *olajos tóti* árasztotta el Európát.² Specialitásaik a balzsamok, illóolajok voltak, híres árujuk a *kárpáti balzsam*, amely Nyugat-Európában már *magyar balzsam* (az angoloknál pl. Hungarian balsam) néven vált ismertté. A korabeli törvényhatósági iratok tanúskodnak arról, hogy az olejkárok gyakran egyszerű füveket, vizeket is árultak gyógyszerként, becsapva ezzel a rászorulókat, és háttérbe szorítva a gyógyszerteráákat, jelentős konkurrenciát okozva azoknak. „Nemcsak a maguk gyártmányaival kereskednek, hanem összevásárolnak a patikában mindenféle olajokat meg spirituszokat, összekeverik és az ilyen zagyvalékokat aztán csodatevő eszenciák gyanánt árulják, persze tízszeres áron” — írja róluk Csaplovics János.³ A 18. század második felétől rendeletek sora igyekezett gátolni az olejkárok tevékenységét, a gyógyításban betöltött szerepük azonban csak a múlt század első harmadára vált jelentéktelenné.⁴

A bizonytalan orvosi és gyógyszerellátottság miatt a lakosság fokozottabban a saját tudására és tapasztalatára volt utalva a betegségek gyógyítása területén. Nagyszámú adat bizonyítja, hogy a nemesi házak asszonyai mennyire értettek a gyógyításhoz, hiszen elsősorban rájuk hárult a családban előforduló betegségek kezelése. Gyakran tudós orvosok mellett tanulták a gyógyító gyakor-

latot, majd könyvekből gyarapították tudásukat. Bod Péter írja Bethlen Katáról, hogy „sok szép orvoscönyvei valának, tudta sok jó főnek hasznos erejét is.”⁵ A nemes családokban elmaradhatatlan volt a patikaláda, a házi gyógyítás fontos eszköze. A díszes kidolgozású és gyakran nemes anyagokból készült dobozok vagy szekrénykék tele voltak a legszükségesebb és akkor ismert gyógyszerekkel, füvekkel. Bornemissza Anna fejedelemasszony patikaládájában található volt pl. klárispor, emberkoponya, szarvas szívének csontja, márciusi nyúl szem.⁶

A 17. századtól jelentős számú magyar nyelvű orvosló könyv jelenik meg, melyeknek elterjedése is nagymértékben befolyásolta a korabeli gyógyító gyakorlatot.⁷ E „házi orvosló könyvecskék” lemásolásával terjedtek el a kéziratos receptkönyvek, gyűjtemények. Minden gondos háziasszonynak megvolt a maga kézzel írott vagy elődeitől örökölt orvosságos füzet. E füzetek használatának általánosságát bizonyítja, hogy a megőrzött családi levéltárak, irattárak nagy számban tartalmazzak ilyen kéziratot gyógyító feljegyzéseket.⁸ E könyvek meglehetősen tarka összetételűek, bennük a kor tudományos szemléletének megfelelő hivatalosnak mondható receptek keverednek házi szerekkel, babonákkal, népi gyógyeljárások leírásával.

A saját tapasztalatokon alapuló gyógyító tudomány, a hallott, tanult, áthagyományozódott tudás az alapja a falvakban, paraszti környezetben híressé vált gyógyító emberek, tudósok, kuruzslók tevékenységének is. Működésükben világosan megnyilvánul tudásuk, ismereteik jellemző kettőssége, melyben a mindennapi élet megfigyelésén alapuló gyakorlati tapasztalat, természetismeret és az ismeretlen okú jelenségek irracionális magyarázata, a hiedelmek sokasága kapcsolódik össze egységes világgéppé. A betegségek gyógyításának sokszor racionális módjához gyakran babonás magyarázatok és mágikus külsőségek kapcsolódnak, s a kettő együtt alkot egészet a népi gyógyításban. Minden vidéknek megvolt a maga híres tudós embere, gyógyítója. Tudásának híre túljutott lakóhelyén, gyakran távoli falvakból is felkeresték a betegek. Alakját, tetteit sokszor legenda övezte, csodás történetek terjedtek el gyógyító tevékenységéről. Tudása kiemelte őt a közösségből, gyakran emberfeletti hatalommal és képességekkel ruházta fel a nép képzelete.⁹ A tudósok, gyógyító emberek ugyan igyekeztek receptjeiket, gyógymódjaikat titokban tartani, a nép mégis sokat tanult és átvett tőlük, ennek hatása világosan felmérhető egy-egy falusi közösségben.

A 16. század közepétől az ismeretterjesztés, művelődés sajátos formája hazánkban a kalendárium. A kalendáriumok olvasóközönsége kezdetben a nemesség és más társadalmi rétegek szűk, olvasni tudó csoportjából került ki. A 18. századtól válik egyre inkább a parasztság olvasmányává, majd a 19. században a parasztság olvasni tudó rétegének növekedésével párhuzamosan a kalendáriumok a biblia és a ponyvatermékek mellett a parasztság egyik legfőbb olvasmányává, életük, ismereteik egyik irányítójává válnak.¹⁰ A kalendáriumok népszerűségének egyik oka, hogy az élet sok területén hasznosítható praktikus tanáccsal, útbaigazítással látták el az olvasókat. Rendszeresen szerepeltek a kalendáriumokban gyógyító receptek, a kor tudományos színvonalán álló vagy akár babonás betegségmagyarázatok, gyógymódok, időjósítások és

hasznos gazdasági tanácsok, melyekből az olvasóközönség sokat átvett és megtanult. A kalendáriumok hatékonyságát bizonyítja, hogy a 18. században az államigazgatás sokat foglalkozik a kalendáriumok cenzúrájának, ellenőrzésének kérdésével, és több olyan rendelkezést is hoz, melyekben betiltja a babonás történetek, mindenekelőtt a nép egészségére káros dolgok közlését.¹¹

A sokféle forrás közül, amelyek az elmúlt évszázadok orvostudományáról, gyógyító gyakorlatáról adatokat szolgáltathatnak, néprajzi szempontból a megőrzött kéziratok gyógyító könyvek a legértékesebbek közé tartoznak. Belőlük adatokat nyerhetünk a korabeli gyógyító tudományról és a néphitben gyökerező babonás gyógyító eljárásokról egyaránt. E két különböző eredetű és tudásszintet tükröző ismeretanyag együttjelentkezése és együttélése pedig az elmúlt századok világszemléletét, az összetett és többféle műveltségi szintet képviselő emberi ismerethalmazt is jelképezi.

A bemutatandó kéziratok gyógyító könyv gazdag anyagot tartalmaz az ember- és állatgyógyításra vonatkozóan, sőt a gazdálkodásban, háztartásban hasznosítható néhány gyakorlati tanács is szerepel benne. A könyv 1965-ben Gesztelyről került a Herman Ottó Múzeum Néprajzi Adattárába, a Kóczán család hagyatékával.¹² Eredetéről és koráról semmilyen adat nem található a könyvben, amely 38 számozott oldalból áll, címlapja és első oldala azonban hiányzik. A vége teljesen ép, a receptek közlését tartalomjegyzék zárja „Ezen könyvetskében található orvosságok laistroma” címmel. Az írásmód és a következetes helyesírás tanult szerzőre vagy másolóra utal. Valószínűleg egy kéz munkája, de nem egyszerre íródhatott, mutatja a más tintaminőség és tollvastagság is. A megközelítőleg 200 recept közül az első százat valószínűleg egy időben írhatták, forrásai korábbi gyógyító könyvek, kéziratok lehetnek. A receptek második fele későbbi gyűjtés lehet, több helyen eredetüket is megemlíti az író. Szerepel pl. Török úrtól 7 recept, bizonyos Tóth fertseltől származó gyógymódok, Nagy Mihály tisztartó uram orvosságai, Vajda István állatbetegségek gyógyítására szolgáló receptje.

A kéziratok könyv eredetére két adatból következtethetünk. A legutolsó recept után olvasható a *Sign. Igaron* bejegyzés, melynek jelentést a Kóczán-család története és családi kapcsolatainak vizsgálata ad. A Kóczán családnak többek között Gesztelyen volt jelentős birtoka. A család egyik tagjának, Józsefnek a felesége, Puky Franciska annak a Puky Istvánnak a lánya, aki a költő Csokonainak közeli barátja és pártfogója volt.¹³ Puky Istvánt anyai nagyatya, Széky Zsigmond nevelte. (Anyja Széky Julianna volt.) A Széky családnak Tiszaigaron volt jelentős birtoka, Puky István itt nőtt fel nagyapja birtokán és itt élt 1801-ig, amikor is Gesztelyen építettett kastélyába költözött át. A gesztelyi kastélyt azután a vők (Kóczán majd Zmeskál) örökölték nemzedékeken át. A kéziratok gyógyító könyv a bejegyzés szerint tehát Tiszaigarról származhat, a rokonsági kapcsolatok révén kerülhetett át lelőhelyére, Gesztelyre, és őrződött meg az örökösök, a Kóczán család irataiban. A bejegyzett gyógymódok tehát a 18. század második feléből származhatnak.

A kéziratok könyvben megőrzött adatokat hármass csoportban közlöm. A legtöbb recept az emberi betegségek gyógyítására vonatkozik, jelentős mennyiségű az állatbetegségeket gyógyító eljárás is, található a kéziratban

továbbá néhány hasznos gyakorlati tanács a gazdálkodásra, háztartásra vonatkozóan is. A gyógymódokat, tanácsokat a betegségnevek betűrendje szerint és betűhíven közöljük. A zárójelben megadott számok a kéziratban szereplő sorrendre utalnak.

Aranyér

A vak arany ér ellen. Mikor az embert kinozza ezen nyavalya Rabarbarát ha lehet innya herbatéba, ha pedig nem lehet, tehát vagy fél fertály oráig rágni kell a rabarbarát és arra apró bojtorjány (tótul repik) herbatét innya kel és a lábát akkor áztatni szükséges vagy meg indul az arany ér vagy el oszlattja (137). — Arany ér ellen. Mályva alias pap sajt füvet főzni, és a mint el állhattya míg jobban nem lészen be takarva párgolni kell az alfelit. Ismét meleg téglát kell tüzesíteni edénybe, hamar kell alája tenni etzetet és korpát, rá önteni és párgolni reggel estve (138). — Tsinálj olyan évőt a segi lyukába a melly meg teli kenderbül a vagy tépésbül és azon évőt kend meg kutya hájával, ha nintsen házad körül az patikába fel találod napjába kettőt éttzakára harmadikat kell tenni, és mindenkor meg kell kenni vagy meg indul vagy meg oszlattja, két három nap kell continuálni, másszor is (145).

Aréna (vese-, epekő)

Egy üvegbe metélj veres hagymát igen apróra tölts vizet reá egy oráig tartsad rajta azután idd meg igen solválni fog (89). Sályát főzz borba vagy vízbe, idd meg, meg indittya (102). Lövess avagy fogattas egy rokát avagy fiát, annak meleg vérit hozd haza üvegbe az erdőről, házadnál azon pohárnyi meleg roka vérit egy itzényi aszu szőlő borban ujj fazekban kenyérhaj alatt főzd meg, ugy hogy harmada a bornak el főjjon, és igya meg azon főtt vérrel a bort össze szaggattja az arenális köveket passio nélkül és ki fogja hajtani (126).

Álmatlanság

A ki nem alhatik, a nyulnak az epejét add innya (24). A diszno tejét buza lisztet elegytsd öszve, tsinálj bogátsát belőle, süsd meg parás alatt, add meg enni jo. Ismét vedd a saláta magot, fejér mákot, törd meg elegytsd vízben kend a homlokodat véle. Ismét a kakasnak vedd kövérit kend véle (42). — Asszony-nak való álomrul. Szapora fü, székfü, levendula, földi füst, kakuk fü, apró bojtorján, főzd öszve ezeket borban, ezzel mossad a fejedet. Ismét vedd a fejér mákot, sáfrányt, törd meg a tojás fejérit, habard öszve, kend valamire és kösd a homlokára vagy a két vak szemére (43).

Dagadás (végtagok)

Tsinálj erős párlugot, menyi lug annyi etzet és főzd meg elegytsd öszve melegen a mint el türheti kösd reá használ (22).

Emésztés

A nagy tsalánnak gyökerét főzd meg borba azt igyad (26).

Esés

Akármedly helyrül essék le az ember, ha a vér benne meg aluszik is, hamar keress tserfa szenet vess borba fejrbe, igya (23).

Égés

Vajat, viaszkot, bárány faggyut össze törvén azzal kenyed (21).

Étvágytalanság

Ételt a ki nem kíván a kék liliomnak a tövét törd meg mint a tormát, és egy tsirkét főzz meg de kitsiny sót vess belé és annak a levét töltsd a liliom gyökerére, fél nap áljon rajta, szürd le melegen igyék egyszer benne jól be takarodzván (25).

Fázás, fagyás

Lábad ha meg veszi a hideg a birs almát aszald meg törd porrá, kenyed véle. Ismét a hollónak a szarát, a varjunak agyavelejét össze törvén azzal kenyed (20).

Fejfájás

Fenyü magot össze törve erős bor etzetet rá tölteni és az fő fájosnak feje lágyára flastromul tenni lágy melegen kétszer négyszer is kell continuálni (114). — Tojás sárgájába sót tenni a mennyi sót fel vesz magába, tafotára márvás formára kell ki vágni, és arra kenni két felől a vak szemére kell rakni, míg magába le nem esik (115).

Fogfájás

Ha van szappan spiritusod gyapotot márts bele, s tedd az odvas fogadban meg szünik. Ismét az patikába fel találod Chinát főzd meg borban és vedd a fájos pofádra, azzal mosogassad (151). — Matska tövisnek a gyökerit kell ásni, és meg szárasztva fel kell metélni mikor a fogad fájni kezd ujj pipából azon gyökeret dohány helyett szini, meg szünik (164).

Fulladás

Isopot, rutát, mézet főzz össze vízbe idd meg a levét (101). Árva tsalánbul készült herbatével éljen, szin mézet keveset kell beléje tenni. Az ételibe bors füvet petreselyem helyett kell aplicálni, kertekbe szokott teremni (134).

Füldugulás, fülfolyás

A reteknek belső részét ugyanott a hol termett vágd ki, töltsd tele sóval, és a mellyet felül róla el mettszettél mint egy fedőt azt is tedd reá hadd áljon ott két napig azután ki vévén a melly vizet ereszt töltsd a füledbe hályog ellen is jo (3). Végy fa olajat asszony ember tejét borba elegyítvén ereszd a fülében (7). — Szent György nap előtt vagy után egy nyulat kell löni, és azon ember vagy asszony ott legyék az erdőbe, és azon melegen a fülébe be kell tseppenteni a vizeletibül, az férfinak kan nyulét az asszonynak nyöstényét (123).

Gyermeksírás

A melly gyerek igen rivo mogyoró fa levelét főzd meg abba förösöd (88).

Gyomorfájás, gyomorpanaszok

A tsipke bokron lévő gubót szedd meg és törd össze oh hájjal kösd a gyomrára flastrom formára tsinálván (27). — Végy szeretsen dio virágot mind

ételben mind italban használ. Ismét egyél egy falat nyers fejer ürmöt éjomra. Ismét fenyő magot, égett bort, borsót, szeretsen diot ezeket öszve temperálni használ (28). — A kinek gyomrát a sár víz meg futtja a tiszta viaszkot, rutát és bárány ürmöt, pápa füvet fa olajba főzd meg erőssen tiszta ruhán által szürvén, háromszor add innya nagy embernek, de gyerekeknek nem jo megerősiti máját és belső részét is (29). Szarvas szarva hasznai. Ha ki meg eszi a porát has fájását meg enyhiti (11).

Hasmenés

Szent János babját vagy a patikában avagy sáfrányosoktul reszelve a levesben avagy italodban egy kevés kés hegynyit, egyél vagy igyál 5.6.7.8. napok alatt meg szünik, mert hirtelen el állítani nem jo (127). — Egy tojást süss meg keményre, válaszd el a hajátul, és ugyan azon tojás haját a tűz helyén meg kell szárasztani, avagy porgálni, hogy ugy lehessék öszve törni, mint a sot és az tojás haját mind reá kell hinteni azon sült tojásra meg kell enni éjomra so nélkül (128). — Spiritus vitriolit á melly embernek avagy gyermeknek á hasa megyen hozass az apothecából 10. 12. tseppet reggel estve italba tseppenteni kell, legyék az ital víz, bor, pálinka (131). Fa olajat tölts serpenyűben egy avagy két tojásnak a fejerit fel habarván abba á serpenyűbe mikor forr á fa olajra, és három ujja között á mit fel vehet kemény magot azt közibe tegye ruhára vagy len tseppure, s ugy kösse á gyomrára (185).

Hasrágás

Hirtelen ugy tselekedgyél hogy pálinkába bűdöskövet főzve igyál, ismét dio bélinek á haját az az hártáját le kell hántani egy fontnyit, és másfél ittész palaczkba kell tenni, arra egy ittéznyi pálinkát tölteni á mikor hasrágása vagon egy grajtzáros pálinkát igyék belőle, sokat ér (149).

Hályog

Fürj hájbul tsafarj ki sirt abbul tolyun eressz reggel estve á szemében egy egy tseppet, ha régi is le hasittja (59). — Egy kis kék követ dörgölj nyers tejben eressz a szemében le hasittja á hályogot (66).

Hányás

Kakuk fünek a virágját törve szítálva, azután hó vizzel, sáfránnyal, rosa vizzel, tojás fejerivel törd öszve jól mosárban, kend tseppure, és kösd a mellye portzogójára (30). — Vér okadás ellen keress árpa lisztet, és a mondolának vedd vizét, tsináld egybe, főzd meg, add meg innya használ (31). — Hogy á phlegmát ki hányad bors füvet vagy kakuk füvet főzz meg borba, vagy lőrebe, vagy tsak vízbe azt idd meg (98).

Hideglelés (láz)

Harmad napi hideglelés ellen a tsuda ürömmek vedd vizét add innya jo és használ (44). — Negyed napi hideg lelés ellen az egér fark füvet főzd meg borba, add innya. Ismét egy pénz ára égett bort egy gerézd fog hagymát, egy néhány bors szemet, temperáld ezeket öszve törve azután szürd meg add innya el hadgya (45). — Mindennapi hideg lelés ellen a szapora fünek négy levelét négy

gyökerét főzd meg borba add innya minek előtte rá nem menne (46). Akar mennyi napos legyék végy száraz bor követ és porrá kell törni abbul a porbul egy arasznyi nehézségüt jo erős pálinkába vagy erős borezetbe fél pohárnyiba, mikor reája akar jőni a hideg igya meg és feküdjön le takaroddzon be hogy meg izzadgyon és vegyen más fejer ruhát magára (181). — Hideg leléstül de negyed napitul jo orvosság egy tenyérnyi szalonna bőrt égess meg avagy szárazd meg tűzön, hogy öszve lehessen törni szitáld meg és silvoriumban igya meg az hideglelős igen sokat elhagyott tőle (182).

Hurut

Vedd á boldog asszony kenyerit, főzd meg minden nap azt enni jo. Ismét végy kilentz fog hagymát főzd addig, hogy tsak harmadjába maradgyon vízbe éjomra igyad (48). — Egy kis tsuporba etzetet vízzel kell fel forralni kétszer háromszor bé takarva magát párgolni igen jo és le feküddni hogy meg izzadgyon. Ismét sert egy jo pohárnyit fel forralni, de egy tojást belé kell habarni elől, és ugy kell fel forralni azt kell egyszer is meg próbálni reggelenkint (140). — Tiszta buzának korpáját két három marokkal egy ujj fazékban tenni, és abban egy jo darab veres czukrot tenni hogy édes legyék, arra két három ittze forró vizet tölteni, ad minimum 22 óráig legyen meleg helyen, az alatt meg száll és ugy lágy melegen kell vele élni, egy egy findsányit napjába öttször hatszor (141).

Ijedtség

A ki hirtelen meg rémul a tziprust kenyér haj alatt főzd meg és add innya használ (76).

Kelevény

A diszno epéjét kösd reá meg fakasztja (5).

Kolika

Süss egy nagy retket jól öszve törvén olajjal kösd a lágyékodra. Ha utána fáj a hasad fodormentát, székfüvet, gyömbért, sáfránt öszve elegyítvén mésszel flastrom formán kösd fel (8). — A kolyika semmi nem egyéb a bél fájdalmának senyvedésénél, mellyből a nedvességnek ki üzési erős okai a kolyikának, sok eredete vagon lször a ganéjnak meg száradása, 2szor á bélben való szélnek meg szorulása, 3szor á bélben a nyálnak miatta való kolyika (41). — Az apothekából hozasd avagy készen tarthatod házadnál a fejer borsot 9.10. szemet egy kis tsuporban főzd meg igyad (125). Lignor minerálist egy darabka czukorba kell tsepegtetni a mennyit be iszik vegye be igen jo portéka (153). — Káposzta levét forrald meg és igyad éjomra mindenkor. Ismét mindenkor leves után egy pohár vizet igyál és ugy praktizáld el mulik rolad a kolyika (168). — Jo serben kenyeret meg rántva és azt ruhára kenve felül igen bőven keménymag szitált liszt lánggal meg hintve, edgy éttzakára be kötni tapasztalt orvosság. Ismét Angliai so edgyütt bodzafa virág és székfüvel házi s nád mézzel (180). — Czigány mogyoró termésinek a belit meg szárajtva öszve törve egy gyüszőnyit be kell venni akar borba akar vízbe (194).

Köszvény

Szarvas szarvát vagdalj apróra főzd meg töltsd le a levét és ha meg aluszik felül a sirja azzal kend, hol a köszvény járja (94). — Főzd meg az ostor-ményfa haját á kék virágú kattán korót, matska töviset, és mossad a fájós részt vele (96). — Fog hagymát mézzel keverj öszve és sütős melegen kenye vele (99). — A ports füvet tiszta vízben főzd meg és jo sütő melegen moss tejet, abban tüzesen hány vas szart, azzal párgoljad (108). — Dagado köszvény ellen főzz égett borba kenyér haj alatt veress hagymát és annak a levével kend kössed meg lohad (109). — Nyirfába három négy lyukat kell furni tégy azon furásokban nadragulyának az gyökerit, és a kemenczébe be kell tenni, mint a kenyeret ugy kell meg sütni meg sütvén azon nadragulya gyökerit ki kell szedni a lyukakbul és azt vad matska hájjal avagy ha azokat nem kapni oh hájjal tűz előtt fájdalmas testedet kend (111). — Leg jobb tsak hogy veszedelmes a ki meg meri enni tejbe meg főzve, egy jo pertznyit főzvéen egy ujnyi nadragulya gyökeret soha reád nem jó többet a köszvény, de ha sokat talál benne enni meg hal tülle, ha pedig keveset eszik is bizonyos hogy egy kitsit fantaziroz tüle (112).

Az Madriti Doctor spanyol országbul azt írja, hogy á köszvény ellen jobb lehetetlen, egyszersmind az rothadás kolika ellen mint az kávénak harmad része legyen tölgy, makk, tsak hogy minden harmadnap el mulassa s éljen ezen orvossággal leg alább két holnapig (147).

Töress 4 lat mustármagot meg lisztül és azon mustármagot egy ökölnyi savanyú tésztaival gyurd öszve, bor etzettel, tsinálj flastromot belőlle, hogy á térgyedet be borijja, és egy éttzakát hadgy legyék rajta ki fogja huzni á meg romlottságot (148). Kigyo hagymát o hájjal öszve törve, és tűz előtt azzal kenni. Ismét az öznek fadgyával tűz előtt kenekezni igen jo soknak használt (166). — A viz fenekén termett vizi gyöngyöt, melly a Tiszában avagy a Bodrogbán találtatik, tehát meg kell szárasztani, akár a kemenczébe, s annakutánna meg törni mint a lisztet mosárba s sűrű szitán kiszítálni jo bőven o hájjal öszve gyurni s azzal a dagadó köszvényt meg kenni s meleg kályhánál vagy a tűznél belé sütni, meleg dunnába fekünni hogy meg izzadgyon (192).

Kő

A nyers zöld dionak és szapora fünek vedd vizét, egyszersmind add meg innya meg gyógyul (71). — A rokának meleg vérit aszu szőlő borba addig kell főzni, mig egy ittze leszen belőlle, abbul reggel délben estve egy poharakkal innya mig benne tart, ha pedig meleg roka vérit nem kaphatsz üvegben szárazon kell tartani, és így mind egy (133).

Marás

Eger fark korót törj öszve hájjal azzal kössed vagy tövis lapuval ragasszad (64). — A kit a veszett kutya meg mar az ápiumot méh füvet mind levelestül égett borba forráld fel azt igya (73). — Kigyo marás ellen az eger fark füvet törd öszve olajjal kösd a sebre meg gyógyul (83).

Meddőség

A szarvas szivében á melly tsont vagyon, törd meg, add innya borba, fogan a másik esztendőre (13). — A kigyo hagymának a gyökerét borba igya meg (17). — Más asszonynak a tejét tört sáfránnyal elegyítve add innya (75).

Mirigy

A földi bodzának apro gyenge jövését mosd meg és tedd egy mázos tsuporba, metéld meg apron egy ittze fa olajat reá töltvén (50). — Ha mirigy ki hányja a fejét a gyermektől egy kis vajat olvassz, főzd meg, borsozd meg jól, mind ki szívja, ki másznak a sebben lévő tetvek. Ismét az égett földet törd meg, szitáld meg azzal hintsed (57). — Torokban valo mirigyűrűl sályát, isopot, petreselymet, borsot főzd öszve, egy kevésse melegítsd meg, kösd a torkára, vagy főzz árpát, szürd le a levét, tölts abba bor etzetet, szín mézet főzd együtt lágy melegen á torkát egy néhány izben ezzel kotyogtassa de el ne nyelje hanem ki köpje (84).

Miserere

Téli reteknek vizét kell venni meg törni, tiszta ruhán által kell szűrni legalább is három négy messzelyt az retek vizet so nélkül meg kell innya, meg hajtya alóru (142).

Nehéz nyavalya, kórság (epilepszia)

A tekenős békának, á mellyet találsz Szent György napja és Pünkösöd között, á máját a vagy gyomrát aszald meg törd porrá és add egy kevés borba innya. A vakondoknak hasonlóképpen a szive is (74). — A vakondoknak á máját szivét vedd ki, akar sütvé akar főzve sajtan add enni használ (79). — Fekete bak vért kell bé adni pálinkába, dohányt nem szini (190).

Nemi probléma

Á kinek férjfiuságát el veszik á szederj inát, melly á szántó földön el nyul vágd el felül, ásd ki főzd meg borba éjomra azt igyad (10).

Nyilallás

Forgass meg vajba káposztát melegen á mint el állhattya kösd be véle (63).

Orbán

Etzet, borkő, timso, gálitzkő, ezeket öszve főzvéen kennyed (35).

Orrvérzés

Tölts valami edényben vizet, lotsold á fejed tetejét el áll (65).

Ótvar

A szilva enyvét vagy mézgát főzd meg kend véle (33). — Olvassz tehén vaját, reszelt tormát ruhában tévén vagy kötvén tsafard ki á vizét á vaj közzé mikor melegited azzal kennyed (58). — Mézes vízzel vagy fa olajjal, vagy malom kő porbul tsinált hig tsirizzel kenegessed el szárad (62). — Mézet soval habarj öszve azzal kennyed (97).

Podágra

Martius holnapban ujság előtt három nappal a S.V. sertésnek a vizelletet minden nap egy edénybe kell gyűjteni, annak utána ujságkor magát köppölyöztetni, azon vért az öszve gyűjtött vizellettal kell öszve keverni és ugyan azon ujság napján, egy füzfa galyat kelletik levágni, azt azon edénybe egy napig tartani, más nap a sárba ásni, és a földet a melly körülötte hányattatik azon vérrel és vizellettal öntözgetni áprilisban és májusban szinte ugy kell bánni örökösen el marad a köszvény (136).

Pokolvar

Vedd a disznonak epéjét, törd öszve hájjal kösd rá, de asszonynak fiadzo disznóé használ (49). — Tyuk tojásnak a sárgájában habarj annyi tört puska port jobb a lány so a mellyet el ihatik, azzal kössed igen használ (68). — Gris-pánt, kék követ, gálitzkövet erős etzetbe főzz meg mossad ezzel a vízzel (81).

Rüh

Főzd meg a dionak bélit, azután főzd meg viaszban, azután szürj meg kénkövet veres hagymában, törd öszve ezeket és kend meg az embert melegen tüznél, de azután feküdjék le hogy meg izzadgyon. Olly nyavalya ez, melly az embert sokára meg ölné mert a viszketeg halálos nyavalya (35). — Adj kék követ innya, és minden belső nyavalyáját ki tisztítja, a rühet és annak undokságát el veszti (36). — Végy egy kevés maszlagot, törd öszve, bor etzettel reá töltvén töltsd tsuporba, tsinálj valami pamatsot, kenekedgyél vele, egészben ki üt rajtad (55).

Séres

Három lével dohánt áztassa meg pálinkával beszappanozva s kösse be vele, kétszer háromszor háyni is fog tőle és jobban leszen sérese el mulik (152). — Piritott kenyér igen o hájjal két vagy három holnapig eh gyomorra (179).

Süketség

A meny hálnak a máját metéld igen apróra tedd igen erőss lud tojás hajba, parás tűzbe süsd meg kevergetvén hogy meg ne égjen ennek olaja ereszkedvén töltsd a füledbe (6).

Süly (aranyér)

Vedd a mezei mentának vizét igyad, és minden belső sülyt ki tisztit. Ismét az eb nyelvü fünek vedd gyökerét takard tisztában, parás hamuban takarván süsd meg, meg éven minden belső sülyt ki tisztit, ha pedig a süly kívül van kösd reá (38).

Szájfájás

Isopot, sályát, timsot kenyér haj alatt főzz meg vízben azzal mosd. Ismét égett timsót nád mézzel öszve törvén azzal dörgöld a fogaidat is meg erősíti (61).

Száraz betegség (tüdőbaj)

Apro bojtortjánt szedessen, reggel délbe és éttzakára herbaté gyanánt kell innya kilentz napokig avagy két kilentz napokig ki gyógyul de sertés hust ne egyen soknak használt (135). — Herba Camedriost magyarul kamedris füvet a patikába fel lehet találni ezen füvel ugy kell élni reggel délbe éttzakára herbaté gyanánt innya, ha tsak az utolsó orában nintsen ki gyógyul keserűtske mézet kell beléje tenni (146).

Szemfájás

A kinek szeme homályos a vagy könnyezik, a vagy tsipás vagy véres szeme golyóbisa, tehát á vad gesztenyét szárazd meg a reszelón egészen meg kell reszelni, s piksisbe kell hordani, napjában ugy kell szini legalább egy nap négyszer, de oly mértékben nem kell véle élni mint az igazi tobákos ember a tobákkal (130). — 70.80. esztendő embereknek való orvosság, amely embernek vagy asszony embernek homályosok a szemei az vénségtül, eleven meny halat mihelyest ki fogják á vízből ki kell vágni á hasát á máját az epéjével edgyütt egy pohárba kell tenni sirt ereszt és azzal a sirral kell kengetni reggel estve az éftes embernek (169). — Veres görög dinnyének a leve szem fájástul hasznos portéka (195).

Szivfájás, szivfogás

A kakuk füvet gyökerestül törd meg borba add innya melegen. Ismét a farkas gombárul vagy farkas almárul adgy innya (18). — Törd meg a fok hagymát egy kis etzetet hozzá, tölts bort reá idd meg (82).

Szülés

Ha az asszony nehezen szül ros annyát á melly hosszukás mint az árpa szem és fekete vagy barna, egy lat nyomot szárazd meg, törd meg apróra, add innya vízbe. Ismét a fejr liliom gyökeribül két czikket nyersen egyél meg. Ismét két friss tojást forralj fel friss vízben, ebbül igyék vagy három kalánnal lágy melegen, á tojást más meg eheti (19). — Pálinkába a vagy borba bé adni görög dinnye haját kell meg szárítani öszve törni, és ugy kell bé adni, a lónak és tehének vízbe (189).

Tályog

Külső tályogra Szent György nap előtt a melly gyikot talál az ember á nevedékeny ujjával kenye fel a torkát háromszor fel, háromszor alá felé botsás-sa el a gyikot, azzal az ujjával kerekittse meg a tályogot, kenegesse is meg véle erőssen, azután diszno ganajat jo erőss sos bor etzettel fel kell eresztetni, azzal kell jól be dörgölni (155). — Á melly kis libát leg elsőbben meg lát az ember a fűvön, vegye fel forgassa meg a keze között, ugy hogy a lába a tenyerét mindenütt öszve járja á melly külső tályogot azon esztendőben meg simogat és kenet bizonyosan el oszol és meg gyógyul (157).

Tej elapadása

Ha a szoptatos asszonynak a teje el vesz a tsipke fa bojtos gubaja közepiben lévő férget kenye piritott kenyérre egye (91). — Ha teje le ereszkedik tisztos fű-

vet kaporral főzz öszve, kössed vele mossad a mellyét. Ismét fejer mályva töbe édes tejbe azzal kösd be jól melegen (95.)

Torokfájás

Isten fáját, sályát, rutát, s kevés timsot főzz össze a levéllel mossad (100). — Bőröket meg párgolni egy ujdón uj serpenyőbe, s á mint el szenyvedheti á torkára kötni (197).

Torokgyik

A fejer liliomnak á sárga virágát, székfünek a bimboját hányd üvegbe, mennél tovább tartod a verő fényen annál jobb. Ha meg dagad az apro bojtortját főzd meg borba melegen kösd torkára. Ha le száll á nyelv tsapja, végy róla vizet, timsot, diszno kéket, gálitz követ öszve főzven gargarizálja a torkát (14).

Vérhas

Méh fünek a gyökerét főzd meg borba kenyér haj alatt igyad (39). — Fejer bibulát czin tányéron porrá kell égetni 2 szeretsen diot tűzben porrá égetni. 3. Diot szintén ugy porrá égetni, mind a hármat porrá törni és vízbe bé adni nagy embernek egyszerre, gyermeknek három izben (184).

Vérköpés

Szedgy baratzkfa virágot, és baratzkfán való mézgat, főzd meg borba add innya (86). — A kakuk füvet főzd meg etzetben és mézbe idd meg használ (103).

Vizelet, széklet

Vizellet állításáruul törd meg á fekete retket, tiszta ruhán által vedd vizét töltsd üvegbe, tedd á verőfényre, forrjon meg add innya (51). — A ki nem vizelhet vagy nem ganajozhat piritts retket, konkolyt, petreselymet, bérfi szappant, főzd meg fehér borba add innya (54). — A ki vizelletét nem tartthattja a nyulnak az agyvelejét borba add innya (70). — Ha á kis gyermek nem ganajolhatik tégy egy kalánba tejet, és hozzá vakarj egy kis szappant add meg innya, meg indittja (67). — A ki a vizelletit nem tarthatja apro bojtortját borba meg kell főzni és azt igya (107). — Vizelleti a kinek meg áll négy apro csigát kell egy pohárba tenni és citrom levit kell tsafarni azt kell reá fél pohárnyit tölteni és 4.5.6.7.8. oráig hagy álljon azon citrom lében az az apro csiga s meg fog fejedrni meg kell innya (144). — A melly ember nem vizellhetik kapor magot és kemény magot herbaté helyett igyék gyakran petreselyem vízben meg indittya (183). — Kis gyermeknek ha szorullása vagyon három veréb szart meg szárítva öszve törni egy kanál édes tejben be kell venni (196).

Vizi betegség

Egy tál zabot, széna port főzz meg erőssen egy darab sot tüzesitts meg a fördöbe vesd tüzesen elsőben annak a párája járja át a testet, azután feredgyen meg benne (105). — Földi bodzának a fekete erit termésit mézben kell meg

rántani, és azzal kell élni napjában 4 szer 5 ször is (télre valót őszvel szeggyen, és liktáriom modon mézzel meg kell tsinálni üvegekbe el tenni s elől venni mikor szükség) (143).

Egyéb:

Ha sertül fel akadsz tedd a monyadat meleg vízbe (90).

Állatok betegségeinek gyógyítása

Baromfi

Kis tsirkék ha tetvesek hol hálnak alája fejár ürmöt kell gyakran rakni mind el vesznek, a tsirkék meg szabdulnak (120).

Juh

A gelyvás juhok ellen á federvajsz orvosságot o hájba el vegyiteni, és az inyit meg kenni leg alább is háromszor (172). — Ha mételyesek a juhok törött sot és federvajszot egy fontot ötven juhra vehetsz öszzel mig meg nem üződik tavasszal mikor meg ellik lehet adni, hogy ha hamarébb szüksége volna tsak az innyét is meg kell dörgölni azon orvossággal (171). — Juhok himlőitül Tihanyi Ur orvossága holt méheket kell öszve törni béka lentsével, egy mértékbe, és ugyan annyi törött sot kétszer háromszor meg kell főzni a himlős juhokat ismét borso szalmával meg kell füstölni olyan olba á honnan a füst ki ne mennyen meg gyógyulnak (173). — Mikor a juhok rosszul vagynak á tölgyeikre á tejeket el vesztk stragyigyinának hívják a juhászok, igr bányál velek. Szedd meg a főtt marha tsontokat mellyeket el halyigál az ember égesd addig mig kék szint mutatnak, törd meg liszt formára és két annyi törött soba add oda meg nyalni igen jo (175). — Vizelleti ha el áll juh esztrengába vagy akólba kell meg hordozni, mindgyárt el indul. Ismét a kotsis vagy más vizelljen a torkába el indul (160). — Fogj meg egy juhót a himlősök közzül, furd ki a szarvát, s abba a lyukba tégy egy jo féle gyöngyöt, s tapaszd be fejár viaszkal, hogy ki ne eshessék az az egy ugyan meg döglük, de a többi meg marad épségben (199).

Ló

A szemén ha hályog van a holt méheket szárazd meg, törd meg szitáld meg, és ottan fudd á szemében le hasogattja (60). — Belső tályog loba és szarvas marhába. Meg esmértető jelei nem eszik se nem kérőddzik, izzad, a teste reszket, gyakran oda tekint á lábával is oda vágtat. Egy tálba vagy tserépbe vagy valamely kis vékátskába hogy a sákot ki ne égesse, ugy kell sákba tenni fejár tömjént és kömény magot és tüzre tenni azzal kétszer háromszor meg füstölni hogy a sákot á ló vagy marha fejére kell reá huzni, hogy á füst ki ne mennyen, az orrán meg indul a matéria a tüzet is el oltya (154). — Fekélyes lonak a kakas taréj füből kell ruhába, ha az elejin van á serényében, ha pedig á hátuljában á farkába kötni ugy hogy a herélt lonak páratlan p.o.3. vagy 5. á kantzának páros p.o.2.4. bütykjét á szárat öszve hajtogatva kötni hold fogytán mert ha

ujszágon történik, minden testét el lepi a fekély (156). — Egere ha van a farkából a nyelven által kell egy szál szőrt többre vonyva húzni, hogy a szőr kétszeresen maradjon a nyelvébe, mind a két felől a szőrt a nyelv bőrinél el kell vágni és benne kell hagyni. Ismét nád tövön az orrába sótt kell funi és a fülébe is tölteni, el mulik az egész (158). — Ganéjlása ha el áll két vagy három tyuk tojásnak a székibe annyi lágy sót kell keverni a mennyit el ihatik, ezt egy unyi satskotskába kell varrni fa olajjal meg kenni és a lonak alfelibe be tenni bizonyosan meg indította (159). — Kehes lonak a fürjet egészen meg égetni, úgy hogy öszve lehessen törni, annak a porából egy egy fél marék abrakban gyakorta kell a kehes lonak adni, ki tisztul (193).

Sertés

A diktámos füvet meg kell szárítani porrá törni úgy a korpa közzé keverve a disznónak oda adni hasznos portéka (198).

Szarvasmarha

Hogy a pondrok ki hulljanak a marha sebiből főzz iborka füvet, annak a levével mossad. Ismét olvassz hájat, abba hány zöld lud ganéjt, ezzel kend melegen a sebet, ki vesz belőle (69). — Tetves marhának a vagy kis borjunak marha ganajat égess meg a borjuknak füle tövit háta girintzét, lágyékját kend meg hájjal és hintsd be azzal a megégett ganaj porával (118). — Marha dög ellen végy a patikából longum piper, Antimonium Crudum, Bűdös kő 2, babér, Salétrom, vastag puska por, mind ezeket jól meg törve öszve kell elegyíteni soval, egy éltesebb marhára egy evő kanállal, egy borjura fél kalánnal és leg inkább öszszel, tavasszal a marhákat vele meg szolni, ha pedig a marha meg betegszik háját és nyelvét vele meg kenni s a torkába is tölteni (163). — Marhák dögi ellen egy jobb nints mint a girindet meg kell aszalni és azt öszve törni porrá és azt soba a marhának bé adni, ha meg nem nyálna erővel a torkába kell tölteni (165).

Gazdasági jellegű tanácsok

Szarvas szarva hasznai, ha ki égett porát el hinti a kigyok el futnak füstinek illatjátul (11).

Prütskök el vesztésekről a fai bodzának felső haja alatt való részit el hintvén oda ahol fészket ver mind el hal, ismét főzz disznó tököt, annak levével lotsold ahol lakása vagy (12).

Hogy a tusok ne egye a búzát hints nyirfa levelet közibe ki vesz belőle (93).

Hogy ha a dohos hordó szag a bor. Tégy bele jó féle szek füvet csináld be a száját (119).

Ha azt akarod hogy a gyümölcsöd állandó legyen és meg ne rothadjon az pintzédben ujj Pénteken nap fél költe előtt le kell szedetni akar a földjére akar ponyvákra szeded úgy leszen esztendő ujjig el áll, és úgy kell tsengettyükre kötözni avagy pintzékbe hordatni bizonyos (122).

Ha a rózsa palántot a bolha eszi nintsen jobb mintha czéklát jól meg főz- nek és annak a levével lágy melegen a rózsákat kétszer háromszor meg kell öntözni vele a bolha abban az esztendőben nem bántja (124).

A káposztát hogy a hernyó meg ne egye. A vajat mikor mossák azzal a vízzel kell lotsolni seprővel, de a seprő fejér ürömből legyenek, bűdöskövet is egy garas árát kell bele törni, négy öt hordónyi káposztára és lotsolni kétszer háromszor napjában egy más után (129).

Patkányok ellen a hol meg szaporodik ne tselekedgyél egyebet, hanem ördög oldal füvet szedess s jo somot, s azon helyet jól meg kell füstölni, muszáj a patkányoknak el veszni (150).

Igen jo observatio hogy üszögös soha ne legyen a buzád, úgy tselekedgyél, hogy ősszel ha a vetéshez fogatsz, hogy ujságon míg a hold meg nem telik mindég délig vetthetsz, dél után ha veti üszögös lesz. Ha meg telik a hold, akkor pedig 12 óra után kell vetni mindenkor. Én Abaffi Urto! tanultam, és nékie a buzája nem üszögös, a szomszédjáé pedig üszögös (167).

Hasznos trágya készítésének modgya. A marha ganéj mellett egy gödröt kell ásni, hogy annak sirossabb része, az esső vízzel ki tsorogván belőle abba meg maradgyon, azt a barna ganéj levét ki meritvén, ugyan annyi ember vízzel kell elegyíteni, és valamely edényben mind addig főzni, míg jo formán le apad az edényben, és sűrű olajhoz hasonló lészen ilyen essentiát lehet a gazdának apodonként egy hordoval is gyűjtögetni, tsak meg kell őrizni, hogy esső viz ne huljon belé (17).

Ha nyulosa a bor. Eressz sot belé és egy nagy késsel kevergesd (92).

Méhekrül. Kigyo harapo fü, avagy kigyo nyelv a köpü alá kell tenni senki el nem lohattja. A kakuk füvet ha a köpük mellé rakod mérges és jo hordó lesz. Hogy ha a méh el akarna menni tsak Katalinka füvet kell fel emelni és közibe tenni (188).

*

A gyógyító eljárások leírásai arról tanúskodnak, hogy a házi gyógyszerkészítésnek számtalan alapanyaga volt. A gyümölcsök és fűszernövények szinte mindegyikét felhasználták, a természetett növények mellett pedig a vadon termő növények és azok gyökere, levele, virága, termése is nagyszámban használatos volt a gyógyításban. A földművelő ember gazdag természetismeretében, gyakorlati tudásában nagy részt foglal el tehát a növények tulajdonságainak, hatásának ismerete is. Sőt arra is találunk adatot, hogy egyes növények, így a nadragulya, maszlag, liliom mérgező és egyben gyógyító hatását is ismerték, ezek a receptek külön kitérnek az óvatos és kismennyiségű használatra.

A gyógyító hatású növények mellett általánosan elterjedt volt a háztartásban megtalálható különböző ásványi anyagok, vegyületek alkalmazása is, főleg külsőleg, borogatásra vagy flastromként. Így pl. a mész, timsó, gálickő, párlóg, borkő, kénkő, grispán (rézrozsa), salétrom, malomkőpor, szappan, korom, tojáshéj, federvajsz gyakran szerepel a receptekben. A házilag készített gyógyszereket legtöbbször alkohollal is vegyítették, vagy azzal vették be. A silvorium mellett gyakori a bor, mint kísérőanyag, sőt aszúbor is.

Bár kisebb számban, de nagy jelentőséggel szerepelnek a házi gyógyszerkészítésben az állati eredetű szerek. A belső részek — szív, máj, epe, agyvelő —

gyógyító hatásának tapasztalata és hite sok évszázados hagyomány.¹⁴ A vér a néphit szerint testvériség- és szövetségkötő, s mint ilyen, erő és egészség átadó ital is.¹⁵ Az állatok hája, faggyúja a népi gyakorlatban szintén a gyógyítás mindennapos eszköze volt, főleg gyógyflastromok készítésére szolgált. Az ürülékben az ősi hit szerint együtt van az ember és állat minden felesleges ereje. Ezt a néptől a korábbi orvostudomány is átvette, ami aztán csak megerősítette az ősi hiedelmet és gyógyító célú használatát.¹⁶

Egy-egy állati testrészt a hagyomány gyakran konkrét gyógyító funkcióval lát el. A disznóepét, melyet többfelé disznóméregnek is neveznek, gyulladások, kelések gyógyítására használják. Az epét disznóöléskor gyakran elteszik, megszáritják, majd forró vízben áztatják.¹⁷ A menyhal a tőkehállal egy családba tartozó ragadozó halfajta, a májából nyerhető olaj különösen gyógyító hatású. Szemfájás elleni használata évszázados tapasztalatokra nyúlik vissza, régi kéziratok házi orvosságok jegyzékében gyakran szerepel.¹⁸ A szarvas szívében levő csont termékenyítő hatásában való hit szintén ismert hagyomány lehetett. Többek között Kováts L. is közli a meddőség elleni használatát.¹⁹

A házi gyógyításban ismeretes, a hagyományokon és népi tapasztalaton alapuló gyógymódokban a természetismeret mellett szinte napjainkig jelentős tényező a hiedelmekben gyökerező gyógyító eljárás. A hiedelmeken alapuló gyógyító eljárás sikere meghatározott feltételekhez kötődik. Mint a hagyományos gazdálkodásban, a gyógyításban is fontos tényező a néphit szerint a hold állása. „Fekélyes ló gyógyítása hold fogytán hatásos, mert újságon minden testét el lepi a fekély” (156). A jó búza vetésének idejét is befolyásolja a hold állása. „Újságon, míg a hold meg nem telik, mindig délig vetthetsz, ha meg telik a hold, akkor pedig 12 óra után mindenkor dél után kell vetni soha uszogös a búzad nem léssen” (167). A hold állásához kapcsolódó gyógyító eljárások gyakran szerepeltek a kalendáriumok tanácsai között is, melyek olyasottsága ezt a gyakorlatot még inkább elterjesztette. Az 1707-es kolozsvári Új és ó kalendárium-ban Neubert János astrológus például részletesen leírja, hogy mikor jó és mikor ártalmas eret vágatni.²⁰

A leírt gyógymódokban gyakori az analógiás eljáráson alapuló recept is. Pl. más asszony teje elősegíti a szülést, vagy megakadályozza a szoptató asszony tejének elapadását (75). Állatok testrészének gyógyszerként való ajánlásokor is gyakori feltétel az analógia alkalmazása, nőknek nőstény állat, férfiaknak a hím testrésze használ. Pokolvar ellen disznó epéje összetörve hájjal, de asszonynak fiadzó disznóé legyen (49). Földugulás ellen férfiak kan nyúl, asszonynak nőstény vizeletét kell a fülébe cseppenteni (123). Göcsejben fekete sárgaságban szenvedőnél férfiak fekete kakast, nőnek tyúkot kell ölni, zúzójának bőrét pálinkában meginni.²¹

Néhány napnak különösen nagy szerepe van a magyar nép hiedelmeiben, babonás eljárásaiban. Szent György nap (április 24.) a tavaszeleji szokások ideje, melyek a természettel, bőséggel, egészséggel, gyógyítással, tehát mindenféle gonosz és baj távoltartásával kapcsolatosak.²² Az ekkor fogott állatok hasznosak a gyógyításban is, közülük is kiemelkedik a gyík, mely szerencsét, bőséget, egészséget hoz. Aki Szent György nap előtt egy gyíknak a nyakát megnyomkodja, annak keze után megered minden, amit ültet, mindent haszonnal tesz.²³

Aki ekkor békanyállal mosdik, az elmulasztja a szeplőjét.²⁴ A Szent Györgykor fogott kígyófej a zsebben hordva hozzásegít a boszorkányok felismeréséhez is. Általánosan elterjedt hit, hogy az a kéz, amely Szent György nap előtt gyíkot fogott, betegségeket, mindenekelőtt torokfájást tud gyógyítani.

A bemutatott és elemzett 18. századi kéziratok gyógyító könyv fontos néprajzi és orvostudomány-történeti dokumentum. Nemcsak az akkori szakirodalomból átvett ismereteket és a népi gyógyítás gyakorlatát ötvözte össze, hanem olyan általános gyógyító gyakorlatot rögzített, amely a paraszti ismeretanyagban megőrződött, a népi gyógyításban az elmúlt évtizedekben is megtalálható volt, töredékei pedig néprajzi módszerrel még mindig gyűjthetők.

JEGYZETEK

1. *Magyary Kossa Gy.*, 1929. II. 176.
2. *Csippék J.*, 1907. 243.
3. *Csippék J.*, 1907. 248.
4. *Csippék J.*, 1907. 256.
5. *Magyary Kossa Gy.*, 1929. I. 36.
6. *Magyary Kossa Gy.*, 1929. I. 98.
7. Többet említ *Magyary Kossa Gy.* 1929. III. kötetében, továbbá *Schultheisz E.*, 1959. említi Madách Gáspár Házi apotékáját (1608) és Balassi Péter Házi apotékáját (1713).
8. Vö.: *Ernyei J.*, 1908.; *Németh J.*, 1902.; *Nyáry A.*, 1915.; *Relkovic N.*, 1912.; *Rexa D.*, 1936.; *Schultheisz E.*, 1959.; *Veres S.*, 1892.
9. Mátraderecskén (Heves m.) pl. az 1920-as években élt híres tudós gyógyítót, mivel a boszorkány-rontás okozta betegségeket is meg tudta gyógyítani, a boszorkányok fejedelmének is nevezték.
10. *Gellériné Lázár M.*, 1975. 112.
11. *Gellériné Lázár M.*, 1974. 1241., továbbá *Sashegyi O.*, 1942. 18.
12. Herman Ottó Múzeum Néprajzi Adattára (HOM NA) 1749 ltsz.
13. *Kilián I.*, 1976. 26.
14. Vö. *Szendrey Zs.*, 1937. 162.
15. Vö. *Szendrey Zs.*, 1937. 163.
16. *Szendrey Zs. és Szendrey A.*, é. n. 237.
17. Vö. *Moór E.*, 1933. 30. és *Gönczi F.*, 1902. 217.
18. Vö. *Balló I.*, 1900. 412.
19. *Kováts L.*, 1900. 376.
20. *Magyary Kossa Gy.*, 1929. IV. 18.
21. *Gönczi F.*, 1902. 223.
22. Vö. *Szendrey Zs.*, 1941. 108.
23. *Koritsánszky O.*, 1902. 85.
24. *Moór E.*, 1933. 30.

IRODALOM

- Balló I.*, 1900. Régi paraszti házi orvosságok jegyzéke. *Ethn.*, XI. 352—355.
- Csippék J.*, 1907. Adatok a felvidéki olejkárok történetéhez. *Népr. Ért.*, VIII. 247—268.
- Ernyei J.*, 1908. A házi különös orvosságok szerzői és forrásai. *Ethn.*, XIX. 34.
- Gellériné Lázár M.*, 1974—75. A magyarországi kalendárium-irodalom a kapitalizmus korában. Századok 1974. 1226—1254., 1975. 112—150.
- Gönczi F.*, 1902. Az emberi betegségek gyógyítása a göcseji népnél. *Ethn.*, XIII. 78., 121., 214.
- Kilián I.*, 1976. Csokonai és Puky barátsága. Sajtó alatt. Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1976.
- Koritsánszky O.*, 1902. Tolna megyei babonák. *Ethn.*, XIII. 84—86.
- Kovács A.*, 1900. A XVII. század néphitéhez. *Ethn.*, XI. 376
- Magyary Kossa Gy.*, 1929. Magyar orvosi emlékek. I—IV. Bp. 1929.

- Moór E.*, 1933. Állatgyógyítás Rábagyarmaton. Ethn., XLIV. 57—64.
- Németh J.*, 1902. Régi házi orvosságok. Ethn., XIII. 132.
- Nyáry A.*, 1915. XVII. századi ráolvasások és kuruzsló szokások. Ethn., XXVI. 40—44.
- Relkovic N.*, 1912. Kuruzslószeres a 18. századból. Ethn., XXIII. 366.
- Rexa D.*, 1936. Népies gyógymódok a 18. századból. Ethn., XLVII. 223.
- Sashegyi O.*, 1942. Kalendáriumok cenzúrája. Magyar Könyvszemle, 1942. 18—26.
- Schulteis E.*, 1959. Testi orvosságok könyve. Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei (Communicationes BHMH) 12. 186—198.
- Szendrey Zs.*—*Szendrey Á.*, é. n. Betegség, gyógyítás. In: A magyarság néprajza IV. Bp. é. n. 229—245.
- Szendrey Zs.*, 1937. A növény-, állat- és ásványvilág a varázslatokban. Ethn., XLVIII. 154—166.
- Szendrey Zs.*, 1941. A tavaszéle ünnepkörének szokásai és hiedelmei. Ethn., LII. 101—110.
- Veres S.*, 1892. A nép hajdani orvostudománya. Ethn., III. 60.

HANDSCHRIFTLICHES HEILBUCH VOM ENDE
DES 18. JAHRHUNDERTS
(Auszug)

Die Heilpraxis war in den vergangenen Jahrhunderten ausserordentlich heterogen. Da ein einheitliches Heilinstitutssystem fehlte, gab es bei der Heilung von Krankheiten keine einheitliche Praxis, die Ärzte hatten viele ungeschulte Konkurrenz. Sehr viele, kaum ausgebildete Wanderärzte bereisten das Land. Bei der Verbreitung von Heilmethoden und Heilmitteln spielten die wandernden Heilkräuter- und Arzneimittelverkäufer eine grosse Rolle, unter ihnen sind die „*olejkárok*“ aus dem Komitat Túróc hervorzuheben.

Um Krankheiten zu heilen, war die Bevölkerung infolge der unsicheren Ärzte- und Arzneimittelversorgung ganz besonders auf ihr eigenes Wissen und auf ihre eigene Erfahrungen angewiesen. Die eigenen Erfahrungen und das gehörte, übernommene Wissen sind die Grundlage für die Tätigkeit der Heilkundigen, Wissenschaftler und Kurpfuscher. In ihrer Tätigkeit zeigt sich deutlich die Duplizität ihrer Kenntnisse, in denen sich die praktischen Erfahrungen und der Aberglaube zu einem einheitlichen Weltbild verbinden.

In den Apothekerschränken der vornehmen Häuser waren die notwendigsten und damals bekanntesten Heilmittel und Heilkräuter ebenso vorhanden wie der Schädel und die getrockneten Körperteile von Tieren. Vom 17—18. Jahrhundert an kommen „die Heilbüchlein für den Hausgebrauch“ in Mode, vielfältigte, oft vererbte handschriftliche Rezeptsammlungen. Diese handschriftlichen Heilbücher gehören von volkskundlichem Gesichtspunkt gesehen zu den bedeutendsten Quellen, die Aufschluss über die Heilmethoden der vergangenen Jahrhunderte geben.

Das behandelte handschriftliche Heilbuch stammt aus Gesztely, aus dem Nachlass der Familie Kóczán. Auf Grund familiärer Beziehungen ist es möglich, dass das Buch in Tiszaigar am Ende des 18. Jahrhunderts entstand. Es enthält reichhaltiges Material über die Heilung von Mensch und Tier, auch einige nützliche Ratschläge für Haus und Hof. Das Buch vereint nicht nur die aus der zeitgenössischen Fachliteratur übernommenen Kenntnisse und die Praxis der Volksheilung, sondern registriert auch solche allgemeinen Heilpraktiken, die im bäuerlichen Wissenstoff erhalten blieben, und die in der Volksheilung auch in den vergangenen Jahrzehnten noch vorkamen. Ihre Fragmente können mit den Methoden der Volkskunde immer noch gesammelt werden.

MÁRTA FÜGEDI

19. SZÁZADI MISKOLCI KALENDÁRIUMOK NÉPRAJZI VONATKOZÁSAI

VIGA GYULA

A néprajztudomány kutatói előtt közismert az, hogy a régi sajtótermékek szinte kimeríthetetlen forrását jelentik a néprajzi kutatásnak. Ennek ellenére elmondhatjuk, hogy eddig ezen forrástípusoknak csak nagyon kis hányadát vizsgálták meg, ill. dolgozták fel. Példamutató lehet ebből a szempontból *Kresz Mária* könyve a magyar népviseletről és *Pogány Péter* munkája, melyben a régi váci nyomda termékeinek tükrében az irodalom és a folklór kölcsönhatását vizsgálja.¹ Az újabban megjelent munkák közül figyelmet érdemel *Lukács Lászlóé*, aki a Debreceni Képes Kalendárium néprajzi vonatkozású cikkeinek bibliográfiáját állította össze.²

Az említett forrástípusba tartoznak régi kalendáriumaink is. Kutatóink közül többen is foglalkoztak már ezzel a kérdéssel, de elsősorban a magyarországi kalendárium-irodalom történeti kérdéseit,³ irodalmi vonatkozásait,⁴ könyvészeti problémáit,⁵ népművelési jelentőségét⁶ vizsgálták. A közelmúltban *Gellériné Lázár Márta* foglalta össze a kalendáriumok kutatásának módszertani problémáit.⁷ Jóval kevesebb figyelem fordult a kalendáriumok néprajzi vizsgálata felé, holott erre többen is felhívták a figyelmet. *Györffy István* az *istóriákkal* együtt a mai hírlapok elődjének tartotta a kalendáriumokat.⁸ *Gunda Béla* egyetemi előadásaiban többször felhívta a figyelmet a kérdés fontosságára. *Ortutay Gyula* írt a téma fontosságáról: „Ha a parasztság művelődéstörténetének megírására vállalkozna valaki, minden bizonnyal kalendáriumainkat kellenek végigvizsgálnia.”⁹

Dolgozatomban a 19. században Miskolcon nyomtatott kalendáriumokat vizsgálom meg, s elsősorban azokat az adatokat emelem ki, amelyek jelentőséggel bírhatnak a néprajzi kutatás számára. A téma vizsgálatát nagyban megnehezíti három tényező: 1. Az anyag jelentős része megsemmisült, kalendáriumainkból nem állítható össze teljes, évenkénti sorozat. 2. A meglevő példányok sincsenek összegyűjtve és katalogizálva. 3. Nem ismerjük a kalendáriumokat kiadó nyomdák termékeinek teljes listáját, nem tudjuk pontosan, hogy milyen jellegű kiadványokat készítettek.¹⁰ Értelemszerűen mi is csak kevés, múzeumunk adattárában megtalálható példányokkal tudunk dolgozni.¹¹ Magyarázatra szorul még az időhatárok megvonása is. A miskolci kalendáriumkiadás kezdete (lásd alább) a kezdőhatárt megszabja a 19. század első évtizedénél. A 19. század második felétől — a nyomdász, szerző és terjesztő személyének fokozott szétválásával és a nyomdai technika fejlődésével párhuzamo-

san — valószínűleg nőtt a példányszám, s nőtt a terjesztés köre is. A tárgyalt korszakban az információk áramlása és cseréje felgyorsult, s a kalendáriumban is egyre inkább országos jelentőségű és érvényű írások jelennek meg (kivételt képeznek a hirdetések). A 19. század utolsó harmadáig még jól megfigyelhető az, hogy a kalendáriumok igazodnak egy szűkebb terület táji és kulturális adottságaihoz, s minden bizonnyal a szűkebb terület olvasóközönségének konkrét igényeihez és szokásaihoz is. Addig a más területi vonatkozású írásokat is igyekeznek az adott területre transzformálni, kevesebb az általános érvényű írás, ill. ezeknek is igyekeznek valamilyen helyi töltést adni. A 19. század utolsó harmadában a kalendáriumok már szélesebb terület olvasóközönségéhez szólnak. Ez részben annak is eredménye, hogy a paraszti olvasnitudás fokozott kiszélesedésével párhuzamosan a 19. század utolsó harmadában a kalendáriumok elveszítik korábbi jelentőségüket, elveszítik egyeduralkodó szerepüket a parasztság kezében megforduló könyvek között, s elveszítik a paraszti háztartásokban korábban képviselt funkciójukat is. Ne felejtjük el, hogy ekkor már a napilapoknak és a legkülönbözőbb újságoknak viszonylag nagy száma áll rendelkezésre, amelyek mellett az évente megújuló, s tartalmában akkor is csak részben megváltozó kalendárium már nem jelentős információs forrás. Sajnos a példányszámok növekedésével nem párosul a nagyobb számban való fentmaradás. Ennek oka valószínűleg az lehet, hogy az előzőekben említettek miatt egy-egy kalendárium már nem képvisel önmagában értéket, csak egyszerű nyomdai termék, amelyet az adott év letelte után már nem érdemes őrizni, mivel értelmét és értékét veszítette, s ekkor már van más olvasmányanyag is mellette. Ezek a tényezők indokolják tehát, hogy vizsgálatunkat csak a 19. századra terjesztettük ki.

Kalendárium szavunk latin eredetű. Előzménye a latin 'calendarium', 'tartozások, adósok jegyzéke', ami azzal magyarázható, hogy a rómaiaknál az adósságok fizetése a hónap elején volt esedékes.¹² *Gellériné Lázár Márta* megállapítása szerint: „Kalendáriumnak nevezzük azokat a naptártípusú kiadványokat, melyek nyomtatott formában évente, önállóan vagy egy-egy hírlaphoz (folyóíráshoz) kapcsolódva jelennek meg. Naptárrészük viszonylag részletes, tartalmaznak valamiféle naptári segédletet (névnapok, vásárnaptár, postai-vasúti tudnivalók, kronológia stb. . . .), tartalmaznak ismeretterjesztő olvasmányokat, szépirodalmi alkotásokat, vagy egyéb szórakoztató termékeket, mint közmondások, viccek stb. . . . (legalább egyiket ezek közül), a társadalom egészének vagy kisebb-nagyobb csoportjához szólva.”¹³ Nem kívánunk itt most részletesen foglalkozni a kalendáriumok történetével, mivel ezzel kapcsolatosan több összefoglaló tanulmány is született,¹⁴ csak annyit kell általánosságban megjegyeznünk, hogy a 16. század közepétől kezdve irodalmunknak egy jellegzetes vonulatát képezik.¹⁵ Természetesen a kalendáriumok olvasóközönsége kezdetben elsősorban a nemesség és más társadalmi rétegek szűk, olvasni tudó csoportjából került ki, s nem a parasztságból.¹⁶ A 18. századtól kezdve válik egyre inkább a parasztság és a kialakuló polgárság olvasmányává. Ez a folyamat a 19. században teljesedett ki a parasztság olvasni tudó rétegének növekedésével párhuzamosan. Ekkor a kalendárium a biblia és a ponyvater-

mékek mellett a parasztság és a városi polgárság legfőbb olvasmánya, s életének egyik irányítója, szervezője is lett.¹⁷ Szerepéből valamit még századunkban is megőrzött. Jól igazolja ezt *Móra Ferenc* feljegyzése, aki szerint az izsáki gyerekek, mivel olvasókönyvük nincsen, ezért a kalendáriumot viszik el otthonról, s abból tanulnak meg olvasni.¹⁸ Fentmaradását tehát elsősorban a parasztság művelődési szintjének köszönhette a kalendárium, népszerűségét, hitelét pedig elsősorban annak, hogy az élet sok területén praktikus tanácsal, útbaigazítással látta el az olvasni tudókat.¹⁹ Ez a szerep tette rendkívül népszerűvé a kalendáriumot a széles néptömegek között, s tette egyszersmind a tömegek érdeklődése a nyomdászok számára kiadásukat a legjövődélmezőbb, így legvonzóbb üzleti vállalkozássá. Landerer pozsonyi nyomdász pl. 1752-ben maga is bevallja a helytartótanácsához intézett beadványában, hogy a kalendáriumok a legnagyobb kelendőségnek örvendő nyomdatermékek.²⁰ Az elmondottakból következik az, hogy a kalendáriumoknak nagy szerepük lehetett a néptömegek művelésében, sőt politikai irányításában is. Az mindenkor érdeke volt természetesen az államhatalomnak, hogy az általános műveltségi szint magasabb legyen, azonban a művelődés tartalmi meghatározásán, irányításán szerette volna a kezét rajta tartani. Igyekezett megszervezni az államhatalom a kalendáriumok cenzúráját, s tiltani a babonás, irracionális gyógy módok és történetek terjesztését.²¹ 1774-ben Mária Terézia közművelődést célzó intézkedései során felmerült a bécsi tudományos akadémia megalapításának a gondolata, amelynek feladata lett volna a kalendáriumkiadás monopolizálása is. A javaslat kidolgozója — Hell Miksa magyarországi származású jezsuita — felismerte a kalendáriumoknak a népre gyakorolt nagy hatását, s ezért szükségesnek tartotta tartalmuk javítását, színvonaluk emelését, s nyilvánvalóan politikai ellenőrzésüket is.²² A terv az azonban nem valósult meg, s a cenzúra sem volt képes egészen megszünteni a kalendáriumok tartalmát. (Itt kell megjegyezni, hogy 1829-ben a Miskolczi Nemzeti Kalendárium is szembekerül a budai cenzorral. Egy vers jelent meg ugyanis benne a porosz háborúról, s tanácsokat közölt a *melancholia* és a *hypochondria* gyógyítására. Ennek kapcsán a helytartótanács újra figyelmezteti a cenzorokat a szigorúbb munkára.²³) Mindez azt is jelzi, hogy a kalendáriumok alkalmasak voltak politikai eszmék közvetítésére is.

A kalendáriumok szerkezete az évszázadok alatt nem változott lényegesen: a fő tartalmi részt a naptár adja, s emellett található a mellékletek tarka sokfélesége. S ezek kapcsán lényegében egyik alapvető kérdésünkhöz értettünk: a kalendáriumok forrásértékéhez. Az egyes tudományos-népszerűsítő írásokat esetenként szakemberektől (tanárok, orvosok, gazdasági szakemberek) rendelte meg a nyomdász,²⁴ azonban valószínűleg jóval gyakoribb volt az, hogy az olcsó kiadásra törekedve inkább utánnymásokból, töredékek közléséből és olcsó szerzők anyagából tevődött össze egy-egy kalendárium. Mindezek eredményeként jelentősen csökkent az anyag olvasmányértéke is.²⁵ Ezeken kívül külföldi fordítások is bekerülhettek a kalendáriumokba.²⁶ Ez viszont arra figyelmeztet bennünket, hogy a kalendáriumokban található anyagot csak igen ritkán tarthatjuk primer forrásnak, s igen nehéz feladatot jelent a valódi eredet kiderítése. S egy másik lényeges probléma is felmerül akkor,

ha a kalendáriumokról, mint néprajzi forrásokról beszélünk: nagyon nehéz annak kiderítése, hogy a kalendáriumban található anyagból mi lett része a népi műveltségnek, mit fogadott be a közösség. Nem tudjuk, hogy azok az elemek, amelyek részét képezik népi műveltségünknek és megtalálhatók a kalendáriumokban is, vajon a kalendáriumok közvetítésével terjedtek el a nép között, vagy pedig a kalendáriumok vállalkoztak a nép szokásainak, dalainak közlésére. Mindezekre a kérdésekre nehéz választ adni, mivel a kalendáriumok jellegzetesen közties helyet foglalnak el az összkultúrában a magaskultúra és a szorosabban vett népi kultúra között, s amikor a magaskultúra bizonyos elemeit közvetítik a nép felé, ugyanakkor a népi kultúra bizonyos vonásait is igyekeznek népszerűsíteni a polgárosult olvasóközönség számára.²⁷ Az azonban kétségtelen, hogy a kalendáriumok hatása helyenként kimutatható népköltészeti alkotásainkban: egyes dalai a nép ajkára kerültek, s hatással voltak népmeséinkre is.²⁸ Bár nehezen igazolható, de feltételezhető, hogy a gazdálkodásra, háztartásra, gyógyászatra, stb... vonatkozó praktikus tanácsok egy része is beépült népi kultúránkba, ill. indukált abban változást. A kalendáriumokat olyan forrásoknak kell tehát tartanunk, amelyek kronológiai és meteorológiai, erkölcsi útmutató, tudományos ismeretterjesztő, politikai célokat szolgáló, praktikus tanácsokat és ismereteket adó alapfunkcióik²⁹ révén szervesen beépültek népünk életébe, s ugyanakkor egyes tartalmi elemeik részévé váltak népi kultúránknak is.

A miskolci kalendáriumkiadás kezdete egybeesik a város nyomdászatának kezdetével. *Szendrei J.* szerint Miskolcon már a 18. század végén volt könyvnyomtató műhely Landererné tulajdonában.³⁰ *Marjalaki Kiss L.* kutatásai azonban azt igazolták, hogy az említett nyomda nem Miskolcon működött, hanem Kassán, s a 19. század első évtizedéig ott adták ki a miskolci vonatkozású nyomtatványokat is, egyebek között *Benkő Sámuel: Topographia oppidi Miskoltz* című könyvét is, 1782-ben.³¹ Így nem tarthatjuk igazolhatónak *Deák G.* azon véleményét sem, hogy már a 18. század végéről fentmaradhettek volna Miskolcon nyomtatott kalendáriumok.³² *Novák L.* nyomdatörténeti munkája szerint Miskolcon 1801-ben még nem volt nyomda.³³ Természetesen ekkor már foroghattak a miskolciak kezén is kalendáriumok, ezeket azonban máshol nyomtatták. (A 19. században is gyakran felbukkannak területünkön máshol készített kalendáriumok, mint pl.: *Vas Gereben Kis Képes Naptára*, a Szarvason nyomtatott *Magyar Alföldi Legújabb Kalendárium*, *Erdélyi Naptár* stb...). Valószínűleg korábban is eljutottak ide kalendáriumok, hiszen környékünkön már a 17. századtól kezdve működtek nyomdák, amelyek területünkre is hatással lehettek (Kassán kívül elsősorban Eger és Sárospatak).³⁴

Miskolc első nyomdásza *Szigethy Mihály* volt. Pozsonyban, a Weber-féle nyomdában tanult, majd innen 1787-ben került Debrecenbe. A debreceni nyomdában először szedő, majd a nyomda vezetője lett. Itt 1803-ig dolgozott, majd távoznia kellett, mert nem fért össze városi fellebbvalóival. 1804-ben megvette a diószegi Meggyesi-féle nyomda készletét, s Nagyváradra költözött vele. Váradról 1811-ben vagy 1812-ben került városunkba.³⁵ Első miskolci megrendelői közé tartozott a vármegye és a város tanácsa, akik vele készítették

el hivatalos nyomtatványaikat.³⁶ 1812-ben adta ki az 1813-as évre az első „Miskolczon készült és nyomtatódott Nemzeti Kalendárium a két hazának” címmel naptárát.³⁷ (1. kép) Lényegesnek kell tartanunk, hogy Szigethy három olyan városban is tevékenykedett Miskolcra való költözése előtt, ahol a kalendáriumkiadásnak komoly hagyományai voltak: Pozsony, Debrecen, Nagyvárad. Valószínűnek tűnik tehát, hogy ezen városok kalendárium-nyomdászatának bizonyos elemeit magával hozhatta Miskolcra is. (Nagyváradról származhatott betűkészlete is.³⁸) Nyomdája a Herke-féle házban volt, a mai Tanácsház tér 3. számú épületben.³⁹ Egy 1817-es feljegyzés szerint Szigethy magyar, német és deák nyelven nyomtat, s tulajdon költségén ad ki új munkákat. Ugyanebből a feljegyzésből tudjuk, hogy „N. Szigethy Mihály, váltó munkákat és egy magyar kalendáriumot nyolczad rétbén nyomtat, tart egy szedőt, 1 nyomtatót, feldolgozathat esztendőnként 25 bál papirost.”⁴⁰ A múlt század második évtizedéből ismerjük annak kimutatását, hogy évente az ország egyes nyomdáiban mennyi kalendárium készült. Az összevetés kedvéért tanulságosnak tartom

1. kép. A Miskolczi Nemzeti Kalendárium 1819-es kötetének címlapja

Hely	Név	Magyar	Német	Tót	Rác	Oláh
Budán	Kir. Univ. Landerer	— 16 000	— 8 000	— 6000	3500 —	1500 —
Pesten	Trattner Patzkó Landerer	31 000 5 000 26 000	6 000 — 6 000	— — 4000	— — —	— — —
Vácson	Gottlieb	8 000	—	—	—	—
Debrecen	Sz. Kir. v.	8 000	—	—	—	—
Esztergom	Bäumel	5 000	—	—	—	—
Pozsony	Weber Sznisek	— —	5 000 3 000	— —	— —	— —
Kassa	Ellinger	16 000	4 000	—	—	—
Győr	Streibig	20 000	70 000	—	—	—
Temesvár	Klapka	—	4 000	—	—	—
Szeged	Grün	12 000	—	—	—	—
Miskolc	Szigethy	8 000	—	—	—	—
Komárom	Weinmüller	12 000	5 000	—	—	—
Selmecbánya	Stephany	—	3 000	—	—	—
Eszék	Diwaldt	—	—	—	2000	—
Besztercebánya	Sultner	—	3 000	—	—	—

A kalendáriumok kiadói és az évente kiadott kalendáriumok száma a 19. század második évtizedében

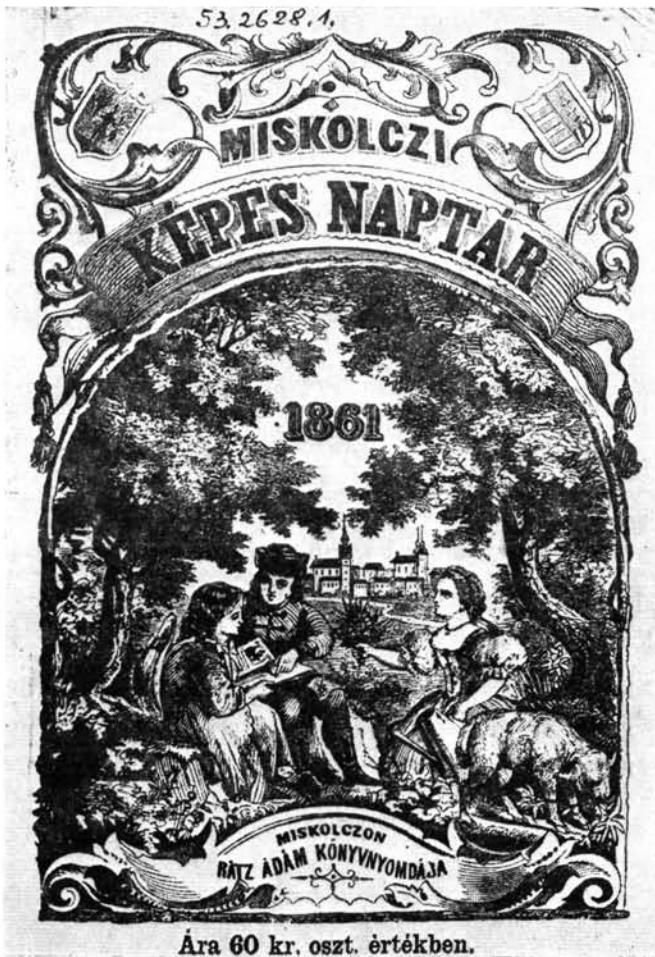
ennek bemutatását. Ebből kiderül, hogy évente a falra rakható kalendáriumokon kívül kb. 300 000 darab készült az országban.⁴¹ A táblázatból kitűnik, hogy Szigethy nyomdája elég előkelő helyet foglal el a példányszámot tekintve a magyarországi nyomdák között.

Kalendáriumain kívül ismerjük néhány más jellegű kiadványának a címét is. Így egyebek között kiadta Csaplovics *Méhész könyvét*, *Zöld Martzi históriáját*, a *Ludas Matyi versekben* címmel Fazekas munkáját.⁴² Miskolc első nyomdása 71 éves korában, 1831-ben hunyt el.⁴³ Ezután örökösei kezén volt a nyomda 1840-ig.⁴⁴ Jelenleg a legkésőbbi általunk ismert Szigethy-féle

kalendárium 1836-ból származik. Örökösei tehát még kiadták ezen a címen naptárukat, de az új nyomdatulajdonos már új címen jelentette meg saját kalendáriumát. 1840-ben *Tóth Lajos* vásárolta meg a nyomdát Szigethy örököseitől. Ő Debrecenben volt inas, majd 1823-tól a budai Egyetemi Nyomdában dolgozott. Megfordult Bécsben Sallingernél, s 1827-ben Lipcséből jött haza.⁴⁵ 1840-ig Debrecenben élt, ahol a Városi Nyomda élén állott, s onnan került Miskolcra.⁴⁶ Tóth Lajos személye tehát újabb kapcsolatot jelentett a nagy múltú debreceni kalendárium-nyomdászat és városunk között, s kapcsolatot a híres német kalendárium-kiadással is. 1842-ben jelent meg Tóth Lajos első, jelenleg ismert nyomtatványa Miskolcon: Kun Miklós „*Miskolcz múltja, jelene és jövője*” című könyve.⁴⁷ Kalendáriumát 1844-ből *Miskolczi Közönséges Nemzeti Naptár*, majd 1845—1854 között *Miskolczi Közönséges Naptár* címen ismerjük (2. kép). Tóth Lajos 1850-ben meghalt, de a kiadványok 1855-ig az ő neve alatt jelentek meg. 1855-ben *Deutsch Dávid* veszi át a nyomdát, s vezeti 1859-ig, amikor *Rátz Ádám* kezébe került a könyvkiadás.⁴⁸ Rátz kalendárium 1861-ben

2. kép. A Miskolczi Közönséges Naptár 1845-ös kötetének címlapja

3. kép. A Miskolczi Képes Naptár 1861-es kötetének címlapja

Miskolczi Képes Naptár címen jelent meg (3. kép). Mellette egyszerűbb formában *Miskolci Házi Naptár* néven kiad egy másik kalendáriumot is. Ez utóbbi első példánya 1865-ből, utolsó pedig 1877-ből maradt ránk. 1878-ban *Forster Rezső*, az „árvízhozta nyomdász” kerül a nyomda élére. Ez komoly minőségi változást eredményez a miskolci nyomdászat fejlődésében. Fejlődésnek indul a nyomdai technika. Ekkor indul meg a korábbi újságoknál lényegesen nagyobb példányszámban a *Borsodmegyei Lapok*, majd itt jelenik meg 1886-ban *Szendrei J.* monográfiájának első kötete.⁴⁹ Forster kalendáriumát megőrizte a Rátz-féle *Miskolczi Képes Naptár* címet. A nyomda később *Forster és Klein*, majd *Klein és Ludvig* név alatt működik. Ezután egyesült a *Wesselényi—Gedeon—*

HERCZ JENŐ

GAZDASÁGI
GÉPGYÁRA

KAZÁNÜHELYE ÉS VASÖNTÖDÉJE
GAZDASÁGI GÉPEK ÉS ESZKÖZÖK RAKTÁRA
CLAYTON ÉS SHUTTLEWORTH MEZŐGAZDASÁGI GÉP-
GYÁROSOK
ÉS WALZSFERFERDŐZŐ-ÉS HUSO MAGYAR GÉP- ÉS
TÚZOLTÓSZERGYÁR KIZÁRÓLAGOS KÉPVISELŐI
MISKOLCZON.

Ajánlja nagy rakatát mindenféle
gazd. gépek és eszközök
technikai ábrák, géplábrák részletek pa-
rtályos beszerzésére.
Észlelő és szabványosítási
gépjavításokat
fűtőközpontok, csatlakozások, egyéb kazán-
munkák, szivattyúberendezések pon-
tos elvégzésére.

Vas- és ércöntödéje
szállít, műanyagok, gépjármű, gépek
kezelés és felújítására, öntvények, acél-
kereskedelmi, technikai ábrák, műanyag
rajz szerint.

Használt gépek
újakra becsereztetnek vagy átjavít-
tatnak.

Árjegyzékek ingyen és bérmentve.

4. kép. Hercz Jenő gazdasági gépgyáranak
hirdetése a Miskolczi Képes Naptár
1885-ös kötetében

Wagner-féle Szelényi nyomdával, s ebből létesült Klein—Ludvig—Szelényi név alatt a *Miskolci Könyvnyomda RT.*⁵⁰

A miskolci kalendáriumok története természetesen kezdetektől fogva szorosan összefonódott a város könyvnyomdászatának egész szerkezetével, s amint látjuk az egyes kalendáriumtípusok egy-egy nyomdász nevéhez és működéséhez kapcsolódnak. Sok tartalmi változást azonban nem hoz a nyomdászok személyének változása, a kalendáriumok szerkezete és tartalma lényegében hasonló marad. A kapitalizálódó társadalom és a nyomdatechnika fejlődése azonban természetesen megéri ezt a sajtóterméket is. Az előbbi szempontjából nagyon lényeges változásnak kell tartanunk azt, hogy a század utolsó harmadában — párhuzamosan a város kereskedelmi életének fokozott kapitalizálódásával — a kalendáriumok 1/4—1/3-ad részét a különféle hirdetések, reklámok foglalják el, melyek ha csak csírájukban is, s nem egészen a mai értelemben véve, de a tömegekkel való manipuláció kezdetei. A hirdetések vizsgálata ipar- és kereskedelem-történeti szempontból nagyon tanulságos lehetne, s lényeges azért is, mert a reklámozott cikkek egy része bekerült a paraszti gazdaságokba és háztartásokba is (4. kép). A nyomdatechnikai fejlődésnek

a képek, metszetek megjelenése a tükrözői, melyek minőségi fejlődést jelentenek a kalendáriumok történetében. Ezek vizsgálata ugyancsak különös figyelmet érdemelne.

Amikor a kalendáriumainkban fellelhető néprajzi adatokról szólunk, akkor előljáróban újra meg kell jegyeznünk, hogy nincsen teljes sorozat a birtokunkban, s csak a rendelkezésünkre álló anyagból vonhatunk le bizonyos tanulságokat.⁵¹ Bár jelenleg csak a néprajzi vonatkozásokat vizsgáljuk, fel kell hívunk a figyelmet kalendáriumaink más jellegű adataira is. Szép számmal találunk várostörténeti szempontból érdekes írásokat naptárainkban. Az 1819-es *Miskolczi Nemzeti Kalendárium* pl. közli *Szrogh Sámuel* nyomán *Miskolcznak rövid leírását*.⁵² Ugyanez a kalendárium-típus minden évben leírja a miskolci postajáratokat. A *Miskolci Közönséges Naptár* Világosy által készített leírást közöl Miskolc környékéről és a Bükkről. (Ebből kiderül, hogy a szerző szerint a Bükk vulkanikus úton jött létre, s ennek különös bizonyítékai a nagy számban fellelhető kagyló- és csiga-kövületek!! A kalendáriumban található, s tudományos igénnyel közölt értekezések tehát meglehetősen sok tévedést tartalmaznak, mindezek ellenére tagadhatatlan, hogy hatása lehetett olvasói világképének alakulására.) Ugyancsak a Miskolci Közönséges Naptár verset ad közre *Borsod megye* címmel, népi regét *Zsolcáról* és a *Nyakvágóról* (1853), s *Tóth István* írását *A kiseddévás czélja és haszna* címmel (1848). Ezeken kívül még jónéhány, többé-kevésbé értékes várostörténeti adatot találunk kalendáriumainkban. Figyelmet érdemelnek irodalmi vonatkozásaik is, mivel rendszeresen felbukkannak bennük *Jókai Mór*, *Arany János*, *Lévay József*, *Tompai Mihály*, *Sárossy Gyula* és mások munkái, valamint nagyon sok olyan névtelen irodalmi alkotás, melyeknek műfaja nehezen körülhatárolható. Így pl. *népdal* címen jelentek meg olyan versek, amelyeknek egy része népköltészeti alkotásainkban is felbukkan, más részük viszont magán viseli a népieskedő műköltészet jegyeit.

A néprajzi vonatkozású adatokat alapvetően két nagy csoportba soroltuk: I. A kalendáriumokban található *nyomtatott* adatok, II. A *tulajdonosok bejegyzései*. (Naptáraink ugyanis a múlt század utolsó harmadáig az ún. „schreibkalenderek” típusába⁵³ sorolhatók, amelyekbe a nyomtatott lapok közé üres lapokat is befűztek a tulajdonosok feljegyzései számára — 5. kép.) Az első csoporton belül: 1. *gazdálkodásra*, 2. *háztartásra*, 3. *gyógyászatra*, 4. *népszokásokra*, 5. *népköltészetre*, 6. *más népek életmódjára* vonatkozóan találjuk a legtöbb és legértékesebb adatot, s ide számítjuk még 7. *rajzokat, képeket* is. A II. csoportnak különösen a 1. *gyógyászati*, 2. *időjárásra vonatkozó jóslási*, valamint 3. a *korabeli árakra és bérekre* utaló adatai bírnak a legtöbb jelentőséggel.

I. 1. *Gazdálkodás*: kalendáriumainkban jól megfigyelhető, hogy racionális, minden biztonnal gazdasági szakemberektől származó tanácsok, javaslatok állandóan keverednek babonás és irracionális elemekkel. Ez lényegében a többi adatsoportra is igaz. A Miskolczi Nemzeti Kalendárium (továbbiakban MNK) minden hónap naptárrésze után közölte az akkor esedékes gazdasági munkák leírását. Ezek azért lényegesek számunkra, mert nyomonkövethető benne az

XXXI.			
Szom.	1	20 Ignátz	
	2	Ábel □ h igen hideg	21 Julián.
	1) †	A Jézus Krisztus születés: Mát. 2.	
		Nagy Kar. Vas. A Krisztus Genealog: Mát. 1:1.	
	3	Dániel	10. ór. 22
Hetfő	4	Matusál. 1. m. d. e.	23 10 Már.
Kedd	5	Simeon Δ	♂ eisz. 24 Eugen.
	6	* h	25
Tsöt.	7	Isidór. ♂	hideg. 26
Pént.	8	Richard. P.	27
Szom.	9	Julián. es Bas. Ad.	28 2000M.
	2) †	A 12. ezredős Jézusról: Luk. 2.	
		N. Kar. u. v. Vas. A Her. megöl. a Kisú: M. 2:13.	
	10	Rem. Pál	29 Ap. S.
Hetfő	11	Higin.	30 Anisia.
Kedd	12	Erneszt. P.	31 Melan.
Szerd.	13	Hilarius P. Úrút fer.	1
Tööt.	14	Felix P. geteg.	2 Szilves.
Pént.	15	Maurus ♂	3 Malak.
Szom.	16	Marcel. keresztény idő.	4 Ap. osz.
	3) †	A Kanabii Menyegzőről: Ján. 2.	
		V. Kar. el. Vas. A Her. megöl. a Kisú: M. 2:13.	
	17	Rem. Aot.	5 Theo
Hetfő	18	Piroska * D szeles	6
Kedd	19	Sára	7 K. Sz. J.
Szerd.	20	Fáb. és Seb.	8 György
Tsöt.	21	Agnes ♂ & hideg	9 Polik.
Pént.	22	Viptze havas	10 Nisz. G.
Szom.	23	Már. eljegy. fagyos	11 Theod.
	4) †	J. J. Belp. gyógy. M. 8. V. K. u. V. A. K. tan. M. 4.	
	24	Timóth.	12 Tat.

Bejegyzések			
25. X. 170.	26. X. 170.	27. X. 170.	28. X. 170.
29. X. 170.	30. X. 170.	31. X. 170.	1. XI. 170.
2. XI. 170.	3. XI. 170.	4. XI. 170.	5. XI. 170.
6. XI. 170.	7. XI. 170.	8. XI. 170.	9. XI. 170.
10. XI. 170.	11. XI. 170.	12. XI. 170.	13. XI. 170.
14. XI. 170.	15. XI. 170.	16. XI. 170.	17. XI. 170.
18. XI. 170.	19. XI. 170.	20. XI. 170.	21. XI. 170.
22. XI. 170.	23. XI. 170.	24. XI. 170.	25. XI. 170.
26. XI. 170.	27. XI. 170.	28. XI. 170.	29. XI. 170.
30. XI. 170.	1. XII. 170.	2. XII. 170.	3. XII. 170.
4. XII. 170.	5. XII. 170.	6. XII. 170.	7. XII. 170.
8. XII. 170.	9. XII. 170.	10. XII. 170.	11. XII. 170.
12. XII. 170.	13. XII. 170.	14. XII. 170.	15. XII. 170.
16. XII. 170.	17. XII. 170.	18. XII. 170.	19. XII. 170.
20. XII. 170.	21. XII. 170.	22. XII. 170.	23. XII. 170.
24. XII. 170.	25. XII. 170.	26. XII. 170.	27. XII. 170.
28. XII. 170.	29. XII. 170.	30. XII. 170.	31. XII. 170.
1. I. 171.	2. I. 171.	3. I. 171.	4. I. 171.
5. I. 171.	6. I. 171.	7. I. 171.	8. I. 171.
9. I. 171.	10. I. 171.	11. I. 171.	12. I. 171.
13. I. 171.	14. I. 171.	15. I. 171.	16. I. 171.
17. I. 171.	18. I. 171.	19. I. 171.	20. I. 171.
21. I. 171.	22. I. 171.	23. I. 171.	24. I. 171.
25. I. 171.	26. I. 171.	27. I. 171.	28. I. 171.
29. I. 171.	30. I. 171.	31. I. 171.	

5. kép. Nyomatott lap, s mellette a tulajdonos gazdasági feljegyzéseit tartalmazó lap a Miskolci Nemzeti Kalendárium 1819-es kötetéből

évi munkaritmus, s ezen kívül egy sor más jellegű adatot is tartalmaz. Itt most az 1819-es év gazdasági tanácsait közöljük.

„Januarius: Ezen hóldnapban a szántóföldeket, réteket, kerteket s szőlőket trágyázni kell jól megérett ganajjal, vagy tó-izszappal. A halastókat ha befagytak, imitt-amott meglékelni, hogy a halak el ne vesszenek. Utolsó Fertályán a Hóldnak sertéseket ölni... A méh kasokat úgy kell intézni, hogy a méhek ki ne jöhessenek, mert a hótól megvakulnak. Hogy a tyúkok hamarébb, — és sokat tojjanak, aszalt zabot, s pirított kenyeret, — és néha korpával összekevertt nyúlганajt kell nékiek enni adni.

Februarius: A Februáriusi malatzokat magnak meghagyni legjobbnak tartják. Amely fát pedig ezen hónapban őltanak, annak fája, és gyömlöttse meg nem fergesedik. A mostan őröltt liszt is sokáig eláll.

Martius—Április: Karátsontól számlálván 9. 10. vagy legfeljebb 11. Hétre a földbe kell menni az ekének, sőt a régi Magyar Mezei Gazdák a Húshagyó Keddibélest az eke szarván megenni tartották ditsőséges ebédnek... Búzá,

zabot nedves, borsót, lentsét, kölest gyengébb időben jó hasznos vetni. Mindenféle gyümölcs, és vetemény magvakat jó elültetni, csak arra jól vigyázzanak, hogy amely veteménynek gyümöltse a föld színén feljül nő, vagy terem, azt *Újságtól fogva Hóld töltéig ültessék* vagy vessék el... Amellyeknek pedig gyümöltseik a földben léznek... *Hóld tölte után Újságig ültetődjenek.* A nyirfa vizét megvenni, és az borseprőre tölteni, hasznos ital a *fővény*, — és kőben kínlódóknak. Akik ebben mosdanak, a szeplőjök elvész.

Május: Májusban az eddig elmaradt Tavaszi magot el kell vetni, ú. m. *kendert, lent, kölest, tatárkát* vagy *hajdinát.*

Június: Idő járásából való tapasztalás: A Birsalma-fák ha kivirágoztak, a fagyalaló derektól nem kell többé félni. Minémű az idő Orbán nap előtt s utánna, olyan fog kaszálás idején is lenni. Amilyen az idő Május utolsó, s Június első napjaiban, ugyan olyan lesz Augusztus utolsó és Szeptember első napjaiban is. Ha Májusban híves, s szeles idők járnak, a Mezei-Gazdák sok jó szénát várnak.

Július: Ha az életek, -az-az: búza, gabona s a t. megérttek, aratni, kaszálni, betakarni kelletik. Ahol szokásban van, a tarlót mindjárt felszántják, és kerekrépa-maggal bévetik... levelét s haját árnyékon megszáritván a Szarvas-marhának abrak helyett adják, a répáját pedig meggyalulván hordóba tapodják mint a káposztát, és úgy is élnek vele.

Augustus—September: Augusztusban a Búzát bétakarítván, először a portól hideg vízben megmosni, azután meleg kementzében megszáraztani, hogy a *zsuzsok* féreg benne meg ne teremjen, sőt a bennevalók is elvesszenek... Augusztus 16-dikán Rókus napján elkezdvén, három egymás után folyó napokon dél előtti 11. órától fogva, dél után 2. óráig aki az úgy nevezett kártékony Siskát, Földibodzát, Nádat, vagy más hasonló káros folyó-füvet kikapáltat, fáradsága v. költsége jutalma az lesz, hogy Szőlőjében, Kertjében vagy Szántóföldjében, hol a munkát megtétette, soha aféle haszontalanság nem nő... Az Őszi vetésről is azt tartják a gondos Mezei Gazdák, hogy két vagy három Héttel legjobb Sz. Mihály nap előtt, kivált ha új hóld után 3. nappal esik a vetés, úgy a konkoly nem vesz hatalmat rajta.

October—November—December: Az Őszi vetéssel, és Szőlő-szedéssel addig kell sietni, míg a föld fagyása engedi. A Gyümöltsfákat is jobb Ősszel mint Tavasszal egyik helyről a másikra általültetni... A Marha-tartásból sokféle haszna van a Gazdának, ezért a Barmainak elégséges, — és egészséges eleséget szerezzen, s annak idejében, kiszabott órában, azokat étetni, itatni, tiszta helyen tartani, tisztogatni, a Szarvas-Marháinak pedig minden két Héttel egy kevés Sót adni, és az istállóba gyakran friss levegőt eresztetni el ne mulassa."

Ugyanebben a kötetben tanácsokat olvashatunk arról, hogy *A szűk takarmány idején hogy lehetne a széna szükségnek eleit venni.* A szerző azt javasolja írásában, hogy az ugart júniusban be kell vetni rozssal, s azt szeptemberben, mielőtt a *fejét hányná*, le kell kaszálni és *renden megszáritani.* Ez szerinte nemcsak gazdag szénatermést ad, hanem a következő aratásra a rozs is jobb termést hoz. Ugyanitt javaslatot közölnek arra vonatkozóan, hogy miként lehet *A lovakat kövéren és egészségesben tartani:* „Sok tsalány magot gyűjtsön

öszve a Lótartó Gazda, és azt megszáraztván törje porrá, s ebből adjon a lónak abrakba egy marékkal estve és reggel. Ez által húsosak lesznek a lovak és fénylő szőrűek.”

I. 2. *Házi munkákra vonatkozó adatok:* Ezeknek egy része lényegében a gazdálkodáshoz kapcsolódik, de a házban és a ház körül végzett munkákhoz is sorolható: *Üszögöt a búzából kiveszteni* (MNK 1819): „A vetni való Búzázt fele sós, fele Meszes vízben meg kell áztatni 24. óráig, Vagy e helyett tsak tsupa sós vízben is elégséges.” *A Zsuzsokot kiveszteni, avagy ha még a gabonában nintsen, aztat ettől megőrizni:* „Végy egy jó kondér vizet, tégy belé egynehány marok fűzfa-levelet, hagyd abban mind addig, míg a víz tőle egészen zöldé leszén. Annakutánna ezen zöld fűzfa-vízzel meg kell fetskendezni a falakat és a padlást, ahol a gabona fekszik, s meglásd, hogy a zsuzsok legottan eltávozik, vagy ha még ott nints, tehát oda sem jön, meg se terem benne.” (MNK 1818.) Találunk még adatokat *Az Ánglusok módja szerint készített Tsizmafeke-tűtőre* (MNK 1818.), *A krumplinak férgeket pusztító tulajdonára* (MNK 1830.), arra, hogyan lehet az egereket és a patkányokat méreg nélkül, fűzfa taplójával elpusztítani (MNK 1818.), valamint olvashatunk *Hasznos Házi Jegyzeteket*. Ez utóbbiakból mutatunk itt be hármat (Miskolci Közönséges Naptár, a továbbiakban MKN 1853.): *Különös jegyzés a kenyér-sütésről:* „Főzz tiszta búza-korpát elegendő vízben, s ezen korpás vizet megszűrven, vele dagaszd a kenyérnek való tésztát. Nemcsak jobb ízű kenyér válik belőle, de azonfelül szaporít is, mert a korpában maradt tápláló mézgas, és nyálás részek felolvasztatván, a kenyeret szaporítják és javítják.” *Aprómarha dög ellen:* „Közönségesen az apró marhát megmenti a dögtől, ha vizes válujába annyi óltott meszet vetsz, mennyi a vizet megfehériti, s azt hagyod inni.” *Tyúkokat tojítani:* „Szőlő-törkölynek a magvát kell velök étetni, de ne sokat egyszerre.”

I. 3. *Gyógyászati adatok:* Ez a leggazdagabb adatforrás. Erre lehetett leginkább szükségük az olvasóknak, s ezért lehet, hogy a legnagyobb számban ilyen jellegű adatok fordulnak elő. Jól megfigyelhető bennük a racionális gyógymódoknak az irracionális, babonás cselekvésekkel való keveredése. Először az emberek gyógyítására vonatkozó néhány közlést mutatok be, majd az állatgyógyítás emlékeit. *Sikeres kenőcs sérült emlőkre:* „Végy tisztított gloreit egy garasért, borókafafővedéket egy garasért, feherviaszt 2 krajcárért, és perczipitatumot 1 1/2 kr. Olvassz szét mindent cserépedényben, hűtsd meg, kend gyolcsdarabra s rakd naponkint háromszor a mellre, és rövid idő múlva tapasztalod javulásodat.” (Miskolci Házi Naptár, a következőkben MHN 1865.) *Vesztett eb marástól legkönnyebb s hathatósabb orvosság:* „A melly füvet hívnak *Festő Fűnek, Szamár Tövisnek, Iglitze Tüskének* (Genista Tinctoria) főzd meg gyenge tűznél vízben fedő alatt gyökerestől. Ebből reggel és estve egy-egy pohárral igyál meg. Ha pedig sebet is ejtett rajtad, ezen Iglitzét tedd jó hamu közzé, mikor a *Párlóg* készen van, ezen lúggal mosogasd napjában négyszer. És mind annyiszor meleg etzetből, s írósvajból tsinált ungvantumot ruhára kenvén kösd bé a sebet. Ha ezt 14-napokig tselekszed, és az alatt semmiféle részegítő italt nem iszol, s a hús étel helyett gyenge zöldségekkel és gyümöltsökkel élsz, meggyógyulsz. Hanem midőn már tökéletesen egészségesnek is érzi az ember magát, a meglett ember az etzetes írósvajból vegen be napjában háromszor

egyszerre egy asztali kalánnal. A gyermek pedig az ő idejéhez képest vagy egy kávé kalánnal, vagy fél évő kalánnal.” (MNK 1818.) Van továbbá recept arra, hogyan lehet a kólikát örökre elűzni (MHN 1865.), hogyan lehet az aranyeret bagós nyállal gyógyítani (MNK 1827.), s miként lehet cserfahéjból szert készíteni a pokolvar gyógyítására (MHN 1865.) Nézzünk most néhány példát az állatgyógyításra: *Hatalmas óvszer a juhruh ellen*: „Végy tüdőgyököt, ürmöt és szevent, törd meg apróra miután megszáritottad, vegyíts közé faggyút, és úgy add a juhoknak enni és nyalni.” (Miskolci Képes Naptár, a továbbiakban MKN 1861.) *A jármos ökör feltört nyakára kenőcs*: „Végy finom halzsírt vegyíts önfejrjét belé míg péppé nem válik, kend be vele a nyakat, és el fog múlni a daganat és a seb.” (MHN 1865.) *Índaganatot lovaknál gyógyítani*: „Midőn a szápadlás csak dagadt, és nem gyuladott, de veres és fájdalmas, elég annak sóval dörzsölése a baj gyógyítására. De ha gyuladás mutatkozik, patkószeggel kell az ín mentében néhány karczólást tenni az inen, és kivérezni kell engedni, ezen karczólások aztán magától beforrnak. E közben természetesen csak lágy tápla adatik a lónak, minő a lóhere.” (MKN 1861.) Ugyanebben a kötetben borecetben meglágyított tyúktojás szerepel, mint lóköhögés elleni szer. *A barmok rögtöni elesése ellen*: „Ha valamely állat nem eszik, illessük meg farkát, ha ez puha és fonnyadt, nem engedi magát forgattatni, s ilyen esetben vágassék rajta egy nyílás, olly szélesen keresztben, mint a közönséges konyhakés szélességének fele. A sebbe tétetik 9 szem árpa, beköttetik veres kendővel és így hagyatik 9 nap. Némely betegségben, melyben a marha már huzamos idő óta sínlődék, ezen baj a lábszárbá megyen, a hasa felszáll, és két oldala beesik. Tanácsos azért ezen óvszert idejekorán megkísérteni úgymint egy maroknyi borostyánfalevél, annyi tömjén, szőlő levél és kinczfű, egy lat foghagyma, és ez mind össze főzetvén a marhának részletenként beadatik. Szinte jó sikerrel alkalmaztatott: ha mestergyökér, leibstökl és tüdőgyökér összetörve sóval felvegyítve naponként beadatik a marhának.” (MKN 1861.)

I. 4. *Népszokások*: Sajnos ehhez a csoporthoz csak kevés adatot adnak kalendáriumaink. Figyelemre méltó közlést találhatunk a *Fárságról* (MNK 1830.): „A Fársáng a régi pogány idő maradványa s vissza emlékeztethet a Bachansok cselekedeteire. Az ördögnek szánt innep ez, és az esztendőnek olyan szakasza, hol az emberi bolondság legnagyobb erőben mutatja magát. Úgy tetszik, mintha az emberek szégyenlenék a kicsapongásokat, s ezért rejtik el ábrázatjokat Álorcza alá.” 1877-ben Varga János leírást közöl a disznótorról. (MHN.) *Jókai Mór* 1866-ban *Az első testvérharcok* címmel jelentette meg írását a Miskolci Házi Naptárban. Ez az írás tartalmaz néhány érdekes adatot, sajnos szűkebb terület megjelölése nélkül: pl.: A szegényebbek, akiknek nem volt önerejük a gazdasági munkát elvégezni, *kalákát* hirdettek. Ilyenkor olyan eszközzel járták végig a falut, amilyen segítség éppen kellett. Az év egy napján a lány kedvese egy *fenyőágat* szúrt le a lány háza előtt. Esküvőkor a mátkát és a két nyoszolyót letakarták egy lepedővel, s a vőlegénynek ki kellett találni, hogy melyik az ő jegyese.

I. 5. *Népköltészet*: szép számmal találhatók idetartozó adatok, az átvétel kérdése, s így a kalendáriumok ilyen jellegű adatainak a megítélése azonban itt a legnehezebb. A közölt alkotások ugyanis sok esetben konkrétan kimutat-

ható kapcsolatot tartanak a népköltéssel, a közlés során azonban új köntösbe öltöztették őket, s ez az eredet kérdését nehezen meghatározhatóvá teszi. Nézzünk egy konkrét példát: kis történet szól arról, hogy mit nem szeretnek a korabeli ifjak, s így az inasságra terelődik a szó. S itt bele van építve a történetbe egy jól ismert mesei cselekménysor, az ördög, mint szabó-inas, aki versenyre hívja ki mesterét. (Berze Nagy János: 1096.)⁵⁴ A mesei cselekmény azonban egy új, a korszellemet tükröző kerettörténetbe van illesztve. (MNK 1819.) Hasonló eset fordul elő egy másik történetnél is. Hőse egy francia katona, aki hosszú idő után tér haza szabadságra, s szülei házánál kér szállást. A szülők nem ismerik fel gyermeküket, s éjjel meggyilkolják és kifosztják. Ebben az esetben is históriáinkból jól ismert elemmel állunk szemben. A kapcsolatot talán ott kell keresnünk, hogy a kalendáriumokat kiadó nyomdák históriákat is nyomtattak, s a históriások maguk is árultak kalendáriumot is.⁵⁵ Mint már említettük felbukkannak *Népdal* címen olyan szövegközlések, amelyeknek szövegvariánsai ismertek néphagyományunkban.⁵⁶ Nagy számban találhatóunk *Találós mese* néven közölt találóskérdéseket. Ezek egy része ugyancsak termékenyítőleg hathatott népköltészetünkre. Itt csak egyet közlünk ezek közül (MNK 1922.): „Én tudok oly házat, hol nem kell kints se ruházat, Tűz se tesz ott soha kárt, sem hideg abba nem árt, Melybe ki bemegyén, szükség szemé nyitva ne légyen, Mert ki beléje siet, vak buta, néma, siket.” (Sír vagy koporsó)

I. 6. *Más népekről*: kevés ilyen vonatkozású anyag van kalendáriumainkban, mégis nagy jelentőséget kell tulajdonítanunk neki. Nézetünk szerint ugyanis más népek szokásainak, életmódjának ismerete, ill. a vele való ismerkedés rendkívül lényeges szereppel bír a saját közösség ismerete, kapcsolatai, tulajdonságai, a „mi tudat” feltárása szempontjából is. S különösen akkor, mikor még nem zárult le a harc a polgári nemzetállamok kialakulása, ill. azok eszméje körül, feltétlenül komoly jelentőséggel bírtak ezek a leírások. Nem szeretnénk természetesen túlhangsúlyozni ezeknek az adatoknak a szerepét és fontosságát, azt azonban kétségtelennek tartjuk, hogy az olvasó közösség összetartó szálaira is hatással lehettek. Különösen lényeges volt ez a múlt század elején, amikor hazánkban még éppen csak megmutatkoztak az első jelei a nép életmódja és kultúrája iránti érdeklődésnek. Az ilyen jellegű leírások a miskolci kalendáriumokban különösen a múlt század közepe táján váltak általánossá, amikor a *Miskolci Házi Naptárban* megjelenik a *Világ és földisme* című „rovat”, mely gyakran közöl ilyen jellegű adatokat. 1865-ben *Az ember-evők közt* címmel közöl leírást, 1866-ban pedig *Kép az eszkimó életből* címmel. 1877-ben a *Jelenkor vademberei* az írás címe. Ezekon kívül évente jelennek meg tudományos igényű olyan írások, melyek mind hozzájárultak az olvasó réteg világgépének tágulásához, szemléletének változásához. Így pl.: 1875: *Az emberi nem legrégebbi nyomai*, 1870: *A föld életéből*, 1866: *Allandó-e vagy szüntelen változás alatt áll még most is a föld kérge?* stb.... A *Miskolci Képes Naptár* 1880-ban a *Drótostótokról* közöl rövid leírást. (Hangsúlyoznunk kell természetesen, hogy ezeknek a leírásoknak gyakran már a saját korukban sem volt meggyőző tudományos értékük, hatásukat az említettek miatt ennek ellenére lényegesnek kell tartanunk.)

I. 7. *Képes ábrázolások*: mint már említettük a képek megjelenése jelentős

lépés volt a kalendáriumok történetében. Nagyon lényeges ez abból a szempontból is, hogy egy új informatív elemmel gazdagodott az ismeretközlés lehetősége. A képek néprajzi szempontból is érdekesek, bár feltehetően az esetek nagy részében korábban már megjelent képeket közölnek. Eredetük azonban nagyon nehezen deríthető ki. Kalendáriumainkban sajnos csak kevés olyan ábrázolás van, amely a kiadás helyéhez közel esik. E helyütt egyetlen ilyent közölhetünk, a drótostótokról (MKN 1880., 6. kép).

Az I. forráscsoport, a nyomtatott adatok alapján azt kell megállapítanunk, hogy közülük messze kiemelkedik a gyógyászati adatok száma és jelentősége. Ez a gyógyítás és a betegség alapvonásaival magyarázható. A beteg vagy annak környezetében élő személyek a gyógyulás reményében mindenféle újabb receptet, tanácsot kipróbálnak, ill. kipróbáltatnak. Ehhez nem szükséges lényegében még a szűk közösség szerepe, jóváhagyása sem, s az esetek nagyobb részében a gyakorlása is egyéni. Ez lehetett tehát a legnagyobb hatással a kalendárium

6. kép. Drótostótok a Miskolczi Képes Naptár 1880-as kötetében

olvasóközönségére, mert a többi adatszoport befogadását és gyakorlását már lényegesen több intézmény ellenőrizte. Lehetett természetesen azoknak is szerepük, hatásuk, befogadásukhoz és gyakorlásukhoz azonban sokkal több csatornán kellett átszűrődniük és fentmaradniuk.

A II. csoportba azokat az adatokat soroltuk, amelyek a tulajdonosok bejegyzéseiből származnak. Ezek felbukkanása természetesen még sokkal esetlegesebb, mint az I. csoporté. Létük azonban azt is bizonyítja, hogy már gyakorolt vagy befogadott elemmel van dolgunk, hiszen így kerülhettek lejegyzésre. Ez az adatszoport a kéziratok gyógyászati és gazdasági számadás-könyvekkel tart legközelebbi rokonságot.

II. 1. *Gyógyászati adatok*: forrásuk vagy más kalendárium, vagy pedig gyógyászati könyv lehetett. Feltűnő az, hogy nem tartalmaznak babonás, irracionális elemet. (Azok leírására valószínűleg nem volt szükség, mivel a köztudatban is élt, s szinte minden közösségben voltak azt összefogó, gyakorló emberek.) *Szoptatós asszony mejjének való orvosság*: „Egy főtt Tojásnak az sárgáját Liszté kel törni. Sajtalan vaját és ugyan annyi viaszot, ezeket meg rántani és tiszta ruhán által tsavarni az Leg jobb orvosság. Ha fa olajat öntenek belé Égett testre és sebre is jó.” (MNK 1832. kötetéből.) *Hideg vette tagot orvosló hasznos eszköz*: „Fa olajat, szarvas faggyút, Bárány Faggyút, Sárgaviaszkot Edjütt meg főzni, és a Hidegvette részt azzal kenegetni.” (MKN 1848. kötetéből)

II. 2. *Időjóslás*: Alapvetően népünk természetismeretéből és megfigyeléseiből táplálkozik, legfeljebb az egyes elemek közötti összefüggés magyarázata szorult azóta korrigálásra. Ezen kívül a kalendáriumok időjósló adatainak (nyomtatott adatok, pl.: Százestendőös jövendőmondó) is szerepe lehetett kialakulásukban. Nézzünk most néhány konkrét példát: „*Orbán napján* (május 25.) híves esős idő volt melyből a köz vélekedés szerint azt lehet jövendőlni, hogy nem lesz jó bor az idén.” (MNK 1818. kötetéből) „*Szent Pál napján* szép tiszta s napfényes idő volt.” S egy utólagos bejegyzés mellette: „Lett is hála Istennek elég bő aratás.” (MNK 1819. évi kötetében.) „*Úszögös Szent Péter* a mej nap esik azon Esztendőben nem jó akkor nap vetni semmitsem.” (MNK 1832. évi kötetében.) „*Ha Szent Mihály napján* a szél fúj egyfelől, úgy állandó tél leszend, ha pedig minden felől kavarog, úgy nincs állandó.” (MNK 1832. kötet.) „*Gyertya szentelő* igen keveset fénylett, többnyire egész nap homályos volt és így már nagy hideg nem igen lesz több.” S mellette: „és nem is lett.” (MNK 1818.) A Nemzeti Kalendárium 1832. évi kötetében a következő bejegyzést találjuk: „*Hagyma kalendárium Karácsony Éjszakáján az Holnapok szerént*”. Mellette jelek vannak, melyek arra utalnak, hogy a tulajdonos el is végezhetette ezt az időjárásra és termésre való jóslást.

II. 3. *Gazdasági feljegyzések, árak és bérek*: a kalendáriumok nyomtatott lapjai közé befűzött üresek a tulajdonos gazdasági természetű bejegyzéseinek is helyet adtak. Ezekből az adatokból sokat meríthetünk a korabeli árakra és bérekre vonatkozóan, de a tulajdonos gazdálkodására és vagyoni helyzetére is. Esetenként pl. le vannak írva hónaponként a végzett gazdasági munkák, mellettük az, hogy hány ember végezte, mennyi ideig és hogy mennyi bért kaptak érte. Megtalálhatók itt a szolgáltatók évi bérének kiadásáról szóló fel-

jegyzések; pl.: „Kisebb szolgálónak szegődött be Miskolczi születésű Donga Erzs. Béri lesz kész pénz 10 RF. egy ujj kordovány, másik (?) csizma, egy festett kék kötő és két hosszú ing. Kezdetre szolgálattját 4^a Januárii 1819.” (MKN) (v. ö. 5. kép) 1848-ban egy évre egy *gazdaasszony* kapott 45 rfr. és egy pár *topánkát*, a *pesztonka* 16 rfr. és 1 pár *csizma*, a *főzőasszony* pedig kapott 20 rfr. bért (MKN. 1848. év). Nézzünk még néhány adatot a korabeli árakra vonatkozóan is: 1848-ban egy *Sűrű rosta* 10 garas, *kapa* 6 garas, *sarló* 4 garas. Ugyanitt találjuk a következő feljegyzést: „Vettem *Rimaszombati edényt* 7 és 1/2 száz darabokat, százát 12 forinton adtam érte 78 forintot.” (MKN. 1848. évi kötetéből.) Ez utóbbi minden bizonnyal egy kereskedő nap-tárából származik.

Összefoglalásként megállapíthatjuk, hogy a kalendáriumok, amelyek nálunk nyomtatott formában a 16. század óta terjedtek, s a 18—19. században a parasztság legfőbb olvasmányát jelentették a biblia mellett, nagyon sok néprajzi adatot is tartalmaznak. Praktikus tanácsokat adott az élet sok területén, s ez századunk első harmadáig rendkívül népszerűvé tette. A parasztság is nagyon sokat merített belőlük, gazdálkodási útmutatói, gyógyászati tanácsai és az általa közölt irodalmi alkotások egy része alkotóelemévé válhatott a magyar népi kultúrának is. A nyomtatott adatokon kívül a kalendáriumokban nagyon sok figyelemre méltó, néprajzi jelentőséggel bíró feljegyzés található, melyet a tulajdonosok tettek. Mindezek alapján a kalendáriumok további gyűjtését és vizsgálatát nagyon fontos feladatnak ítéljük a néprajzi kutatás számára. Miskolc esetében ez a munka elválaszthatatlan a korabeli nyomdák és sajtótermékek kutatásától, mivel városunk nyomdászata a múlt század első évtizedeitől szinte együtt nőtt fel a kalendáriumok kiadásával.

JEGYZETEK

1. Kresz M., 1956.; Pogány P., 1959.
2. Lukács L., 1973. 81—95.
3. Jakab E., 1881.; Gárdonyi A., 1941. 232—244.; Jakucs I., 1962—64. 203—216.; Gellériné Lázár M., 1974. 1226—1254. és 1975. 112—150. A kalendáriumok XX. századi továbbéléséhez vö.: Bisztray Gy., 1946. 117—128.
4. Dömötör S., 1931. 302—305.
5. Kanyaró F., 1897. 180—183.; Firtinger K., 1901. 23—31.
6. Novák J., 1964. 15—17.
7. Gellériné Lázár M., 1974—75.
8. Györfly I., 1939. 15.
9. Ortutay Gy., 1960. 370.
10. Vö.: Pogány P., 1959. 61.
11. Munkánk során a következő kalendáriumokat vizsgáltuk meg: *Miskolczi Nemzeti Kalendárium*: 1818, 1819, 1822, 1823, 1825—27, 1830, 1832, 1833, 1836; *Miskolczi Közöséges Nemzeti Naptár*: 1844; *Miskolczi Közöséges Naptár*: 1845—48, 1850, 1851, 1853, 1854; *Miskolczi Házi Naptár*: 1865—67, 1869—72, 1875, 1877; *Miskolczi Képes Naptár*: 1861, 1862, 1880, 1888, 1891, 1895; *Miskolczi Kalauz és Naptár*: 1885.
12. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára II. 322.
13. Gellériné Lázár M., 1974. 1236—37.
14. Jakab E., 1881.; Jakucs I., 1962—64. 203—216.; Gellériné Lázár M., 1974—75.
15. A kutatók többsége az 1538 körüli évekre teszi az első magyar nyomtatott kalendárium megjelenését. Vö.: Gellériné Lázár M., 1974. 1239.

16. *Ortutay Gy.*, 1960. 370.
17. *Ortutay Gy.*, 1960. 370.
18. A magyar nyelv értelmező szótára III. 713.
19. *Ortutay Gy.*, 1960. 372.
20. *Gárdonyi A.*, 1941. 232.
21. *Sashegyi O.*, 1942. 19.
22. Vö.: *Gárdonyi A.*, 1941. 236—39.
23. *Sashegyi O.*, 1942. 25.
24. *Pogány P.*, 1959. 72.
25. *Gellériné Lázár M.*, 1975. 113. A kalendáriumok forrásértékéhez és forráskritikájához lásd: *Gellériné Lázár M.*, 1974. 1249—54.
26. Landerer Mihály írja 1787-ben: „... Minden Tudós Magyar akár tulajdon, akár *más nyelvből magyarra fordított munkájokat*, ha hozzám küldendik ingyen fel fogom vállalni és kinyomtatni...” *Pogány P.*, 1959. 72. (jegyzet).
27. *Gellériné Lázár M.*, 1974. 1236—37.
28. *Ortutay Gy.*, 1960. 372.
29. *Gellériné Lázár M.*, 1974. 1231. skk.
30. *Szendrei J.*, 1911. V. kötet 250.
31. *Marjalaki Kiss L.*, 1959. 69.
32. *Deák G.*, 1960. 547.
33. *Novák L.*, 1928. V. kötet 6.
34. *Szűcs A.*, 1948. 10.
35. Vö.: *Novák L.*, 1928. V. kötet 44.; *Szűcs A.*, 1948. 12.; *Leszih A.*, 1959. 23.
36. *Komáromy J.*, 1957. 161.
37. *Leszih A.*, 1933. 14.
38. *Komáromy J.*, 1957. 163.
39. Vö.: *Komáromy J.*, 1957. 163.; *Marjalaki Kiss L.*, 1958. 137.; *Leszih A.*, 1959. 23.
40. *Trattner János T.* nyomán közli: *Kováts L.*, 1899. 361. skk.
41. *Trattner János T.* nyomán: *Kováts L.*, 1899. 366.
42. A kalendáriumok borítójának belső oldalán esetenként felsorolták az akkor még kapható nyomtatványokat. 1814-ben *Szigethy M.* nyomtatta ki *Décsy A.*: „*Fris és legújabb előadás a jászokról, és Kürtjokról, és ennek értelméről vagyis magyarázásáról*” című könyvét. Vö.: *G. A. (Gárdonyi A.)* 1901. 421—422.; *Porteleki J.*, 1955. 36.
43. *Komáromy J.*, 1957. 165.
44. *Novák L.*, 1928. V. kötet 67.
45. *Novák L.*, 1928. V. kötet 46.
46. *Szűcs A.*, 1948. 13.; *Jakucs I.*, 1962—64. 210—11. Tóth Lajos privilégiumához lásd: *Leszih A.*, 1933.
47. *Szűcs A.*, 1948. 14.
48. Vö.: *Novák L.*, 1928. V. kötet 67.; *Leszih A.*, 1933. 11.
49. *Leszih A.*, 1959. 26.
50. Vö.: *Leszih A.*, 1933. 11—12.; *Szűcs A.*, 1948. 12. skk.
51. A felhasznált kalendáriumokhoz lásd a 11. jegyzetpontot.
52. Vö.: *Leszih A.*, 1926. 32.
53. *Jakucs I.*, 1962—64. 205.
54. *Berze Nagy J.*, 1957. II. kötet 459.
55. *Takács L.*, 1958. 57—58.
56. Pl.: Az „Édesanyám rózsafája” kezdetű dal. Vö.: *Kodály Z.*, 1973. (*Vargyas L.*, szerkesztette példatár: 134 és 309.)

IRODALOM

- Berze Nagy J.*, 1957. Magyar népmesetípusok I—II. Pécs.
Bisztray Gy., 1946. Az 1941. év magyar könyvszemle. Magyar Könyvszemle 1946. 117—128.
Deák G., 1960. A „Miskolci Nemzeti Kalendárium”. Borsodi Szemle 1960. 547—48.
Dömötör S., 1931. A Nagyvárad kalendárium 15 éve. Erdélyi Múzeum 1931. 302—305.
Firtinger K., 1901. Régi naptárakról. Magyar nyomdászok Évkönyve 1901. 23—31.

- Gárdonyi A.*, 1901. Egy vidéki író és könyvnyomtató a múlt század elejéről. Magyar Könyvszemle 1901. 421—22.
- Gárdonyi A.*, 1941. A XVIII. század legkeresettebb könyve. Magyar Könyvszemle 1941. 232—244.
- Gellériné Lázár M.*, 1974—75. A magyarországi kalendárium-irodalom a kapitalizmus korában 1850—1945. Századok 1974. 1226—1254. és 1975. 112—150.
- Györfly I.*, 1939.² A néphagyomány és a nemzeti művelődés. Budapest.
- Jakab E.*, 1881. A kalendáriumokról történelmi és politikai tekintetben. Budapest.
- Jakucs I.*, 1962—64. A csizió és a kalendárium története, különös tekintettel a debreceni régi naptárakra. Déri Múzeum Évkönyve 1962—64. 203—216.
- Kanyaró F.*, 1897. Néhány szó régi naptárainkról. Magyar Könyvszemle 1897. 180—183.
- Kodály Z.*, 1973.⁶ A magyar népzene. Budapest.
- Komáromy J.*, 1957. Az első miskolci nyomda betűkészlete. HOM. Évkönyve 1957. 160—165.
- Kováts L.*, 1899. Könyvnyomdáink a jelen század harmadik tizedében. Magyar Könyvszemle 1899. 359—366.
- Kresz M.*, 1956. Magyar parasztviseletek (1820—1867). Budapest.
- Leszih A.*, 1926. Miskolc város 1800. évi látképe. Történelmi és régészeti közlemények 1926. 27—33. Miskolc.
- Leszih A.*, 1933. Tóth Lajos miskolci nyomdász privilégiuma 1840. Adatok a miskolci nyomdászat történetéhez. Miskolc.
- Leszih A.*, 1959. A miskolci nyomdászat múltja. Borsodi Szemle 1959. 23—27.
- Lukács L.*, 1973. A Debreceni Képes Kalendárium és a Debreceni Szemle néprajzi jelentősége. Studium (Acta Iuvenum Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth Nominata) 1973. 81—96.
- A magyar nyelv értelmező szótára III. Budapest 1960.
- A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára II. Budapest 1970.
- Marjalaki Kiss L.*, 1958. Miskolc régi mellékutcai. HOM. Évkönyve 1958. 133—153.
- Marjalaki Kiss L.*, 1959. Volt-e Landerer nyomda Miskolcon? Borsodi Szemle 1959. 69.
- Novák J.*, 1964. A nép olvasmánya — a nép tanítója. Népművelés 1964/8. 15—17.
- Novák L.*, 1928. A nyomdászat története. V. könyv (1801—1867). Budapest.
- Ortutay Gy.*, 1960. Kalendáriumolvasó magyarok. In.: Írók, népek, századok. Budapest 369—373.
- Pintér J.*, 1908. A legrégebb magyar naptár. Természettudományi Közlemények 1908. 579.
- Pogány P.*, 1959. Folklor és irodalom kölcsönhatása a régi váci nyomda működése nyomán. Budapest.
- Porteleki J.*, 1955. Miskolci nyomdatermék 1814-ből. HOM. Közleményei 1955. szeptember 36.
- Sashegyi O.*, 1942. Kalendáriumok cenzúrája. Magyar Könyvszemle 1942. 18—26.
- Szendrei J.*, 1911. Miskolcz város története V. kötet. Miskolc.
- Szűcs A.*, 1948. A 136 esztendő miskolci könyvnyomtatás. Miskolc.
- Takács L.*, 1958. Históriaok, históriák. Budapest.

VOLKSKUNDLICHE BEZÜGE DER MISKOLCER
KALENDARIEN DES 19. JAHRHUNDERTS
(Auszug)

Den Forschern der Volkskunde ist es bekannt, dass die alten Druckerzeugnisse wichtige Quellen für die Volkskunde sind. Zu diesen Quellen gehören auch die alten Kalendarien, deren Untersuchung ein ziemlich vernachlässigtes Gebiet ist. In meiner Studie untersuche ich die volkskundlichen Angaben von Kalendarien, die im 19. Jahrhundert in Miskolc gedruckt wurden.

Seit dem 16. Jahrhundert bilden die Kalendarien ein charakteristisches Bestandteil unserer Literatur. Anfangs nur von den Adligen gelesen, werden sie vom 18. Jahrhundert an mehr und mehr Lektüre der Bürger und Bauern. Dieser Prozess kulminiert im 19. Jahrhundert, parallel mit dem Zunehmen der lesenden Schichten in der Bauernschaft. Zu dieser Zeit ist das Kalendarium neben der Bibel die wichtigste Lektüre der Bauern. Es erfreute sich grosser Beliebtheit, da es seine Leser auf allen Gebieten des Lebens mit praktischen Ratschlägen und Hinweisen versah. Die Kalendarien spielten also eine ausserordentlich bedeutende Rolle in der Bildung der Volksmassen. Eben daher war die Staatsmacht seit dem 18. Jahrhundert bestrebt, bewusst den Inhalt zu beeinflussen, die abergläubischen, irrationalen Heilmethoden und die politisch unerwünschten Schriften wurden aus dem Inhalt gestrichen.

Es ist schwer, die volkskundlichen Quellenwerke der Kalendarien zu beurteilen, da ihr Inhalt ausserordentlich gemischt ist, und die Verleger zum grössten Teil bereits erschienene Schriften oder Teile davon übernehmen. Es ist so gut wie unmöglich zu klären, welche Schriften aus den Kalendarien in unserer Volksbildung fruchtbringend aufgegangen sind. Ohne Zweifel ist ihre Wirkung auf die Schöpfungen der Volksdichtung (Märchen, Volkslied, Sage) nachweisbar, und es ist anzunehmen, dass die praktischen Ratschläge für Landwirtschaft, Haushalt und Heilkunde in das Wissen des Volkes Eingang gefunden haben. Die Volkstümlichkeit der Kalendarien wird durch ihre Auflagenzahl bestätigt, im 2. Jahrzehnt des 19. Jahrhunderts erschienen jährlich cca. 300 000 Exemplare.

Die Volkskunde-Angaben in den Kalendarien können in zwei Hauptgruppen geteilt werden. I. Angaben aus den einzelnen Bänden, wie Schriften 1. zur Landwirtschaft, 2. zum Haushalt, 3. zur Heilkunde, 4. zu den Volksbräuchen, 5. zur Volksdichtung, 6. zur Lebensweise anderer Völker. 7. Zeichnungen, Bilder. II. Aufzeichnungen des Besitzers auf den dafür vorgesehenen leeren Blättern, wie Anmerkungen 1. zur Heilkunde, 2. zur Wettervorhersage,

3. Anmerkungenwirtschaftlicher Art über zeitgenössische Preise und Löhne.

Die Miskolcer Kalendarium-Ausgabe steht in Verbindung mit den Anfängen des Druckereiwesens in der Stadt. Miskolc's erster Drucker war Szigethy Mihály, der 1812 das erste Miskolcer Kalendarium für das Jahr 1813 herausgab. Von 1844 bis 1854 gaben Tóth Lajos, bzw. von 1861 bis 1877 Rátz Ádám Kalendarien heraus. Die ersten lokalen Ausgaben erscheinen in 8000 Exemplaren.

Auf Grund ihrer beachtenswerten volkskundlichen Angaben und ihrer wichtigen Rolle im Leben des Volkes halten wir die weitere Erforschung der Kalendarien für eine wichtige Aufgabe der Volkskunde.

GYULA VIGA

BAROMFITARTÁS FILKEHÁZÁN

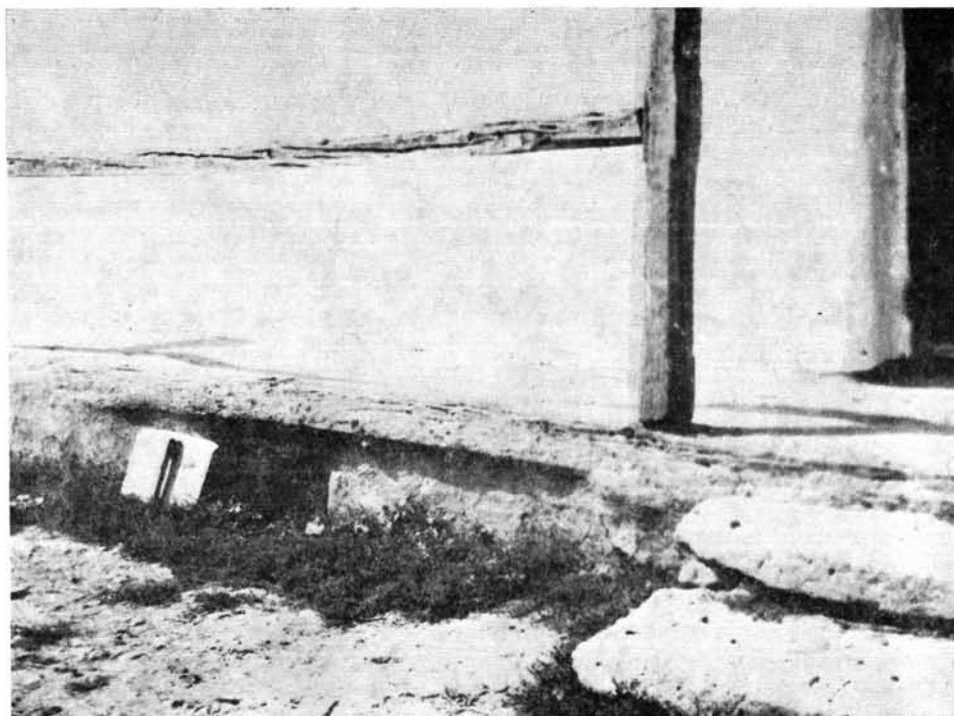
PETERCSÁK TIVADAR

Filkeházán¹ a baromfiféléket összefoglaló néven *aprólék*nak hívják.² A baromfitartás mértékéről és jelentőségéről csak a századfordulótól alkotunk képet. Az összeírások adatai azonban csak tájékoztató jellegűek lehetnek, hiszen azok február és március hónapokban készültek, amikor legkevesebb a baromfiállomány. 1895-ben a baromfifélék száma együttesen 408,³ ebből legtöbb a tyúk. 1935-ben már 686 baromfit számoltak össze, amiből 628 a tyúkféle.⁴ 1969-ben 1289-re nőtt a tyúkállomány.⁵ A tyúkok mellett általában elenyészően kevés a libák, kacsák és pulykák száma. Ezekből sokkal kevesebbet is hagynak meg télre, mint a tyúkból, aminek a tojására mind a háztartásban, mind az állomány további fenntartásához szükség van.⁶

Tyúkot minden családnál tartottak, de számukat többféle tényező határozta meg. Itt is fontos szerepe volt a takarmányok, elsősorban a gabonafélék mennyiségének, mivel ez a baromfiak legfőbb eledele. Ez a szempont azonban az 1950-es, 1960-as évektől egyre kevésbé meghatározó, amióta a földművelés jelentősége csökken a községben. Az iparban dolgozó és kevesebb földdel rendelkezők inkább pénzért vesznek takarmányt, hogy elegendő baromfit tartsanak. Befolyásolja az *aprólék* számát az udvar és a kert fekvése is. A kis udvarral rendelkezők nem tarthattak sok tyúkot, a falu végén lakók pedig előnyt élveztek, mert tyúkjaik megéltek a mezőn. Mivel a baromfiakkal az asszonyok foglalkoztak, sok múlt a gazdasszonyon (szeret-e a tyúkokkal bántani), törekvésein, meg a családi körülményeken. Pl. libát és kacsát főleg a lányos házaknál tartottak, kellett a toll a kelengyéhez. A gazdasszony tervei mellett azonban sokféle véletlen is közrejátszik: sikerül-e jó kotlósokat találni; hány csirke, liba stb. kel ki; betegség vagy ragadozók mennyit pusztítanak el az aprólékból.

A baromfitartás gazdasági jelentőségében a második világháború után változás történt. Korábban a gazdaságok zömében eladásra nevelték a csirkét, piacra hordták. Az így szerzett pénzből öltöztette a gazdasszony a családot és fedezte a konyhai szükségleteket, ugyanis ezzel a pénzzel ő rendelkezett. Saját szükségletre csak ünnepi alkalmakkor vágta baromfit.

Kacsát és libát elsősorban a lányos házaknál tartottak a tolla miatt, s meghízalva ezt vágta a nagyobb ünnepekre. A kacsa gyorsabban nő és igénytelenebb, mint a liba, ezért gyakrabban tenyésztették. Pulykát elvéve tenyésztettek néhány családnál, mert nagyon kényes jószág. Először a tanítónak

1. kép. Eresz alá épített tyúkol, kurnyik

voltak pulykái a faluban az első világháború előtti években. Még ritkább a gyöngytyúk, csak azért tartották, hogy kiabáló hangjával elűzze a patkányt.

Az 1950-es évektől kezdve egyre kevesebben viszik piacra a baromfit, a család ételmezésére fordítják mind a húsát, mind a tojását. Ezután inkább csak azok az asszonyok jártak a piacra, akiknek a családjából senki nem dolgozott az iparban vagy egyéb területen, hanem a földművelés és az állattenyésztés haszna jelentett pénzforrást.

A baromfitartás építményei. A baromfiak elhelyezése az állomány nagyságától függ, végső soron a gazdaság mértéke szabja meg. Az állattartásépítményei közül a baromfiaké a legkezdetlegesebb, a legsilányabb anyagból állítják össze, sokszor pedig más célra épült helyiségben tartják az *aprólékot*. A tyúkok, kacsák, libák épületei nem térnek el egymástól. Általában közös építményben, de külön *fiók*ban tartják az egyes fajtaikat. Filkeházán nem volt olyan nagy gazdaság, ahol külön *ólat* építettek volna az egyes baromfifajtaiknak. A kisebb gazdaságokban télen csak az istálló egyik elkerített sarkában helyezték el a tyúkokat, ahol a földbe vert karókra rudakat szögelték, *ülőt* készítettek. Azt tartották, hogy védett helyen, a melegben jobban tojnak a tyúkok. Az is előfordult, hogy téle a *pitvarban*, a kemence és a fal közötti részbe zárták éjszakára a baromfiakat.

2. kép. Tyúkól az ereszt alatt. Kovácsvágás

A baromfiak védelmére készített épületeket három csoportba oszthatjuk: 1. *kurnyik*;⁷ 2. *tyúkólka*; 3. a disznóól padlásának tyúkólként való felhasználása.

A régebbi a baromfiaknak *kurnyik*ban való elhelyezése, aminek két változatát ismerték. A házak építéskor rendszerint 80—100 cm. széles és 60—70 cm. magas *padablakot*, *gangot*⁸ (sárpadka) is készítettek az ereszt alá, a fal mellé. A kamra, illetve az istálló mentén két-három méter hosszúságban üresen hagyták a gang belsejét, az oldalára ajtót tettek, s ebbe az üregbe zárták éjszákára a tyúkokat (1—2. kép).⁹ A libákat és kacsákat nem tették a tyúkokkal egy helyre, ezeknek mindig külön ketrecet készítettek.

A *kurnyik* másik, elterjedtebb típusa az, amelyet a ház végébe, az ereszt alá építettek. Gyakran *tyúkketrecnek* is nevezték, mert tulajdonképpen rögzített deszkaketrec volt, amit sárral mind a két oldalról betapasztottak (3—4. kép). Az ilyen típusú *kurnyik* nagysága változó,¹⁰ de a baromfiak részére készült építmények közül ezek a legkisebbek. Rendszerint a szegényebb (szellérek, ill. 1—2 holdas) családok helyezték el aprólékjaikat a kétfajta *kurnyik*ban. A rögzített építmények mellett ideiglenes megoldásként tetővel ellátott kis ládába is raktak baromfit éjszákára (3. kép).

Azok a családok, ahol sok volt a baromfi, külön *tyúkólkát* építettek az

udvar hátsó részében a ház végébe vagy az istállóval szemben. Általában fából készítették, ezek szükség esetén áthelyezhetők az udvar más részébe, de kőből és vályogból építettek is voltak. A tyúkokat mindig külön tartották a libáktól és kacsáktól, ezért az *ólakat* legalább két *fiókosra* építették. Gerendából állították össze a vázát, az oldalát régen *paticcsal* befonták, újabban inkább hulladékos deszkával szögezik be (5—6. kép). A paticsfalú tyúkólakat törekes *sárral* be is tapasztották és legalább előlről bemeszelték. A deszkafalú *ólakat* kívül-belül egyaránt meszelik a tyúktetű ellen. A bőr- vagy gumiszalaggal két helyen rögzített ajtó vízszintes irányban nyílik, éjszakára csak kis fapálcával rögzítik. Ha az ajtót rögzítő bőrdarab leszakad, gyakran csak egy rúddal támasztják meg az ajtót. A tyúkólak tetőszerkezete szarufás, kétereszes és félereszes egyaránt lehet. Korábban kizárólag zsúpszalmával fedték és *kecskelébbal* szorították le, ma elterjedtebb a használt cseréppel való fedés. A *tyúkölkákat* több *fiókosra* és több szintre építették. A kacsákat, libákat és az apró csirkéket mindig az alsó *fiókban* helyezték el, a felső *fiókba* kis létrán, *tyúkláptócskán* jártak fel a tyúkok. Ideiglenes megoldásként egy deszkát támasztottak az ajtónyíláshoz a tyúkoknak. A tyúkólat a gazda vagy hozzáértő férfi irányításával maga a család készítette el.

A módosabb gazdák a tyúkol mellett a disznóól padlásán is tartottak tyúkot, bár ezt a megoldást nem tartották egészségesnek, mert így a disznók is

3. kép. Tyúkketrec a ház végében

könnyen elkaphatják a tyúktetűt. A disznóól padlásterét a két végén bedeszkázzák, csak egy *ajtócskát* hagyva az egyik oldalon, ahová tyúklétrán jutnak fel a baromfiak (7. kép).

A baromfiak szaporítása, takarmányozása és gondozása. A baromfiállományt régen kizárólag saját keltetésű csirkékkel állították be tavasszal. Az 1950-es évektől kezdve gyakran vásárolnak a boltban ún. *hozatott csirkét*, de ezeket kényesebbnek tartják, mint a házi keltetésűt, és sok el is pusztul ezekből. A baromfiak számát befolyásolja, hogy az ültetés idejére jó *kotlós* áll-e a gazdasszony rendelkezésére. Ha valaki libát vagy kacsát akar ültetni, de nincs ilyen tojása, tyúktojásért cserél valakivel. A kacsatojásért 2, a libatojásért három tyúktojást kell adni. Sokan még ősszel megvesznek egy *tojólibát*, s ennek a tojásait keltetik ki.

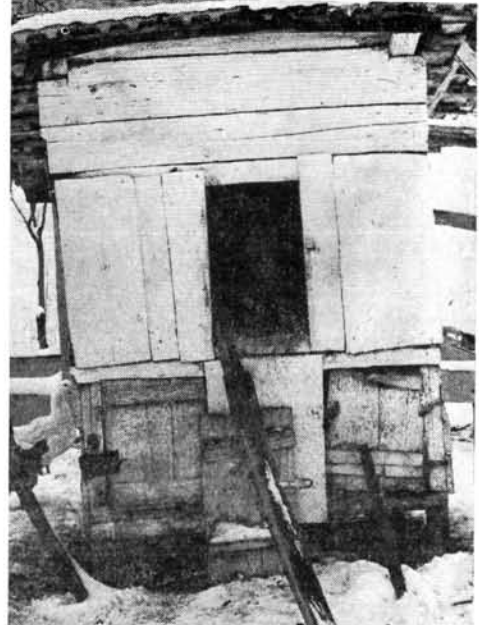
Az ültetések időpontja kora tavasztól nyár közepéig tart, de igyekeznek minél előbb ültetni, hogy nyárra már „válni való csirkék” legyenek. Ültetni csak akkor lehet, ha *kotyog* a tyúk. Az ilyen tyúkot arról lehet megismerni, hogy nem száll le a fészekről. A liba tél közepén kezd el tojni, összesen tíz-tizenkét tojást tojik. Amikor kitojja magát, le is ül, kiszedi magából a pehelytollakat és fészket rak belőle. A kacsá is télen kezd el a tojást, de nem ül le, tyúkokkal kell keltetni a kacsatojásokat. A tyúkok kotyogását azzal segítik, elő, hogy *hordós káposztát* vagy kovászt adnak nekik.¹¹ Ha felesleges kotlós van, akkor vízbe

4. kép. Tyúkól a lakóház végében az eresz alatt

5. kép. Az 1900-as évek elején épült tyúkól

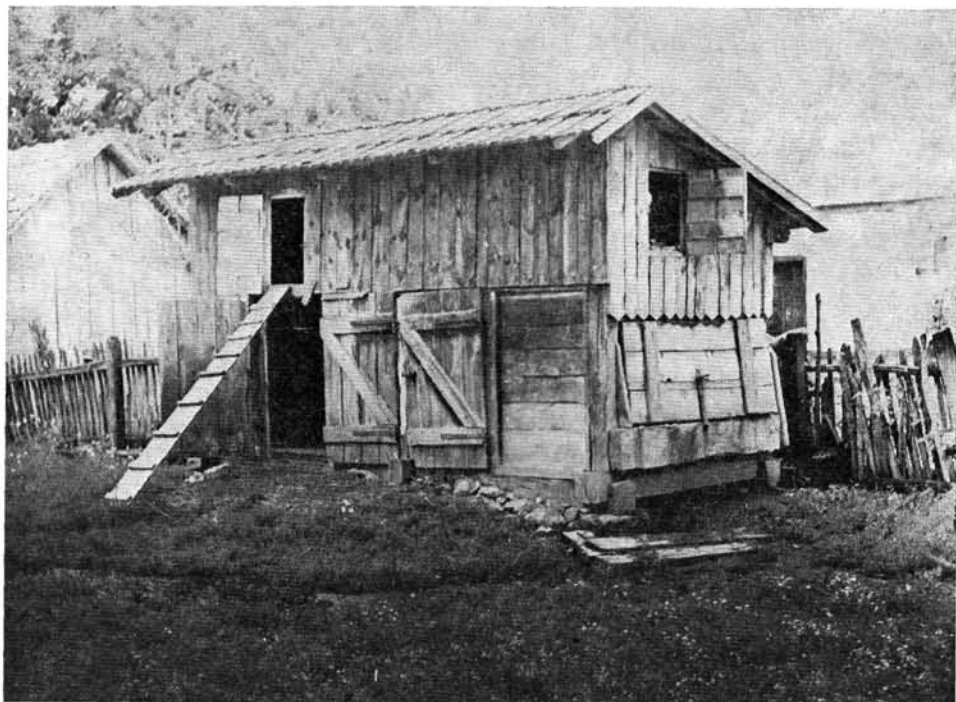

6. kép. Az 1960-as években épült tyúkól

mártják, kikötik egy fához, hogy ne tudjon a tojásan ülni vagy sötét helyiségbe zárják. Akinek nem kotyog a tyúkjá, kölcsön kér vagy tyúkért cserél az ismerősöktől. A kotlóst kosárba, illetve ládába rakott szalmára ültetik és meleg helyre, rendszerint a konyhába vagy a lakóhelyiségbe teszik. Az ültetni való tojást lámpa- vagy gyertyafénynél átvilágítják, mert nem minden tojásból lesz csirke. Az a jó tojás, amelyiknek a gömbölyű végén a *kalapocsk*a sűrű, „van benne szem”.

A kotlós alá tyúktojásból 21–23-at tesznek, mindig páratlan számút, libatojásból liba alá az összeset, amit tojt, tyúk alá hatot, kacsatojásból 14–16-ot a tojások és a kotlós nagyságától függően. Az a jó kotlós, amelyik nyugodtan ül, maga alá szedi a tojást, betakarja. A kotlóst rendszerint *rostával*, kosárral takarják le és ruhát borítanak rá, hogy nyugodtan üljön. Naponta egyszer etetik a fészekről levéve. Búzát, árpát, zabot kap a földre vagy papírlapra szórva. Kukoricával nem etetik, mert attól elkezdi tojni és nem ül nyugodtan. Etetés után megitatják, de állandóan van víz a fészekben is egy kis fémdobozban. Amíg a kotlóst etetik, a tojásokat le kell takarni, hogy ki ne hűljenek, ezért csak kb. fél óráig lehet lent a kotlós. Előfordul, hogy keltés közben a kotlós kivágja a tojás héját, ilyenkor a csőre hegyét ollóval lemetszik. Az ültetés után másfél héttel, liba- és kacsatojás esetén két héttel fény mellett ismét megnezik a tojásokat. Amelyik sötét, abban van csirke vagy kisliba. Az átlátszót félreteszik és megfőzve a kiscsirkékkel etetik meg, de sokan sütéshez is felhasználják.

Csirkénél 21 nap, a többi baromfinál általában négy hét a keltetési

7. kép. Tyúkól a disznóól padlásterében

idő. Ez idő vége felé már figyelik a fészket, és ha kopogást hallanak, megnézik a tojásokat. Ha nehezen kél a csirke, meleg vízbe teszik vagy leöntik meleg vízzel. A tojáshéj csőr felé eső részének a megbontásával is segítenek a csirkéknek.¹²

A tyúkok kicsinyeit *kiscsirkének*, *csirkének*, *cibinek*, a libáét *kislibának*, a kacsáét *kiskacsának* nevezik.

A kiscsirkének a meleg idő kedvez, de a nagy forróság már ártalmas. A nedves aprólékot néhány napig még a házban tartják, de ha rossz idő van odakint, akkor több hétig is bent nevelik egy ládában. Estére mindig felrakják a fészekbe a csirkéket. A kotlós akkor hagyja el a csirkéit, amikor tojni kezd. Ilyenkor jó idő esetén a tyúkól egyik fiókjába zárják a csirkéket, kora tavasszal pedig az istállóban vagy a kamrában tartják.

A csirkék két napos korukban kapnak először enni, általában apróra vágott főtt tojást és fölözött tejet darával összekeverve. A darát tejjel vagy vízzel keverve kb. egy hétig, a főtt tojást 4–5 napig etetik. Kezdetben naponta ötször, később gyakrabban kapnak enni. A kiskacsák, kislibák összevagdalt füvet, dudvát esznek vizes darával összekeverve. A csirkéket fokozatosan rászoktatják a szemes takarmányra is. Az udvaron *borító* alatt kapnak enni, nehogy a tyúkok elszedjék előlük. A 20–30 cm magas, téglalap alakú borítót farudakból készítik és dróthálóval fedik, az oldalán pedig kis bejáratot is hagynak. A kis-

kacsákat és kislibákat kb. egy hónapig etetik darával és dudvával. Részükre az asszonyok naponta szednek *csenalat* sarlóval, és késsel vagy szecs kavágóval aprítják fel. Ehhez a munkához használaton kívüli *kestyűt* húznak a kezükre vagy ronggyal becsavarják. Kora tavasszal gyakran visznek be a házba gyep-téglát és a kislibák elé teszik, hogy csipegessék a sarjadó füvet. A nagyobb csirkék, a *jércék*, *jércikék* már szemes takarmányt kapnak naponta többször is. Később a liba és kacsá is szemes takarmányt, főtt krumplit eszik és füvet szed magának a kertben. Nyáron, aratás idején minden nap egy *ponyva gereblyélést* (a tarlón összegereblyélt kalászos) visznek haza, s az udvaron szétszórva másnap ezt eszi az aprólék.

Az etetés az asszonyok és lányok dolga. A szemestakarmányt *szakajtó*ban vagy a konyhából már kidobott edényben viszik ki az udvarra és miközben szétszórják, a következő szavakkal hívják össze az apróléket. Kiscsirke: *cibikém-cib-cib-cib*, *picikék-picikék*, *cib-cib-cib*. Tyúk: *tyu-tyu-tyu*, *tyutyukám-tyu-tyu-tyu*. Kacsa: *táj-táj-táj*, *tasukám-tas-tas-tas*, *tas-tas-tas*, *taska-taska-taska*, *sapukám-sap-sap-sap*. Liba: *sapukám-sap-sap-sap*, *sap-sap-sap*, *libukám-lib-lib-lib*, *zsuzsukám-zsu-zsu-zsu*. Pulyka: *pity-pity-pity*, *pí-pí-pí*. A baromfi-féléket egyaránt a *hissze*, *hisseheee*, *hiss* kiáltással zavarják el.

A baromfiaknak nem adnak nevet, esetleg a színükről jegyzik meg a család tagjai egymás között a tyúkokat: pl. *kendermagos*, *kontyos*, *piros*, *fehér*, *feke-te* stb.

A baromfifélek legnagyobb ellenségei a ragadozók. A sas ellen fényes üveget tűznek egy magas rúdra, ami a nap sugarait visszaverve elriasztja. Az üvegen kívül zörgő dobozokat és kereplőket is felraknak a fákra. A patkányok ellen patkányfogóval, csapdákkal védekeznek. Az *apróléket* az elköbörgástől is védeni kell, ezért az udvarokat igyekeznek mindenütt bekeríteni. A ház előtt húzódo kerítések mindig jobbak, mint a hátul levők. Az 1950-es években még a léckerítés volt az általános, ma egyre több a vaskerítés. A veteményes kerteket *paticskerítéssel* védik, a friss veteményekre pedig még gallyakat is tesznek, hogy a tyúkok ne tudják kikaparni.

A libákat, kacsákat nem őrizték. Engedték, hogy szabadon menjenek a rétre és a patakra, csak időnként küldték utánuk a gyerekeket, nehogy messzire elkerüljenek. Ennek ellenére sokszor előfordult, hogy este a falutól 1—2 km-re, a patakban találták meg a libákat.

A libákat és kacsákat meg is jelölik, hogy könnyebben felismerje a gazdája. Festéssel különböző jeleket kennek rá, vagy a farka végéből levágnak, esetleg a talpából csippentenek ki egy darabot.

A csirkék nagy részét levágják a nyári munkák idején, de bizonyos számú tyúkot *magnak hagynak* a következő esztendőre. A télre meghagyott tyúkok száma családonként változik: 60—70 tyúkból 20—25-öt, a kisebb gazdaságokban 10—15-öt tartanak meg. A tyúkok mellett néhány kakast is hagynak, amit paprikás és borsos szalonnával is etetnek, hogy bátrabb és *ugrósabb* legyen. A felesleges kakasokat levágják, főleg csépléskor. Libából és kacsából a házba fogottak mellett egy-két *tojót* és egy *gúnárt* (hím liba), ill. *kácsért* (hím kacsá) tartanak meg télre. Téli reggeleken később engedik ki a baromfiakat, este pedig korábban zárják be, mint nyáron. Télen naponta kétszer-háromszor kapnak

szemes takarmányt, emellett főtt krumplit korpával összekeverve, hogy a zöld füvet pótolják.

A baromfiak nagyon esendő állatok, hamar megbetegszenek és könnyen elhullanak. Különösen az apró csirkéket, kislibákat, kiskacsákat fenyegeti sok veszély. Mivel a baromfi a legkevésbé értékes a háziállatok közül, nem hívnak állatorvost komolyabb betegség esetén sem. A betegségeket sok éves tapasztalatok alapján az asszonyok próbálják gyógyítani, de akadnak irracionális eljárások is.¹³ A kiscsirke eltörött lábát ritkán szokták kezelni. Két vékony fapálcikával fogják közre és ruhadarabbal tekerik be a törött lábat. Ha nagyobb baromfinak törik el a lába, azt levágják. Ha a tyúk nem tudja megtojni a tojást, a létra fokán keresztül háromszor megforgatják. A mozgás elősegíti a tojást. A liba és a kacsza tépése közben előfordul, hogy kiszakad a gyenge bőr. Ilyenkor a sebet disznózsírral kenik be.¹⁴

A tyúkok legnagyobb ellensége a tyúktetű. Ez ellen régebben úgy védekeztek, hogy a tűzhelyből kikerült hamut a ház végében egy rakásra öntötték, s a tyúkok ebbe jártak fürödni. Azt tartották, hogy a hamu megvédi őket a tyúktetűtől. Újabban hamuval összekevert *matadort* (DDT por) szórnak a tyúkokba, ez elpusztítja a tyúktetűt. Kiscsirkéknél hatásos szernek tartják a disznózsírt is, amit a fejére kennek. Újabban a tyúkoklak gyakori meszelésével is védekeznek a férgek ellen.¹⁵ A tyúkoknál gyakori a májbetegség, amit arról lehet felismerni, hogy hirtelen sántítani kezdenek, lassan leromlanak és elpusztulnak. Védekezni nem tudnak ellene és gyógyítani sem tudják. Ha idejében észreveszik, hogy betegek a tyúkok, levágják és a család elfogyasztja.

Ha a kiscsirke betegségének az okát nem tudták megállapítani, azt mondták, hogy *szemrül esett*. Ilyenkor három szem parázból szenes vizet készítettek, amivel megittatták, illetve lelocsolták a beteg csirkét.¹⁶ A tojásba fulladt vagy korán elpusztult kiscsirkét az árnyékszékbe vagy a *ganajra* dobják. A tyúkot rendszerint gyümölcsfa alá ássák el, de gyakran a cigányoknak adják, mert azt tartják, hogy nekik nem árt meg.

A baromfitartás haszna. A két világháború közötti években a baromfit főleg eladásra tartották, az asszonyok ebből fedezték a konyhai szükségletet. A csirkéket az asszonyok gondozták, nevelték fel olyanra, hogy piacra lehessen vinni. Elsősorban rántani való csirkét és tojást hordtak Sátoraljaújhelybe, ritkábban hizott libát és kacsát. Hetente kétszer, kedden és pénteken mentek a piacra. A csirkéket, tojásokat kosárba rakták és abroszba kötve a hátukra vették.¹⁷

Régebben a család ételmezésére ritkán vágtak baromfit, inkább nyulat ettek vasárnap. Az 1950-es évektől azonban a nyári időszakban vasárnaponként csirkét vágnak minden családnál. Aratáskor és a nagyobb munkák idején hétköznap is baromfit esznek, kivéve a böjti napokat. Csirkét vágnak olyankor is, ha vendég érkezik a házhoz vagy hosszabb útra indul valaki a családból. A lakodalom ma sem múlik el csirkéből és tyúkból készült ételek nélkül, minden meghívott család egy tyúkot küld ajándékba. A gyermekágyas asszony meglátogatásakor tyúkhúslevest és főtt húst visznek, a gyenge csirke- és tyúkhúsleves különben általános betegkoszt. A kakast cséplésre vagy nagyobb ünnepekre vágják le, mert nagyobbra megnő, mint a tyúk. Ugyancsak ünnepi eledel a hizott liba és kacsza is.

A baromfiak levágása állatfajtánként változik. A tyúk fejét hátrahajtvá késsel vágják el a nyakát és kieresztik a vérét, a kacsának és libának baltával levágják a fejét és eldobják. Levágás előtt a tyúk nyakán kitépik a tollat, hogy a késsel a nyakához férhessenek. A levágott tyúkot, kakast forró vízbe mártják, leforrázzák, hogy könnyebben lejjön a tolla. A megtisztított tyúkot a hasán bontják szét, általában megtöltik és levest főznek belőle. A tyúkleveshez *metélketésztát* v. *metélkét* (vékony, hosszú tészta), a liba- és kacsaleveshez *lecskét* (kocka alakú) vágják. A kisebb csirkéket kirántják vagy paprikást csinálnak belőle. A tyúk fontos haszna a tojás, amit tésztafélék sütéséhez használnak, de főzve vagy rántottának megsütve is fogyasztják. A tyúkok szabadon választják ki a tojóhelyet, leginkább a csűrökben, padlásokon, szalmakazlakban csinálnak fészket. A gazdasszony reggel, amikor kiereszti az aprólékat, mindig megnézi, hogy hány tyúk *tojós*. A tojásokat naponta összeszedik a kötényükbe, de egy tojást mindig hagynak a fészkekben, hogy a tyúk arra a helyre járjon tojni. Ennek a tojásnak a neve *polos*.¹⁸ Ha a tyúkok nem akarnak tojni — ez főleg télen fordul elő — zabot és főtt krumplit kapnak enni. Régen a tojást nem fogyasztották el, illetve nem adták el mind, hanem félretették télre, amikor kevesebbet tojnak a tyúkok. Úgy tartósították, hogy oltott meszbe tették vagy mésszel kenték be a héját, így a levegőtől elzárva nem romlott meg. Az így tartósított tojás akár hat hónapig is elállt. A meszelt tojásokat porcelán *szélkébe* rakták, és a kamrában vagy a pincében tárolták.¹⁹ Az 1950-es évektől sokan nem a piacon értékesítik a tojást, hanem a szövetkezeti felvásárlónak adják el. Az is előfordult, hogy tojással fizettek a boltban, mert az üzletvezető a felvásárló.

Húsvétkor a lányos házaknál mindenütt készítettek *hímestojást*, *hímest*, amivel az *öntözködőket* ajándékozták meg. Egy háznál 20—25 darabot is festettek, ebből a lány udvarlója kettőt, a többi fiú egyet-egyet kapott. A főtt tojásokra gyertyafaggyúból rajzolták a mintákat szalmaszállal. Általában a virágos motívumokat kedvelték, de geometrikus minták is voltak. A rajzolás után feloldották a piros, zöld színű festéket, majd a lehűtött tojást beletették és kb. 20 percig áztatták. Amikor kivették és megszáritották, késsel levakarták a faggyút, alatta fehéren megmaradt a rajzolt minta. A tojást szalonnával vagy vöröshagyma héjával dörzsölték be, hogy fényes legyen. Minta nélküli, egy színű *hímesekeket* is készítettek úgy, hogy a festéket házilag állították elő. A barna színt a vöröshagyma megfőzött héjából nyerték, de a különböző színű krepppapír áztatásával is szép színeket kaptak.

A liba és kacsza fontos haszna volt a toll, hiszen a párnát és a dunnát ilyen tollal tömte meg. Újabban azért is tartanak kevés libát, mert a dunna helyett inkább paplant vásárolnak. A libát és a kacsát évente háromszor *tépi*, amikor a hátán keresztben áll a szárnya vége, ha nem véres a kitépelt toll vége, és ha „virít a talu”, vagyis a tollak végén egy kis pehely látszik. A tépés az asszonyok dolga, általában az istállóban végzik. Egy kis székre ülnek, a libát a lábuk közé fogják a hasával fölfelé, mert ott kezdik tépni. A szárnya alatt óvatosan kell kiszedni a tollakat, mert ott vannak azok a tollak, amelyek a szárnyat tartják. Ha ezeket kitépik, a liba leereszti a szárnyát, beteg lesz. A tollat egy ócska párnahuzatba vagy zsákba teszik, és a padlásra vagy egyéb szellős helyre rakják, hogy a moly bele ne menjen. Mielőtt a párnába vagy dunnába teszik, a pehelyeket le kell szedni a toll száráról. Ezt a *talufosztókban* végzik, rendszerint

a hosszú téli esteken. A gazdasszony összehív néhány ismerős asszonyt és leányt, akik körülülnek az asztalt, amire a tollat öntik. Mindenki vesz az ölébe egy csomót, és letépi a pelyheket a tollszárról, a *sztopkáról*.²⁰ A szárat nem dobják el, összegyűjtve díszpárnába rakják. A gazdasszonyok erre az alkalomra *susinkát* (aszait körte, alma, szilva) főztek és pirított kenyérral kínálták meg a fosztókat. Újabban fánkot sütenek és bort is adnak.²¹

A liba- és kacsatollat az állatok levágása után is kitépik, sőt a szárnyakat sem dobják el, hanem meghagyják *taluseprőnek*, amivel a kenyérsütéskor a hamut és paraszt leseprik a kenyérről. A libatollakból a fosztáskor félretesznek 10—15 hosszabb tollat, amiről csak félig szedik le a pelyheket, és madzaggal összekötve *kenőtalut* készítenek belőle. Sütéskor ezzel kenik meg a *tepsi* alját és a tészták tetejét.

A libát és kacsát meghizlalják, mielőtt levágják vagy eladják. A hízóba fogott libát az istállóban tartják egy elkerített sarokban, hogy ne tudjon mozogni. A *tömést* ősszel kezdik, amikor a hízaláshoz szükséges kukorica már megszárad. A libát csak akkor lehet *tömni*, ha újra kinőtt a tolla, vagy a hizlalni való libát nem tépik meg, mert akkor a „tollára hízik”. A tömés az asszonyok dolga, rendszerint az istállóban vagy télen a konyhában végzik. Az egész napra való kukoricát előző este mindig beáztatják langyos sós vízbe, esetleg olajat vagy zsírt is tesznek bele, attól jobban csúszik. Egy liba napi töméséhez kb. 3—5 liter kukoricát kell beáztatni a liba nagyságától és a tömés idejétől függően. Kezdetben kevesebbet adnak, amíg ki nem tágul a *bögyi* és a *gigája*. Ha elemészti, naponta háromszor tömik, különben csak kétszer. A tömést a földön ülvé végzik. Az asszony a libát vagy libákat (egyszerre kettőt is tömnek) a két lábával szorítja le úgy, hogy a fejük jobbra nézzen. Jobb oldalra teszi az edényt a beáztatott kukoricával, amiből jobb kézzel kivesz egy maroknyit és a liba bal kézzel szétfeszített csőrébe a nagyujjával nyomkodja bele. A kacsát rendszerint három hétig, a libát öt hétig tömik. Ha tömés közben *szemet kap*, el kell vágni a torkát, mert különben megfullad. A hízóba fogott libát óvatosan emelik, nehogy megnyomják a máját, mert ettől elpusztul.

A baromfitartás hiedelmei. A baromfitartáshoz nagyon sok hiedelem fűződik, több mint az állattartás és földművelés egyéb területeihez. Ennek egyrészt az az oka, hogy a baromfi a legelterjedtebb háziállat, még a legszegényebb családoknál is megtalálható, másrészt az, hogy a baromfiakkal csak a nők foglalkoznak. A nők általában helyhezköttöttebbek, munkájuk szűkebb körben mozog, mint a férfiaké, ezért konzervatívabbak is.²² Ezzel magyarázható, hogy míg a nagyobb állatokkal kapcsolatos hiedelmek már alig ismeretesek (kivéve a tejgazdálkodás, ahol szintén jelentős a nők szerepe), a baromfitartás terén ez a folyamat csak legújabban, az 1950-es években indult meg. Az alábbi hiedelmeket már csak az idősebb asszonyok ismerik, de közülük is egyre kevesebben gyakorolják. A hiedelmek zöme az egyik legfontosabb haszonhoz, a tojáshoz kapcsolódik. A tojások számától függ a következő évi szaporulat, ezért mindent elkövetnek, hogy a tojáshozamot fokozzák. A racionális beavatkozás (jobb takarmányozás) mellett különböző mágikus eljárásokat is alkalmaznak.

A tojásszaporító hiedelmek jelentős része karácsony *viliájához* fűződik. Reggel abroncsból etetik a tyúkokat, hogy a következő évben összetartsanak és

ne tojjanak más portájára. Ezen a reggelen össze kell szedni a mezei nyulak trágyáját és szétmorzsolva korpába rakni, hogy olyan sokat tojjanak a következő esztendőben. *Vilia* estén különböző magvakat tesznek az asztalra az abrosz alá, hogy sok gabona teremjen. Az ünnep második napján a magvakat megetetik a baromfiakkal a bő tojáshozam miatt. *Vilia* napján borsot tesznek egy *bobájkába*²³ és megetetik a kakással, hogy erős, bátor és ugrós legyen. Ha *vilia* reggelén először férfi jön a házhoz, a következő évben sok tojás lesz, ha asszony, nem tojnak rendesen a tyúkok.

Luca-naphoz alig fűződik hiedelem. Egyedül a varrást tiltják ezen a napon, mert akkor nem fognak tojni a tyúkok.

A jérce első tojása rendszerint kicsi és véres. Úgy vélték, hogy ez veszélyt jelent a házra, ezért *kártojás*nak is hívták. Az illet áthajították a házra, ezzel a veszélyt is elűzték.

A koromfekete tyúk tojását nem tartották közönségesnek. Ha valaki ilyen tyúk első tojását kikeltette a hóna alatt, a csirke minden kívánságát teljesítette. Ezt a csirkét *dzsminnek* nevezték²⁴ és ördögnek tartották. A *dzsmin* napközben a padláson tartózkodott és naponta egyszer *rizsát* (rizst) evett. Nem lehetett ránézni még akkor sem, amikor ennivalót vittek neki. Esténként mindig lejött és beszólt az ajtón: „Gazdasszony, mit hozzak?” A *dzsmin* minden kívánságát teljesítette, de csak éjszaka. Vigyázni kellett a kérésekkel, mert ha megharagudott, úgy elment, hogy vissza sem jött többé.

Ha tojással álmodnak vagy kárt jelent vagy pedig pletykálnak az illetőről, illetve megszólják. Ha azt álmodják, hogy a padláson a fészekben sok tojás van, boldog házasságot jelent.

A kikeléskor összetört tojáshéjnak betegséget okozó erőt tulajdonítanak. Ha valaki rálép, *törést* vagy *sárgaságot* kaphat, ezért a szemétdombra hajítják. A tojásnak szerencsét hozó és termékenységet fokozó ereje is van. Ezért amikor az esküvő után a templomból hazatért az ifjú pár és leültek az asztalhoz, a menyasszony szoknyája alá egy tojást tettek. A vacsora után megsütötték és az ifjú pár közösen fogyasztotta el a tojást, hogy sok gyerekük legyen.

A hiedelmek közül az ültetéshez és a keltetéshez fűződik a legtöbb. Az ültetés előfeltétele, hogy kotlós legyen, ezért a gazdasszony mindenféle eljárással igyekezett ezt biztosítani. Karácsony viliáján a gazdasszonynak le kell ülni a szoba egyik sarkába és kotyogni kell. Ugyancsak analógiás cselekedet, hogy az eresz alá guggolva, a kotlóst utánozva kotyognak. Ezen a napon a háziasszonynak sokat kell ülni az asztal mellett, de általában annak az asszonynak lesz sok kotlósa, aki szeret másnál üldögdélni. Sok kotlós lesz, ha *vilia* napján a gazdasszony túrós vagy lekváros lángost süt, és ezt a család az ágy szélén ülve elfogyasztja. Ezen a napon sült bobájkát etetnek a tyúkokkal, hogy sok kotlós legyen. Ugyanezért ősszel, a kaszálás végén le kell ütni a kaszát a nyélről és úgy kell eltenni.²⁴ A karácsonykor az asztal alá rakott szalmából az ünnep után egy keveset félretesznek és amikor kotyog a tyúk, erre ültetik, mert ezen jól és nyugodtan fog ülni.

Az ültetés ideje évszakok, a hét napjai és a nap bizonyos szakaszai szerint jó vagy rossz. A kotlóst nem jó megültetni, amikor a csipkefa virít, mert elpusztulnak a csirkék vagy csipogni fognak. Lehetőleg újhholdkor kezdenek ül-

tetni, mert akkor több lesz a csirke. A hold növekedésének termésszaporító erőt tulajdonítanak, s ez nemcsak a tyúkok ültetésénél van így, hanem pl. a gabonavetésnél is. A hét elején kell ültetni, mert a második felében ültetett közül kevés kel ki.

Addig nem adnak el tyúktojást ültetésre, amíg a saját kotlósukat meg nem ültették, mert ezzel elmenne a haszon is. A kotlóst rendszerint a délutáni órákban ültetik, amikor a kondás hajt hazafelé, mert akkor olyan frissek lesznek a csirkék, mint ahogy a disznók jönnek. Annak érdekében, hogy a tojásból minél több csirke keljen ki, a *kötőből* (kötény) nem rakni kell a fészekbe egyesével, hanem önteni, hogy szinte folyjon, s akkor a csirkék is ilyen gyorsan fognak kikelni. Ha azt akarják, hogy sok kakas legyen, kalapból vagy lyukastálból rakják a tojásokat a kotlós alá. Ültetés közben a tojásokat visszafelé kell számolni, hogy jól keljenek a kiscsirkék. A libákat úgy ültetik, hogy a kikelés előtt nehozz csikó szülessen a faluban, mert akkor a kislibák mind elpusztulnak.

A gazdasszonyok azt szeretnék, ha minden tojásból egészséges csirke kelne, ezért a költés idejére bizonyos cselekedetektől tartózkodni kell a családnak. Nem szabad füttyülni, csengetni, mert a csirke belefut a tojásba. Sárga virágot nem jó bevinni a házba. Nem szabad fenni és motóllálni, mert görbe csőrűek lesznek a csirkék. Ugyanezért tiltották a fonást karácsony és újév között is.

A csirkék kikelésének vannak kedvező és kedvezőtlen időpontjai. Nem jó, ha a csipke, szeder és a kökény virít, amikor a csirke kél, mert az ilyen csirkék nagyon csipogósak lesznek és sok elpusztul közülük. A hét elején és reggel kikelt csirkék a legjobbak, mert ezek olyan frissek lesznek, mint a hajnal. Kedvezőtlennek tartják, ha azon a héten hétfőn, amikor a csirkék kelését várják, először nő érkezik a házhoz, mert így kevesebb kél ki.

A család megtudhatja, hogy a megültetett tojásokból hány csirke fog kikelni, ha a húsvét előtti virágvasárnap a templomban megszentelt rügyes fűzfavesszőkön levő *barkákat* (rügyek) összeszámolják.

Az asszonyok sokat foglalkoznak a baromfiakkal, viselkedésükből következtetni tudnak az időjárás alakulására. Pl. Ha a kakas nappal kukorékol, lágy idő lesz. Ha a tyúkok sokáig nem ülnek el és tollászkodnak, eső lesz. Ha a tyúkok csipkedik a szárnyukat vagy ha sokat kukorékol a kakas, szintén eső lesz. Ha télen estefelé kukorékol a kakas, megenyhül a hideg idő. A kukorékoló tyúk kárt és szerencsétlenséget jelent, az ilyet rendszerint levágják.

A szárnyasokkal való táplálkozásnak vannak bizonyos hiedelmei, szokásai, amelyeket be kell tartani, ha szerencsét akarnak. Pl. Újévkor nem szabad baromfit enni, mert az hátra kapar, s így nem jut előre a gazdaság.²⁵ Az év első napján disznóhúst esznek, mert a disznó előre túr. Az ifjú házásoknak sem adtak baromfit a szülői háztól, mert akkor nem haladnak előre a fiatalok.

A tyúk V alakú mellcsontjának, a *sarkantyúnak* szerepe van a jóslásban. Megszáritják, és kettétörve annak lesz szerencséje vagy annak van igaza, akinél a horog alakú rész marad. Ha ketten megfogják a csont két végét és egy-egy terhes anyára gondolnak az ismerőseik közül, akkor az eltörés módjából meg lehet jósolni, hogy kinek milyen nemű gyereke születik majd. Akinél a rövidebb szár, az *ostor* marad, az általa gondolt asszonynak fia, akinél a horog alakú csont, az *guzsaly*, annak lánya születik.

JEGYZETEK

1. Az abaúji Filkeháza állattartását korábbi tanulmányaimban dolgoztam fel: *Petercsák T.*, 1972.; *Petercsák T.*, 1973.; *Petercsák T.*, 1974.
2. A Hegyköz többi falujában általánosan elterjedt ez a kifejezés, de Mezőcsáton (*Nagy Varga V.*, 1971. 89.) és Heves megyében is ismerik (*Szinnyei J.*, 1893—1901. 51.).
3. A magyar korona..., 1897.
4. MSiK, 1935.
5. A Sátoraljaújhelyi Statisztikai Hivatal vezetőjének szíves közlése.
6. A statisztikai adatoknak megfelelően a baromfitartás tárgyalásánál elsősorban a tyúktartást mutatom be, de ezzel párhuzamosan mindig ismertetem a liba- és kacsatenyésztés megfelelő sajátosságait.
7. A kifejezés szláv eredetű, a *kurňik* = tyúkfő, tyúkketrec szóból származik (*Kniezsa I.*, 1955. 296.). A sövényből készült kerek *kurňyk* a Keleti-Kárpátok lengyel oldalának hucul népterületén is ismeretes (*Gunda B.*, 1937. 46.).
8. A *gang* hosszú, keskeny folyosó, tornác. A kifejezést ismerik a palócokon kívül Tolna és Szabolcs megyében is (*Szinnyei J.*, 1893—1901. 675.).
9. A kurnyik fenti típusa ismeretes a Hegyköz több falujában (Pusztafalu, Füzérkajata, Kovácsvágás: L. Néprajzi Múzeum fotótára F 82779, F 82974), de a Zempléni-hegység belsejében is (Kömlőska, Erdőhorváti: L. Sárospataki Rákóczi Múzeum fotótára 8963, 8964, 6726). Gunda B. a Boldva völgyéből említi a *kocik* (sárpadka) alá épített üreget (*Gunda B.*, 1937. 47.).
10. Ez a típus gyakori Pusztafaluban és Nyírben is.
11. Ugyanezt teszik Kovácsvágáson is (DENIA, 245.).
12. Ha a csirke kivágja a tojást, Kovácsvágáson beköpdösnek a nyíláson, mert így hamarabb kikel a csirke (DENIA, 245.).
13. Vö.: *Katona I.*, 1948. 133.
14. Csongrádon a sebet friss fahamuval hintették be, hogy a légy „be ne köpje” (*Katona I.*, 1948. 135.).
15. Hasonlóan gyógyítják a baromfit a hegyközi Kovácsvágáson (DENIA. 245.) és a Bodroglőközben is (*Zsova I.*, 1971. 42.).
16. L. részletesebben *Petercsák T.*, 1973. 387—388.
17. A piacozást l. részletesen *Petercsák T.*, 1973. 394.
18. A fészekben hagyott tojás neve Kovácsvágáson *polozs* (DENIA. 245.), a Bodroglőközben *polozsna* (*Zsova I.*, 1971. 38.).
19. Kovácsvágáson a kamrában a búza közé rakták a tojást a hegyesebb végével lefelé, mert úgy nem szárad ki (DENIA. 245.).
20. A szó eredete ismeretlen, de hasonlít a *stopka* (szár, levél, kocsány) szláv szóhoz, magyar jelentése is hasonló = tollszár. (*Kniezsa I.*, 1955. 513.)
21. Kovácsvágáson főtt kukoricával kínálták meg a *tallufosztókat* (DENIA. 245.).
22. Vö.: *Katona I.*, 1949. 164.; *Vajkai A.*, 1959. 82.
23. Kenyértésztából készült pogácsaszerű karácsonyi étel.
24. A Bodroglőközben, Csongrádon és Hajdúnánáson *lidércnek* hívták (*Zsova I.*, 1971. 46.; *Katona I.*, 1949. 170.; *Molnár J.*, 1943. 71.).
25. Vö.: *Katona I.*, 1949. 178.

IRODALOM

- A magyar korona...*, 1897. A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. Budapest, 1897.
- DENIA. 245. Debreceni Egyetemi Néprajzi Intézet Adattára 245. Visky Teréz gyűjtése.
- Gunda B.*, 1937. Népi mezőgazdálkodás a Boldva völgyében. Néprajzi Értesítő, XXIX. 1937.
- Katona I.*, 1948. A baromfi betegsége és gyógyítása Csongrádon. Ethnographia, LIX. 1948.
- Katona I.*, 1949. A csongrádi baromfitartás szokásai és hiedelmei. Ethnographia, LX. 1949.
- Kniezsa I.*, 1955. A magyar nyelv szláv jövevényszavai. Budapest, 1955.
- Molnár J.*, 1943. Adalékok az alföldi magyar nép hiedelemvilágához. Ethnographia, LIV. 1943.
- Nagy Varga V.*, 1971. Tyúktenyésztés. Mezőcsát népi kultúrájából. Mezőcsát, 1971.

- Petercsák T.*, 1972. Népi sertéstartás Filkeházán. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. XI. 1972. 507—525.
- Petercsák T.*, 1973. Szarvasmarhatartás egy hegyközi faluban. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XII. 1973. 357—406.
- Petercsák T.*, 1974. Adatok Filkeháza lótartásához. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XIII. 1974.
- Szinnyi J.*, 1893—1901. Magyar tájszótár I—II. Budapest, 1893—1901.
- Vajkai A.*, 1959. Szentgál. Egy bakonyi falu néprajza. Budapest, 1959.
- Zsova I.*, 1971. Baromfitartás egy bodrogi faluban. Abaúj és Zemplén népeletéből. Sátoraljaúj-
hely, 1971.

GEFLÜGELHALTUNG IN FILKEHÁZA (Auszug)

In früheren Studien hat der Verfasser schon die traditionelle bäuerliche Schweine-, Rind- und Pferdezucht bzw. -haltung in Filkeháza, dem kleinen Dorf im Hegyköz, Komitat Abauj in Nordostungarn bearbeitet. (Jahrbücher XI, XII und XIII 1972—1974 des Herman Ottó Museums). In der vorliegenden Arbeit erläutert er die Geflügelhaltung in der Gemeinde vom Ende des 19. Jahrhunderts bis zu unseren Tagen.

Geflügel wurde von jeder Bauernfamilie gehalten, die Menge wurde von der Grösse der Wirtschaft, in erster Linie von der Anzahl der Getreidesorten bestimmt, eine Rolle spielte aber auch die Lage des Hofes und Gartens. Enten und Gänse wurden wegen der Federn besonders von den Familien mit Mädchen gehalten. Die gemästeten Gänse und Enten wurden zu grösseren Festen verzehrt. In den 50-er Jahren dieses Jahrhunderts änderte sich die wirtschaftliche Bedeutung der Geflügelhaltung. Früher wurden die Hühnchen und Hähnchen meistens für den Verkauf aufgezogen, auf den Markt getragen. Von diesen Einnahmen kleidete die Hausfrau ihre Familie ein. Für den eigenen Verbrauch wurde Geflügel nur zu festlichen Anlässen geschlachtet. Seit den 50-er Jahren verkaufen nur noch die Frauen Geflügel und Eier auf dem Markt, in deren Familie niemand in der Industrie arbeitet, und wo nur der Ertrag aus Ackerbau und Viehzucht die Geldquelle ist.

Unter den Viehställen sind die Hühnerställe am primitivsten und aus schlechtestem Material. Hühner, Enten und Gänse wurden im allgemeinen in gemeinsamen Ställen, aber in besonderen Verschlägen, gehalten. Die ärmsten Familien in Filkeháza hielten ihre Hühner in einer Öffnung in der Erdbank unter der Traufe, im sog. „*kurnyik*“, oder aber in einer mit Erde verschmierten Hühnersteige. Wo viel Geflügel gehalten wurde, wurden Hühnerställe aus Holz gebaut. Die wohlhabenden Landwirte hielten die Hühner auf dem Boden über dem Schweinestall.

Die Grundlage des Geflügelbestandes bildeten die an Ort und Stelle ausgebrüteten Kücken. Die Arbeit schildert ausführlich die Vermehrung, Fütterung und Pflege des Geflügels. Krankes Geflügel wurde von den Frauen auf Grundlage langjähriger Erfahrungen behandelt, irrationale Verfahren kamen auch vor. Hühner wurden vor allen Dingen wegen ihres Fleisches und wegen der Eier gehalten, auf dem Markt verkauft. Neuerdings werden sie auch von der Familie verzehrt, zu schmackhaften Gerichten zubereitet. Zur Osterzeit

werden von den Familien mit Mädchen bunte Eier (ung. *hímes tojás*) gemalt, die sie den Burrchen schenken, die sie mit Osterwasser begiessen. Gänse und Enten wurden wegen ihrer Federn gehalten, Kissen und Federbetten wurden mit diesen Federn gefüllt. Das Federschleissen wurde von den Frauen gemeinsam vorgenommen. Viele Vermutungen und kultische Bräuche knüpfen sich an die Geflügelhaltung.

TIVADAR PETERCSÁK

NÖVÉNYEK SZEREPE A NÉPI GYÓGYÁSZATBAN TAKTASZADÁN

SZABÓNÉ FUTÓ RÓZSA

Taktaszada Borsod megye szerencsi járásában, a Takta folyócska jobbpartján fekvő község, 2400 magyarnyelvű lakossal.¹ A község határa 4500 k. hold, részint a *Harangod* síkságán, részint a *Taktaköz* területén, oly kedvező helyen, hogy a magyar flóra hat főcsoportja közül négy főcsoport növényei jelentős mennyiségben tenyésznek itt.² A községnek a múlt időkben sem volt gyógyszertára s jelenleg sincs, a népi gyógyászatához értők számára a határban, mezőkön, réteken, mocsarak mellékén, szikes gyepeken volt a nagy patika. A tudomány pontosan meghatározta, hogy melyek a gyógynövények, de a taktaszadai népi gyógyítók részére ez a meghatározás nem mindig irányadó. Van számos gyógynövény, melyet ők nem tartanak annak, viszont vannak olyan növények is, melyeket a tudományos meghatározás nem sorol a gyógynövények közé, de a taktaszadai népi gyógyászat mégis gyógynövényként használja. Sőt van olyan növény is, melyet a tudomány a gyógyításra nemcsak alkalmatlannak tart, de egyenesen károsnak, mérgezőnek, életveszélyesnek minősít, de a taktaszadai népi gyógyászat ennek ellenére gyógynövényként alkalmazza, gyógyító hatásúnak tartja.

Taktaszadán a népi gyógyászatot részint a környék nevezetes *tudós embe-
rei*³, valamint *tudós asszonyai*⁴ gyakorolták, ezeket hívták a betegekhez, vagy ezekhez vitték a sínylődőket. De ha a népi gyógyászatnak nem voltak is olyan kimagasló nevezetességei, mint pl. Tizsalucon, vagy Hernádnémetiben, azért Taktaszadán is számosan tudták alkalmazni a népi gyógymódokat, voltak tapasztalt *kuruzsnénikék*. Régen a legtöbb családban, vagy annak rokonságában volt valaki, aki értett a gyógyításhoz és ismerte a gyógynövényekből készült orvosságok receptjeit. Sok-sok ilyen recept volt a múltban s mint az ének szájról szájra szállt, terjedt, öröklődött, hagyományozódott nemzedékről nemzedékre a gyógynövényekkel való gyógyítás titka. A receptek közül sok elfelejtődött az idők folyamán. A lakosság most már könnyen hozzájut a hivatásos orvosok által rendelt gyógyszerekhez. A legtöbb taktaszadai háznál ma már nincs tárolva gyógynövény, kevés ma már az olyan padlás, ahol szép rendben száradnának a gyűjtött növények. Az ifjabb nemzedék elfelejtette, vagy babonás régi kuruzslásnak tekinti sokszor a gyógynövényekkel való gyógyítást.⁵

Az alábbiakban a Taktaszadán használt gyógynövények kataszterét találja az olvasó. Adatközlőim mind hatvan éven felüliek voltak. Hálás köszönet nekik, hogy a taktaszadai népi füves gyógyászatból a teljes elhervadás elől

megmenthettünk még valamit. Saját szavaikkal mondják el ők, hogy mi a növények szerepe a népi gyógyászatban Taktaszadán. Adatközlőim: Balog Gusztáv 73 éves, Balog Gusztávné Csizik Erzsébet 66 éves, Barcsa Dezsóné Nagy Mária 69 éves, özv. Borbély Istvánné Fekete Irma 87 éves (meghalt 1974-ben), özv. Bodnár Ferencné 77 éves, Budai Barna 62 éves, Céli Jánosné 73 éves, Csonka József 69 éves, özv. Hajdú Józsefné Zagyi Ilona 83 éves, özv. Láncki Józsefné Nagy Jolán 77 éves, B. Nagy Sándor 64 éves, özv. Pap Andrásné Bojsz Mária 77 éves, özv. Pásztor Jánosné Kosztrob Julianna 92 éves (meghalt 1970-ben), özv. Rácz Béláné Szabó Anna 88 éves, Vajtó Bertalanné Pásztor Julianna 61 éves.

Növények felhasználása gyógyászati célokra

Akác. Az akácvirágot megszedni, üvegbe lekötni, lepecsételni, úgy hagyni 2—3 hónapig, míg el nem enyésződik. *Dagadásoknál* egy evőkanállal inni és meggyógyul. *Reoma* ellen is jó, meg *vízibetegségre* (Balog Gusztáv). Megszedem egy üvegbe a virágját, elásom, ott megrohad. Ha fáj az ember keze, lába, akkor avval bedörzsölni. A Fridman Ali⁶ mindig járt orvosokhoz. Hiába. Én adtam neki ebből egy féllitert. Azt használta és úgy meggyógyult, hogy tudott járni és adott nekem érte egy szép kendőt (Borbélyné). *Köhögéstől* jó teaként (Barcsáné).

Ánizs. Teának használják, *szélhajtó* és a legfinomabb gyerektea (Láncki-né). Ha a tehennek, vagy a disznónak megy el a *másza*, akkor megdaráljuk s korpába megetetjük és ez elhajcsa tőle a *mássát* (Balogné).

Bazsalikom. Köhögés ellen használjuk a teáját (Balog G.). Valamikor a köztökdésemhez⁷ szúrtam és egész nap éreztem a szagját (Pásztorné). Összetéve piros kukorica, borsfű, bazsalikom, büdöskő virágja, ezt parázstűzre tenni és *folyosó orbánc* ellen füstölni. Éngem is füstölt véle Horvát Julcsa néni és jobban lettem (Barcsáné).

*Beléndek.*⁸ Teának főzik *hasogatás* ellen idősebb nőnél. Meg *belén magot* parázsra rátettük, két szippantás, oszt elállt a fogfájás (Barcsáné). Hogyha *féreg* vót a fogba, kiesett tőle. A szíki gyepen szedtük. Ezt nem lehet hozzátenni semmihez, ezt külön szárítsuk (Láncki-né). Beléndekgyökér *jány rontásához* való, meg kell szárítani, megdarálni, oszt süteménybe beadni neki (Balog G.).

Benedekfű — *áldottfű.* A disznónak ha nem vót étvágya, vagy a szarvasmarhának elállt a *kérője*, megfőzték és megittatták, vagy beleöntötték (Balogné). A Takta mentin a *cigánygödör*nél nő. Kiszakítottuk a levelit és a benne levő vízzel a kezünket megmostuk (Láncki-né).

Bodza. Virága köhögés ellen jó, meg vérzéscsillapító (Balog G.). Erőssen *izzasztó* a teája, köhögéstől jó (Ráczné). A néném az urának lekvárt főzött belőle, mer olyan *kehes* volt. Minden reggel egyomorra egy kanállal evett belőle (Borbélyné). Lehet használni gyógyításra még a bodza fáját is. A fáját le kell kaparni és megfőzni és a levéllel megmosni a *nyílt sebet*, aztán a bodzafát megfőzni, cukorral vegyíteni, szita visszáján megszitálni, timsót is összekeverni véle és a *sebet begörni*. Három- négy nap alatt meggyógyul tőle. Nekünk két sebesült lovunkat így gyógyította meg Szabó bácsi Németiből. Lemosta a seb-jüket bodzafa levéllel, bepergette s meggyógyult a Szedres is, a Sári is. Teljesen meggyógyultak (Barcsáné). Nagyon jó csizmatisztítószer a leve. Átszúrtuk egy

literes üvegbe és olyan szép lett tőle a csizma, mint a boksztul (Pásztorné).

Bojtorján-keserűlapu. Keserűlapu, vagy bojtorjágyökér használódik hajnövesztő szernek. Ha a gyökér főzetjébe mossa valaki a haját, olyan lesz, mint a selyem (Láncziné).⁹ Keserűlapuval a dagadt lábakat be kell rakni, oszt lelohasztja (Borbélyné). Ha valaki *gyomorfájós* vót, megmosták, jól megszappanozták és a hasára egy keserűlapút tettek a színivel és többször megismételték, mikor már nem eleven vót a lapu (Balogné). Daganat ellen úgy kell használni, hogy a laput zölden leszedjük és beborogatjuk, ahol fáj. Lehet tepsibe megfonnyasztani is és a fehér hátával a gyerek hasára tenni. Nagyon jó a *hasfájás*-tul, bélhuruttól, szívó hatása is van (Barcsáné). Égésre, vagy vágásra jó (Pásztorné).

Boldogasszony lapu vagy lapos menta. A templomkertbe is van. Gyomorfájástul van ez (Borbélyné). Szagos a levele. Nagyon jó szívó és forrasztó hatása van (Ráczné).

Borsfű. Börpörsenések, *kiütések* ellen használják, szárítva teának (Balog G.). Ha orra fáj valakinek, evvel megfüstölik. Jó hatása van (Barcsáné). *Szempárolgásra* jó. Hallottam, hogy agykéreg érlemeszesedés ellen jó, ezzel kell párolni (Ráczné).

Cickafarkfű. Szadán ezt úgy hívják, hogy *egérfarkkóró*. Virágját, különösen levelét összetörve, zölden sebgyógyításra, vágásra használták (Láncziné). 1916-ban a szecs kavágó elvágta az ujjam, az anyám gyógyította meg, orvos nem is látta, mégis jól meggyógyult: az *egérfarkkórót* összetörve, óhájjal összekeverve rátette a sebre (B Nagy S.). *Flastromot* csináltak belőle, vegyítve útilapuval, összefőzve és méhviaskot is tettek bele, rákenték túllre és azt tették a sebre (Ráczné).

Csalán. Teának iszom, mikor köhögök. Úgy felszedi a *flegmát*, úgy kitisztítja az embert, nem is tetszik gondolni (Borbélyné). Tüdőbetegek teának használják (Balogné). Kis malac ha *himlős*, megéttetik véle (Barcsáné). Vót, aki a köszvényes lábát bedörzsölte, itt vót a Bodolai, az beverte csalánnal és használt neki (Pásztorné). Hajnövesztőnek van elismerve. Összevágják apróra, felfőzik, ecettel vegyítik és a hajmosó vízbe teszik, *hajhullástul* is jó (Ráczné). (10)

Cseresznye. A cseresznyeszár főzete még a *vérhasban* levőket is gyógyítja. Gyerekeknek is kitűnő, igen jó (Ráczné).

Csicsóka. Itt is van a kertbe. Főztünk belőle marhalevéllal és az a *kilist*, vagy *támadást* meggyógyítja (Borbélyné).

Csikorka. Csikorka, cintónia a Bodnár Ferenc kertje végén terem. Keserű, mint a méreg. *Tüdőbetegek* teát csinálnak belőle (Láncziné).

Csipkerózsza. Bogyója teának *vérszaporító* (Balog G.). Vesebántalmakat is szüntet (Barcsáné).

Csombormenta — mocsári menta. Vadmentolnak hívjuk, szép kéket virít, a Zábrácki kertbe sok van. Teának használják, meg a szobába tesszük, mer jó illata van (Láncziné). Köhögéstul jó a teája, meg a szaga is jó (Balogné). *Vízi menta*, és székfűvirág forrázatát használták porcelválásra, daganatra, ezt tették borogatásra (Ráczné). *Tyúktetű* ellen is jó (Barcsáné).

Csüngőbeléndek — farkasbogyó. *Fülrestség*nél párolgásra használták (Balog G.).

Dió. Tüdőbetegnek jó a dióhéj tea (Láncziné). Nem láttam, olyan varas vótam s a diófa levelit megfőzték, avval mosták (Céliné). Megfőzni a zöd diófalevelet és a haját avval mosni, ha korpás a fej. Ha még szép haját látott valaki, olyan fényes tőle a haj, mint a selyem (Pásztorné).

Erdei pajzsika. Meg kell szárítani, megfőzni, jó szélhajtó (Balog G.).

Ezerjófű. Valamikor fürdőt csináltak a *sorvadásos* gyerekek meg a *szemmel vert* gyerekek s a fürdőhöz kellett *százezerjófű* is (Pásztorné). Embernél, állatnál étvágyjavító (Balog G.).

Édesgyökér. Megszárított gyökerét megdaráljuk s cukorbeteg teába igya meg. Gilisztahajtó is (Balog G.). A gyerek nyakába kötik, oszt rágja, hamarabb kigyön a foga (Pásztorné).

Farkasalma. Sebre teszik, szárítja a sebet. Jó a *tályogra*, *kilisre*, *tarlómérgezésre*. Megfőzni és levével a sebet belocsolni és lapujával berakni (Barcsáné). A *csonttályogot* is gyógyítják vele. Mindég vót a padon, hogy ha megvan szorulva a nép, legyen (Pásztorné). Ha a tehénnél *fehértályos* vót, akkor ennek a levével piccolták a tehenet. *Gyulladás* ellen is jó (Láncziné).

Fátyolvirág. Meleg vízbe áztatják és akinek *csipás* a szeme, ennek a levével mosogatja és megtisztul a szem (Balog G.).

Fehér árvacsalán. Megszárítják, fehércselédnek nagy vérzésnél vérzés-csillapító (Balog G.). Az öreg Tasonyi néni fehér árvacsalánt, meggynek a szárát, birsalma levelit, ezt a hármat összevagdalta és teának használta fejfájás ellen (Barcsáné).

Fehér liliom. Virágát csak úgy rátettük a sebre, szívó és forrasztó hatása van. Régen pálinkába tették a levelét és érlelték és avval a fehérlilimos szesszel szépítették magukat (Ráczné). Vágásra használtuk a levelét, nagyon hasznos (Pásztorné).

Fehér mályva. Torokfájásnál ennek a teájával kell öblögetni (Balog G.). Régen *tályogra* használták. Megfőzték a gyökerét és annak a levével borongatták. A teáját úgy használják, hogy a gyökerét apró kockára megvágják, megszáritják, egy kávé kanálnyit megfőznek négy deci vízbe, azt szétöntik háromfele. Akinek nagy gyomorfájása van, ezt reggel, délbe, este megitatják. Ha izesre akarja, egy kis mentollevelet, vagy virágot tesz bele. Ez olyan, mint a tiszta víz. Ha az embernek vannak köhögései, ha ezt a teába teszi egy hétig, akkor elmúlik a köhögése. A híd mellett a parton, meg a Zábrácki tanya alatt is terem (Láncziné). Szegény anyám itatta a tehénnel, hasmenés ellen (Balogné). A tövét meg kell pucolni és édes tejbe megfőzni s azt a sebre tenni. A fürdője meg aranyér ellen jó (Barcsáné). A gyökere megfőzve, mézzel vegyítve köhögéstől kitűnő szer (Ráczné).

Fehér üröm. Asztmánál használjuk. — Fúlok! — Fehér ürömöt igyál (Barcsáné). Piros borba tették gyomorfájás ellen. Egy kis stanecliba teszik s úgy teszik a borba (Borbélyné). Szokták gyomorfájástúl. Az apjokomnak ott vót beáztatva egy üvegbe minden reggel, abból ivott (Pásztorné).

Fekete nadálytő. Ha eltört valakinek a keze, a nadálytő gyökerit megfőztük édes tejbe, sint csináltunk, bekötöttük vele, mint ahogy most gittelnek az orvosok és meggyógyult. Ez alatt nem dagadt meg, mer ez szítta (Borbélyné). Rengeteg van a rétségen. *Csontgyengéknek* jó borogatásra (Láncziné).

Fenyő. Megkell főzni egy félliter vízbe három kis gallyat és belelegzeni és ez fullástól jó (Barcsáné).

Fodormenta. Az Alsóréten rengeteg van, teának használjuk. Jószagú tőle a helység (Láncziné). Teának szedték csomóra, köhögéstől (Pásztorné). Levelének a forrázata kitűnő szer hasfájás, felfúvódás ellen (Ráczné).¹¹

Fűzfa. Szomorúfűz levelét megfőzni, a gyerek fürdőjébe tenni, abba megfürdetni s levézetével bepakolni s mikor jól átpárolgódott, akkor dunnába kiizzasztani s másnap nem köhög a gyerek. Bénik néni Szerencsen mondta, hogy esetleg háromszor is kell fürdetni, ha erősen benne van a betegségbe, de az én gyermekemnek egy fürdetés is használt (Láncziné). Jó a paralízis ellen. Például az unokám paralízis lett, a szomorúfűz lehúzott haját megfőztük fürdőnek. De olyan törvénye van, hogy csak egyszer lehet fürödni benne (Barcsáné). A fűzvirág teája szemfájás ellen jó (Balog G.). Szomorúfűz vesszőit összecsavarják, a beteg tehén szájába szorítják, a végeit felkötik a szarvaira, kénytelen rágni azt a savanyú vesszőket és feladja a *kérőjét* (Budai Barna).

Gyöngyvirág. A virágát megszedtem, megszáritottam, üvegbe beleengedtem, megtöltöttem borral és én azt zsebkendőbe töltöttem és szemet törölgetni használtam. Az unokának a szemét kitörölgettem kétszer, nem volt tovább gennyezés. Picit szoktak belőle nyelni is, szíverősítésre (Láncziné). Méreg ez, a virágát beáztatják és a levét szédülés ellen, szívfájás ellen bedörzsöléssel használják (Balog G.). A gyöngyvirágot megszáritani, aztán ecetbe tenni és akit a köszvény hasgat, avval kenegetni. De ösmertem olyant is, akinek a gyomra fáj és éhgyomorra egy-egy fél kávéskanállal bevett, vagy rácsepegtetett kockacukorra és úgy nyelte be és meggyógyult. Máskülönben olyan méreg ez a virág, hogy nekem tíz libámat ölt meg (Balogné). Leszedődik, vízbe beázik, oszt akkor ecetet öntenek rá. Egy liter vízhez egy kanál ecet kell, az osztán kiforr. Szívbetegnek belelegzeni, meg gyenge szervezetűnek nagyon jó (Barcsáné). A gyöngyvirágot úgy szoktuk megcsinálni, hogy egészen megszáritjuk s bort öntünk rá s abban megérik, olyan szagos, mint azelőtt. Ájulástól, gyomorfájástól igen jó orvosság, próbáltuk (Pásztorné).

Harmatfű. Szoptatásnál, ha nincs elég tej, a teája tejképző (Balog G.).¹²

Hárs. Teának most is szedett az Eta gyerek. Nátha ellen igen jó (Céliné). Elismert köhögés elleni szer (Ráczné).

Ínfű. Van, akinek összezsugorodik a lába, az inak összehúzódnak. Szedik az *innyújtó fűvet*, tőgyfás erdőbe lehet jobban találni és megfőzik fürdőbe és ebbe fürösztgetik. Onda Józsinak is ez gyógyította meg (Balogné).¹³ A gyökerit főzik, jó *innyújtásra* (Borbélyné).

Kakukkfű. Még *tüdőgyulladás*tól is jó, ha a *tüdő* pettyeges, még azt is kigyógyítja, ez annyira reagál, ez még sokkal jobb, mint a mentafű (Balogné). Teája a szívasztmásnak legjobban használ (Barcsáné). Még *szamárköhögéstől* is jó a teája. Ólba is tesszük, tyúktetű ellen (Pásztorné).

Kamilla. Az én uramnak vót a nyakán olyan nagy *kilise*. Arra *székfűvirág*got, aztán csicsókát, kerek mályvalevelet, marhalevellaput összefőztem és ez ki is fakasztotta. Sok mindenre jó, különösen a májusi *székfű*. Ha valakinek a szeme véres, azzal borongatják, ha a füle fáj, a fülébe cseppentenek (Borbélyné). Százféle betegségre jó. *Fültőmirigygyulladásom* vót, egy párszor *meg-*

párgoltam, megszűnt. Vót egy kis unokám és himlőbe vót s korán felkelt a betegségéből, jött hozzánk a tanyára. Csak feltűnt, hogy a gyerek szemefehérje tiszta piros vót. — Mi lelte a szemedet? — Ó mondta: Nem bírom a szemem kinyitni, annyira hasít. Kamillával félmelegen megborongattam, majd jó félóra múlva aszongya a kis unokám: — Mán ki tudom nyitni a szememet! — Van, aki víz helyett is issza (Balogné). Minálunk mindég van. Jó a gyereknek hasmenés ellen. Ha hull a haja, ki kell mosni a fejét székfűbe. Szemfájás ellen borogatásnak is jó (Barcsáné). *Fekélytűl* is jó (Pásztorné). *Gyomorfájás* ellen, kis mennyiségben, *felfűvódás* ellen, bélbajoknál jó. Enyhe hashajtó is. Külsőleg sebek gyógyítására érlelő (Ráczné).

Kapotnyak. Itten a kanálnál, a *Pótlék* végén nő ilyen. Sebekre használják, forró vízbe mártják bele, megáztatják s a levelével kezelik. Még a levelet is ráteszik (Láncziné).¹⁴

Kányafa. Virágja fehér, hasonló a bodzavirághoz, a termése is egészen olyan állású, csak nagyobb szeme és mag is van benne, piros bogyoja van neki, amit a gyerekek ettek. Elevenen lekvárnak kifőzik, vagy megaszalják teának. Tüdőbetegek, asztmások szokták használni (Balogné).¹⁵

Komló. Az anyósom feltett egy fazék vizet, felfőzte a komlóval, ezerjőfüvel, *koinkával*, vízi liliommal felfőzte s aztán azokkal a füvekbe kellett rakni a reumás testet (Láncziné).

Legyezőfü (koloncos). Vágásokra használják (Papné).¹⁷

Len. A lenmaglisztet megfőzik vereshagyma héjjal, *székfűvirággal* édes tejbe és azt rakják a sebre. Meggyógyítja (Borbélyné).

Lókerülő. Szép piros rózsája van. Ha ótvaras vót a gyerek, megfőztük a tövist és megmostuk véle, lement róla (Borbélyné).

Mák. Megfőzött az ember három gubót és három napig aludt a gyerek tőle. Sose csináltam meg többet (Balogné).¹⁸ Ha valakinek hasmenése van, meg kell szárítani a mákgubót és mozsárba összetörni, szitán áttereszteni és háromszor annyi cukrot hozzátenni, mint amennyi a mákhajpor és ebből naponta háromszor-négyszer egy-egy félkanálnyiit kell bevenni, megszűnik tőle a hasfájás, vagy a hasmenés. Lehet főzni három mákgubót egy borospohár tejbe és aztat számarköhögés ellen megitatni vele. Az öreg csordásné kommentálta nekem és a gyerek soha nem köhögött tovább (Barcsáné). *Aliatónak* mondják, gyerekeknek. Sok elalszik örökre. Nekem sok gyerekem vót, de soha nem adtam egynek se, soha (Pásztorné).

Meggy. A meggyfalevelet télen teának használják. Van olyan *gyenge tüdejű*, aki a dohányba is belevágja és egy kicsit illatos is és nem fojtja a dohányfüst annyira (Balogné). Teának *fullás* ellen jó (Barcsáné). Meggyzárát és cseresznyezárát egybefőzni teának. Jó köhögéstől a gyerekeknek (Vajtóné).

Mezei sóska. A mezei lósóskát megfőzzük és a levit megitatjuk vérhas ellen és ha a tehen nem *kérődzik*, arra is jó (Borbélyné). Ha a tehen *vízcsömört* kap, attól jó, meg hasmenéstől. A magját leforrázva a tyúknak adom, igen szereti és jól tojik tőle (Balogné). A magjának a főzete vizelethajtó (Ráczné). Vérhastól a magját főzik és isszák (Papné). Mikor Pali hazajött Oroszországból vérhassal, azzal gyógyították. Rántottába tették neki, úgy ette (Pásztorné).

Mezei zsurló (kannamosófü). Vesétől teának főzik (Papné). A *kannamosó-*

fű teáját gyomorfájás ellen használják (Láncziné). Akinek májbetegsége vót, ebből csináltak teát és azt ivogatta (Hajdúné). Köszvény ellen fürdőt csináltak belőle. Máskülönben a szarvasmarhának ártalmas, mert ha eszik belőle, fel-fújódik (Balogné). Fürdeni jó benne reuma ellen. Én is fürödtem benne (Barcsáné). Jó a teája annak, akinek a veséje fáj. Az apámnak mindig fáj a feje, vót nekem egy szütyővel (Pásztorné). A jószágnak, ha megrontották a tehenet, ettől visszajött a teje. A teáját itattuk vele s visszajött a teje, a vederbe adtuk a tehennek, mint a vizet, egyszer, kétszer. Én is főztem rontás ellen (Borbélyné).

Nadragulya. Egy nagy bokor van a testvéremnek Prügyön. Ami bolondságot csinálnak a kiásásokor, ugyanazt a bolondságot mind megcsinálja az, aki a levit megissza. A sógornóm használta hasgatástúl is (Pásztorné). Ha megharagszik valaki egy lányra, ez rajtam történt és én magam csináltam... van ez a nadragulyatő. Ezt kiássuk. De ásás közbe, ahányszor ássuk az ásóval, erre vigyázni kell, úgy kell ám ásni, hogyhát én... úgy mongyuk, ilyen csúfságot csinálni, hogy akkor először levessük a kabátot, aztán levessük a másik ruhát magunkrúl. Akkor hozzáfogunk ugrálni, bak... közbe ásni kell... akkor hozzáfogunk hömpörögni, bakfittyet hányni, aztán levessük magunkrúl minden ruhát, tiszta meztelenre, mire kiássza az ember, oszt akkor, amit beszél, ugyanazt fogja az is beszélni, amit beszél ásás közbe az ember. Addig az ideig mindég hánnya, veti magárúl a ruhát, meg hömpörög, meg szaladgál, kiabál, kacag, mindenfélét elkövet, míg ássa... Akkor oszt megszáriccsa ezt a nadragulyatövet és akkor vagy pályinkába megéteti avval a jánnal, vagy valami süteménybe, de legjobb azér csak itókába. Majd nemsok idő múlva a jánnak elkezd a feje megfájulni, aztán lázas, satöbbi. Nem hal bele. Eccer csak a jány hozzáfogott szaladni, oszt kiabált, szette hánnya magárúl a ruhát, tiszta meztelenre. Én étettem meg vele a nadragulyát, megszáritva. Ez úgy néz ki, mint a fekete nadálynak a gyükere. Olyan vastag, mongyuk, mint a szőlőgyüker, olyan rapsos, vagy mint a tormának a gyükere (Balog G.)¹⁹

Napraforgó. Akinek sok a gyomorsava, annak gyakran kell napraforgómagot enni, de még a pattogatott kukorica is sokat segít (Balogné). Megszáritják, megtörik és megeszik cukorral vegyítve. Lehet tökmaggal is. Giliszta ellen jó. Van az emberben ez az ici-pici giliszta (Barcsáné). Jó enni, mert savkötő (Pásztorné).

Nyúlzapuka vagy *nyúlárnyék.* A virágát megszáritva meg kell enni és kihajtja az emberbül a csömört (Balog G.). Csömörtül jó (Barcsáné).

Olajfa. Leestem a szekerrül, felugrott a vérem, Péter (a halál) mindenütt a nyomomba vót, hát ezt próbáltam, mer mondták, hogy jó magas vérnyomás ellen. Nekem jó vót (Barcsáné). Teát csinálunk belőle magas vérnyomástúl (Vajtóné).

Ökörfarkkóró. Teának használtuk (Borbélyné). Vágásra, sebekre használtuk (Pásztorné).

Pemetefű. A tötésen és a cigánygödörbe nő. Tüdőbetegnek csinálunk teát belőle (Láncziné). Régen azt mondták, hogy a tüdőbetegnek új tüdője nyöl tőle. De sok nem nagyon tudta használni, mer elvesztette tőle az étvágyát a keserősége miatt (Balogné). Teának használjuk fülősoknak, meg kezdő tüdő-

betegeseknek. Abból nem kell csak egy borospohárral, de égyomorra. Hoztam Legyesbényérül egy háttal (Barcsáné). Nagyon nagyon súlyos köhögésnél jó a főzete (Ráczné). Köhögéstől és a tüdőt nagyon gyógyítja, csak keserű, hiába cukrozzák (Vajtóné).

Petrezselyem. Akinek nagyon fáj az ágyéka, melegen evvel borongatják és akkor megindul a vizelete (Láncziné). Rásonyba laktam a kilencszázkilences évekbe, ott lakott Csorba Pálné falusi gyógyítóasszony. Elvezettek hozzá egy kislányt, semmitse látott. Azt mondta, hogy a petrezselyem zöldjét főzzék meg és amilyen melegen elállja, olyan melegen rakják a szemére. Egy hét múlva már a maga szeme világán jött el a kislány, addig az édesanyja vezette (Borbélyné). Vízhólyaghasítás ellen jó párgolni, ennek a párájára kell ülni a vederre s akkor ez használ (Balogné). Ha nem tudunk pisilni, felfőz az ember egy fazék vízbe petrezselymet, osztán ráuggol és az gyógyít (Céliné). Megfőzik teának fodormentával, fejfájás, szemfájás és huzat ellen jó (Céliné). Vizeletet hajtó. Tehennek a tögyit is jó párolni véle (Pásztorné). Használták májfolt ellen is. A zöldjét be kell áztatni és avval mosdani, mosakodni, jó hatású (Vajtóné). Egy öreg kisasszony mondta, hogy egy liter vízbe bele kell tenni petrezselyem zöldjét este és egy egész zsemlyét bele áztatni és másnap avval mosdani, kitűnő arcfinomító. Olyan is volt annak az arca, mint a harmat, öreg korában is (Ráczné).

Pipacs. Pipacsot meg búzavirágot teának csináltak, tüdőbetegeknek (Láncziné). Vértfolyás ellen használták: pipacsot, búzavirágot, meg a piros bazsarózsa virágot, meg a zöld dióhajat teának összefőzték (Balogné). Hallottam, hogy köhögéstől jó a pipacs levelének a teája (Ráczné).

Rozmaring. Náthától a füstjére kell hajolni (Láncziné). Teának használják (Pásztorné).

Sárga kövi rózsza. Régi nádas, vagy zsúpos házak tetején is terem. Ha valakinek a füle fáj, összetörve zölden ezt csepegtették a beteg fülébe (Balogné). Ha hasogatott a gyerek füle, ezt csepegtettem bele. A kertbe is ültettem, oszt ha kellett, vót a kertbe nekem, ott vót (Céliné). Az orrába ha var van valakinek, megfüstölik véle (Barcsáné).

Sulyom. Hogyha valakinek van valami olyan *támadás* a lábán, vagy a karján, vagy a testyén, akkor a sulyomnak a csücskéjét levágják és aztat bele szúrják és elmullik tőle, a vadhús is (Balog G.)²⁰

Szamártövis. Valami köhögéstől, vagy mitől használták (Pásztorné). Szép nagy lila virágja van, azt megszokták szedni, megszáritani és ha a gyerek számarköhögésbe van, egy gubót odateszünk félliter vízbe teának és azt többször itassuk a gyerekekkel. Megszünteti a számarköhögést. Jó ez még felnőtteknek is (Pásztorné).

Szarkaláb. Megfőzni levelestül, szárustul és evvel borongatni az ekcémás sebet, amilyen melegen csak elbírja. Ha pedig az egész testet fedi a seb, akkor fürödni kell a levibe és ez letakarítsa az egész bőrt (Balogné). Teát csináltunk belőle. Nyillalástól jó (Pásztorné).

Szeder. Teának használjuk, patikába is árulják köhögés ellen (Barcsáné). Kitűnő élvezeti tea (Ráczné).

Szőlőlevél. A sebre téve a vágást meggyógyítja (Borbélyné).

Tengeri hagyma. Borba eláztatni, míg elenyésződik. Egy kanállal egy nap, vízbetegség ellen jó. Patkányt is lehet mérgezni vele (Balog G.). Nyáron kiültetjük jó meleg helyre és hajt öt-hat sarjadékot és így szoktuk szaporítani, arrúl. Télen a lakásba kell tartani. A miénk fehér színű. A kis unokámnak tövis vót a lábába és ez harmadnapra teljesen kiszítta (Balogné). Vágásra használtuk, meg kiszítta a sebet teljesen. Nekem mindég vót az ablakba, Forrainénak még mindég van (Pásztorné).

Tisztesfű (Tarlóvirág). Kilirse jó. Fürdővízbe is főzték. Az anyósom mondta, hogy jó a szemverés ellen is (Barcsáné).

Tökmag. Van az emberben ez az ici-pici giliszta. Tökmag jó ellene. Én tíz deka tökmagot ettem meg mindennap (Barcsáné).

Tölgyfamakk. A makkot héjától megtisztítva meg kell pergelni, mint a kávé. Ledaráljuk, vagy összetörjük mozsárba. Mint a feketekávé, úgy megfőzzük és ha valaki hasmenésbe van, ennek a levit, vagy teáját megissza, nagyon jó orvosság, házilag (Balogné). A makk-kávé megpörkölik és mint a kávé, úgy megfőzik. Tápláló ereje van, gyenge egyéneknek (Ráczné).

Útifű. Megfőzni teának, meggyógyítja a gyomrot és meghozza az étvágyat. Sebekre is szokták tenni a levelit (Balogné). Sebekre jó, az én lábam is az gyógyította be (Pásztorné). Szívó hatása van, sebekre használjuk. Mézzel a teája köhögéstől is jó (Ráczné).

Vadgesztenye. Hasfájástól jó. Meg kell pergelni és úgy megfőzni, mint a feketekávé (Balogné). Felreszelve, egy féldeci pálinkába, aki megissza, megszűnik a csikarása (Borbélyné). Megreszelve jó pálinkába, megállítja a csikarást, még igen is (Céliné). Akinek vérhasa van, megreszelve s pályinkába meginni. Nem jóízű, de hasznos (Pásztorné).

Vadkender. A zsiros hajnak az a jó orvossága, ha tiszta pálinkába mossuk, de nem kell kiöblíteni, az majd kipárolog, de szünteti a zsirosságot és a haj csudára nő tőle, aztán vadkendert megfőzünk és a levével mossuk (Balogné).

Varadics. Régi hagyományos dolog, hogy ha a gyereknél előjön, hogy nagyon gilisztás, elmegy az anya egy olyan helyre, ahol varadics kóró virágot lehet szedni, de úgy, hogy a gyerek azt ne tudja és ne lássa, de otthol se legyen, mikor megfőzi. Csak mikor megfőzte, mint teának és a gyereket hazahívják, még azt is kívül az udvaron itassa meg vele, hogy az orrába ne mennyen a szaga. És elhajcsa a gilisztát a gyerektől (Balogné).²¹

Vereshagyma. Vékony levele gyülestül jó (Borbélyné).²²

Zab. Zabot főzünk és annak a levibe mossuk a haját. Ha zab nincsen, jó a szalmája is (Balogné).

Taktaszadán 74 növényt használt a népi gyógyászat. Bizonyára alkalmaztak többet is hajdan, de jelenleg már csak ennyire emlékszik az adatközlők egyre fogyó kis csapata. Ezt a 74 gyógnövényt több mint félszáz betegségre tudták kommandálni és alkalmazni. A gyógyszer alkalmazása legtöbbször szájon való bevétel útján történt, néhány esetben pedig bedörzsölés, belégzés, flastrom, vagy fürdés útján. A taktaszadai népi gyógyítók nemcsak növényekkel gyógyítottak, hanem másféle orvossággal, szerrel is. De míg a füves gyógyításnál gyógyszereiket és gyógymódjukat számos esetben igazolta, helybenhagyta a

tudomány, addig a nem füves orvosságai között már sok volt a tudomány mértéke alatti, semmit nem érő, furcsa, babonás, olykor nevetséges, sőt káros szer is. Ennek az ismertetése egy másik tanulmány feladata lesz majd, de azért néhányat mégis megemlítünk. Pl.:

Ájulás. Az ájulás környékezte embernek kommandálni, hogy csavargassa a nagy ujját, vagy az orrát (mindegy, hogy jobbra, vagy balra) s akkor megszűnik a szédülése, ájulása. *Agybavizelés* megszüntetésére kilenc csupasz egeret kell megsütni s tejbe, teába, vagy borba főzve megitatni a gyerekekkel (Balog G.). *Szemgyógyítás.* Hogyha az ember szemibe belemegyén valami száalka, vagy piszok, úgyhogy tisztá vér van az embernek a szemibe, úgy hogy nem tudnak véle mit csinálni, én beleteszem az ember szemibe a rák szemit, az kiveszi belőle. Hanyatt kell feküdni, beleteszi a szeme pillájába és az ott járkal benne, mikor megtalálta, a könnyűvel kijön (Csonka József).²³

Vesztettség ellen a kőrishogár hasznos. A fejét levenni, a testit megszáritani, porrátorni és 2—3 bogár porával készült itallal megitatni a veszett embert. A veszett kutyanak pedig kilenc bogarat kell adni. Balogné, Barcsáné, Pásztorné adatközlőim mind úgy alkalmazták ezt a „gyógyszer”-t, mely halálos mérge, de az ő alkalmazásukban embernél egyszer sem okozott halált.

A taktaszadai népi gyógyítók a múltban receptjeik s főképpen a betegek beléjük helyezett nagy bizodalma által sokszor végeztek sikeres gyógyítást, sok fájdalmat megennyhítettek, sok sebet behegesztettek a nagy népi patika, a taktaszadai határ növényeinek felhasználásával.

JEGYZETEK

1. A község történetét közli *Szabó Lajos*: Taktaszadai mondák. Budapest, 1975. 7—8.
2. *Jávorka Sándor—Csapody Vera*: Erdő-mező virágai. Budapest, 1950.
3. Pl. Hernádnémetiben „Szabó bácsi”, Berzéken a múlt században „egy tudós ember”, ma már nevét sem ismerik, csak híre maradt.
4. Messze környék híres tudósasszonya volt Tiszaúcon a múlt század végén Pocekné, aki füvekkel gyógyított. Szabó Lajos mondagyűjteményében számos feljegyzés szól arról, hogy a faluba betérő vándorok, koldusok miket kommandáltak a falu betegeinek.
5. *Buga László*: Gyógynövényeinkről. Budapest, é. n.
6. Taktaszadai boltos volt.
7. Ahol a szoknyát, kötényt derékon megkötötték, ott a „kötözködés”.
8. A beléndek erősen mérgező hatását s gyógyszeriparunk csupán a tőleveleit használja fel.
9. *Martin Miklós*: Zsíros haj gyógyszere. Népszabadság XXVI. évf. 52. sz. 1968. március 2. 12.
10. A csalánt a 16. században még sokkal több betegség gyógyítására használta a magyar házipatika: fakadások ellen, gelyva (golyva) ellen, kólíka ellen, virga lankadása ellen, sebmossa, torokdaganat ellen, ebharapás ellen, szömölcs, var, rüh, kosz, süll, orrvérzés ellen, vizelet hajtásra s „felindítja a Barátokat és Apáczákat, hogy nyerítsenek.” — *Méliusz Juhász Péter*: Herbarium. Kolozsvár, 1578. 99—100.
11. Szeged vidékén még szakrális többletet is adnak hozzá és megszenteltetik: „Szegeden, Tápén, Nagykörűn a templomban fodormentát szoktak szenteltetni és foganatos orvosságnak tartják.” — *Bálint Sándor*: Sacra Hungaria. Kassa, 1944. 122.
12. Tudományos felhasználása: számarhurut, asztma elleni tea, paralízisben megbetegedett gyermekek utókezelésére ajánlják. — *Rápóti Jenő—Romvári Vilmos*: Gyógyító növények. Budapest, 1966.
13. Az infűnek tudomásom szerint a tudomány nem tulajdonít gyógyító erőt.
14. A kapotnyak erős hatása miatt háziszerként nem ajánlatos. Gyógyszeriparunk asztma elleni

- cseppeket készít belőle. — *Rápóti—Romvári* i. m. 104. A *Pótlék* taktaszadai határrész, illetve gát neve.
15. Gyógyiparban tudomásunk szerint nem használják.
 16. A kolokánt tudományosan nem minősítik gyógynövénynek.
 17. A legyezőfü tudományos felhasználása nem ismeretes.
 18. Még a közelmúltban is alkalmazták a községben, gyermekek altatására.
 19. Részletes alkalmazását olvashatjuk: *Szabó* i. m. 486—487.
 20. Közöltem „A sulyom gyűjtése és felhasználása a Takta mellékén” című tanulmányomban. — A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei, 13. 1974. 113—118.
 21. A varadicsot, melynek „belső hasznai” és „külső hasznai” vannak, már a 16. században így kommandálta *Méliusz Juhász Péter*: „A varadics levelét főzd meg borban, vagy tejben, add innya, a Galisztát kiűz. Próbált dolog (Herbarium 161. l.). Ez a több évszázados ősi recept, amely valószínűleg a predikátorok közvetítésével jutott el a népi mélybe, Taktaszadán mágikus, kuruzsló körítést is kapott, mert némi babonát is kevertek hozzá, ám a lényege, a haszna ugyanaz maradt: gilisztaűzés. A tudományos megállapítás is így minősíti ezt a növényt: „gilisztaűző varadics, kitűnő féregűző.” — *Jávorka—Csapody* i. m. 57.
 22. Ami Taktaszadán „gyűlés”-t tisztított, az a kb. 25 kilométerre fekvő Felsőzsolcán gyűlést okozott s ott a terhes anya tiltott étele, mert tőle a hiedelem szerint a csecsemőn 8—9 hónapos korában kilisek keletkezhetnek. — *Bene Zsuzsanna*: Adatok a népi embergyógyításhoz... Néprajzi Közlemények, IX. 1. 98.
 23. *Szabó Lajos*: A népi halászat emlékei Taktaszadán (Kézirat).

DIE ROLLE DER PFLANZEN IN DER VOLKSHEILKUNDE IN TAKTASZADA (Auszug)

Taktaszada ist eine Gemeinde mit 2400 ungarisch sprechenden Einwohnern im Komitat Borsod, in der Nähe von Szerencs, am rechten Ufer der Takta. Das Gemeindeland umfasst 4500 Katastraljoch. Die Heilpflanzen kommen auf den Feldern vor. Ein grosser Teil der Heilpflanzen wird auch wissenschaftlich anerkannt, es kommen aber auch Pflanzen vor — wenn auch in nicht grosser Anzahl — die in der Wissenschaft nicht als Heilpflanzen anerkannt werden. Auch die als schädlich, lebensgefährlich bezeichneten Pflanzen werden in der Volksheilkunde in Taktaszada als Heilpflanzen angewendet. Die heilende Wissenschaft wurde von Generation auf Generation überliefert und besonders von den Frauen gepflegt. Die Männer befassten sich mehr mit der Tierheilkunde.

Heute sind im Dorf nur noch 74 Pflanzen als Heilpflanzen bekannt. Unter ihnen werden folgende am häufigsten verwendet: *Robinia pseudoacacia*, *Pimpinella anisum*, *Ocinum basilicum*, *Hyoscyamus niger*, *Cnicus benedictus*, *Sambucus nigra*, *Arctium lappa*, *Mentha piperita*, *Satureja hortensis*, *Achillea millefolium*, *Urtica didica*, *Prunus avium*, *Helianthus tuberosus*, *Gratiola officinalis*, *Rosa canina*, *Mentha pulegium*, *Scopolia carniolica*, *Juglandis pericarpium folium*, *Nephrodium filix mas* rich, *Centaurium minus* mnch, *Glycerhiza glabra*, *Aristolochia clemantis* L, *Gypsophila paniculata* L, *Lamium album*, *Althaeae folium*, *Artemisia absinthium*, *Symphytum officinale* L., *Pinus*, *Mentha crispa* L, *Salix alba* L., *Convallaria majalis* L., *Drosera rotundifolia*, *Tilia cordata* mill., *Thymus serpyllum*, *Matricaria chamomilla*, *Asarum Europaeum* L., *Humulus lupulus* L., *Filipendula ulmaria* maxim., *Linium usitatissimum* L., *Papaver somniferum*, *Prunus cerasus*, *Berberis vulgaris*, *Equisetum arvense*, *Atropa belladonna*, *Helianthus annuus*, *Anthyllis vulneraria*, *Elaeagnus angustifolia*, *Verbascum phlomoides*, *Marrubium vulgare*, *Petroselinum hortense* Hoffm., *Papaver rhoeas*, *Rosmarinus officinalis*, *Saxifragaceae*, *Trapa natans*, *Consolida orientalis* Schröd., *Rubus caesius*, *Vitis vinifera*, *Scillae bublus*, *Stachys annua*, *Cucurbita*, *Quercus glandes*, *Plantago lanceolata*, *Aesculus hippocastanum* L., *Cannabinacerae*, *Tanacetum vulgare* L., *Avena sativa*, *Allium Cepa*, usw.

Die Anwendung der Heilmittel erfolgte meistens per os, in einigen Fällen durch Einreibungen, Inhallieren, als Bad oder Pflaster. Die Heilkundigen aus

Taktaszada heilten nicht nur mit Heilpflanzen, sondern auch mit anderen Volksheilmitteln. Während die Mittel und Methoden der Kräuterheilkunde in vielen Fällen von der Wissenschaft bestätigt wurden, kommen unter den nicht pflanzlichen Heilmitteln sehr viele merkwürdige, abergläubische und schädliche Mittel vor.

SZABÓNÉ, RÓZSA FUTÓ

TEMETKEZÉSI SZOKÁSOK PÁNYOKON

KUNT ERNŐ

Az alábbiakban bemutatásra kerülő anyagot a Borsod-Abaúj-Zemplén megye (egykor Abaúj vármegye) ÉÉK-i peremén, a csehszlovák határ közelében fekvő kis faluban: Pányokon gyűjtöttem. Munkám első részében a recens hagyományt ismertetem. A következő közleményben az anyag elemzését nyújtom, a vonatkozó szakirodalom ismertetésével.

Pányok ma önálló tanácsú község, a megye encsi járásában. Területe 32 hektár. Lakóinak száma 345 fő, a lakóházak száma 98. Legközelebbi vasútállomása Zsujtán mintegy 10 kilométerre esik. Távolsági autóbuszjárat napon-ta négyszer halad át a falu határában.¹

Jellemző képet kapunk a falu fokozatos elnéptelenedéséről, ha összevetjük az 1926. évi, az 1962. évi és az 1973. évi népesedési adatokat.² Pányokon 1926-ban 434 lakos élt, s 91 ház állott. 1962-ben 445 fő élt itt — 11-gyel több a 35 évvel azelőttinél —, s a lakóházak száma 99. 1973-ban már csak 345 ember él itt — 11 év alatt 100 fővel csökkent a népesség —, a lakóházak száma 98, az elhagyott lakásoké 40. Az 1926-os népszámlálás a falu lakosságát magyarnak s reformátusnak tünteti fel. A lakosságnak az a része, amely még ma is ott maradt, hű református vallásához. A családfenntartó második generáció tagjainak kétharmadánál is több a környező városokban talált munkára, s így csak hétfélegyen tér vissza családjához. A faluban élők az Abaújvárt, Pányokot, Kékedet egyesítő mezőgazdasági termelőszövetkezetben dolgoznak.

A második világháború előtt minden család a mezőgazdaságból élt. A lakosság túlnyomó része törpebirtokos volt. A mezőgazdasági munka jellegzetes kiegészítője a téli erdőlés volt, annál is inkább, mert a falu határában fekvő erdők nagy részét a pányoki Erdőbirtokossági Társulás tartotta kézben.³ Pányokon ipari, vagy ipari jellegű létesítmény nincs és nem is volt.

Pányokot okleveleink 1263-ban említik először *Panc* néven. Ekkor *Pányoki Jakab* nemesi birtoka a falu, amely 1319-ig a Pányoki Jakab fia által alapított *ruszkai Dobó* család birtokában marad.⁴

A falubeli mondák szerint Pányok *Aba Sámuel* menedékhelye volt, aki a közeli Abaújváron álló erődített földvárából titkos földalatti alagutat ásott a pányoki határig, melynek bejáratát ma is számontartják a falubeliek a *Pin-cék* néven. Később *Mátyás király* kedvelt vadászterülete a pányoki határ. Sokan azt is tudni vélik, hogy a mai kocma helyén állott az az erdőszház, amelyben kíséretével megszállt a király. Majd *Rákóczi* birtoknak tartja a pányoki

emlékezet a falut. A határban lévő *Zöld-Májon* volt nagy pincéje II. Rákóczi Ferencnek, ide húzódott vissza a kuruc szabadságharc leverése után. Itt fordította meg lova lábán a patkót, s innen menekült át Lengyelországba.⁵

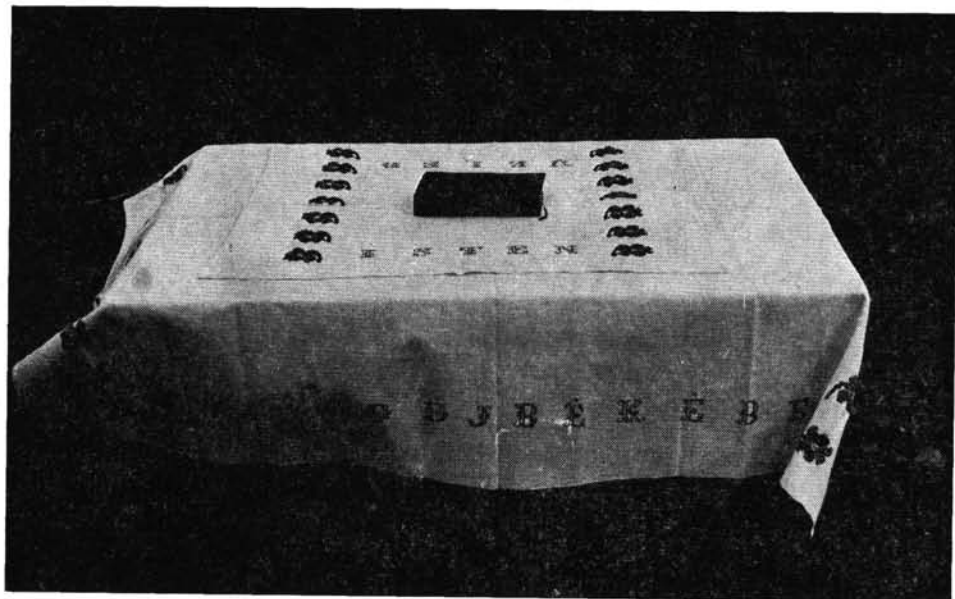
A Pragmatica Sanctio idején Liptó vármegye küldöttei Abaúj vármegyében „Egészében igen szomorú népességi és gazdasági állapotokat találtak, mert a vármegye az előző években óriási sokat szenvedett. Nem csak a hosszú háború okozta pusztulását, hanem még inkább a pestis, amely itt 1711-ben rettenetes rombolást vitt végbe, s a lakosságot csaknem egészében kiirtotta.”⁶ 1715-ben „Pányok nagy részében pusztá”.⁷ A monarchiális időkből csak mint „a lencse természetéről híres Pányok” történik a faluról említés.⁸ A századfordulóról népviseletének leírását olvashatjuk a szomszédos Abaújvár lakóinak öltözékével összehasonlítva: „Pányokon fekete huszárkát viselnek, azonkívül nyáron a pányokiak hamuszín szaténklott ruhát is; Pányokon a lányok színes kalárral ékesítik magukat”.⁹

A pányoki halotti szokások hagyománya teljesebben megérthető a falubeliek halállal kapcsolatos vélekedésének összegzéséből.

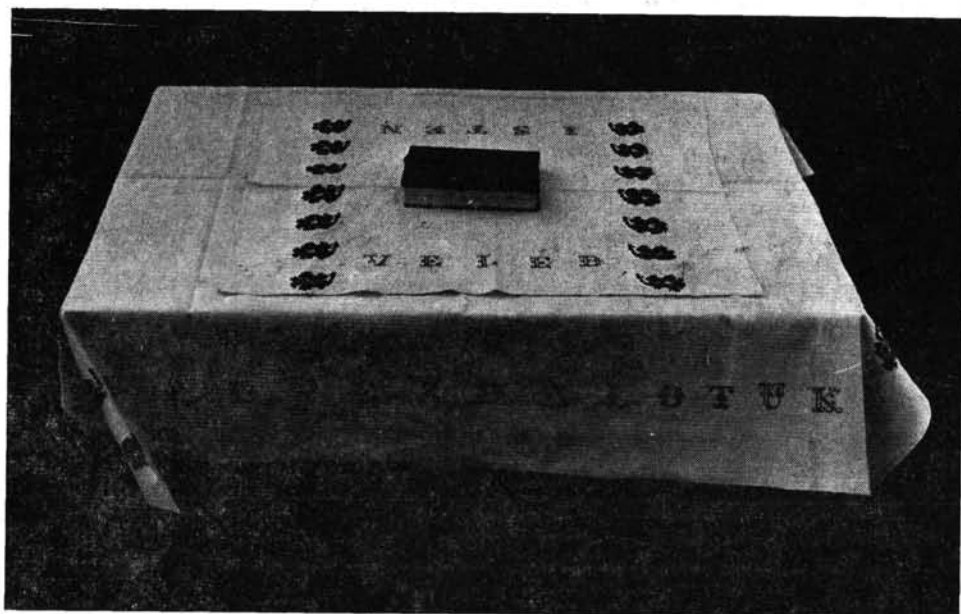
A halál megítélése. Gyűjtésem során — lehetőség szerint a legidősebb emberekkel beszéltem, hogy a szokásoknak az emlékezetben megőrzött legrégebbi formáit jegyezhessem le. Így az adatok zöme az 1920—1940 közötti időszakra vonatkozik. Témám oly kényes természetűnek tűnt fel előttem, hogy kezdetben nagyon kételkedtem az idősebbekkel folytatandó beszélgetéseim tartalmasságában s eredményességében. A városi emberek között, különösen a korosak jelenlétében a halálról bármilyen formában beszélni bántó udvariatlanságnak számít, sőt minden jel arra mutat, hogy a városi lakosság túlnyomó többségben nem gondolkodni, de hallani sem kíván a halál felől.

Gyűjtéseim során azonban a fenti szemlélettel ellentétes gondolkodásmód megnyilatkozásainak lehettem tanúja, éppen a paraszti sorban élők harmadik (60—90 év közötti) nemzedék tagjaival beszélgetve. Az idős parasztemberek szavait figyelve láthattam, hogy ők még életet és halált egységben átfogó, önámítást nem tűrő gondolkodásmód zavartalan hatása alatt nőttek fel, annak utolsó képviselői. A kilátástalan szegénység és az ezzel járó kiszolgáltatottság minden ízében a valóságon alapuló gondolkodásmód kialakítását követelte meg tőlük. A földdel való munka, a paraszti élet természettel harmonizáló, természetre utalt mivolta érlelte és keményítette a népi gondolkodást. Ezen életszemléletben természetes és félreérthetetlen helye van a halálnak is. Idős adatközlőim ebből a népi gondolkodásmódból merítették bölcsességüket, tartásukat étellel és halállal szemben. A magyar nép halálról, halottról, túlvilágról kialakított vélekedését, mely számtalan formában hagyományozódott nemzedékről nemzedékre, az alapigazságok megsértése nélkül ki-ki egyéniségének megfelelően formálva tette magáévá. Így vélekedése, magatartása a halállal szemben soha nem válhatott oly természetellenessé, mint aminőre a létehetőségek magasabb övezeteiben élők nem kevés példát szolgáltatnak.¹⁰

A népi bölcelet azonban úgy kényszerül visszavonulásra, oly mértékben felejtődik el, amilyen ütemben a (földtől — s így a természettől is — függetlenné váló) magasabb életszínvonalat biztosító megélhetési lehetőségek a parasztság

1. kép. Feliratos halotti kendő Pányokról, 1973.

2. kép. Az előbbi kendő másik nézete

körében elterjedtek. A magyar nyelvterület peremvidékein, melyek az ipari civilizáció szívóhatásától ideig-óráig mentesek maradtak, megtalálhatók még a feledésbe merülő gondolkodásmód képviselői, de itt is csak a második világháború idejére már felferdült parasztemberek között. A paraszti világgép elfelejtésével annak kifejezési formái — így a szokások is — tartalmukat veszítik. Az évszakokon, az emberi élet főbb eseményein átívelő — egykor töretlen — szokássoron mind nagyobb foghíjak mutatkoznak, s a megmaradtak is mind külsőségesebbé válnak, hiszen nem létszükségletei már a mai falusi életnek.

Nem csoda hát, hogy Pányokon a halottal kapcsolatos szokások, babonák csak töredékei annak a gazdag szokássornak, amelynek emlékei a paraszti emlékezet legmélyéből előbukkannak.

A ma élő három nemzedék és a halotti szokások. Pányokon három nemzedék él egy háztartásban. Gyakorlatilag azonban csak a harmadik — a 60 év feletti — generáció él a faluban, a második nemzedék férfi tagjai távoli városokba járnak el dolgozni (Szerencs, Gönc, Tarcál, Tokaj, Sátoraljaújhely, sőt Miskolc is), így ők csak a hétvégét, de még inkább egy hónapban egy hétvégét töltenek otthon, ha ugyan el nem költöztek már véglegesen. A legifjabb generáció tagjai vagy otthon nevelődnek, vagy eljárnak a közeli gimnáziumokba (főként Göncre) tanulni.

Adatközlőim kétharmada a harmadik nemzedékhez tartozik. Természetesen az életük jó részét a falu hagyományaitól idegen hatások alatt élő középső generáció tagjai kevesebb adattal szolgálhattak, mint az idősebbek. Mondhatjuk, hogy ők a hagyományos halotti szokások vázát, kimondottan gyakorlati oldalát ismerik, „babonákról”, hiedelmekről alig tudnak már valamit. Nincs is idejük azokat az idősebbektől megtanulni.

A hatvan éven túli öregek, ha a beszélgetés őszintévé válik, a halotti szokásokról úgy beszélnek, hogy szavaikból kiérzik, saját eljövendő halálukról, az arra való felkészülésükről gondolkoznak tulajdonképpen. Ha egy szokásrészletet szemléletesen akarnak megmagyarázni, akkor magukat teszik a példában halottnak, s rokonságukat a feladatok elvégzőinek: *Tudja, kedves, ha én meghalok, úgy fektetnek majd a koporsóba, hogy ezt a fekete ruhát adják rám, a karjaimat összefektetik keresztben a mellemen, s e két rossz, görcsös kezembe nyomják a könyvemet (zsoltároskönyvet).* (8) *Amikor mán elmegyek ebből a rossz világból — engedje meg a jó isten, hogy csendesen elaludjak — a komám csődíti egybe majd a népet* (ti. a rokonságot a virrasztóba). (8) Az effajta kitéréseknek, példáknak azonban nincs önsajnáló, önsajnáltató mellékértelme. Amikor beszélnek a halálról, mindenkor kitűnik, hogy természetesnek tekintik azt, és feladatnak is, amelynek éppen olyan tisztességgel akarnak megfelelni, mint életükben a munkának s gyermekeik felnevelésének.

Hogy ezen utolsó feladatnak méltán eleget tegyenek, idős koruk minden tapasztalata, bölcsessége s az előttük járók példái segítik őket. Közléseik töredezettek, mozaikszerűek, de minden megjegyzésük a központi tartalom megértésére tör. Az idősek a maguk számára is igyekeznek a falu halotti szokásainak rendjét értelmezni. Az előző nemzedékek tudását halotról, halálról, túlvilágról magukévá téve tudnak csak utolsó feladatuknak megfelelni.

Azt, hogy a halálra való felkészülés mikor kezdődik, köztük élve is igen ne-

3. kép. Takács István pányoki fejfafaragó, 1973.

héz megállapítani. E folyamat külső jeleiről csak székelylakta területeken halottam, ott is csak visszaemlékezésekben.¹¹

A második nemzedéket a család legidősebb tagjának halála, a veszteség érzete s a fájdalom döbenteti rá a gondolatra: *Má' mink következünk.*

Elmúlásukról alig beszélnek az öregek, ha mégis, nagyon áttételesen. Olyan kifejezésmóddal élnek, amelynek a legmélyebb értelmét a fiatalabbak, a felkészületlenebbek sokszor nem is érthetik.

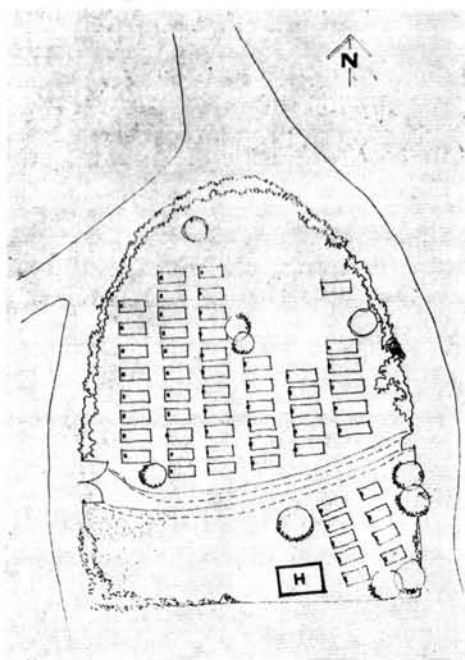
A középkorúak, a második generáció adatai összefüggőbbek az idősek közléseinél, de külsőségeket jobban szem előtt tartók. A halotti szokásokból nyújtott leírásukból érződik, hogy övék a szervező, lebonyolító szerepe. Feladatuknak azt tekintik, hogy a hagyományoknak megfelelően járjanak el hozzátartozóik halála esetén. Ők tehát a mások halála körüli feladatok elvégzésére készülnek, ennek kívánnak tisztességgel megfelelni.

Életkor és halál. A halotti szokásokkal kapcsolatos beszélgetések során arról is képet alkothattam, hogy a faluközösség hogyan ítéli meg a különböző életkorúak halálát.

Természetesnek tekinti a közösség a harmadik generációhoz tartozók halálát, annál is inkább, minél kevésbé alkalmas az idős ember a munkavégzésre. A halotti szokások alapformájukban tehát az idős emberek halálához kapcsolódóan vizsgálándók, ez a szokássor tekintendő alapvonalatnak.

A középső generációbeliek, házasemberek, asszonyok — akár természetes, akár erőszakos halálát — megrendülten fogadja a faluközösség, hiszen egysége, ereje érzékeny veszteséget szenved egy élete, szellemi-testi ereje teljében levő tagjának eltávozásával. A veszteség nagyságát a halotti szokásrend változásával kevésbé fejezik ki, sokkal inkább szembetűnő az érzelmek végletesebb megnyilatkozása, különösen a gyászoló családtagok részéről, akik a család központi támaszát veszítették el a halott személyében s így vagy az első nemzedékbeli kényszerül természetellenes sietséggel az elhunyt második generációbeli helyére lépni, vagy pedig az életből már kifelé igyekvő harmadik generáció tagjainak kell erejüket meghaladó feladatra vállalkozniuk. A harmadik lehetőség az, hogy a családnak, az eddig kialakult egységnek, újra meg kell nyílnia: egy idegent befogadnia, hogy az az elhunyt helyét betöltse. Mindhárom lehetséges változás — bár áttételesen — erősen kihat az egész faluközösség belső rendjére.

A legnagyobb veszteségnek a faluközösség közvetlenül családalapítás előtt álló tagjainak halálát tekinti. Ezt a halotti szokásor kibővülése, átalakulása is tükrözi. A házasulandó korban meghalt lányokkal, legényekkel együtt a közösség saját jövőjének egy darabját is veletemeti. Egy, a falu szeme láttára kiformalódó egyéniséget, a hagyományaikon nevelkedett társukat éppen akkor kell

4. kép. A pányoki temető alaprajzi vázlata. A temetőt a határba vezető dűlőutak veszik körül. Az élő-
sövény kerítés nyugati oldalán van a főkapu, keleti oldalán a gyalogkapu. Ezeket ösvény köti össze.
Az így két részre osztott terület nagyobbik, a faluhoz közelebb eső, északi részében a reformátusok
— a falu törzslakói —, a délkeleti szögletben pedig a katolikus családok temetkeznek. H=hullaház.
(A vázlat az 1972-es helyzetet rögzíti)

nélkülözni, amikor az kiteljesülő erejét, tapasztalatait mindannyiuk javára gyömölcsöztethetné. Ha természetes halállal hal meg egy lány vagy egy legény, nagy és váratlan a veszteség, épp akkora, mintha erőszakos halállal halt volna meg. A második és harmadik nemzedék gondoskodása, figyelmes tekintete előtt egy ígéret éppen megvalósulása pillanatában foszlik semmivé. Ezt kísérli meg ellensúlyozni a halotti szokások pompázatosága, a szélsőséges érzelmeket felszabadító siratók, s mindenek felett a halál tényével is szembeszegülést mutató halotti lakodalom. A leány, legény elvesztését családja alig heveri ki: a szülőknek életük értelmét — a következő nemzedék nemzését, felnevelését — kell megsemmisülve látniuk. A közösség pedig további létében, utánpótlásában tűnik veszélyeztetettnek.

A gyermekek körüli halotti szokások egy-két részletét őrzik csak az alapszokássornak. Minél fiatalabb tagja hal meg az első nemzedéknek, annál szűkebb csoportra korlátozódik a gyász. A kisgyermeket csak a szülei gyászolják valójában. A fájdalom azonban nem tart sokáig, hiszen a szülők fiatalok, reménykednek újabb gyermekek születésében. A gyermekhalandóság magas száma pedig hozzászoktatta a családot a tény rendszeres tudomásulvételéhez.

Temetkezési szokások

1.0. *A halál előjelei.* A falubeliek — különösen az asszonyok — élénk figyelemmel kísérik mindazon változásokat, melyek környezetükben, illetve önmagukban lejátszódnak. A fendkívüli jelenségek egy részéből a jövőre vonatkozó jelzéseket olvasnak ki. Hagyományuk szerint a háziállatok, az erdei madarak, s némely csillagászati és földrajzi jelenség bír jósló tartalommal. Önmagukkal kapcsolatban a véletlenszerű események különös egybevágására, s természetesen álmaikra figyelnek fel.

A faluközösség tagjai különös gonddal ügyelnek minden olyan előjelre, amely betegséget, halált jósol hagyományaik szerint.

1.1. *Álmok.*

1.1.1. Halált jelent, ha *disznóval* álmodik valaki. A jóslat bárkire vonatkozatható.

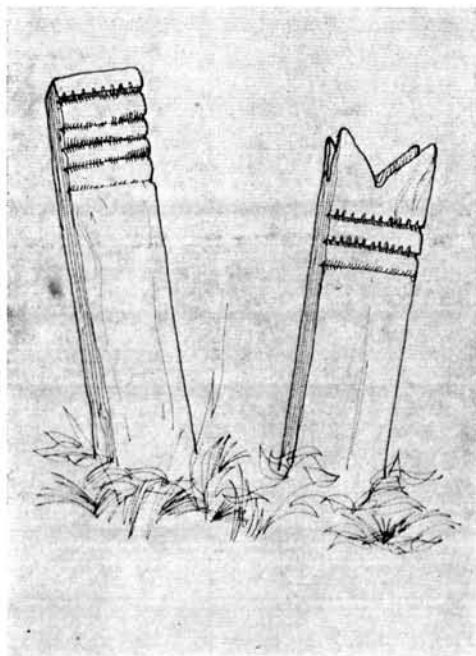
1.1.2. Ha álmában leszakad valakinek a *csizmata*, rokonai halálára következtet abból.

1.1.3. Ha *fogat húzat* valaki álmában s a fog elvesztése nem tűnik fájdalmasnak, akkor távoli rokon elhunytára következtethet, míg, ha fájdalmat okozott a foghúzás, akkor közeli rokon halálát jelzi az álom.

1.1.4. Ismert még Pányokon egy általános, nem meghatározott veszedelmet jelentő álom: *Csókkal álmodtam, csókoltak engem álmomban sokan, nyaltak-faltak: veszedelmem léssen!*

1.1.5. *Halottal* álmodni nagy-nagy esőt jövendöl.

1.1.6. Azt tartják az álmokról, hogy azok vagy az álomlátás napján, vagy pedig a reakövetkező harmadik napon teljesednek be. Álmaikat a nők maguk fejtik meg, reggeli munkájuk végzése közben gondolkodnak rajta. Asszonykorukban rendelkeznek már azzal az alapvető, hagyományos jel-

5. kép. Vázlat a pányoki temető fejfáinak két alaptípusáról. A bal oldali a férfi fejfája, ún. kalapos fejfa. A jobb oldali női fejfa, ún. tulipános. Mindkét sírjel felső harmadában megtalálható a jellegzetes vízszintes sávos osztat, a cifra, amely függőleges rovásokkal díszített.

kulcs készlettel, amelyre ehhez szükségük van. Az álomfejtést leánykorukban anyjuktól, de méginkább nagyanyjuktól tanulják el. A tanulás leg-hathatósabb szakasza a párválasztás időszaka, amikor a lányok figyelme teljesen jövőjük felé fordul.

Ha az asszonyok különösen nyugtalanító, rendkívüli álmot láttak, akkor — rendszerint aznap délelőtt — idősebb asszony-bizalmasukat keresik fel s együtt értelmezik az álomképet.

A férfiak ritkán beszélnek álmaikról, akkor is csak feleségük előtt. A megfejtéssel bár látszólag mitsem törődnek, magukban kísérelik meg értelmezni az álomképet. Értelmezésükben azonban — bár ők is ismerik a hagyományos alapvető megfeleléseket — a szabad gondolkodás, a józan ész szerint való megfejtés dominál. Gyakran előfordul így, hogy a hagyományhoz ragaszkodó feleség s a szabadon gondolkozó férj más-más eredményre jutnak.

1.2. Állatok viselkedése.

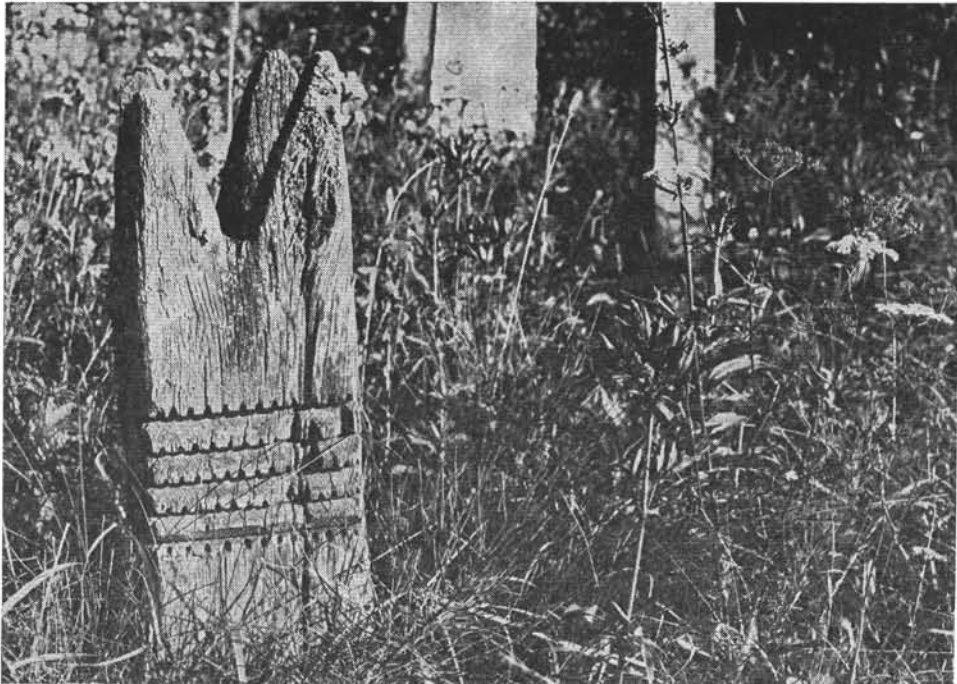
1.2.1. A háziállatok közül a kutyáról vélik úgy, hogy az megérzi a halált a háznál: *Mikor a kutya igen kapari a ház falát, felfelé tarti a fejét, úgy uvít, halál lesz annál a háznál.* (2)

1.2.2. A madarak közül a kúvik viselkedését figyelik: *A kúvik amelyik ház köze-*

lében kiabál, halál esik ott. (8) Az állatok jelzései — úgy vélik — 24 órán belül teljesednek be.

2. *A halál eljövetele.*

- 2.1. A Halál a pányokiak számára — amint ez általános népünknel — megszemélyesített formában létezik. Nem tudják leírni külsejét, de természetesen veszik, hogy ilyen nyelvi fordulatokkal éljenek: *elvitte a Halál, eljön érte a Halál*, sőt beszélgetés közben, így fogalmazta meg egy idős asszony az egykori magas s a mai alacsony halálozási számok ellentétét: *Manapság már igen ritkán jő elő a Halál. Katona tán most a Halál?!* (8)
- 2.2. A halál beálltának pillanatában — úgy tűnik fel — a tárgyak is különösen „viselkednek”. Némely adatközlő szerint e tárgyakkal kapcsolatos jelenségek megelőznék a halált, túlnyomórészt azonban úgy vélekedtek, hogy kísérik a beálló halált.
- 2.2.1. *Ha igen csörög a bútor meghal a haldokló.* (8)
- 2.2.2. *Egy bátyáméknál tekercsben voltak bedugdosva a mestergerenda fölé a vég háziszőttes vásznak. Sokáig haldoklott oszt ez a bátyám. Amikor meghalt, mind lehullottak kibomolva a vásznak a földre.* (9)
- 2.2.3. *Ahol a tükör magától elreped, halál esik ott.* (7)

6. kép. Leány fejfája az 1930-as évekből, 1972.

3. *A halál beálltától a torig.*

- 3.1. *Haldoklás.* A haldoklót mindig az *első házban*, frissen vetett ágyba fektették. Aki sokáig szenvedett halála előtt — *nehezen tudott meghalni* — azt saját kívánságára, vagy a pányoki szokásrendhez igazodva kiemelték hozzátartozói az ágyából, s a földre helyezték. Ilyenkor egy lepedőt terítettek a döngölt padlóra, vagy szalmazsákjával együtt emelték a földre a beteget. A haldoklónak mindig a mestergerenda alatt, azzal párhuzamosan, lábbal az ajtó felé kellett feküdnie. Rövid idő után visszafektették az ágyba, ahol rövidesen megkönnyebbült s meghalt. Általában nők végzik a földrefektetést, férfiak csak akkor segítenek, ha túl nehéz a beteg.

A földrefektetés után megjelennek a legszorosabb rokonság tagjai a betegágynál. Búcsúzni jöttek, de sokszor jegyzőt is hoztak magukkal, ha a beteg utolsó perceire hagyta volna a *hagyakozást, hagyományozást*.

- 3.2. *A halál beállta.* Amikor a haldokló körül lévő nők észreveszik, hogy az *megcsendesedett, kiszenvedett, elment*, azonnal letakarják a tükröt. Erre az első pillanatban megfelel bármiféle textilnemű, amelyet később feketé-

8. kép. Női fejfa az 1940-es évekből. Alsó egyharmadán, a cifra alatt hasas, 1973.

7. kép. Asszony fejfája az 1940-es évekből, 1972.

vel helyettesítenek. Ha nincs kezük ügyében alkalmas szövet, a fal felé fordítják a tükröt. (A tükör mindig az első házban, a két utca felé néző ablak között függött.) A művelet gyorsaságának fontosságát a következő visszaemlékezés is mutatja: *Mikor nagyapánk meghalt, emlékszem édesanyánk hogy mondta „Gyermekek a tükröt, a tükröt letakarni!”* (8)

A tükör letakarása után gondosan bezártak minden ablakot a szobában. Úgy tartják, hogy a nyitott ablak a *holtat visszahozza*. Az ablakok mindaddig zárva maradnak, amíg ki nem viszik a szobából temetés napján a holttestet.

3.3. *A halál hírüladása.*

3.3.0. A halott körüli tennivalók szervezője, azok lebonyolításának vezetője lehet valamelyik legközelebbi férfi hozzátartozó (fia, férje, apja), de még általánosabb, hogy a halott komája, keresztkomája vállalja el ezt a feladatot. Ez a személy a halál beállta után azonnal felölti fekete ünneplőruháját. A halotti szokások során mindenkor ilyen öltözékben jár el tisztében.

3.3.1. *Hivatalos személyek meghívása.* A halotti szokások lebonyolítását vezető családtag mindenekelőtt a *kurátor*hoz megy bejelenteni a halálesetet. A kurátor értesíti majd a *harangozót*, s meghagyja neki, hogyan harangozzon. Ezután a *halálbíró* felkeresése kerül sorra. Ezt a tisztet mindig idős parasztember látja el, ki nagy tapasztalattal rendelkezik. Ez az az ember, aki elment a *megszomorodott házhoz* s eldöntötte, hogy eltemethetik-e a holtat vagy sem. E tisztséget a tetszhalottak eltemetésétől való félelem hozta létre. Ma halálesetek alkalmával a körzeti orvost értesítik.

A papot sokszor csak a kurátor segítségével tudják értesíteni, mert az a szomszéd faluban — Abaújvárott — lakik. Így a pap meghívása sokszor a halált követő napra marad.

3.3.2. *A rokonok meghívása.* A halott hozzátartozói végzik a rokonság, szomszédok, jóbarátok meghívását a *virrasztóba*. A meghívók gyászruhában mennek házról házra, röviden előadják küldetésük célját. Általában az utcai kapun szólnak be, vagy az udvaron beszélgetnek. Nem szívesen lépnek a házba, mert *nem jó az új halott híret idegen házba vinni*. A meghívásoknak nincsen kötött szövege.

3.3.3. *A segítők meghívása.* *Segítő*knek a fejfa és *padlanfa* faragóját, a sírásókat, a koporsókészítőt, illetve beszerzőt nevezik. Ezeket az embereket vagy a halál beállta napján, vagy az azt követő napon hívják meg.

3.3.4. *A halál hírüladása a faluközösség számára.*

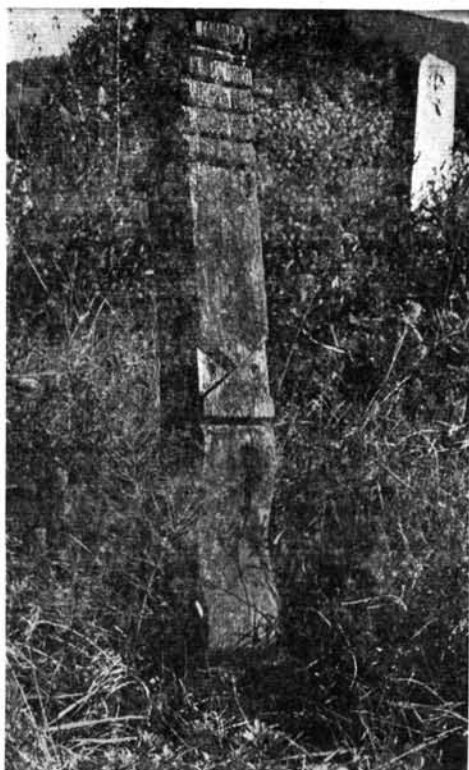
3.3.4.1. A halottas házon sem zászlóval, sem egyéb módon nem jelzik, hogy ott halott van, ezt csak a ház körül megélnékült, de tompított lendületű gesztusok, tevékenység árulja el.

3.3.4.2. A falubeliek, ha látják a meghívókat, amint feketében, felindultan, sírva sietnek az utcán, megszólítják, vagy egymástól kérdezik, ki halt meg.

3.3.4.3. Harangozás. A halottnak rendszerint akkor harangoznak, amikor már *ki van terítve*. Előbb *csendítenek* (azaz a haranggal rövidet kondítanak), azután *ráhúzzák* (azaz harangoznak, mint vasárnap szokás). Férfi halottnak háromszor, nőnek kétszer csendítenek.

9. kép. Fiú fejfája az 1930-as évekből, 1972.

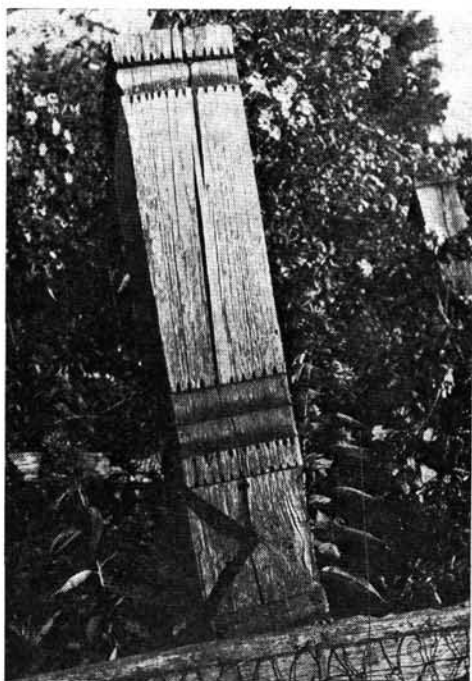
10. kép. Férfi fejfája az 1940-es évekből. Felső harmadában láthatók a jellegzetes vízszintes osztatok, alatta a felirat helye — ma már olvashatatlan —, az alsó egyharmadban X alakú bevágás, cifra, az alatt a hasa. A fejfát Takács István faragta, 1973.

A harangszóra így beszélnek a faluban: *Már mikor meghúzták a harangot, már akkor érdeklődtek az emberek: „Ki halt meg?” Az ilyen kis faluban mindjárt hírül ment, hogy ki halt meg. Mikor meghallottuk a harangszót, röviden imádkoztunk is. (1)*

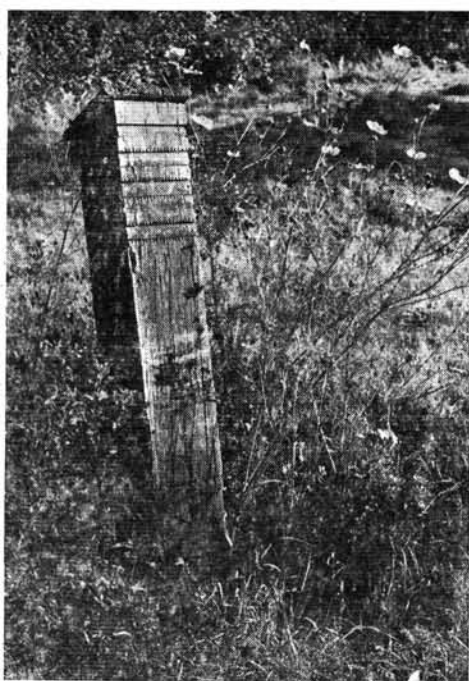
Régezte a harangozónak nem tartoztak fizetséggel, csak a torba hívták meg. Ma már — megállapodás szerint — fizetnek is neki.

4. *A holttest mosdatása, öltöztetése.*

- 4.1. A hozzátartozók igyekeznek közeli rokonra bízni a mosdatást. Ha ilyen nincs, akkor ehhez értő — általában faluszerthe ismert — idegent hívnak. *Amikor a nagymama meghalt, vót aki mosdassa, a vén Ignácné. Az az öregasszony értette ezt. Szigorúan ragaszkodtak hagyományukhoz, mely*

11. kép. Férfi fejfája az 1940-es évekből, 1973.

12. kép. Férfi fejfája az 1950-es évekből, 1972.

szerint férfi halottat csak férfi, nőt pedig csak nő mosdathat. A holtak általában az arcát mosták csak meg. Hitvány cseréptálat használtak ehhez. A mosdatás végeztével — félreeső helyen — öntötték el a vizet, az edényt pedig a halottas ház sarkához ütve eltörték.

- 4.2. Az öltöztetést szintén csak akkor végezte idegen, ha arra alkalmas személy a rokonságban nem akadt. Az öregeket fekete ünneplőjükbe — *amékben a templomba is eljártak* — öltöztették. A hajadon lányt — ha már megvolt a menyasszonyi ruhája — menyasszonyként, ha fiatalabb volt egyszerű fehér ruhába öltöztették. A legényt fekete ünneplőjében temették, amelyet az esküvőjén is viselt volna.

Egy adatközlő célzott arra, hogy a holttesten szándékosan félre-gombolták volna a ruhát: *Megtartí az a holtat hazájában.* (1)

A mosdatást, öltöztetést végző idegen személyt a halott ruháival fizették ki. Ha rokon végezte el azt, annak semmi sem járt munkájáért.

- 4.3. *A kiterítés.* A holttestet mindig az első házban terítették ki. Két széken, vagy bakon keresztülfektettek egy szép, széles deszkát, vagy a szekérdereket. Arra került a szalmazsák. Ezt lepedővel, sokszor kimondottan erre a célra őrzött fehér *halállepedővel* (ma felpamutos házivászon szolgál erre) terítették le. Erre fektették a felöltöztetett holttestet. Állát fel-

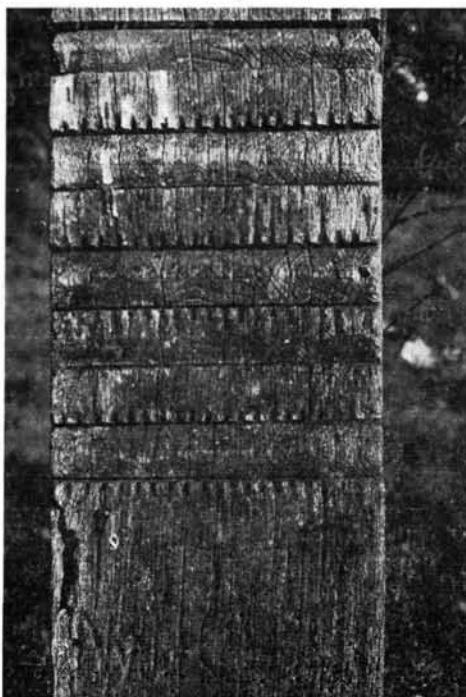
kötötték, karjait mellén keresztbefektették, kezébe zoltároskönyvet adtak. A halott szemét gyakran gyolccsal borították le.

5. *Virrasztás.*

A rokonok, ismerősök a kiterítés estéjén, s az azt követő estén gyűltek össze a halott mellett *virrasztani*. Az első este főleg a közeli hozzátartozók (vér- és műrokonság) s a szomszédok jöttek össze. Másnap este ezek újra megjelentek, de ekkor már bővült a kör barátokkal, ismerősökkel, *jó emberekkel*. Virrasztóba mindig fekete gyászruhában mentek, zoltárkönyvet vittek magukkal, semmi egyebet.

A virrasztó este hat-hét órakor kezdődött s éjfélig, éjfél utánig tartott. A halott mellett sötétedéstől hajnalhasadásig égett a petróleumlámpa.

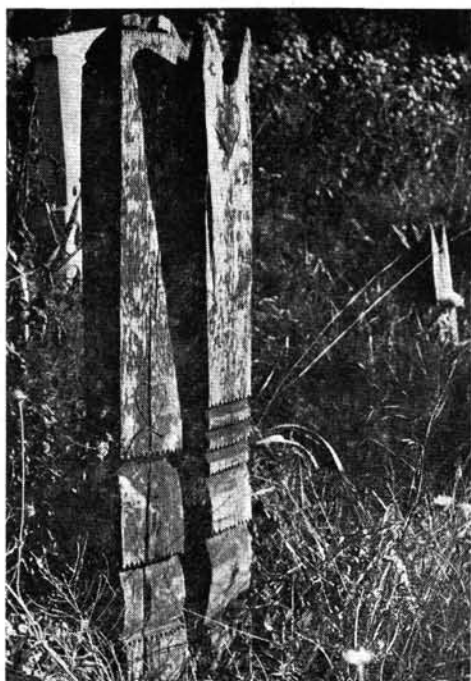
Az egybegyűltek közül általában csak a nők ülték körül a holttestet zoltárokat énekelve, imádkozva. A férfiak a megszorodott ház hátsó szobájában töltötték az időt: olykor imával, zoltárokkal, de sokszor

13. kép. Az előbbi fejfa felső egyharmada, 1972.

14. kép. Háaspár fejfái az 1930-as évekből, 1972.

15. kép. Háaspár fejfái az 1960-as évekből, 1972.

16. kép. Temetőrészlet. Balra férfi, középpütt női, jobbra férfi fejfája, 1973.

kártyázással is. A virrasztó jellegzetes énekei voltak a *Megérett gabona, lehajtván fejedet...* és a *Nyugodd sírálmodat...* kezdetűek. A háziak borral, pálinkával kínálták az összegyűlteket. Enni nemigen szoktak. Az italt sem egymásra, sem a holtra nem köszöntötték. Elmenőben a férfiak beléptek a halottas első szobába, s így búcsúztak el a halottól: *Má' te letudtad. Nyugtasson meg a jóisten! Adjon a jóisten örök nyugalommal! Te má' megpihenhetsz komám! Nem gyösz mán az erdőre többet, nem fogol fagyoskodni.*

6. *A padlan és a fejfa elkészítése.*

Lehetőleg rokont kértek fel erre a munkára. Ha nem akadt ügyes-kezü faragóember a rokonságban, akkor idegenekhez fordultak. Az utolsó fejfafaragó — Takács István — öt éve hagyott fel a faragással. Régebben a Takács, illetve a P. Kórán családból kerültek ki a fafaragók. A fejfafaragónak nem volt e mestersége után neve, mint *ezer mestert* emlegették egymásközt.

6.1. A fejfa megrendelése rendszerint a halált követő napon történt. Amikor a gyászos háztól értesítették a faragót, más munkáit elhagyva azonnal elsietett a megadott helyre, s megbeszélte a hozzátartozókkal, milyen kívánságaik vannak a fejfa formáját illetően. A nyersanyagot természet-

17. kép. Temetőrészlet. Balra női, jobbra férfi fejfa, 1972.

sen a megrendelők adták. A faragó kiválasztotta az udvaron felhalmozott fatörzsek közül, melyik ad jó *padlandeckát*, melyik alkalmas sírjelnek. Ezeket félretette. Lehetőleg tölgyfákat választott: *a tőgy sokká tart* (10).

A faragó ott helyben, a megszorodott ház udvarán, esetleg a szomszédban fogott munkához. A temetés napján délelőtt készült el.

A faragáshoz kevés szerszámot használt, ezeket hazulról hozta magával. A *plankáccsal* (széles pengéjű nagyolóbárd, ácsszerszám) végezte a nagyolást; a finomabb munkához a *szekercét*, *kisbárdot* használta. A fejfát úgy alakította ki a fatörzsből, hogy annak tuskószerű alját meghagyta, csak *kezesre* legömbölyítette. Ez a rész kerül majd a földre, s így tovább tart kérgesen. A fatörzs többi részét a plankáccsal faragta meg négyszögű hasáb formára. A férfiak sírjének jellegzetes felső, záróformáját a *kalapot* régente együtt faragták ki az egész formával, ma utóbb felerősített deszkalappal helyettesítik. A fejfa *hasának*, *cifráinak* helyét is a plankáccsal jelölte ki, s a kisbárddal, újabban fűrésszel adta meg a végső formákat. A női fejfákat szintén négyszögletesre bárdolt törzsből alakították ki. A hasáb felső vége alatt, mintegy 10—15 cm-re keresztbefúrtak, s felülről ék alakban befűrészelték a fát: így alakult ki a *tulipán* forma.

A felirat bevésését szintén a fejfafaragó végezte a *kisvéső*vel. Jobban

szerette azonban, ha valamely szebben író ember előrerajzolta számára a betűket. Az írott betűt szívesebben véste, mint a nyomtatottat. A vésetet sokszor meghagyták eredeti nyers színében, sokszor azonban be is kenték eláztatott tintaceruzával. A felirat általában ugyanaz a formula volt, melyben csak a név és a dátumok változtak:

Itt
Nyugszik az Úrban
.....
élt évet
Áldás béke poraira.

E szöveget a faragó tetszőlegesen tördeli a rendelkezésére álló helyhez igazodva.

- 6.2. A padlandeszka és a négy *padlancövek* arra szolgálnak, hogy majd a sír fenekére eresztett koporsó fölé erősítve megvédjék azt a föld nyomásától. A „padlan” szó magyarázatát nem ismerték adatközlőim.

A padlandeszkákat is a plankáccsal faragta ki a fatörzsből a faragó. A fatörzset félbevágta, majd a külső oldalról faragott le addig, amíg jó vastag deszkát nem kapott. Négy-öt deszkára volt szükség. Úgy faragta meg őket a mester, hogy illeszkedésük mentén rés ne maradjon közöttük. Egymás mellé helyezve a kétméteres deszkákat hatvan-nyolcvan centi széles felületű téglalapot kapott. Ezt rövidebb végén *keresztfákkal* megerősítette, összefogta. Az így kapott deszkázatnak minden oldalon 10—10 centiméterrel nagyobbak kellett lennie a koporsó méreténél. A padlancövek — melyek a padlandeszkákat tartják majd a koporsó felett — egy méter hosszú, 15 cm széles hegyesvégű fahasábok voltak. Négy darabra volt szükség. Ezen kellékekre semmiféle dísz nem került, az volt fontos, hogy erősek legyenek.

- 6.3. Munkájáért a faragónak étel és ital járt munkaideje alatt. Gyakran a torba is meghívták. Később alkalmanként fogattal, terménnyel segítettek ki. Pénzbeli fizetséget nem kapott.

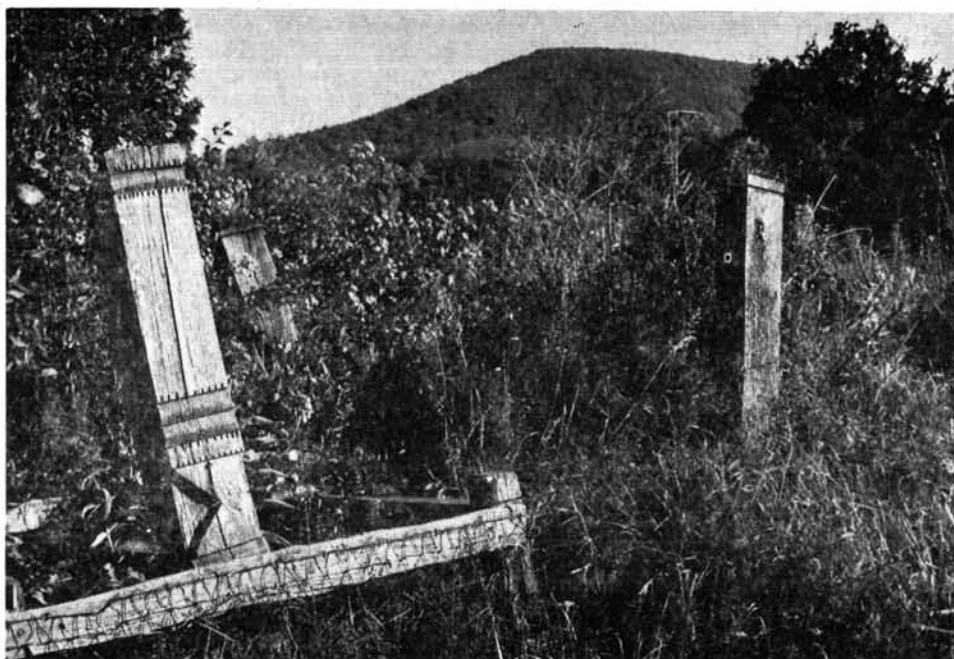
7. *A koporsó beszerzése.*

A századforduló táján még csináltatták a koporsót a faluban. Az 1920-as évektől már Göncön — a legközelebbi városban — vásárolják. Az idősebbeknek *barna* (a barna szó nem csak színt, de méginkább árnyatot, sötétet, sötétest jelent Pányokon) a fiatalabbaknak világos — általában zöld — koporsóról gondoskodtak. A kereszteletlenül elhalt csecsemőket az apja készítette *holmi fadobozban* ásták el.

8. *A sírásás.*

A sírt általában rokonok, de idegenek is megáshatták. A halált követő nap délelőttjén fogtak munkához a sírásók. Saját szerszámaikkal dolgoztak. Estig munkálkodtak, de ügyeltek arra, hogy ne legyenek készen a munkával, ezért másnap — a temetés napján — fejezték be azt. A sír két, két és fél méter mély akna volt. Oldalkamrákat ritkán vájtak.

A sírásás megkezdésének napján délben a halottas háztól egy asszony

18. kép. Temetőrészlet, 1973.

meleg ebédet vitt ki a sírásók számára, amit azok ott kint, a temetőkert gyepén fogyasztottak el. A torba természetesen ők is hivatalosak voltak.

9. *Koporsóbatétel.*

A temetés előtti napon történik meg a halott koporsóbefektetése: a *koporsóbatétel*. A halottat a lepedővel együtt emelik át a nyújtópadról a koporsóba. A koporsóbatételre a lelkipásztor jelenlétében — kit a kurátor is elkísért — került sor. Némelykor a szegényebb családok nem tudták meghívni lelkészüket, ilyenkor csak a kurátor volt jelen.

A koporsóbefektetés után a nyújtópadot nyomban szétszedték. A székeket, bakokat felborították, a deszkát az ágy alá, vagy más, nehezen hozzáférhető helyre dugták el. Ha szekérdereket használtak a nyújtópadhoz, azt a fészterben rejtették el. Mindezt azzal indokolják, hogy a halottat *vissza ne hozzák* (9) e tárgyak.

10. *A koporsóba tett tárgyak.*

A halottal mindenkor vele temetik zsoldároskönyvét, olykor kedves használati tárgyaikat is: idős férfiaknak pipáját, botját. E tárgyakat mindig a megszokottal ellenkező oldalra helyezték. Az italos öregeknek pálinkát is adtak a hosszú útra. Az üveget a feje mellé tették.

Egyik férfi adatközlő mesélte (2), hogy amikor nagyanyja sírásatását

intézte, s emiatt ki kellett mennie a temetőkertbe a sírásókkal beszélni; azok ott éppen a korábban elhunyt nagyapa koporsóját ásták ki. A halott feje mellett rátaláltak egy kicsiny ún. *kassai üvegben* némi pálinkára. Az idősebbik sírásó — rövid tanakodás után — megitta a pálinkát. Másnap aztán ágyának esett sokáig betegeskedett. Adatközlőm így zárta le a történetet: *Nem jó élőknek elvenni a holtét.*

11. *Az udvaron a koporsó.*

A holttestet lezárt koporsóban a temetés napján viszik ki az udvarra, ott búcsúznak el tőle hozzátartozói, rokonai, ismerősei s a falu népe. Ott mondja el beszédét a pap, imádkozik, majd a Bibliából idéz, prédikál, végül a hívekkel együtt imádkozik s énekel. Itt siratják meg legfájdalmasabban a hozzátartozók a holtat, s ezt a falunak csaknem minden családját képviselő *sokadalom* el is várja tőlük.

A koporsót az udvaron lepedőkkel leterített asztalra helyezték úgy, hogy a halott benne lábbal a porta kapuja felé fekdjön. Feje felől kis asztalt állítottak a lekipásztor számára, melyet külön e célra készített lepedővel borítottak le, mégpedig kettővel. Mindkettő két-két szembenlevő oldalán virágmotívumok, illetve felirat látható. A virágdísz árvácska: *lila a színe a közepe sárga*. A nagyobb terítőn ez a felirat olvasható: *NYUGODJ BÉKÉBEN / KEDVES HALOTUK*, a kisebbik terítőn pedig — melyet a pap bibliája alá tesznek — ez áll: *ISTEN / VELED*. A hozzátartozók mindig a koporsó közelében állnak: a házfelőli oldalon a nők, velük szemben pedig a férfiak.

12. *A halottas menet.*

Amikor megindul a menet a megszorodott háztól, harangozni kezdenek, s húzzák mindaddig, míg a menet a temetőbe nem érkezik. Amikor a portáról kiindulnak a *koporsóvivők* s a koporsóval éppen a kapuba érkeznek, megállnak. Ekkor az „Utoljára vagyok udvaromban” kezdetű éneket éneklük. Útjában gyakran megáll a menet s élénekel egy-egy zsoldárszakaszt. Erre az időre megszakad a harangozás, s amikor befejezik az éneket, ekkor hangzik fel újra a harangszó. A megállásokat a kurátor irányítja. A menet utószor akkor szakítja meg útját, amikor a temetőkapuban a küszöb fölé érnek a koporsóvivők. Ekkor is énekelnek.

- 12.1. A temetési menet élén a tiszteletes halad. Mögötte a férfi *kikísérők*, fekete ünneplőbe öltözve, élükön a kurátor és a kántor halad. A férfiak csoportját követik a koporsóvivők. Általában hat férfi látja el ezt a tiszteletet, kik három *kivívőfán*, vállukon viszik a koporsót. A fejfavívő, illetve vivők közvetlen a koporsó nyomában haladnak. Őket a gyászoló család, hozzátartozók követik a rokonsági fokok szerint sorakozva. A menetet a női *kikísérők* zárják le. Velük vannak a gyermekek is mindkét nemből.
- 12.2. Ha legény, vagy leány a halott, a menet így alakul át: a lekipásztort a legények követik ünneplőben, élükön a kurátorral és kántorral, s csak utánuk sorakoznak a házasemberek. A legények fehér *kokárdát* viselnek

szívük felett, mint esküvőn szokták. Ha leány a halott, lányok viszik koporsóját, ha legény, legénybarátai. A koporsó után mindig egy legény viszi a fejfát, amelyre — ha leány a halott — egyik magakészítette kesz-kendőjét tűzik. Ha legény a halott, fejfájára gyöngyvirágos *bokréta* kerül, amilyent vőlegényként viselt volna. A gyászoló családot a lányok csoportja követi, kik bal karjukon fehér szalagot: *pántlikát* viselnek, fejükön művirág koszorút, amilyen a koszorús leányokat illeti a lakodalomban. A menetet ezúttal is az asszonyok zárják.

13. *A temetőben.*

A temetőkertbe érkező menet egyenesen a sírhoz megy, ott a nők a koporsó ugyanazon oldalára állnak, mint a halottas ház udvarán, a férfiak pedig velük szemben. A koporsót a *halottasrudakon* (a nyitott sír felett keresztbefektetett rudak, a sírásás állandó kelléke) a nyitott sír fölé helyezik. A pap a halott feje felől áll, Bibliát olvas, imádkozik. Őt a kúrátor követi: *Vigasztalja meg a jóisten a megszorodott szíveket, töltsse az ő balsamának olaját a megszorodott szívekre, elhunyt testvérünket pedig, akit kikísértünk ide a temetőkertbe, nyugtassa meg a jóisten a földnek porában, ahová behelyeztük őt! Lelke pedig nyerjen örök irgalmat és örök életet a mennyeknek országában! Elbúcsúzzunk testvérünktől abban a hitben, hogy a feltámadás nagy napján Jézusnál találkozunk.* — Így hangzik Kiss Sivák János öreg kúrátor búcsúszövege. E szövegeket régi kúrátorok adták oszt egymásnak, én egy hegyközi, Lőrinc nevezetűtől tanultam. (2)

A búcsúbeszéd elhangzása után eresztik le a koporsót, miközben a gyászolók énekelnek. Mindaddig szól az ének, amíg munkájukkal nem végeztek a sírásók, s szerszámaikat kereszt alakban — *keresztbe-kasba* — helyezték a sírra. Ekkor beszél újra a kúrátor: *Végtisztességet tévő gyülekezet! A minden kegyelmek istene vigasztalja meg a megszorodott szíveket, öntse az ő balsamának olaját a megszorodott szívekre vigasztalásul! Elhunyt testvérünket pedig, akit kikísértünk ide a gyászos temetőkertbe, nyugtassa meg a jóisten a testét a földbe, lelke pedig nyerjen irgalmat és örök életet a mennyeknek országában! Elbúcsúzzunk testvérünktől abban a hitben, hogy a feltámadás nagy napján Jézusnál találkozunk. Akik pedig kikísérték testvérünket ez utolsó úton, jelenjenek meg a gyászoló háznál! Oda hívnak az ő hozzátartozói szeretettel. Adjon a jóisten a megholtak nyugodalmát, az élőknek pedig maradjon meg az ő kegyelme! Szívemből kívánom!*

Ez a beszéd B. Kórán András szövege, ő a jelenlegi kúrátor.

A fejfát a halott feje felé állítják a sírra, a sír nyugati oldalára. A felirat nyugatra néz. A sírra ki-ki elhelyezi koszorúit: az idősebbekére sötét művirág koszorú, a fiatalokéra világosabb kerül.

14. *Eltakarítás.*

Amíg a gyászolók a temetőben járnak, a halottas háznál maradt néhány asszony elvégzi az első ház kitakarítását. Ezt különös gonddal kell

végezni, ezért lehetőleg idősebb asszonyra bízzák a munkát. Legelőbb az ablakokat nyitják fel. Majd kihúzzák az ágy alá rejtett *terítő deszkát*, s gondosan lesúrolják. A halott szalmazsákjából gondosan eltávolítják a szalmát, s egy nagy kendőben — a *trőnyében* — hátukon kiviszik valamely félreeső helyre, s ott elégetik. A dunna tollát új huzatba fejtik át. Munkájuk során keveset beszélnek. Általában magukban imádkoznak. A szobát — amint tehetik — kimeszelik, erre általában a tor után kerül sor.

15. *A tor.*

A temetés után tehát a kurátor felkéri mindazokat, *kik nem restellék lábuk fáradságát, s elkísérték a halottat*, hogy jelenjenek meg a halottas háznál, ahol vendégül látják őket. A meghívás mindenkire vonatkozik: az útközben csatlakozó idegennek, vándorkoldusnak éppen úgy, mint a hozzátartozóknak. *Mind az egész világ ott vót a torban* — mondták. Begyűlvén a meghívottak a halottas házhoz rendben körülülük az asztalokat, melyen bor s poharak állnak. Ki-ki tölt magának. Csönd van. Addig nem nyúl senki a poharához, amíg a kurátor felemelkedvén így nem beszél. *Végtisztességet tevő gyülekezet! Adta volna a jóisten, hogy ne ily alkalommal kerestüik volna fel e hajlékot! De isten rendelésében nyugodjunk meg! Isten adta, isten elvette, áldott legyen szent neve érette! — Elhunyt testvérünk életbenmaradt szerettei megtiszteltek bennünket, étellel, itallal. Én kívánom a jóistentől, s adja isten mindnyájunknak egészségére!* (4) Ezzel felveszi a poharát, s egymás egészségére isznak. Mintegy fél órányit beszélgetnek, iszogatnak így: bort, pálinkát, régebben kenyeret ettek, ma a kolbászt is *felkapták*. Néhány zsoldárt is énekelnek, csendesen szórakoznak, *mint egy vendégségben*. Amikor a kurátornak szól a házigazda, hogy *már be lehet rekeszteni*, az így szól: *Végtisztességet tevő gyülekezet! A minden kegyelmek istene vigasztalja meg a megszorodott szíveket! Öntse az ő balsamának olaját a megszorodott szívekre vigasztalásul! Elhunyt testvérünket pedig, akit kikísértünk a temetőkertbe, nyugtassa meg a jóisten a földbe! Elhunyt testvérünk életbenmaradt szerettei megtiszteltek bennünket. Én kívánom a jóistentől, hogy mindezeket a javakat adja vissza százzor, hogy annak hiányát soha ne lássák! Közöttünk pedig maradjon meg a szeretet addig, ameddig élünk! Szívemből kívánom!* (4) Akkor aztán feláll mindenki s elhagyja a szobát. A háziak az ajtóban búcsúznak el mindenkitől, s itt hívják meg a rokonokat, barátokat a valódi torra. Itt terített asztalnál foglalnak helyet a meghívottak — a halott helyét üresen hagyva —, előbb tyúklevest, majd töltöttkáposztát fogyasztanak, végül pedig süteményt, bort. Lényegében a lakodalmokon is ugyanezen ételek szerepelnek főétekként.

16. *Gyász.*

A gyász szokásainak megtartása sokkal inkább kötelező az asszonyok számára, mint a férfiakéra. Fél, egy év a szokásos gyászidő, de nem kevés asszony élt Pányokon, ki két-három évig, vagy élete végéig viselte

a gyászt. A férfiak kalapjukra, karjukra kötött pántlikával jelzik, hogy gyászolnak, az asszonyok talpig feketébe öltöznek. Ilyenkor *vígsághelyre* el nem mennek, tiltva nem volt számukra, mégsem mentek. Jól gyászol az, *aki egy évig is eljár tiszta feketében, s csak azután öltözik vígabbban. Nem mén szórakozni, meghúzi magát, csendesen viselkedik, ritkán jó ki a házból. Rosszul gyászol: akinek egy nap elhal valakije, s másnap már a kocsmában dalol. Pár hétig feketében jár, aztán elveti azt is.* (8)

Ha az elhunyt közvetlen hozzátartozói között házasulandó leány, legény van, azok lehetőleg elhalasztják lakodalmukat a gyászéven túlra. Ha mégis meg kell tartani az esküvőt, akkor *csendben, gyász alatt esküsznek meg: a mennyasszonyon barna (sötét) ruha van csak két tanút hívnak, azokat osztán megvendégelik* (8).

17.1. Fontosnak tartom a gyással kapcsolatos olyan történetek lejegyzését, melyek fényt vetnek a pányokiak gyászáról vallott gondolkodására.

17.1. Egy idős asszonyról meséli adatközlőm, kinek leánya tragikus hirtelenséggel halt meg. Az asszony nagyon bánkódott lánya elvesztésén, s nap mint nap kijárt sírjához. Adatközlőm így vélekedett erről: *A lélek el van téve a feltámadásra. Kár annyit siratni. Zavarja az a halott lelkét, aki mindennap kijár a sírhoz halottját siratni. Nem tud ettől a lélek megnyugodni.* (5)

17.2. *A hasdái erdőre ment volt még nagyanyánk leánykorában a testvérével. Nagyhirtelen gyött oszt egy nagy eső, megáradt a patak. A tizenhatéves nagyanyánk át tudta lépni a patakot, de a tízéves kisfiút elsodorta: beléfullt. A nagyanyánkat igen bántotta ez. Kijárt mindennap az öccse sírjához. Igen sajnálta a kistestvérét. Egyszer aztán, amint megint a temetőben van, nagy dörömbölést hall a sírből. Megijjedt, hazaszaladt. Otthon aztán azt álmodta, hogy az öccse megjelent és mondta neki: Ne sírj annyit Zsuzsikám, mert már vízben fekszem, könnyedben. Hagyj már nyugodni!* (9).

18. *A lélekről.*

A halottak visszajáró lelkéről meglehetősen sok történet forog közszájon a faluban. E történetek két csoportra oszthatók aszerint, hogy a lélek a halál és az eltemetés közötti periódusban, vagy pedig a temetés után jelentkezik. Néhány jellegzetes példát mutatok itt be:

18.1. Novemberi szombat estén együtt üldögélt az első házban a család. A férj nemrég hozott fel vizet a kútról, két vödörben, melyeket a konyhán a *vizes lócára* állított. Hirtelen hatalmas csörömpölést hallottak. Első gondolatuk az volt, hogy nagy házörző kutyájukat véletlenül bezárták volna a konyhába s az okozta a lármát, ki akarván menni. Azonban a konyhába csend volt, még a vizes vödörökben sem gyűrűzött a víz. Nem tudták mire vélni a dolgot. — Akkor hallják, hogy jönnek felfelé síró asszonyok az utcán: *Meghalt Imi. Szekér alá esett az erdőn!* Valóban: lovai nyerítve vágattak be a faluba üres szekérrel. Erre a feleség így szólt az urához: *No az Imi megjelentette magát neked!* (Azért mondta ezt,

- mert a férjének igen jó barátja volt a szerencsétlen, s mert az ő portájukon járt fel a feleségéhez, aki a felső telken lakott, miután különvált férjétől.)
- 18.2. *Bruóczki Jánosnál meghalt egy lány. A szatócs meg éjszaka jött felfelé az úton s látta a lányt akkor éjjel, hogy meghalt. A lány gyött lefelé. A szatócs meg lányszerető férfi vót, akart elibe állni. Megfordult akkor a lány, átment a Nagypatakon, de pottyanás (csobbanás) nélkül. A szatócs meg akarta előzni, de mire átért a hídon, a lány nem volt sehol. — A kutyák meg igen faldostak. (9)*
- 18.3. *Menyhárt Lajos az énekkarba járt. Igen szép hangja vót. Egyszer oszt nem ment neki az ének. Megnősült. Nemigen énekelt aztán. Végül felakasztotta magát. — Házunk előtt, a ficfa alatt ültünk, amikor arra járt a tanító és odakiáltott, hogy menjünk virrasztani. — Én nem megyek. Azért, hogy így tett! (ti. öngyilkos lett) mondtam neki. A tanító elment, mi oszt tovább beszélgettünk. Este lett. Felmentem a padra lefeküdni. A padláson aludtak akkoriban a legények nyárban. Ahogy ott fekszem, hát oly nyomás ereszkedik rám, mint egy mázsa, hát felijedtem. Akkor oszt tudtam, hogy ő az, amétt nem mentem el megvirrasztani. Akkor — hogy má eszemhez tértem — elkezdtem káromkodni, de csúnyán: Hogy az isten erre, meg arra. . . Arra oszt elment onnat a nyomás. Mert azt úgy hallottam, hogy elmegy, ha isten nevével káromkodunk. (6)*
- 18.4. *Krakkai Pista bíró szomszéd felakasztotta magát. Azelőtt — hogy a mezőre ment — mindig az udvarunkon járt át, arra rövidebb volt. A kutyánk ilyenkor mindig elibe gyött a kapuhoz s elkísérte a kert végébe, amikor meggyött, gyött vele a kutya is vissza. — No, a halála után a kutyánk ott kísérgetett le-fel. Ugatta. Egyszer — úgy egy hét múlva — éjszaka jön valaki, a kutya kíséri, faldossa. Bent meg a kócsos óránk súlyai mind össze-csángolóztak éjfél körül. Arra ébredtem fel. Mondom az asszonynak „Hallod, mama?” „Hallom. . .” „Mi az isten kurva jó kegyelmit keres ez itt?!” Akkor oszt a kutya kikísérte, soha többé nem jött. De akkor, ha az ökröket vezették volna ki tőlem, akkor sem mentem volna ki az udvarra. (9)*
- 18.5. *Kerekes János ment felfelé az úton. Setét éccaka. Ment haza. A temetőkerítés másoldalán meg sírt egy gyerek, hallja. De rítt nagyon. Hazaért, oszt mondja az anyjának „Anyám, itt a temetőnél sír egy kisgyerek”, „No ha rítt, vidd oda ezt a keszkendőt, csapd át a kerítésen ezt!” Visszament oszt oda, átcsapta a temetőkerítésén a kendőt, megszűnt a sírás. (6)*
19. *A tudós.*
Túdósnak, tudós asszonynak nevezik a pányokiak a halottlító asszonyt. A két világháború közti időszakban a miskolci tudóshoz jártak, manapság a putnoki halottlító asszonyt keresik fel rendszeresen. Halottlítóhoz csaknem minden haláleset után elmentek, pár hónappal a temetés után. Különösen azok tartják fontosnak a tudós meglátogatását, kiknek hozzátartozója váratlanul, tragikus körülmények között halt meg. Pl.: Tizenegy évesen halt meg a testvérkém. Leesett a szekérről, szörnyet halt. Akkor édesanyám elment a tudóshoz Miskolcra. Ez 1935 augusztusában volt. (8)

A halottlátóhoz a hozzátartozók közül általában többen mentek, főleg asszonyok, akik olykor elvitték gyermekeiket is, hogy *a halott lássa őket, jól vannak.* (3) Az asszonyokat rendszerint egy férfi fuvarozta, vagy kísérte el. Ajándékba tyúkot, tojást stb. vittek, de olykor pénz is, jöllehet a putnoki asszony visszautasítja az adományokat, s nem kíván semmiféle fizetséget, ám a látogatók csak akkor nyugodtak, ha otthagynak nála valamit fizetségképp. A halottlátóhoz ünnepi feketében, gyászbaöltözve mennek.

Úgy vélik a halottlátóról, hogy az nem hazudik — mármint a putnoki és a néhai miskolci — s bizalommal fordulnak hozzá. Úgy tudják az a vérszerinti rokonait idézi meg a látogatóknak, anélkül, hogy bárki bemutatkozna vagy elsorolná kívánságait. Sok pányokit fogadott — mint mondják — így a tudós: *Régen várlak már, itt zaklat a férjed* (vagy a megfelelő halott hozzátartozót nevezi meg). A tudósról sokan úgy tudják, hogy látogatói közül az első pillantásra kiválasztja azokat, akik csak próbára akarják őt tenni, esetleg csúfot akarnak üzni belőle. Ezek közeledését határozottan elutasítja.

Akiknek beszél, legelőbb is a halott külsejét, esetleg jellegzetes testi hibáit írja le. Megmondja azt is, miben, s milyen körülmények között halt meg az illető. Beszámol a halott öltözetéről is, amelyben eltemették. Mindez — a pányokiak egybehangzó véleménye szerint — a legapróbb részletekig megfelel a valóságnak. A halott külsejének leírása után a tudós rátér a túlvilági kívánságok közvetítésére, amely olykor csak abból áll, hogy a halott kéri: szeressék, ne felejtsek el, imádkozzanak érte. Sokszor azonban konkrét kívánságok ismertetésére is sor kerül, melyek a halott megnyugvását szolgálják. Olykor a halottlátótól tudnak meg a hozzátartozók olyan dolgokat, melyeket addig maguk sem tudtak (pl. a távolban elhunytak halálának pontosabb körülményeit).

A putnoki halottlátó asszonyról mondják, hogy az semmi különöset se tesz, míg beszél. Egy asztalnál ül, szemben a látogatóval, az olvasóját tartja kezében, maga elé, vagy látogatója arcába néz. Öltözékében nincs semmi szembetűnő, egyszerű hétköznapi viselet.

Íme egy rövid közlés az elmondottak összefoglalásául: *Édesanyámnak nagy lelki nyugtalansága vót, hogy elhalt apánk. Elment a tudóshoz. Miskolcon, az Avas alján lakott. Mindig mesélte, hogy alacsony asszony vót, s mint a galamb, olyan ősz. Ahogy elébe értek, rászólt az asszony a nagybátyámra. „Menjék maga vissza! Menjék!” — merthogy a bátyám nem hitt, csak azért ment, hogy anyámat kísérje. Anyámnak oszt azt mondta, miután mindent, de mindent elmondott apámról: „Hagyd el a sírást! Már vízben fekszik.”* (2)

20. A temetőkert.

Pányoknak egy temetője van, mely a település magvához tartozik, annak nyugati határán terül el. A tágas temető csaknem egy holdnyi területét betemetődött árok és vadrózsabokor élősvény veszi körül. E vadrózsasövénynek fontos szerepe volt a szemmelvert kisgyermek

körüli varázscselekményekben. Arra aggatták a gyermekről leszaggatott ruhácskáinak darabjait.

Két kapuja van a temetőkertnek: a főbejárata lécből készült s nyugatra nyílik, kelet felé kis *gyalog kaput* találunk. A terület kétharmadába reformátusok, az egyharmadnyi területre pedig római katolikusok temetkeznek. A délnyugati oldalon, az élősövénytől csaknem eltakarva, mintegy négy négyzetméter alapterületű lécbódé áll. Ez a *hullaház. Azt teszik ide, aki felakasztja magát, vagy vízbe fül.*

A temető egész területén gyümölcsfák nőnek, főleg szilva. Ezeknek, valamint a jó minőségű szénának a használati joga a második világháború előtt a mindenkori kántortanítót illette. Téli hidegben előfordult többször is, hogy — tüzelőhiány lévén az iskolában — tanítványaival kidőlt, kidőlőben levő fejfákat hordatott be tüzelőnek. A temető haszna ma a harangozót illeti.

21. *A sírok.*

A pányoki temető sírjai mind kelet—nyugati irányba mutatnak hossz tengelyükkel. A hantok nyugati oldalán állnak a fejfák, sírkövek, feliratuk nyugatra tekint.

21.1. A sírokat mintegy két, két és fél méter mélyre ássák, ahol a talaj megengedi, ott a függőleges akna alján koporsószerűségnyi fülkét vájnak. Így helyezik el a házaspárok közül a korábban elhunytat. E sírformát itt *padlanosnak* nevezik.

21.2. A sírhantot az asszonyok gondozzák, alakítják ki domborodó formáját. Tavasszal — amikor *a zöldséget bekapálik* — a házak előtti virágoskertek virágait ültetik el: *mályvát* (így hívják itt a muskátlit), *árvácskát, csipkerózsát, szegfűt, gyalogszegfűt, papkalapot, bazsarózsát, fodormentát*. Nyáron az asszonyok a nagy munka miatt jutnak ki a temetőbe, így ősze mindent elborít a dudva, gaz, s csak a fejfák, sírkövek állnak ki a burjánból. Ettől tisztítják meg majd halottak napja előtt a temető-kertet.

22. *Megemlékezés a sírnál.*

A gyász ideje alatt nemcsak a gyászruhával, visszavonultsággal s imával emlékeznek meg a halotról, hanem sírjához is gyakran kilátogatnak. Van, aki nap mint nap kijár a sírhoz, rendszerint asszonyok, akik imádkoznak, sírnak egy sort, megigazgatják a sír virágait. Mások a halott név- és születésnapján teszik rendbe a sírt. Az emlékek halványulása, s a mindennapi munka azonban hamarosan megritkítja a temetőjárásokat.

22.1. A reformátusok október 31-én este tartják a halottaknapj megemlékezéseiket a síroknál, a katolikusok pedig november 1-én. A megelőző héten ki-ki felkeresi hozzátartozói sírját s rendbeteszi. Saját munkájuk végzetével közösen tisztogatják meg a temető egész területét. Ilyenkor fordítanak gondot a háborúk hősi halottainak, s a magánosok sírjaira.

Halottaknapján este *tisztességes öltözetben* mennek ki a sírokhoz

a családok. Művirágkoszorúkat visznek magukkal: a fiatalabbak számára világos, az idősebbek számára sötét virágokból rendelik a koszorúkat. A fejfákra akasztják a koszorúkat a sírhoz érve, *megimádkoznak*. A nagyszülők sírjainál összegyűlnek a rokonok s együtt, a halottról beszélgetve hagyják el a temetőt. Általában délután négy, öt órakor indulnak ki s hét, nyolc órakor térnek vissza a temetőből.

23. *A fejfák.*

A századfordulón még csak fejfák álltak a sírokon, azóta tért hódítottak a városi temetőkultusz műkö, műmárvány sírjelei is. A pányoki temetőben két jellegzetes fejfaformát találunk, melyek a két nemet hivatottak megkülönböztetni. A férfiak fejfája *kalapos*, a hasáb alakú sírjel felső vége ferde csapott, s deszkalap van ráerősítve, amely minden oldalon túlnyúlik egy-egy centiméterrel a törzsön. A nők fejfája *tulipános*, vagy *koronás*, ami azt jelenti, hogy a felső véget négy oldalról ékszerűen befűrészték. A lányok fejfái csak fűrészelve vannak, míg az asszonyokét előbb át is fűrták. A fejfa egyéb részei hasonlóak voltak mindkét nemnél. Általában *törzset* és *lábat* különböztetnek meg. Előlapjukra kerültek a *cífrák*, feliratok. Az írás alatti alsó egyharmadot egy bemélyedésből és domborulatból álló *hasa* foglalta el.

Beásva a fejfák 60—120 cm magasságúak. Amikor lábrészük elrothad, újra leássák őket. Így 40—60 évig állnak a fejfák.

Gyermekek és felnőttek fejfái csak méretben különböznek, alakban nem.

Pányokon a fejfa neve *gombfa*, *fa gombfa*, de *fejfának* is nevezik, mert *főtől állítják a holtnak*.

JEGYZETEK

1. Magyarország helységnévtára, 1973.
2. Magyarország helységnévtára, 1926. Magyarország helységnévtára, 1962. Magyarország helységnévtára, 1973.
3. A Magyar Korona Országainak Mezőgazdasági Statisztikája, 1897. 316.
4. Györffy György, 1963. 128.
5. Ferenczi Imre, 1960. 389—436.
6. Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában 1720—21, 1898. 296.
7. Mint a 6. jegyzetben.
8. Az Osztrák—Magyar Monarchia írásban és képen. VI. kötet, 1900. 296.
9. Magyarország vármegyéi és városai I. kötet, é. n. 385.
10. Vö. Sánta Ferenc, 1970. 5—16.
11. Gyűjtőmunkám során a csiki székelység körében.
12. Munkámban zárójelbe tett számokkal hivatkozom azon adatközlőimre, kiktől a legterjedelmesebb anyagot gyűjtöttem: 1. F. Kerekes András, 1894. ref., 2. Kiss Sivák János, 1896. (öreg kurátor) ref., 3. Kiss Sivák Jánosné, Sivák Zsuzsánna, 1898. ref., 4. B. Kórán András, 1913. (kurátor) ref. 5. B. Kórán Andrásné, Kerekes Kata, 1918. ref., 6. Radácsi Ernő, 1906. (harangzó) ref., 7. Radácsi István, 1900. ref., 8. Radácsi Istvánné, Krakkai Erzsébet, 1902. ref., 9. Radácsi Lajos, 1897. ref., 10. Takács István, 1902. (fejfafaragó) ref. Fáradságukért és segítőkészségükért ezúton mondok köszönetet.

IRODALOM

- A Magyar Korona Országainak Mezőgazdasági Statisztikája*, 1897. (Statisztikai Közlemények sorozat), Budapest.
- Az Osztrák—Magyar Monarchia írásban és képen*. I—XVI., 1900. Magyarország, VI. kötet, Budapest.
- Ferenczi Imre*, 1960. Rákóczi alakja az abaúj-zempléni néphagyományban. *Ethn.* LXXI. 389—436.
- Györffy György*, 1963. Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I., Budapest.
- Magyarország helységnévtára*, 1926. (Statisztikai Közlemények sorozat), Budapest.
- Magyarország helységnévtára*, 1962. (Statisztikai Közlemények sorozat), Budapest.
- Magyarország helységnévtára*, 1973. (Statisztikai Közlemények sorozat), Budapest.
- Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában 1720—21*, 1898. (Statisztikai Közlemények sorozat), Budapest.
- Magyarország vármegyéi és városai*, é. n. (Vármegyei monográfiák sorozat I. kötet, szerk.: Sziklay J. és Borovszky S.)
- Sánta Ferenc*, 1970. Sokan voltunk. In: *Isten a szekéren*, Budapest, 5—16.

BEERDIGUNGSBRÄUCHE IN PÁNYOK (Auszug)

Die Studie zeigt die Beerdigungsbräuche in einem kleinen Dorf in Nordostungarn, *Pányok*. Die von der Welt abgeschlossenen Siedlung, die auch heute noch nicht an das Eisenbahnnetz angeschlossen ist, zählte 1973 345 Einwohner. Die Bevölkerungszahl ist im letzten Jahrzehnt stufenweise zurückgegangen. Die Dorfbewohner sind reformatischen Glaubens.

Die Tradition der Totenbräuche kann mit der Auffassung der Menschen vom Tode erklärt werden: Die mit der Natur harmonisierende Lebensweise der Bauersleute bestärkte in ihnen die Ansicht, in der der Tod eine natürliche Stelle einnimmt. Der Tod als eine Aufgabe angesehen, der ebenso Genüge geleistet werden muss wie im Leben der Arbeit oder der Erziehung des Nachwuchses. In der Erinnerung der ältesten Generation leben viele Bräuche und Vermutungen. Demgegenüber kennt die zweite Generation die wesentlichsten Züge der Bräuche, die praktischen Arbeiten, die bei einem Todesfall erledigt werden müssen. Die Dorfgemeinschaft beurteilt den Tod ihrer Mitgleider auf verschiedene Weise: die älteste Generation betrachtet ihn als natürlich, die Jüngeren erfüllt er mit Erschütterung, was sich auf die innere Ordnung und Bewegung der Dorfgemeinschaft auswirkt.

Im zweiten Teil der Arbeit werden die Beerdigungsbräuche des Dorfes behandelt, von den ersten Anzeichen des Ablebens über den Todesschmaus bis zur Trauer. Neben der Schilderung von Gräberformen und Grabhölzern wird auch den Vermutungen über das Weiterleben des Verstorbenen im Jenseits Aufmerksamkeit gewidmet.

ERNŐ KUNT

GESZTEN JÓZSI BORSODBAN

I. közlemény

DÖMÖTÖR SÁNDOR

Az egykori betyárok híre alaposan megkopott. Virtuosos tetteik emléke az idősebb korosztály emlékezetében is inkább rejtetten lappang, ha néha-néha felhangzik róluk egy-egy feledésbe merülő régi dal, vagy ballada. A népköltészet gyűjtemények megőrizték mindenhonnan azokat a dalokat, amelyek valójában a nép fiaiból feltörő természeti erőt dicsőítették, s nem a kegyetlenkedő haramiáktól való félelem jegyében születtek.¹ 1960-ban a Nyíregyháza—Debrecen—Budapest vonalon száguldó gyorsvonat mintegy száz utasától érdeklődünk: Ki volt *Geszten Józsi*?² Ketten tudták csak róla, hogy a régi időkben betyár volt, de hogy hol élt és mit csinált voltaképpen, senkisé sem tudta megmondani. Az egyik utas bizonytalankodva mondta, hogy Geszten Józsi betyárvezér lehetett és a 48-as szabadságharcban mint ezredes harcolt az osztrákok ellen. Mikor azonban valaki azt találta mondani, hogy az a híres betyár Rózsa Sándor lehetett, visszavonta előbbi állítását. A negatív jellegű köztudat ellenére a néprajzi szakirodalom, a folklorisztika és a szóhagyomány elég sokat tud Geszten Józsiról. Már Szabolcs megye milenniumi monográfiája is a törvényszéki iratok alapján bőven utal híres gonosztetteire.³ Minden jel arra mutat, hogy Geszten Józsi valóban tájjellegű népi hős, országosan kevésbé ismert betyár: egy a sok ezer tragikus sorsú parasztfiatal közül.

Balogh István forrástanulmánya 1956-ban a leghíresebb tiszántúli betyárként tartja számon Geszten Józsit. A finomkodóan „néphőssé formálódott mondai igazságtévők” között emlegetett szabolcsi rablóról⁴ sok érdekes levéltári adalékot publikált, amelyek azt mutatják, hogy Geszten Józsi valójában kiemelkedett sorstársai közül merész tetteivel.⁵ *Balogh István* baráti módon biztatott és segített bennünket, hogy az általa nem közölt levéltári anyag alapján ismertessük meg részletesen Geszten Józsi borsodi működését. Szétágazó tevékenységének egyik kevésbé ismert területe ide is elnyúlott.⁶ *Béres András* a folklorisztikai kutatások jegyében Nyírbátorban, Bátorligeten és Tiszadobon 1957-ben gyűjtött össze rengeteg érdekes emlékeztést a szerinte „leghíresebb nyíri pajkos”⁷ lassanként feledésbe merülő hőstetteiről. *Béres András* adalékai azt mutatják, hogy Geszten Józsi szülővárosában élénken él a betyáros tettek emléke: itt nem mesealak, hanem hajdan élő ember a híres betyár, akinek rokonai ma is élnek.⁸ *Szücs Sándor* a mába nyúló valóságot és a folkloort, a történelmi és a néprajzi hagyományokat fűzte össze szépirodalmi jellegű emlékezéssé a szegénynép hősi harcairól a vármegye kegyetlen urai

ellen.⁹ Magunk 1930-ban publikáltunk a Kisfaludy Társaság néphagyomány gyűjtő felhívására 1846-ban beküldött kéziratos emlékanyagból mutatványokat. Ezek a dalszövegek Geszten Józsi tevékenysége tetőpontján tanúskodnak arról, hogy *Erdélyi János* lelkes munkatársai idejében figyeltek fel e modern hősdalok keletkezésére.¹⁰

A keletkezés időpontjáról is vall egy nevezetes tanúnk. *Kállay András* emlékezéseiben leírja, hogy kisgyermek korában otthon már énekelgették a Geszten Józsi-ról szóló dalokat.¹¹ Így örökítette meg találkozását a híres rablóval: „1845—46-ban Kállay Emánuel bátyámnál tanultam Kállósemjénben. Tanítónk és nevelőnk Bogyczky Ágoston volt; áldott, igaz ember minden ízében. Ebédnél ültünk éppen, mikor halljuk az ostorok csattogását és több szekérnek a közeledését a Petri csárda felől. Pár perc múlva megjelenik a csendbiztos és jelenti bátyámnak, ki ekkor megyei főpénztáros volt, hogy hosszú tetteleges ellenállás után sikerült a hírhedt Gesztely Józsit a Batori ligeten elfogni. Ekkor láttam a sebeiben vérző, egy ernyős szekér két oldalához láncolt Prometheust egy ingvallban, vállig érő koromfekete hajjal. Később, 1848-ban kiszabadult, de a szabadságharc után ismét hurokra került. Az ötvenes évek elején a nagykállói várból való szökése alkalmával pusztult el.”¹²

A Geszten Józsit övező hajdani csodálat is arra készítetett bennünket, hogy ne tekintsük őt kitalált epikai hősnek, vagy mondai alaknak, hanem alaposabban is kutassuk fel élettörténetét. Geszten Józsi egyike volt azoknak a betyároknak, akiknek a tetteiről még a 48-as szabadságharc előtt, s még életükben divatos dalok és verses történetek keletkeztek. A folklorizáció korai, reformkori folyamata arra figyelmeztet, hogy Geszten Józsi nyilvánvalóan bűnös tetteit még a nemesi társadalom egyrésze sem tekintette egyszerű, aljas nyereségvágyból elkövetett bűncselekményeknek. Olyan felfogással is találkozhattunk, amely a feudális társadalom közrendjét felforgatni törekvő, forradalmi tevékenységeknek minősítette Geszten Józsi rablásait. Élettörténetének helytörténeti adalékai bemutatják azt is, hogy a feudalizmus eszmevilágában milyen helyi formái voltak a szegénynép azon kétségbeesett küzdelmeinek, amelyeket ma — regényességüket lehántva — osztályharcnak nevezünk.¹³

A *betyár* szó a XVIII. század közepén még nem jelentett rablót, csupán a napszámból élő szegény falusi fiatalembert. A feudális nagycsalád olyan tagját értették a *betyár* alatt, aki nem tudott megélni a hagyományos mezőgazdasági munkaalkalmakból és kénytelen volt hazulról elvándorolni munka után. A francia forradalom körüli időktől kezdve rohamosan nőtt ezeknek a fiatal munkanélkülieknek a száma, s csapatokban kóborolva kisebb-nagyobb erőszakosságoktól sem riadtak vissza. A munkanélküliség feudális-paraszti formájának, a betyárvilágnak gazdasági harcszerű felfogása nem valami új és nem valami forradalmi szemlélet eredménye.¹⁴ 1802 decemberének első napjaiban a Hajdúkerület ülésén *A betyárok Regulatiojáról kiadott Rendtartás* címmel szabályrendeletet alkottak, melynek az volt a célja, hogy a 14. életévüket betöltött nőtlen legényeket és hajadon leányokat arra kényszerítsék, hogy csak a hajdúvárosok területén vállaljanak munkát. Az indokolás szerint „a korhely (dologkerülő) személyek leginkább azzal csalogattatnak a betyárélet (csavargás) átvételére, hogy nyárban kalász szedés színe alatt életet (termést) lopnak a

mezőn, amelyből magoknak nyereséget csinálnak” — vagyis eladják, nem maguk élik fel. Másrészt „a nyári munkáltatás idején másutt tekeregvén, sem a városnak, sem más lakostársaiknak semmi szolgálattal nincsenek, és emiatt a városban a napszámosoknak legnagyobb szűki vagyón.”¹⁵ Nemcsak a hajdú városokban, hanem a megyékben is a bérlimitáció a módosabb gazdák és földesurak érdekében olyan alacsonyra szabta a munkabéreket, hogy a legények nem szívesen kötötték le magukat, inkább alkalmi munkákat vállaltak, mint vándormunkások. A békéscsabai szolgabíró a szolgálatba állani nem akaró szegénynépet, akár férfiak, akár asszonyok, keményen megpálcáztatja, mert „a henye betyárkodást megszokott és csupán mások javára ásítózó személyek” — vagyis munkakerülők.¹⁶ A hatóságok nem akarják megérteni, hogy a földesuraknak kellene a szegénynép megélhetését munkaalkalmak és megfelelő bér biztosításával elősegíteni. A szegénynépet munkakerülőnek tartják, — akár akar dolgozni, akár nem.

Szabolcs megye rendei 1775-ben rendszabályt dolgoztak ki a „henyelő betyár emberek” megzabolázására, akiknek lappangatói leginkább a külső korcsmárosok, az útmenti csárdák bérlői. Kötelezik őket, hogy „ha valamely kóborló emberek a kortsmán korhelykednek, s időt töltenek (huzamosabban tartózkodnak), az ilyeneket a kortsmárosok a közelebb eső helység bírának azonnal hírül adják. Ha ebben a kortsmárosok vagy a bírák a parantsolatot el nem követik, a tömlöcbeli büntetést el nem kerülik.” Megfelelő rendszabályok hozatala végett Szabolcs megye ezt a rendtartást a szomszédos megyéknek is megküldte azzal, hogy hasonlóképpen járjanak el mind a betyárok, mind lappangatóik ellen.¹⁷ 1784-ben a Békés megyei főszolgabíró is elrendeli, hogy „akik a tunya életet kedvelő betyárok számát szaporítják, azonnal elfogattassanak.”¹⁸ A betyárok ebben az időben még nem haramiák, rablók és útonállók, hanem elkeseredett szegényemberek, — nemcsak fiatal legények, hanem az idősebb korosztály is *betyárnak* számít, ha nincs „állandó helye”, ha nem áll a gazda állandó hatalma és felügyelete alatt. 1788-ban a békési főszolgabíró elrendeli, hogy a helységek bírái „a szegénységtől nyomatott személyek” lajstromát is készítsék el számára. Erre azért volt szüksége, hogy „valamely gonoszság történtével a gyanút annál egyenesebben lehessen intézni.”¹⁹ Elsősorban a szegénynép volt a gyanús, ha valamilyen vagyon elleni büntett kinyomozásáról volt szó: a gazdag ember minden gyanú felett állt. 1792-ben a pásztorok és a betyárok engedély nélküli járását-kelését eltiltják a pusztákon abban az esetben is, ha eltévelyedett marha kereséséről van szó. A kóborlás minden fajtája a szegénynép gyanúsítására ad alkalmat és lehetőséget.²⁰ A katonai újoncok állításának megkönnyítésére 1840-ben kiadott országgyűlési utasítás szerint „kóborló az, ki sem állandó lakhelyére, sem szülőire, vagy más hasonló állapotjára nézve törvényhatóságához állandóul tartozónak nem tekinthetik. Ennélfogva mindenütt csak ideiglenesen mulat (tartózkodik), útlevelekkel ellátva nincsen. Úti levél nélkül kóborló személy ott állítandó katonának, ahol elfogatik.”²¹

A hajdúvárosok rendtartása sem a napszámosokat, hanem a mezővárosok gazdag polgárainak az érdekeit védi. A rendtartás is az elnyomás fegyvere, amely a több és a jobb kereset után jár, állandó lakhelyüktől valóban elcsa-

vargó fiatalokat a könnyű jövedelemszerzés igényével vádolja: fel sem tételezi, hogy valóban dolgozni akarnak, ha megfelelő bért kapnak. A rendtartások mindenütt nem a gazdákat és a földesurakat igyekeznek rászorítani a fiatalok megélhetését biztosító, rendszeres foglalkoztatásra, hanem a folyton csökkenő bérből a hagyományos módon megélni nem tudó fiatal munkanélkülieket kergeti a kétségek és a nélkülözések közé. És ezek közé kerülnek a vagyontalan kisnemesek is. Ezért ajánlja *Kármán József A nemzet csinosodása* c. értekezésében azoknak, „akiket keskeny telekje nem táplál, vagy alig táplál véres verejtéke után, hogy ne engedje, hogy gyermekei azon emlékre támaszkodjanak, melyeket ő már megapasztott. Nyitva áll a becsület útja a merésznek, nyitva a kereskedés, a nemes mesterségek műhelyei; és nem méltóbb-e hozzájuk, jó birtokos és tehetős polgárokká lenni, mint ha azok maradnak, amik: nemzetes betyárok.”²² Az utóbbi kifejezés ironikus ellentmondása: az előkelő társadalmi helyzetre utaló „nemzetes” szó, mint a legelesettebb népréteg, a „betyár” jelzője, *Némedi Lajos* véleménye szerint is Kármán határozottan polgári felfogását mutatja.²³

A rendtartás szóhasználata viszont világosan utal arra, hogy a *betyár* szó a XIX. század elején nemcsak a fiatal pásztorokat, hanem azoknak a fiatal legényeknek és leányoknak az életmódját jelölte, akik mind a nemesi, mind a jobbágyi feudális nagycsalád szervezetéből munkaerő feleslegként kiszorulva, a hagyományos szokásjog szerint úgy próbáltak magukon segíteni, mint a közösségből kiszorult szegénynép. Olyan területeken próbáltak elhagyott kalászkákat összeszedgetni, amelyhez való joguk vitatható volt. Más vidékeken próbálták munkaerejüket szabadon értékesíteni, amit szintén tiltott a feudális szokásjog, — de nem is koldulhattak, mert munkaerejük teljében voltak. A szegénylegények, a nagycsaládból kiszoruló fiatalok, — mint munkaerő-túlermelés — a társadalmi lét perifériáin, a koldusok közt tengődtek.²⁴ Látjuk, hogy a feudális társadalom hagyományos keretei között is jelentkezett az életmódnak olyan szokatlan formája, amely ma preagrárproletár terminussal jelölhető. A felesleges munkaerő hasznosításának társadalmi csatornáit még nem alakította ki a feudális társadalom, s a munkanélküli fiatalokat csavargóként katonának fogdosta össze. A feudális társadalom a lét perifériáin tengődők megélhetési problémáival nem törődött: erre nem is voltak intézményei.²⁵

Voltak ugyan olyan törekvések, amelyek a feudális mezőgazdaság reformjait a földesúri majorságok (nagyüzemek) szaporításában látták. Úgy gondolták, hogy „a majorságok állítása által a zsványtság tág mezeje megszorítódna, mert azok a szállások, amelyeket özönnel láthatnak a Pesttől Debrecenbe, Bácsba és Bánátba utazók, minden rendszer és terv nélkül szétszórva állanak és a zsványiságnak menedékkül kínálóknak, nem is mások mint zsványfészek és zsványiskolák. A köznép erkölce jobb, ha minden munkás az igazgató gazda szeme előtt forog.”²⁶ A szociális helyzet megítélésében nem a munkásnép érdekeinek védelme, hanem a földbirtokosok hatalmának a biztosítása játszott a főszerepet. Ezért tiltakozott a mezővárosok szabad parasztsága a földesúri majorok létesítése ellen, bár a mezőgazdasági munkásság erkölcsi megregu-lázásának kérdése őket is eléggé sújtotta.²⁷

Fél évszázadnak kellett elteltie, s mind jobban megérlelődött a társadalmi felismerés, hogy ez így nem maradhat. A reformkorban a munkanélküliség legfőbb okát még nem a gazdasági életben, hanem a műveletlenségben látták. *Szelestey László*, a kiváló népdalköltő *Népnevelés* c. epigrammájában (Életképek 1846. okt. 17.) így róttta meg a feudális vármegye kegyetlenségét a polgárosulás és a művelődési igény elutasításával kapcsolatban:

*S. megye pandurral szedeté be a pórtul adóját,
Min a gyülestermet külhoni fénybe hozá.
S mert a kenyértől megfosztott pór lopni merészelt:
S. megye népnevelést eszközöl a deresen.*

Jósika Miklóst a nemesi rend hívei és tagjai 1835-ben azért vádolták forradalmárkodással, mert egyik erdélyi politikai röpirata azt fejtegette, hogy „a népnevelés főelve a (dolgozó) nép boldogítása.” *Jósika* reformjai szerint a népboldogítás társadalmi eszközei lehetnének: a szabad adásvevés, az egészség biztosítása, helyiségi (köz)kórház, takarékpénztár, eszközkölcsonzó-tár és zálogház létesítése, az elemi károk elleni biztosítás lehetővé tétele, helyes oktatási módszerek alkalmazása, a lelkészek bekapcsolása a polgári népoktatásba, hasznos könyvek olvastatása, a népvigalmak (zene, tánc, ének, májusfa, karácsonyi turka, pünkösdi rózsaleány koszorúzás) színvonalának emelése.²⁸ *Jósika* bizonyos cselekvési szabadságban, e cselekvési lehetőségek biztosításában látta a nép boldogulásának, a társadalmi folyamat irányításának emberies voltát: nem a politikai harcban, hanem a művelődésben, ezek polgári intézményeiben jelölte meg a társadalmi haladás alapját. Vitapartnerei nem tiltakoztak a népboldogító eszközök létesítése ellen, a reakciós főurak sem kifogásolták a polgári intézmények létrehozását, mert remélték, hogy ezeket is ők fogják elsősorban használni. Ezért nehezményezték „a polgári társaság urakra, polgárookra és pórnépre osztását.” A társadalmi szerkezet tudatosítása növelte volna az osztályharcot és a polgári életmód kínálta előnyöket az arisztokrácia szívesen sajátította volna ki a maga hasznára, amennyiben azok megvalósultak.²⁹

A francia forradalom óta az uralkodó osztály és az elnyomott osztályok között az ellentétek mindjobban elmélyültek: az osztályharc egyre élesebb formákat öltött a szegénynép és a földesurak között. Példaként említjük meg a liberálisnak számító *Desseffy József* észrevételeit szentmihályi jobbágycsoport „viselkedésével” kapcsolatban. 1820-ban terjedelmes levelet intézett a falusi hatóságokhoz a faluban elharapózott gyűjtogatások megfékezése ügyében.³⁰ Akadózott a falu népének megnevelése az erőszak eszközeivel, mert 1822-ben újabb intelmeket küldött a református egyház gondnokához. Ebben kifejtette, hogy „a polgárok erkölcsétől függ mind a személyes, mind a vagyoni közbiztonság (közbiztonság), a jó rend. Az emberek szaporodásával azonban a vétkek is szaporodnak. Mint földesúrnak észre kell vennem, miként fogy vagy nevededik taxásaim közt az engedetlenség, az erőszakoskodás, a tolvajság és a káromkodás lelke.”³¹ A legjobb szándékkal telített földesurak sem láttak a szegénynép megmozdulásaiban mást, mint a földesúrnak járó feltétlen engedelmesség tagadását.

Az akasztófán száradó szegénylegények látványa sem juttatta eszébe főurainknak a szociális kérdéseket. *Desseffy József* 1815-be nyígy ír *Kazinczynak*:

„Kiindulván Egerből, hat nem régenten felfüggesztettek láttam az akasztófán; a levegő és az égi madarak már alkalmasint dolgoztak rajtuk; többnyire obsitos katonák valának. Sokat elmélkedtem arról, hogy mért vannak Tiszán innen a legtöbb zsványok Borsod és Heves vármegyében, amelyiknek egyike kálvinista, a másika pedig pópista vármegye és csak azt találtam fel, hogy a jó nemzeti nevelés hiányossága az oka. A marhatartó népeknél nehezebb a jó nevelés, és ahol hibázik, ott nem lehet Beccaria úr princípiumain menni, akármilyen igazak és az emberiséghez illendők is legyenek.”³²

Az egyes társadalmi rétegek speciális pozíciói — és mindinkább kiütőköző — érdekellentétei következtében igen bonyolult helyi formákat, szituációkat öltöttek az osztályellentétek.³³ Osztályharcról csak társadalmi méretekben beszélhetünk.³⁴ A területi megosztottság következtében az osztályharcnak egymástól látszólag különböző helyi formái keletkeznek. Ezek alapvető tartalma minden esetben maga a társadalmi folyamat, maga a harc, s nem a megoldás, az eredmény önmagában.³⁵

A betyárvilág emlékeinek tudományos vizsgálata ezért igen bonyolult feladat. Csak abban az esetben vezethetnek sikerre, ha a betyárvilágot a reformkori munkanélküliség és az elszegényedés társadalmi jelenséggé érlelődésének tekintjük. Nem minden munkanélküli betyár (napszámos) lett rabló és nem minden haramiát kell kényszerűségből lett csavargónak (betyárnak) tekintenünk. A betyárvezérek, akik kiemelkedő egyéniségek, kivételes természeti képességű személyiségek, nem mindegyik a társadalom legelesettebb rétegeiből való.

A betyárvilág a francia forradalomtól a magyar szabadságharcig terjedő periódusban bontakozott ki hazánkban folyton fokozódó erővel és tudatossággal.³⁶ Népdalainkban igen sok betyár nevével találkozunk, akik azonban csupán egy-egy vidék szűkebb körzetében váltak közismertekké. Legnagyobb részük a ma embere számára legfeljebb romantikus emlékeket ébreszt, mint Geszten Józsi is. Emlékeik elhalványodása mutatja, hogy merész tetteik nem jelentettek többet korukban sem, mint merészen végrehajtott ló- és marhatolvajlásokat.³⁷

A szabadságharc előtt országos hírre vergődött betyárvezérek közül főként *Angyal Bandi*, *Zöld Marci*, *Sabri Józsi* és *Rózsa Sándor* került be a népköltészet igazságtevő népi hősei közé.³⁸

A legelső híres lovasbetyár *Angyal Bandi* (1759—1805) volt. Kettős életet élt: mint előkelő nemesi földbirtokos család sarja híres ló- és marhatolvajlásait, orgazdaságait szennyes pásztornak öltözve követte el, közben gavallérosan mulatott a csárdákban. 1785-ben 26 éves korában fogták el a Hortobágyon első ízben, majd két év múlva Gönc és Zsujta között vasvillás parasztok csípték el lopott lovakkal. Fegyveresek vitték be Kassára, honnan közel két év múlva szabadult. E két tette révén híresült el, mint a tolvajsággal vádolt pásztornép úri cimborája.³⁹

Angyal Bandi valódi neve *szentmártoni Ónodi András* volt, a sárospataki kollégiumban tanult, felsőbb tanulmányokat is végzett, több nyelven beszélt, írt, olvasott. Ismerte *Zschokke Abellino*, a *nagy bandita* c. színművét és *Schiller Ráuberét* is.⁴⁰ A polgári rablóromantika közvetlenül hatott reá: rablásait a

bírósághoz intézett életrajzában hazafias tetteknek igyekezett beállítani. Angyal Bandi közvetlenül szerzett irodalmi ismeretei alapján indokolta meg büntetteit, s nem is szociális, hanem hazafias indítékokkal. Ennek lehetetlen voltára már bírái is rámutattak. A róla készült — talán csúfolódó — diákdal idők folyamán népballadává nemesült nemcsak a köztudatban, hanem a balladakatutók tudományos véleménye szerint is. Másfél évszázad folyamán nem a dal eredeti tendenciája változott meg, hanem a közgondolkodás, a társadalmi tudat.

Angyal Bandi tetteiről 1812 óta nagy sikerrel játszották országszerte *Balog István* erkölcsi játékát, a betyáros tettekről szóló népszínművek korán megjelenő ősi formáját.⁴¹ A kezdetek kezdetén a betyárvilág befolyásolásában a vándorszínészetnek óriási szerepe volt. Az elszegényedés, a társadalmi valóság oly korai időpontban fonódott össze a polgári rablóromantikával, amikor a romantika nagyobb hatást gyakorolt a valóság szociális vonásainak, az osztályharc csíráinak, tényleges okainak elkendőzésére, mint arra a polgárosodás gyors fejlődése érdekében szükség lett volna. A rablóromantika egyszerre ébresztette is, gátolta is a forradalmiság kibontakozását, a betyárvilág népi szabadságharcra való kitisztulását.⁴² Bár a betyárok különböző származásúak voltak, az emberi egyéniséget gúzsbakötő feudális társadalom elnyomó módszerei megegyeztek egymással és a társadalmi lét perifériáin tevékenykedő betyárok életútjának tipológiai azonosságát eredményezték. A munka után kujtorgó mezőgazdasági napszámos, a kóborló betyár a feudális társadalom deklasszáldott elemeinek elégedetlenségét társadalmi forrongássá növelte. A forrongó elemek zöme főként a pásztornépből került ki, ez a réteg volt az elégtel-
lenek domináns tényezője.⁴³

Angyal Bandival közel egyidőben vált híres betyárrá *Zöld Marci* (1791—1816). Berettyóújfaluban született kisnemesi családból, különösebb anyagi gondjai nem voltak. Fiatalon híres verekedő, kötekedő, rendbontó ember volt, ezért a falusi előljárók katonának állították. Innen többször megszökött és merészsége, katonai ismeretei révén híres lőkötők fogadták el vezérüknek.⁴⁴ Óriási területeken portyázott, rövid idő alatt hihetetlen távolságokat tett meg: hol itt, hol ott bukkanva fel, sokan mesebeli lénynek hitték. Tehetsége révén híres hadvezér is lehetett volna. Amikor Fegyverneken felakasztották, 25 éves volt csupán.⁴⁵

Zöld Marci életét is megverselték, szomorkodó és archaizáló dalok zengték országszerte szomorú sorsát. Számos daloskönyv is terjesztette ezeket a dalokat, amelyeknek forradalmiságát ma már nehezen értjük, kora azonban rajongott értük. *Wándza Mihály* 1817-ben erkölcsnemesítő színdarabot írt róla, amely a vándorszínész társulatoknak évtizedeken át kedvelt műsordarabja volt. Valószínű, hogy az első dalbetétes színművekben állandóan változtak a betyáros dalok az énekesek daltudása és a közönség kíváncsi szerinti.⁴⁶ Ezért szinte felmérhetetlen, hogyan hatoltak el a betyárdalok keletkezésük valószínű helyétől igen távolos vidékekre is. Az ilyen jellegű kutatások a jövőben a magyar folklorisztika nagy vállalkozásai lehetnek.

A harmadik híres betyár, akiről Gesztennel kapcsolatban meg kell emlékeznünk, a még életében világhírű emberré lett *Sobri Józsi* (1809—1837). Valódi neve Pap József volt, apja a baltavári Festetics-uradalom számadó

kanásza, híres „kandász” volt, nagy és híres kanászdinasztiából származott. Fia is kanász lett, s a környéken 23 éves korában néhány könnyelmű társával disznólopásba keveredett. Ezért két évi börtönre ítélték. A börtönben a porkoláb konyhás rabnak osztotta be. A porkolábné beleszeretett, megtanította írni-olvasni, úri módra öltözködni, választékosan beszélni és finoman viselkedni. Amikor Sobri kikerült a börtönből, nem elégtette ki a szennyes-piszkos pásztori mesterség. Összekülönbözött néhány társával, s az egyiket verekedés közben agyonütötte. Menekülnie, bujdosnia kellett. Képzettsége, tudása és merészsége a környék bujdosóinak vezérévé emelte. Mind merészebb, sikeresebb és nagyobb rablásokat hajtottak végre. Valószínű, hogy Sobri nemcsak hallotta a róla szállongó képtelen híreket, — talán olvasta is az akkori hírlapokban. Környezetében verselgető emberek is akadtak, akik a diákirodalom pajzán stílusában tömegesen készítettek róla és társairól, meg az őket hiába kereső pandúrokról könnyed hangú dalokat. Ez a könnyed hangvétel lett jellemzője a szabadságharc előtt divatosná vált betyárdalok nagy részének, ez jellemzi a Geszten Józsirol költött dalokat is.⁴⁷

Gesztén Józsi valóban nem volt oly érdekes és színes egyéniség, mint híressé vált elődei. Igazi szegényember volt, aki néhány erőszakos és türelmetlen tettel próbált kiszabadulni a nincstelenségből. Amikor rádöbbsent, hogy így nem lehet, már késő volt. Az igazi rablók, az úri betyárok az értelmiség rokonszenvét használták fel üzelmeik álcázására. Valószínű, hogy mesterségesen is duzzasztották a tetteiről szállongó híreket, s gondoskodtak ezek megverseltetéséről és népszerűsítéséről. Végeredményben egyik híres betyárnak sem voltak forradalmi és társadalmi törekvései, csupán szerettek volna jobban élni, mint ahogyan éltek, mint ahogyan körülményeik, a társadalmi viszonyok engedték. A társadalomból való kiválásuk nem bűnözési hajlamokból, hanem éppen kiválóságuk és a társadalom elembertelenedéséből, az összeütközésből eredt.

A feudális közgondolkodás megosztottságát és az osztályharc helyi formáinak változatos voltát szemléltetően mutatja az általunk már említett híres nyíri betyár, Geszten Józsi élettörténete is. *Béres András* véleménye szerint „Gesztén Józsi, a nyíri pajkos nem volt kiemelkedő egyéniség, mégis évtizedeken át foglalkoztatta hat vármegye bíróságát. Szüleiről és származásáról csak annyit tudunk, amennyit a nyírbátori református egyház anyakönyvei tanúsítanak.⁴⁸ Alaposabban tanulmányozva az egyházi anyakönyveket,⁴⁹ megállapíthatjuk, hogy a Geszten család valóban nem volt módos jobbágy, gazdag paraszt és nem volt tősgyökeres polgári család sem a híres nyíri mezővárosban. A pajkos betyár apja Geszten János volt, aki 1768-ban Bogáton (ma Nyírbogát) született és mint nyírbátori házas zsellér 1828. június 6-án halt meg hideglelésben. Elég későn, 27 éves korában kötött házasságot Nyírbátorban 1795. november 24-én árva Egyeki Erzsébettel, néhai Egyeki András hajadon leányával. Geszten János Bogáton házatlan zsellér volt és a házasság révén Nyírbátorban Egyeki András házas zsellér házához jutott. Egyeki Erzsébet beteges asszony volt: három gyermeket szült, s mind a három rövid ideig élt,⁵⁰ ő maga is meghalt 1803. szeptember 5-én. Feltehető, hogy a sanyarú életkörülmények idézték elő mind a maga, mind kisgyermekéi idő előtti halálát.

Gesztén János három év múlva, 1806. április 27-én újra megnősült.

A 38 éves „ifjú özvegyember” — ahogyan az anyakönyv minősíti — ekkor vette feleségül néhai Lantos János özvegyét: Sovány Borbálát.⁵¹ Második feleségétől született 1807. július 28-án József nevű fia. 1820-ig második feleségétől még hat gyermeke született. Ezek közül három még kiskorában meghalt,⁵² a másik háromról születésük tényén kívül semmit sem sikerült megtudnunk.⁵³ Geszten József az 1828. november 5-én kelt Conscriptio Regnicolaris Oppidi Nyírbátor szerint mint házas zsellér anyjával élt: háza és két ökre volt.⁵⁴ Apja halála után egyre jobban szaporodtak törvényellenes tettei. 1827-ben, húsz éves korában lókötésért 15 napi börtönt kapott.⁵⁵ 1830-ban ház feltörésért és lopásért a megyei törvényszék két évi börtönre ítélte.⁵⁶ 1833 júliusában — ekkor 26 éves volt — azt vallotta, hogy semmi jószága nincsen: egyszer 15 nap alatt 80 pálcát kapott két loért, másszor két esztendőt és 200 pálcát kapott Rácskai Sándor szalonájáért.⁵⁷ 1833 februárjában két fiatalkorú társával Kontz Imre gazdag nyírbátori asztalos házát törte fel.⁵⁸ Kontz háza felferéséért harmadnapra utána a kállai büti vásár idején fogták el, de az ármások⁵⁹ vigyázatlansága miatt megszökött. Közben Tallódi György két ökrét és az őfehértói prédikátor ökrét is ellopta.⁶⁰ Ezért 1833 szeptemberében két évi rabságra, hetenként kurtavasra és egyesben két napi böjtre, valamint 200 korbácsütésre, közmunkától, pipától és égetett italoktól való eltiltásra ítélték.⁶¹ Ez sem törte meg őt, ⁶² mert 1839-ben verekedésért és istenkáromlásért fél évi börtönt kapott.⁶³

Gesztlen Józsi a feudális eszmevilág szerint börtöntöltelék, a közrenddel kihívóan szembeszegülő szegényember, a köznépi gondolkodás szerint mondai alak hihetetlennek látszó hőstettekkel, az irodalmi felfogás szerint a szegénynépet segítő, jószívű rabló, adalékaink szerint történeti személyiség volt: a sorsával elégedetlen mezővárosi szegény nép egyik félfeudális típusa, a reformkori történelem tipikus alakja. Ezért foglalkozunk vele a szokottnál részletesebben.

Gesztlen Józsi kezdetben egyedül szegült szembe a törvénnyel, idővel azonban mindig többen szegődtek melléje. *Béres András* kutatásai szerint Nyírbátorban ma is él Geszten Józsi fiatalkori merészségének emléke.⁶⁴ Vass Albert úgy tudja, hogy Geszten Józsi kislíú volt, amikor az anyja meghalt. Az Encsencs utca és a mostani Hunyadi utca sarkán volt a háza. 32 esztendőskoráig rendes munkásember volt, de gyakran nem volt mit ennie. Egy alkalommal húsvét napján nagyon megéhezett. Egy Rácskai Sándor nevű gazda lakott a Hunyadi utcában. Geszten felment a garádicson a padlásra és leakasztott két sódart. Az öreg Rácskai meg otthon volt, csak a fia ment el a templomba. Azt mondja Gesztennek: — Hát Jóska, vidd csak vissza azt a sódart. Nem együtt hizlaltuk mi azt! — Már Sándor bátyám ne haragudjon: nagyon megéheztem, hát el is viszem! — mondta Geszten és magával vitte a sódart, hogy innepe legyen. Mikor hazament a templomból a Rácskai Sándor fia, az öregember elmondta neki, mi történt a sódarral. Az meg bejelentette az esetet a nótáriusnak. Német katonaság volt akkor a városban: még aznap délután megcsapták Geszten Józsit a piacon. Egy Lantos nevű pandúr csapta. Cspikés György, a nótárius azt mondta a végén: — Köszönd meg, Jóska fiam! — Ha megköszönöm ezt kendnek, nagyon megbánja! — mondta Geszten dühösen. Erre a nótárius még huszonötöt csapott reá.

Gesztlen nem feledte el a dolgot. Még aznap összeállt Derzsi papóval, meg Vityi Szabóval, akik balkörmű emberek voltak. Míg a jegyző kocsisa elment vacsorálni, elődozták a jegyző négy lovát. Geszten beszólt a jegyzőnek az ablakon: — Köszönöm, hogy úgy megcsapattál! — és elvitte a négy lovat: sohase látta többé a jegyző a lovait. Persze, haragudott Gesztenre, hogy így megfizetett neki!

Az emlékezet aránylag híven őrizte meg az esetet. Az 1828. évi conscriptio szerint Rátkai Sándor colonusnak háza, 14 pozsonyi mérős földje és 6 kaszás rétje volt: valóban a tehetősebb mezővárosi jobbágyok közé tartozott.⁶⁵ A Lantos család tagjai (Péter, Mihály és János) Bogáton házatlan zsellérek,⁶⁶ Nyírbátorban Mihály és István házas zsellérek voltak.⁶⁷ Az eléggé népes család tagjai közt anyja első férje révén közeli rokonai is lehetnek. Ha a nótárius csapatta meg első ízben Geszten a szalonnalopásért, valószínű, hogy az emlékezet által megőrzött Lantos nevű közreműködő nem pandúr, hanem ármás volt: vagyis a mezőváros rendjének önkéntes rendőre — a mai terminológia szerint.⁶⁸ Ezért a házi lopásért — mint láttuk — Geszten a megyétől nagyon szigorú büntetést kapott. Úgy látszik, a szalonnalopás gyakori vétség lehetett, mert megfigyeléseink szerint nagyon szigorúan büntették.

Gesztlen Józsi a közhiedelmek és a róla terjesztett hírek szerint a negyvenes évek elején többedmagával rendszeresen orozta el a lovakat és az ökröket. 1843-ban a bihari Hágó nevű kocsmá mellől hat ökröt, az ömbölyi kocsmárostól három lovat hajtott el. Somogyi József nevű cimborájával együtt Bagamérban el akarták fogni, de fegyveresen ellenállott és elmenekült. Ekkor már többfelé keresték, de egy Porkoláb Balázs nevű dadai cimborája a miskolci búzavásáron bekomendálta juhásznak Miskolci György mészárosához, aki éppen Szemere Bertalannal, az akkori alispánnal szemben lakott. Szent György napja táján Geszten Józsi Miskolcra Nyekézsenybe ment lakni Miskolci György öccséhez, aki szintén jómódú mészáros volt. Itt álnéven élt, mint juhász kapott munkát, még feleségét és kisleányát is idehozta. Valamin összeveszett gazdájával, egy hajnalon felgyújtotta a juhok hodályát, összeszedte gazdája értékesebb kolompjait és eltűnt: leányát is magával vitte Miskolci Ignác gazdasszonyától. Feleségéről az a hír terjedt el, hogy „Miskolciéék örökre eliktatták láb alól.” A nyekézsenyi bíró 1856-ban még őrizte Geszten feleségének szegényes ingóságait. 1851-ben a zsandárok Miskolci Ignác kútját is felásatták az eltűnt asszony után.⁶⁹

Szabolcs megye közönsége 1845. március 31-én közölte Geszten Józsi személyleírását Borsod megye közönségével, s kifejezte azon gyanúját, hogy a híres rabló a szomszédos megyéket sem kímélte meg látogatásaitól.

„Geszten Josef Rabló személyes leírása”

Igen magas termetű, kint ülő nagy mejjű, izmos, széles vállú, barna, tele képű, nagy bajuszú, igen sűrűen pislogó kis szemű, bundáját apró fűrtű gubával szokta felcserélni, vászony és igen bő magyar ingbegatyába, ezt ismét nagy gombú posztó ujjassal váltogatja.”⁷⁰

1845-ben országosan elterjedt a híre, hogy Gesztennek Szatmár, Békés, Bihar, Heves és Csongrád megyében mintegy 40 emberből álló fegyveres bandája van. *Szűcs Sándor* szerint nem összekovácsolva, egy csomóban, hanem megosztva a tiszántúli tájak és megyék közt embereivel hol itt, hol ott uradalmi tisztartókat, vásárosokat, jómódú falusi kereskedőket rabolt ki fegyveresen, ménesekből jó lovakat, gulyákból hízott ökröket hajtott el a pásztorok keze alól. A nyíri nyíresekben, Tisza-menti füzesekben, a Hortobágy melléki pusztákban, a sárréti nádasok zugain — meg ki se tudná hol — lappangott belőlük 3—4 együtt. Névtelen szegénylegények, akik reá váraoztak, s unalmukban pénzes emberekre lestek hosszú utak árkában, meg kifogták a lovat a csárda előtt álldogáló szekérből. Geszten Józsi időnként megérkezett és elvitte őket betyárosabb vállalkozásokra. Ő csak kezdetben foglalkozott házassággal, foszogatással: útonállással sem vesztegette az időt. Ménesek és gulyák megszakításában lelte kedvét: nem egy ménes, gulya telt volna ki abból, ahány marhat és lovat elhajtott. Meghitt emberei, sötét orgazdái vagyont gyűjtöttek belőle: ő mindvégig szegényember maradt. Ez volt róla a hír, ezért féltek tőle az urak, a vagyonos gazdák.⁷¹

1846-ban a nyírbátori Ligeten bekerítették, de Geszten fegyverrel kitört a gyűrűből, a pandúrok és a katonák vonalából. Eközben súlyosan megsebesült, s eszméletét veszítve, később elfogták. Egyik társát Békésben, tizenegyet Hevesben, négyet Borsodban fogtak el.⁷² A tömeges kihallgatások elhúzódása miatt még a következő évben sem tudták ellenük a pert megindítani. Ezért Geszten Józsi, „az utolsó igazi rabló betyár” (a periratokban előforduló kifejezés) „rablásai megvizsgálására és a büntettek elítélésére külön törvényszék alakult”, melynek tagjai voltak: Jármy Tamás, Németh József, Ferenczy Alajos táblabírák és Horváth Pál jegyző.⁷³ Az akkori törvényszéki gyakorlat szerint nem vizsgálták a bűneseteket kiváltó okokat, csupán a tett megtörténtét bizonyították. Sok esetben magát a beismerést fogadták el a büntetés kiszabása alapjául, bár a vagyoni felelősség megállapítását igen körülményesen végezték.

Gesztlen Józsi beismerő vallomása alapján Szabolcs megye más megyékből is összeszedte azokat a tanúkat, akik reávallottak, akik igazolták a vagyoni következményekkel járó büntetteket és akik nagyobbrészt fizettek is értük. Szabolcs megye 1846. november 30-án értesítette Borsod megyét, hogy „Geszten József elfogatása előtt meglövéséből eredett sebje miatt tetemesen szenved, s az könnyen veszélyessé válhatik, ebből bekövetkezhető halála pedig ezen bonyolított s terjedt cinkosság felderítését, s a büntársak elítéltetését és tetemesen megnehezítené.”⁷⁴ Ezért kéri, hogy a szükséges vizsgálatok és szembesítések végett 1847. szeptember 26-án s több napokon át Nagykállóban tartandó

fenyítő törvényszéki elébe rendelés végett biztosítsa a következő tanúk megjelenését: Rigó Mihály, Borsos v. Új Jobbágy Mihály, Kis Józsa Istvánné Juhász Judit, Molnár Mária nyekézsenyi lakosok; Bornyász Jósa István vezedli lakos, Szabó István és felesége, valamint Sámuel nevű fia, Fekete Mihály és felesége, Demjén Erzsébet és Bosnyák Mihály miskolci lakosok, akik Geszten József rablóvali cimboráskodással vádolt egyének. Tanúként kéri megjelentetni nemes Miskolczi György miskolci, Miskolczi Ignác és felesége Marczisay Molnár Terézia nyekézsenyi és nemes Kalas György vezedli lakosokat.⁷⁵ Utóbbiak folyamodványt adtak be, melyben azt kérték Szabolcs megyétől, hogy Geszten Józsefet szállítsák Miskolcra, mivel ők, mint nemes személyek egy jobbágy ügyében a tetemes költséggel és fáradsággal járó tanúskodásra nem kötelezhetők.⁷⁶ A megye ezt az indokolást ekkor még elfogadta, később azonban mint nyilvánvaló bűnösöket őket is átadta Szabolcs megyének.

Nem célunk a törvényszék munkájának elemzése, az egyes bűntettek körülményes leírása, csupán felsorolása: Geszten József az 1846-ban összeállított vádirat szerint elég sok bűncselekménynek minősülő tettet vallotta be, amelyeknek jellegét azok felsorolása is mutatja.⁷⁷ A nem teljes lista is elég hosszú: 1. Császári helységből két ökör eltolvajlása, — 2. szökés a kállai fogházba kísérő bátori strázsáktól, — 3. az ömbölyi kocsmáros három lovának eltolvajlása, — 4. Kósa László endrédi lakos által készített hamis útlevél használata, — 5. a tiszadobi gulyánál bujtárkodása idején hat idegen marha kezelése (vagyis levágása és kimérése), — 6. az orgazdaság felfedeztetése után a gulya mellől való megszökése, — 7. Tiszalökön Salamon nevű izraelita három lovak eltolvajlása, — 8. Nics Sámuel bátori lakos szekere, Fábri (Stark) Ádám lószerszámainak erőszakos elvitele a vádlott elfogására kirendelt fegyveres katonaság sorai közepette, — 9. Farkas nevű bogáti izraelita lakos lovának istállóból zárfeltöréssel párosított elorzása, — 10. Oláh József tiszaujlaki lakos három lovának erőszakos elrablása, a vádlottat feltartóztatni akaró kocsisra lövöldözés, — 11. Czirjék Gergely kiskállói lakos szekere, Szalmádi izraelita szekere és Garzó János bátori lakos négy ökre elorzása, — 12. Bárdos nevű egyénnel Daróc községben lopott ökör kezelése (vagyis levágása és elfogyasztása), — 13. nyíregyházi határból egy ló, Büte Farkas kocsmáros szekere, gyulai görögkatolikus lelkész csikaja és három lova, Feldheim Jákób napkori lakos három tehene elorzása, — 15. a vádlott elfogására kirendelt megyei hajdúkra való lövöldözés, — 16. Grober Hersku tolcsvai lakos házában kegyetlen vérengzés és rablás, — 17. a terebesi kántor házában rablási kísérlet, — 18. a vádlottat elfogni megkísérelő lugosi előljárókra lövöldözés, — 19. Tiszadaráról négy ló és szekér eltolvajlása, — 20. ezen bűntény elkövetésénél lett elfogatásából való szökés, — 21. a rózsási Polyák Ferenc három tehenének és egy borjának eltolvajlása, — 22. Váradon való elfogatása alkalmával erőszakos szökés, az örökre lövöldözés, — 23. a balkányi Weishaus Ferenc házában kegyetlenkedés és rablás, — 24. Liszka községben Ocskay nevű hajadon háza kirablásának kísérlete, a cselédség megkötözése, három ló, lószerszám és szekér elrablása, — 25. a bogáti református lelkész házában erőszakos kirablása, — 26. lovak és tehének elorozása: mezőtúri határból egy ló, debreceni földről három ló,

Békés megyéből három ló, Irinyi Andrástól három ló, bátori Filep Istvántól egy tehén és egy borjú, Debrecen—Nádudvar közt utasoktól három ló, — 27—28. bihari hágónál három ló, szekér és szerszám rablása, Kovács Sándor megverése, lovától megfosztása, — 29. Zoltán Károly három lovának istállóból való eltolvajlása, — 30. elfogatása alkalmával a közbátorsági biztosra való lövöldözés.

A vádirat szerint „ezek a tények kétségtelenné teszik, hogy a vádlott a bűntények minden nemét egymásra halmozni élete feladataul tűzte ki. Fogsága ideje alatt javulási hajlamot és szándékot nem mutatott, sőt büntársaivali levelezés által a fogház fegyelmi szabályait megtörte. Törvényszék eleibe állíttatása alkalmával egyik büntársát, Siros Istvánt öléssel fenyegetni merészkedett. Bűnt bűnre tetézni nem iszonyodott, a megye s szomszédébéli lakosokat rablásai és tolvajlái merényletei által folytonos rettegésbe tartotta.” Kállay Ödön főszolgabíró a Nagykállóban 1846. június 16-án tartott fenyítőszéken a vádlott vallomását Geszten előtt felolvasta, ki az elkövetett bűnöket magáénak vallotta. Geszten ellen csak 1847. június 16-án indították meg Szabolcs megye törvényszékén a pert. Végítéletre 1849. május 3-án került sor: akasztófára és 136 pengőforint 20 pengőkrájcár rabtartás megtérítésére ítéltetett. Az ítéletet jóváhagyás végett a közbejött események miatt csak két év múlva, 1851. április 10-én terjesztették fel a debreceni kerületi cs. kir. főtörvényszékhez. A császár 1851. szeptember 26-án Geszten Józsefnek megkegyelmezett és a halálos ítéletet húszévi rabságra változtatta át.⁷⁸

Szabolcs megye milleniumi monográfiáírója úgy tudja, hogy Geszten Józsefet 1847-ben elítélték, de 1848-ban szabadcsapatot alakított, mint Rózsa Sándor.⁷⁹ A szóhagyomány azt tartja, hogy 1848-ban a szabadságharc idején a kállói vár tömlőceiben őrzött rabokat szabadon engedték. A rabok teljes létszámmal Geszten József vezérlete alatt mentek el, hogy katonának állhassanak.⁸⁰ Arról nem tud senki, hogy milyen katonai alakulat keretében harcoltak és milyen csatákban vettek részt. A milleniumi monográfia megemlékezik arról, hogy 1849. január 19-én 90 rabot bocsátottak ki a kállói börtönből és hogy ez a csapat az Ottinger elleni hadműveletekben részt vevő katonák közt harcolt.⁸¹ Úgy gondoljuk, hogy Geszten nem volt velük, mert egy 1849. március 15-i jegyzőkönyv szerint „Geszten József már harmadik éve találtatik fogságban anélkül, hogy elítéltetett volna”, s ügye tárgyalását 1849. április 26-ra tűzték ki.⁸² Balogh István csupán lehetségesnek tartja, amit Kállay András és a milleniumi monográfia határozottan állít, hogy Geszten ideiglenesen szabadlábra helyezték. Lehetséges, hogy szabadságát ahhoz a feltételhez kötötték, hogy harcolni fog az osztrákok ellen: erről azonban írásos anyag nem aradt ránk.⁸³ Kállay András emlékezése csupán valószínűsíti, hogy „suba alatt” feltételesen elengedték a rabokat a harcokban való dicsőségszerzés végett.⁸⁴ A császári kegyelem nem látszik megerősíteni azt, hogy Geszten József szabadságharcos volt, vagy annak tekintették. Arról sem tudunk, hogyan került újra a börtönbe, ha kiengedték. Lehet, hogy katonai tevékenységére is kerül elő írásos adat, de egyelőre tényként nem fogadhatjuk el katonai tevékenységét: a császár megkegyelmezése szinte cáfolja.⁸⁵

Gesztlen József 1846. január 30-án kivett önvallomásában⁸⁶ így nyilatkozik büntetteiről: „Én őszinte megmondom mindazt, amit cselekedtem, —

tessék azonban elhinni, hogy nem mind én követtem el azon tetteket, amelyek nevem alatt követték el. Midőn egy ember elhíresül, kapva kapnak azon, hogy annak neve alatt védekezhessenek. Meglehet, hogy mindazokat, kiket nevem alatt elkövettek, mások reám fogják esküdni, s én meglehet azokért meghalok, de tudja a jó Isten, hogy én sokakban ártatlan vagyok, amit tiszta lélekkel mondhatok előre is, hogy sem nem gyűjtogattam, sem nem öltem, rablást is egyedül a tolcsvait követtem el.”

Nincs okunk arra, hogy kétségbe vonjuk Geszten szavait: sokkal kevesebb és kisebb bűnökért is akasztófára juthatott volna. Nagy testi ereje, bátorsága, önérzete, emberisége azonban nemcsak nyilatkozatokban, szavakban, hanem tettekben is megnyilvánult. Ökörhajtásait és lókötéseit gyakran fényes nappal követte el, üldözött volta ellenére is sokszor megfordult lakóhelyén, Nyírbátorban, ahol mindenki ismerte és könnyen feladhatta. Pályája kezdetén, 1833-ban mondta egyik vallomásában: „Én — ha tőlem lehetne — inkább adnék a szegényembernek, mint az övét elvennem.”⁸⁷ Ha hozzá hasonló szegényemberektől vett el valamit: oka volt rá és ez az ok a károsult aljas viselkedésében, vagy Geszten végső szükségében leli magyarázatát. (Csak nem minden esetben ismerjük a szubjektív okokat adalékaink hivatalos szemlélete miatt.)

Vallomásából mégis következtethetünk arra, hogy Geszten sokkal jobban ismerte „elhíresülése” konkrét okait, mint amennyire a feljegyzések utalnak erre.⁸⁸ A munka nélkül kódorgó fiatal emberek, a betyárok, akár raboltak, akár nem, közönséges rablók, haramiák, gonosztevők lettek a nép szemében is. A vármegye bűnüldöző apparátusa elsősorban a „rendetlenkedést”, a lázongást, a csavargást üldözte, mint az egyén „belső” tulajdonságát, amely miatt megbomlik a közrend.⁸⁹ A betyár napszámból élő szegényember volt: ha nem tartozott senki háznépéhez, a munka után kódorgott, lett belőle csavargó betyár — ha inségében fosztogatott és rabolt is a maga szükségére —, rabló betyár lett belőle a periratok terminológiája szerint.⁹⁰ Geszten fiatalkori tettei mutatják, hogy ha valaki önérzetességből ujjat húzott a közrend képviselőivel: nem volt megállás a lejtőn. Sokféle ember csúszott lefelé és nem nagyon válógatták, hogy ki miért került a bűnözőknek nevezett réteg galjára.

Gesztlen Józsefet 1842-ben újra elfogták Nyírbátor városában. Ott laktott, rá esett a gyanú a császári lólopásban és Kállóba akarták vinni vallatásra, útközben azonban elszökött. Így adja elő kalandjait: „Vas volt a lábamon, hanem a strázsák, kérésre, hogy könnyebben gyalogolhassak, levették rólam. Egyik kísérőm Pál Sándor volt, a többire nem emlékszem. Már jól elhagytuk a bátori erdőt, a pócsi határ felől előnkbe jött Somogyi József tolvajtársam az én lovamon, melyet a bátori ménesből fogott fel, ki is engemet hitt, hogy szóljak véle. Én közeledtem hozzá, a strázsák pedig két zsidó legénnyel, akiket szinte Kállóba kísérték, hátrább maradtak. Somogyi rávett, hogy hagyjam el a strázsákat, s szöknék el. A strázsák ellentállottak, még egyik meg is ütött, de miután az egyiktől a botot elvettem, megszaladtak. Én azon lónak, melyen Somogyi József ült, farkába ragaszkodtam, hogy könnyebben mehessenek.”⁹¹

„Midőn a strázsákat elhagytam, Somogyi Józssival egyesültem. A bátori méneshez mentünk, s onnét kifogtuk az én jobbik másik lovamat: a harmadikat

otthagytam, mert a lába folyt. A kifogott lovon, s azon, melyen szökésem alkalmával Somogyi Józsi ült, elmentünk az Ömbölyre, s ott Gróf Károlyi Csáki nevezetű kocsmárosától elloptunk három lovat. Somogyi Józsi bújt be egy lyukon az istállóba, s eloldoztuk a lovakat anélkül, hogy valaki észrevette volna. Ezen lovak egyikét, egy herélt pejlovat eladtuk bátori lakos Derzsi Kováts Sándornak 25 forintért váltóban, a másik kettőt pedig eladtuk a bagaméri határban levő Csonkafüzi kocsmárosnak, Balog Sándornak. A magam három lovait pedig így adtam el: kettőt eladtam Rokiczki Istvánnak akkoron Ófehértón, jelenleg pedig Bátorban lakozó kerékhajtó mesterembernek 120 forintért. A harmadik lovamat Ferenczi Sándor bátori lakos sógoromnak adtam, mert egyízben még régen ökröket vettem tőle és azok árába adósa maradtam 60 váltó forinttal.”⁹²

„Idők múltával elmentünk Somogyi Józsi cimborámmal Balog Sándor csonkafüzi kocsmároshoz. A lovakat, melyeket tőlünk vásárolt, s még egyet, a magáét befogván szekérébe, kenyérért akart menni. Éppen akkor a bagaméri bírák reánkrohantak. Én a szekérre felugrottam és elhajtottam. Somogyi Józsit megfogták, azért szenved most itt a megye tömlőcében. A lovak hirtelenében nem jól fogattak be, azért vélem arramentek, amerre akartak. Egy víznél, nem messze a csárdához, elakadtam, s ott hamar kifogtam azon két lovakat, melyeket mi adtunk el Balog Sándornak, a tulajdon lovát és szekerét pedig otthagyván, magam egyenesen Bátorba mentem. A lovakat a ménesre csaptam, hol meg is találtattak.”

Ezekkel az eseményekkel kezdődött Geszten Józsi nagystílű karandsorozata. A következő események részleteikben nem állanak előttünk oly tisztán, mint a kalandos eseményekhez szolgáló előjáték. Nem célunk a jogi tekervények közé bújtatott részletek esztétikai és pszichológiai elemzése sem: inkább Geszten Józsi egyéniségét szeretnénk bemutatni a rendelkezésünkre álló írásos adalékokkal. Igen nagy a jelentősége Geszten borsodi bujdosásának, mert ez tette lehetővé, hogy időnként nyom nélkül eltűnjék az üldözők elől.

Szabolcs vármegye közönsége 1845. március 31-én kelt átiratában jelzi Borsod megyének, hogy a náluk dülő rablócsapat amelynek vezére Geszten József bátori lakos, más megyékben is megfordul. Gyanítható, hogy ideiglenesen Borsod megyébe tették át tevékenységüket. Az átiratot Szepessy László alispán kihirdetés végett megküldte szolgabíráinak.⁹³ Geszten vallomásából tudjuk, hogy már 1843 nyarától kezdve Borsod megye területén rejtőzött, s itteni társai segítségével több ízben is megfordult Szabolcs vármegyében, nevezetesen lakóhelyén, Nyírbátorban. Vallomásában csak a legszükségesebb tények feltárására szorítkozott: sok részletre lennének kíváncsiak, amiről a jegyzőkönyv nem árulkodik. Tömörségében is izgalmas olvasmány vallomása, mert megtudjuk, hogyan vezette félre a vármegye bűnüldöző apparátusát.

Gesztlen családja 1843-ban még Nyírbátorban tartózkodott. Ekkor már több olyan rablást követett el, amiért otthon nem maradhatott, ezért álnév alatt bujkált a környéken. Erről így vall: „1843-ik évi hordáskor [július végén] Dobra [ma Tiszadob] mentem, s ott Nagy József név alatt Gróf Andrásynál gulyásbojtárnak béállottam. Az ajánló levelemet Kósa László nevezetű Szatmár

megyei endrédi lakos írástudó ember készítette egy váltóforintért, ki hajdanában Entsesnten jegyző volt. Dobon megismerkedtem Czihár Pál dadai származású betyárral [napszámossal], s véle egyesülten Lökről, hová estenden értünk, Salamon nevezetű zsidótól három lovat az istállóból elhajtottunk. Mind a három pej volt és herélt.”

Geszten merészségét mutatja, hogy üldöztetése ellenére nyíltan hazament Nyírbátorba. Így mondja el a történeteket: „A lovakkal Bátorba mentünk és ott Fábri zsidóval úgy egyezkedtünk, hogy onnét együtt Kolozsvárra megyünk, s ott majd eladjuk a lovakat. De Fábri bennünket megcsalt. Ahelyett hogy ő adott volna szekeret, az akkori jegyzőtől kért egyet, de az sem adta a magáét, hanem a székgyazdát kerítette meg. (Ha jól emlékszem, Sámuelnek hívták a székgyazdát.) Amint a Lökről elorozott három lovakkal és Czihár Pál cimborámmal Fábrihoz mentem, s az ő szerszámjait felrakván a lovakra, ülést csináltunk a szekérben. Éjjel, mintegy tíz óra tájban hárman: én, Czihár és Fábri, felültünk szekérre, hogy útnak induljunk. Csak akkor vettem észre, hogy az utca tele volt zsidás katonákkal. Ugyancsak puskáztak, de mi elhajtottunk közülük. A sok lövöldözés közt is minden sérelem nélkül szerencsésen megszabadultunk. Fábri pedig, ki bennünket alattomosan elfogatni kívánt, jóelőre kiugrott a szekérből.”

Ennek az eseménynek az emlékét vegyíti a néphagyomány Geszten borsodi bujdosásának körülményeivel. Nyírbátori öregek ma is emlegetik, hogy amikor Geszten Nyírbátorból megugrott, sokáig nem lehetett hallani felőle. *Szücs Sándor* szerint ezt a tényt a nyírségi hagyomány úgy magyarázza, hogy Geszten felhagyott a betyárérettel, szolgálatba szegődött és hosszú ideig így élt megbújva valahol.⁹⁴ „De itthon maradt két lánya és a felesége. Vissza is jött értük. Az embereinek mondta, hogy kerítsenek szekeret. A cimborák egy kovácsműhelyből szedték ki a szekeret: darabonként az ablakon. Mondta is nekik Geszten: — Kenjétek meg, mert új szekér, visítani talál! Cimborái meg is kenték, de a tengelyszeg helyére sövényből tört gallyat dugtak. Amint Geszten körültapogatta a szekeret, észrevette a suskust. Cimborái a nótáriusnak bejelentették, hogy itt van Geszten, meg kell fogni. A nótárius értesítette a hollánus (ulánus) parancsnokot és a katonaság ki is vonult. Geszten felültette két lányát, meg a feleségét a szekérre, de akkorra kicserélte a tengelyvégszeget. A két áruló a szekér végébe ült, de lecsúsztak onnan, amikor elindult a szekér a piac felé. A katonaság lőni kezdte a szekeret: egyik lányát és a lovat le is lőtték.”⁹⁵ A történelmi valóság szürke tényeit a szóhagyomány megszínesíti a mindennapi élet apró-cseprő mozzanataival, amikor epikai motívumokká alakítja. Geszten életének mozzanatai nem mindig fedik pontosan a valóságot, de tükrözik az igazságot, a történelmi folyamat társadalmi indítékait, amelyek egyúttal emberileg is azonosak

Ezután a lebukás után következett Geszten borsodi bujdosása, amelyről ez ideig nagyon keveset tudott a helytörténet. A nyírbátori sikeres menekülés után „Czihár Pállal egyesülten Dobra mentünk — vall Geszten az eseményekről. — Ott a lovakat elcsaptuk, én Czihár Páltól elbúcsúztam, összecsókolódván véle. Dobról Miskolcra mentem. Dobi lakos nemes Porkoláb István három pengőforintokért vitt oda azon szekérbe fogván, melyet Bátorból hoztam Czihár

Pállal. Porkoláb Balázs Nagy József név alatt ismert engem: nem tudta azt, hogy én ugróban vagyok.”

A szóhagyomány a Porkoláb család szerepét Geszten életében sokkal jobban kiszínezi, mint erről Geszten vall. Valószínű, hogy a Porkoláb család betyáros tettei és cselekedetei is szerepet játszanak abban, hogy Gesztenből betyárvezért csináltak. A köztudat szerint Tiszadobon ma is van egy család, amelyik Gesztennek köszönheti boldogulását: G. Porkolábnak mondják, ami szerintük Geszti Porkolábot jelent, de a Geszti nem nemesi előnév. Porkoláb János 76 éves gazdaember is úgy tudta, hogy amit Geszten „szerzett”, Porkoláb Péter gondozása alá adta, vagyis Porkoláb Péter kezelte a Geszten vagyonát. Amikor kiviláglott, hogy Porkoláb Péter több jószágot őriz, mint amennyit rábíznak, kiadta Geszten a pandúroknak.⁹⁶ Úgy is mondják, hogy a Porkolábné szeretője volt a betyárnak. Mácsa Lajos, a Porkoláb Péter veje többször is hallotta, hogy apósa részségében azt mondta a feleségének: — Te Gesztenkurva!⁹⁷

Szücs Sándor adatközlője szerint Porkoláb Péternek a szépapja volt Geszten orgazdája. Így meséltek róla: „Egyszer jött Geszten éhesen, mondja neki szépapám: — Eredj csak a konyhába, van ott töltött káposzta meg kenyér, egyél nyugodtan! Azonban már előre megmondta a pandúroknak, hogy ma jön hozzá Geszten egyedül. A két pandúr bebújt a konyhába és leste, mikor jön már a jómadár. Mikor lövéstávolságra került, mind a ketten rálöttek. Geszten pár lépést tett a konyhó felé, aztán felbukott. Meg is halt. Itt temették el a dobi temetőben. Sokáig gondozta valaki a sírját.”

A tiszadobi szóhagyomány más betyár történetével keveri össze a Porkoláb családdal történt eseményeket. Geszten maga így vall a történekről: „Miskolcon Miskolczi György úr házához szállottunk, akit Porkoláb Balázs, nem tudom honnét ismert. Én ugyan azelőtt sohase láttam. Később tudtam meg, hogy Miskolczi György úr Bódváról jött Miskolcra lakni. Lakik pedig az Uri utcában a Szemere házzal majdnem átellenben.⁹⁸ (1846) február lesz három esztendeje, hogy találkoztam Miskolczi Györggyel, kinek őszintén elbeszéltem állapotomat. Nevemet azonban eltitkoltam, s magamat paszabi születésű Batori Józsefnek adtam ki. A szekeret eladtam 65 váltóforintért Miskolczi György úrnak azon három lóra való szerszámmal együtt, melyet a szekérral együtt Batorból Fábri-tól elhoztam. A szekér új volt, azért adott Miskolczi uram annyit érte.” Geszten szavai azt sejtetik velünk, hogy mind Porkoláb, mind Miskolczi sokkal jobban ismerték egymást, mint azt Gesztennel sejtették. Még azt is gondolhatjuk, hogy Porkoláb sokkal többet tudott Gesztenről és tetteiről, mint mutatta. Porkoláb és Miskolczi között sokkal szorosabb lehetett a szövetség, mint amekkorát Geszten feltételezett.

Gesztlen József világosan ismerteti Miskolczi György rokonszenvének gazdasági hátterét. „Miskolczi úr a szekeret egy hét múlva eladta özvegy Molnárné asszonyság sennyei gazdasági tisztjének, — nevét nem tudom: egy fiatal, szép barna ember. Jelen volt akkor T. Molnár Zsigmond esküdt úr is, ki tengerit szállított be eladás végett Miskolcra, de el nem kelvén, Miskolczi György úrnál rakta le. A gazdasági tiszt a szekeret két lóra való szerszámmal, melyet én adtam Miskolczi György úrnak, úgy alkudta meg, hogy ha Miskolczi György

úr vélem együtt Senyére kimegyünk, a szekeret kivisszük. Úgy is lett: a szekérre két nyeret feltettünk, s kimentünk. A két nyeret azért tettük fel, hogy lóháton jöttünk vissza. Senyén Molnár Zsigmond úrnál voltunk szállva, ott vacsoráltunk, ott is háltunk. Miskolczi György úr engemet, mint Bátori Józsefet, s régi nemes ismerősét mutatott be esküdt úrnak. Esküdt úr jól tudta a szekér eladását, de hogy milyen jószág volt, s honnét került, azt egyedül Miskolczi György úr tudta.”

„1844 februariustól egész József napig [március 19.] mindig Miskolczi György úrnál laktam. Telhetetlen ember volt: eltette volna az egész világ lopott holmiját. Azalatt az idő alatt, míg nála voltam, legkisebb gonosztettet sem követtem el. József napkor pedig Miskolczi György uram elvitt engemet Nye-kézsembe, a bátyjához, Miskolczi Ignác úrhoz, kinek is elbeszéltem történetemet. Mire ő azt válaszolta: — Semmi az! Nem foglak én úgy tartani, mint cselédemet, hanem vélem fogsz egy helyen lenni!”

Geszten mind világosabban látta, hogy valami nagy bűnszövetkezetbe került: de nem volt megállás! Vallomását nem tekinthetjük taktikai manővernek, mellyel menteni akarta csapatának tagjait. Ezekről viszont azért nem beszélt, mert sorstársait feleslegesen nem akarta belekeverni azokba az üzelmekbe, amelyeket neve alatt mások követtek el. Így is rengeteg ember keveredett be vallomása következményeként perébe, mely végső fokon igen komoly bűnszövetkezetet leplezett.

Miskolczi Ignácról Geszten nem a legnagyobb leismerés hangján emlékezik meg: „Ennél az embernél is keveset teremtett Isten gonosszabbat, s nagyobb orgazdát. Miután Miskolczi Ignác úrnak gulyája nem volt, tehát engemet juhászbojtárnak fogadott meg. Úgy azonban, hogy Demeter nap után bacsójának, azaz számadójának tészem, mit meg is tett Miskolczi Ignác úr. Számtalanszor felszólított, hogy mennék véle Pestre, midőn a szentpéteri és a kazinczi zsidók a gyapjút felviendik, s pénzzel térnek vissza, az útban öljük meg. De én nem bátorkodtam véle felmenni, mert ölni nem akartam, szándékomban soha nem volt. De azonfelül már akkor hallottam, hogy Miskolczi Ignác úr egy kocsisát elölte. Féltém azért, nehogy velem is az történjen. Mikor Miskolczi Ignác úr szolgálatába léptem, cselédjei ezek voltak: Bornyák István mindenés, Borsos Mihály kocsis, — azonfelül asszonyember valami Zsuzsi nevezetű harmati lakos mint főző, — s még egy leány, akit Marisnak hívtak. Ezenfelül volt még az ifiasszony, különben az úr kurvája, putnoki születés volt.”

Gesztén József 1846. január 30-án kihallgatása alkalmával özvegynek vallotta magát. Később, 1851. július 24-én részletesen vallott felesége rejtélyes eltűnéséről. 1844-ben, amikor Nyekézsenyből mennie kellett, húshagyókedden, vagy előtte levő hétfőn Fekete Mihály házában hagyta feleségét Miskolcon. Fekete Mihály ekkor a városi hámos ménes mellett volt csikós. Geszten innen Kakadra ment. Itt egy hónapig Bíró János juhásza, Varga József mellett bojtárkodott. Innen Nagy-Gyendára ment, hol 1844. évi Szent György napi előtti harmadnapig volt. Innen Kenderesre ment és éppen Szent György napján ment Miskolcra Varga József lován és szekeren. Anyagi ügyeit igyekezett elintézni mind Miskolczi Ignác, mind Miskolczi György urakkal.

Miskolcon Miskolczi Györgytől Geszten megtudta, hogy felesége Gömör megyébe került. Ide Miskolczi György vitte el egy jóbarátjához, hogy Gesztenné az aprómarhák gondját viseli. Miskolczi György azt is elmondta, hogy gömöri barátjának hibázik egy ürüse, s megígérte, hogy erre a helyre Gesztent alkalmazza. Geszten itt három napig várta Miskolczi Ignácot, mert azt mondták, hogy Gesztenné Ignác úrral ment Tokajba falusi szekereken lóért. Geszten ekkor türelmetlenségében elment Nyekézsénybe. Itt Miskolczi Ignác házában megtalálta hat esztendő kisleányát, az ottaniak azonban semmit sem tudtak Gesztenné hollétéről. Ekkor feltámadt benne a gyanú, hogy a két Miskolczi feleségét megölte. Egyik sem tudta megmondani, mi lett az asszonnyal. Ha ő most nem tért volna vissza, senki sem kereste volna Gesztennét a Miskolczi testvéreken. Az a gyanúja támadt, hogy Varga Józsefet a Miskolczi testvérek azért ijesztették el tőle, hogy feleségével egyedül maradva, könnyebben tegyék el láb alól.

Gesztlen József ezt a súlyos vádat 1852-ben is fenntartotta a Miskolczi testvérek ellen. Geszten 1836. május 10-én nősült, 29 éves korában. Az anyakönyv szerint „itt lakó ifjú legény Geszten József összeesküdött néhai Ferentzi József hajadon leányával, Juliannával.” Tanúk voltak nemes Baratsi Ferentz és Oláh Ferentz, mindketten tekintélyes gazdák, pedig ekkor már Geszten jól ismerte a kállai vár tömlöcét. A menyasszony apja, Ferentzi József 1830. április 21-én halt meg vízbetegségben aránylag fiatalon, 43 éves korában. Geszten József leánya: Borbála 1839. május 29-én született: keresztanyja volt Balku György felesége, Pál Kováts Sára. Második gyermekük 1842. május 11-én született: ez is leány volt, a keresztségben a Susánna nevet kapta: Keresztanyja Nagy János felesége, Barna Borbála volt. Ez a kislány 1843. június 14-én egy éves korában halt meg. Geszten Józsinak elfogatása idején valóban két kisleánya volt.

Béres András ismeretei szerint Gesztennek csak egy lánya volt és az is 1855. április 11-én mint koldus sínlődésben (azaz tüdőbajban) halt meg mostoha körülmények közt. A nyírbátori emlékezések szerint Geszten a Miskolcziéktől való menekülés után Nyírbátorba hozta a lányát, mert felesége meghalt. A leányt — az emlékezések szerint — Bácskaihoz vitte, akitől annak idején a sódort lopta. — Tartsa el a lányomat, mert maga hozta rám ezt a szerencsétlenséget! — mondta neki Geszten, de Rácskai úgy bánt a lánnyal, mint kutya a macskával, pedig Geszten sok mindent hazahordott titokban a leányának.⁹⁹ Ezek a mozzanatok legfeljebb azért érdekesek számunkra, mert azt mutatják, hogy Geszten valójában az orgazdáknak „dolgozott”: nem gondoskodott a sok rablás árán annyiról sem, hogy belőle leánya megélhetett volna. Felmerülhet bennünk az a kérdés is, hogy Geszten miért nem Porkolábékhoz adta leányát, ha azok voltak vagyona kezelői.

Az emlékezésekben sok fontos körülmény elmosódott, elfelejtődött. Nem szólnak arról, hogy Gesztennek névrokona is élt Bátorban. Az anyakönyv szerint bogáthi születésű Geszten József 24 éves nőtelen ifjú 1830. január 12-én esküdött bátori lakos Bákonyi János 23 éves hajadon leányával, Erzsébettel. Tanúk voltak: Tóth István és Rácskai Sándor. Gesztenéknek 1835-ben Borbála, 1837-ben Juliánna, 1839-ben Ráchel, 1841-ben Rozália, 1845-ben Ferenc, 1846-ban Erzsébet nevű gyermekük született: az utóbbiak olyan időpontban,

amikor a másik Geszten Józsi már börtönben volt. Bogáti Geszten József és felesége 1849-ben meghalt: május 24-én az asszony, Bákonyi Erzsébet 42 éves korában (sínlődés), az ember november 29-én 43 éves korában. Egyik házassági tanújuk Rátskai Sándor földműves még 1834-ben — 44 éves korában — halt meg forró-hideg betegségben. Ennek a házát törhette fel 1830-ban a másik Geszten József. Ide tehát nem vihette Geszten a leányát, bujdosása idején legfeljebb leszármazottja élt. Inkább vihette más rokonához, aki szintén szegény volt és így halt meg minden pártfogás nélkül a híres betyár szeretett leánya.

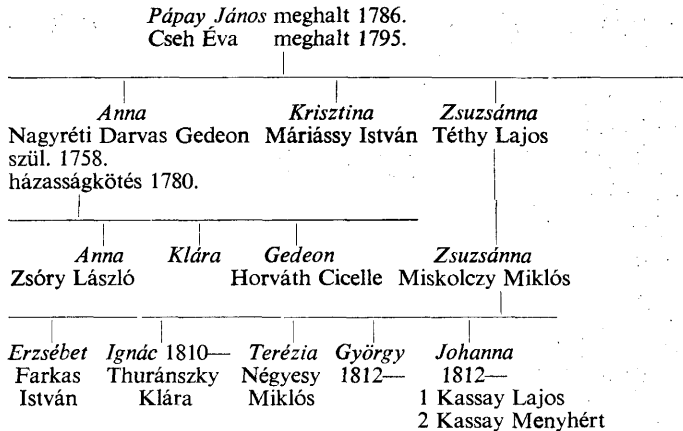
Adalékaink szerint a bogáti Geszten család igen elszaporodott Bátorban: az anyakönyvekben csupán néhány fiatalkori haláleset szerepel. Valószínű, hogy a betyár híre elől másfelé költöztek. Gesztennek Bogáton is több rokona élt. 1805-ben született Geszten József, kinek apja volt Geszten Miklós, anyja Hartsa Katalin. 1821-ben született Geszten János: apja volt Geszten Ferenc, anyja Kocsis Szabó Mária. Vadon Jánosnak és Geszten Borbálának 1821-ben Péter nevű fiuk született. Igen kiterjedt volt a bogáti rokonság is: bizonyára sok szóbeszédre adott alkalmat, hogy nem fogadták be a börtönben sínlődő Geszten József leányát. A betyár bármennyire elhíresült, rokonai nem tartották kívánatosnak a gyanúsítgatásokat, hogy tőle szereztek anyagi javakat.

A Miskolczi testvérek nem voltak ilyen finnyások. Miskolczi Ignác és György testvérek voltak: Boldván születtek előkelő nemesi családból. Az előbbi 1810. február 27-én, az utóbbi 1812. január 7-én. Apjuk Miskolczi Miklós, anyjuk Téthy Zsuzsanna volt. Ignác keresztszülei Bay Ignác és Zathureczky Erzsébet, Györgyé Farkas János és Répásy Sára. Györgynek volt egy ikertestvére is: Anna —, keresztszülei Vásárhelyi József prédikátor és Molitorisz Mária. Rokonságuk genealógiai lineájára is rábukkantunk.¹⁰⁰ Ebből kitűnik, hogy két nemzedéssel előbbi rokonuk közeli kapcsolatban volt Angyal Bandival. Óváry Miklós, a sajószentpéteri járás fiatal ügyésze 1786. január 6-án gúnyosan írja a böszörményi börtönben sínlődő Ónody Andrásnak, vagyis Angyal Bandinak, hogy „Darvas Gedeon és Mihály is azon szomorú sorsot tapasztalják, melyet Ötsém Uram tapasztal.”¹⁰¹ A fiatal Darvas Gedeon azonban felhagyott a nem sok jóval kecsegtető ló- és marhatolvajlásokkal,¹⁰² míg Ónody András minden jószándékú biztatás ellenére is még nagyobb méretekben folytatta azokat. Ezekben a gyanús üzemekben segítségére voltak a környék kevésbé finnyás kismemesi tagjai, akik nemzedékeken keresztül élték ezt a kettős életet, mint a Miskolczy testvérek életmódja is igazolja.

Adalékaink szerint Miskolczi Miklós társadalmi kapcsolatai és rokonsága kimondottan jó volt. Fiait a mészáros mesterség gyakorlásának kedvező feltételei készítették más községekben, ill. a Miskolcon való letelepedésre. 1843-ban, Gesztennel való kapcsolatuk kialakulása idején, 33 és 31 éves férfiak voltak, erejük teljében. Kettőjük közül Györgynek ekkor már „sötét múltja” volt. 1838. március 16-án négy ökör, több kereszt élet és egy csikó eltolvajlásáért két évi, vasban eltöltendő, közmunkát végző fogságra, 1838. március 29-én pedig erőszakos tolvajsáért és orgazdaságért egy évi fogságra ítélték. Miskolczi György Gesztennel való megismerkedése előtt legalább három évet ült Rigó Józsa Mihály társaságában Veres István halála okozásával való közreműködése

miatt. Felesége, Thuránszky Klára is megsokallta bűnös tetteit és elválási pert indított ellene.¹⁰³

A Miskolczi testvérek rokonságát így mutathatjuk be:

A nagykállói negyei törvényszék nemes Miskolczi György és nemes Miskolczi Ignác Borsod megyei lakosokat 1851-ben vád alá helyezte „Geszten József rablófőnökkel álnév alatt leggonoszabb barátságban és üzleti viszonyban állván, az általa rablott jószágokat sajátjukként használták és Geszten Józsefet az igazság üldöző keze alól megszöktetvén, a bűnös titkokba beavatott Geszten Józsefnét élelmiszerekkel és pénzzel segítették, később pedig rájuk nézve mint szüntelen veszedelemmel fenyegető bűneshközt láb alól örökre elsikkasztották.”

Miskolczi Györgynek más bűnei is lehettek, mert 1846-tól már fogva volt.¹⁰⁴ Egy hajdú kíséretében mint rab a kocsmába ment, ott magát leitta és verekedett. Ezért fegyelmi büntetést kapott. 1851-ben orgazdasáért és tolvajlásért öt évi fogságra ítélték. A nagykállói törvényszék 1853. augusztus 25-én kelt ítéletével Miskolczi Györgyöt és Miskolczi Ignácot Geszten József feleségének kivégeztetése vádjá alól felmentette. Az asszony támogatását bizonyítottan találta, mivel mindketten Geszten József lappangatói és orgazdái voltak, vele szorosabb barátságos viszonyt tanúsítottak. Ezért és többrendbeli orgazdaság miatt Miskolczi Ignácot négy, Miskolczi Györgyöt öt évi börtönre ítélték.

A szóhagyomány szinte napjainkig megőrizte a becsületes nemes életmódban tetszelgő köznemesek tömeges részvételének emlékét a betyárvilág idején elburjánzó rablásokban, amelyeket még a tudományos köztudat is a rideg pásztorok szabados életmódjának terhére ír. A mezővárosok rideg állattartása tkp. nagyüzemi gazdálkodás volt, amely alkalmat adott a munkavállalók önálló tevékenységei következtében sok visszaélésre. Ezeknek a visszaéléseknek azonban sem erkölcsi, sem népi, sem társadalmi jelentőségét eltúlozni nem helyes. Szűcs Sándor leírja, hogy a betyároknak, helyesebben: a pásztori rendű rablónak a legtöbb faluban nemesemberek voltak a bizományosai, helyesebben: orgazdái. A nemesi udvarok menhelyjogosultsággal bírtak, falusi-városi elől-

járók, tanácsosok, szenátorok, megyei perzekutorok, pandúrok csak a felsőbb hatóság engedélyével kutathattak a kapujukon belül. Alapos gyanú kellett ahhoz, hogy ily engedély birtokában nemesi portán kutathassanak. Amikorra az engedély megérkezett, akkorra minden szépen elintéződött, úgyhogy semmiféle bizonyosságot nem lelhetek —, mint a Miskolczi testvéreket illető embereliktatási vád elejtése is mutatja. Húst, bort korlátlanul mérhettek a nemesi házaknál és végső szorultságban a görbe úton jött marhát is fontra darabolták.¹⁰⁵ A nemes Miskolczi testvérek — Geszten Józsi bűjtatói — sem cselekedtek másként. Geszten Józsi vallomásából láthatjuk, hogy bűnös üzelmeiket sokkal nagyobb mértékben folytatták, amint azt akár a periratokból, akár az ellenük elhangzó vallomásokból elgondolhatjuk. Az igazság ily módon való eltitkolása is az osztályharc egyik helyi formája volt: mind a szegénynép elégedetlenségét, mind a bűnös manipulációkat az elavult közigazgatás inkább takargatta, mint orvosolta.

Gesztén Józsi jószándéka ellenére sem tudott ment maradni a Miskolczi testvérek társaságában a bűnös tettektől. Vétkes voltát így mondja el szemléletesen, szinte epikai eszközökkel: „Szent Mihály nap tájban egy este daróci lakosok, — mely falu Nekézsemnek szomszédja, — Bárdos György, Bárdos Miklós és egy szinte Bárdos nevezetű ugróban levő betyár odahoztak hozzám egy jó hizott ökröt, s felkértek engem annak megnyúzására. Én azt mondtam nekik, hogy addig nem nyúzom meg, míg Miskolczi Ignác úrnak be nem jelentem. Be is mentem hozzája, s elbeszéllettem nekie az egész dolgot. Erre ő azt válaszolta, hogy ezek az emberek csak innen Darócról szoktak lopni: alkalmasint az árendás ökre lesz. Azért legjobb lesz, ha az ökröt elbocsátjuk. Másnap én átmentem Darócra, s megnéztem, hibázik-e az árendásnak ökre. Nem hibázott: éppen akkor ganajt hordtak rajtuk. Melyek során visszatértem, s miután ezeket Miskolczi Ignác úrnak bejelentettem, tőle engedelmet nyertem. Bárdos Györggyel egyesülten az ökröt megnyúztam, s a húsát elosztottam. Nagyrészt az azoknak, akik az ökröt hozták, de nekünk is maradt sok: Ignác úrral nem győztük elfogyasztani, ránk bűdösödött. Miután a húst szétosztottam, akkor tudtam meg, hogy az ökrölopásban Bárdos kőborgó betyár is részes. Ha én azt előbb tudom, nem avatkoztam volna a dolgukba. Azt pedig úgy tudtam meg, hogy a húsosztásnál neki a fejét adtam, amiért ő megneheztelt. Később elfogódott és Fodor Ferenc szolgabírónak az egész lopást környúlállásosan leírta.”

Ezek szerint Geszten Józsefet nem ismerték fel Nyekézsenyben, hanem a véletlen esküdt ellene. „Fodor Ferenc szolgabíró a nyekézsenyi bírának parantsolatba adta, hogy Batori Józsefet, Miskolczi uram batsoját kísérik elébe. Ezen levelet a bíró felvitte Miskolczi Ignác uramnak bemutatni és elfogatásomra engedelmet kért. Miskolczi Ignác úr azon levelet Boros Mihály szolgája által utánam küldte Visnyóra, hol én akkor örölni valék. Hazamenvén, Miskolczi Ignác uram tanácsából elhatároztam, hogy megszököm. Magamban attól félttem, hogy kivilágosodik minden és engem Szabolcsba fognak kíséreni. Minden holmicskámát összepakoltam, s a pincébe zártam. A kulcsot Miskolczi úrnak átadván, elindultam feleségemmel Miskolczi uram tanácsából a tardonai völgyön Miskolcra, mert azt mondotta, hogy úgy kisleányomat, valamint

házi élelmemet, s szalonnámat utánam fogja hozni. A tardonai völgyön utól is ért, de se élelmemet, se leányomat el nem hozta. Akkor én feleségemmel együtt felültem a szekereére, s vele mentünk együtt a kazinci völgyön. Ott én leszállottam, mert Miskolczi uram azt mondotta, hogy bemegyem Kazincra Kassai Sámuel komisszáriushoz, ki véle sógorságban van. Nem tudom, hogy valósággal volt-e bent: én magamban gyalogoltam be Miskolcra.”

Geszten József Miskolcon először Szabó Istvánhoz ment, a város gulyásához, ki éppen lakodalmát ülte. „Onnét csakhamar elmentem Fekete Mihály város csikósához, aki igen jó ember volt. Véle soha semmi rosszat nem tettem, sőt arrakértem, hogy szegény feleségemnek egy időre szállást adjon. Ezt Fekete Mihály meg is cselekedte. Innét elmentem Miskolczi György uramhoz, ahol Ignác urat és feleségemet ott találtam már. Ez 1844-ben volt. Ekkor Miskolczi Ignác úr kocsisa Balázs nevezetű volt: aki az előtte levő évben Gróf Serényinél volt erdőkerülő. Feleségemet Fekete Mihálnál hagytam. Miskolczi Ignác úr az élelmiszereket is utánam hozta, de gyermekemet nem: mert ravaszul magánál, mintegy kezesül letartóztatta. Miskolcra Heves vármegyébe kebelezett Kakadi pusztára mentem, s ott Bíró János haszonbérlnél juhászbojtárnak beállottam. A levelem, amellyel ott befogadtattam, Miskolczi Ignác úr készítette a püspöki bírák nevében.”

Geszten Józsi családjával együtt közel két esztendeig tartózkodott Borsod megyében, főleg Nyekézsényben. Vallomása szerint ezalatt három ízben járt Szabolcsban. „Legelőször nyírás előtt indultam keresztül a szederkényi réven, s jöttem egyenesen Nyírbátorba. Ott az ún. Kispiritsén napoltam, este pedig egy fejszét kezembe vévén, Bogátra mentem. A fejszét azért vittem magammal, hogy véle a retectet, vagy zárt leülthessem. Ismervén Bogáton lakó Farkas zsidónak a háts lovát, mert sokat eljárt Bátorba laktomban a házam előtt. Egyenesen a házához mentem és az ólból, mely a lakóházának végében egy fedél alatt volt, fejszével kifeszítvén az ajtaját, háts lovát elvittem. Ez egy seregélyes szürke, jó termetes oláh ló volt. A lóval egyenesen Miskolcra mentem, Miskolczi György úrhoz. A lovat otthagytam, magam pedig gyalog mentem Nyekézsénybe. Megmondván Miskolczi Ignác úrnak, (hogy sikeresen jártam) mind a ketten elmentünk Miskolcra: ő a lovat megvette tőlem 12 választási bárányért. Cselédei előtt azonban azt mondta, hogy a lovat száz forintért vette öccsétől Miskolcon. Később én a lovat tőle visszavettem, s a bárányokért 12 ezüst forintot fizettem. A ló azonban csak úgy volt, mintha az övé lett volna.” (Olyan kiváló minőségű hátslóló volt, amelyet olyan szegényember, amilyennek Gesztent Nyekézsényben ismerték, gyanú nélkül nem tarthatott.)

Geszten második szabolcsi kiruccanása juhnyíráskor volt —, tehát nem sokkal az előbbi kaland után. „Azon a lovon jöttem Nyekésemből a Nyírbe, melyet Bogátról loptam. De hogy a cselédei ne tudják, hogy hová megyek, s a falubeliek előtt legyen ok, hogy miért mulatok [időzőm] hosszabban, Miskolczi Ignác úr sereglye szürke lován, melyet Pajkosnak hívtunk, kilovagolt a juhnyírókhoz, hol én is jelen voltam és felvigyáztam. A juhnyírók előtt azt mondotta nekem Miskolczi Ignác úr: — Te Józsi! a Pajkoson el fogsz menni Keresztesre, imhol egy levél, ez az úr adósom nekem. Felveszed tőle a pénzt,

s addig el ne gyere, míg tökéletesen ki nem fizet. Ha pedig otthon nem lenne, megvárod, de pénz nélkül el ne gyere!... Hallották ezt többen, mikor Miskolczi Ignác úr ezeket mondotta. Jelezen: Árnóczki János Latinák Károly úr batsoja, — Árnóczki Andris, Miskolczi Ignác úr batsoja, Szolgabíró Pista, vagy más-kép Vajda Pista ományi batso.”

Geszten József így mondja el második útja nevezetesebb eseményeit. „Onnét egyenest a szokott utamon a szederkényi réven keresztül Bátorba jöttem. Mihent hazaérkeztem, a Csárda vendégfogadóhoz mentem. Ott volt négy ló egy szekérhez kötve, valami utas úré lehetett. Lassan a szekérhez mentem, körülnéztem a lovakat és amelyeket jobbnak láttam, hármat eloroztam és hirtelen reá felültem. A kocsis ezt észrevette és utánam szaladt, majd csak le nem húzott a lóról. Ekkor én — hogy megijedjen — a nálam levő pisztolyt félre elsütöttem: a kocsis maga is meg fogja mondani, hogy nem reá céloztam. De ezt kénytelen voltam tenni, mert a lovak tanulatlanok voltak és nem akartak alattam menni. Azon pisztolyt és még egy másikat Miskolczi Ignác úr vette számomra Kazincon egy boltos zsidótól, kinek nevét nem tudom. Annyit azonban tudok, hogy mindig a szentpéteri zsidóval szokott kereskedni.”

Geszten a lovakkal nem ment el messzire. „Egyenesen a házamhoz mentem és ott ócska lószerszámomat reájuk pakoltam. Innen Szirondra mentem, de egyik kerülőhöz sem mentem be, hanem a lovakat a sűrűbe bekötöttem. Ott napoltam, estenden Kiskállóba jöttem. Arról a sorról, hol T. Kállay Bertalan úr lakik, közel a házához, egy szegényember udvarára bementem és anélkül, hogy észrevettek volna, befogtam a szekérébe, s mentem egyenesen Bátorba. Ekkor vittem el szegény feleségemet Nyekézsembe. Nem akart velem jönni, félt, hogy ott megint lopok és ő árvaságra fog majd jutni.” Geszten második útja alkalmával szállította el családját Nyírbátorból. Valószínű, hogy ez nem ment családtagjai tudta nélkül: ekkor szerezhetek tudomást arról, hogy valahol Borsod megyében bújdosik.

Harmadik bátori útja kizárólag tolvajlási célokkal járt. „Harmadszor hideg ősszel jöttem gyalogjában, s amint estenden Bátorba értem, azonnal nemes Gorzó János tanyájába mentem, s ott a nevezett négy ökreit az ólból csendesen kihajtottam, tulajdon szekérébe befogtam. Jól ismertem az ökröket, mert Gorzó Bátorban velem egy utcában lakott. Mentem egyenesen Miskolcra. Midőn a Sajó hídján keresztülmentem, kérdezték tőlem, hogy hová megyek. Azt feleltem, hogy Ónodba voltam, s most Tapolcsánba megyek vasért.¹⁰⁶ Miskolcon a szekeret Szabó István város gulyásának adtam, mint igaz jószágot. Ő pedig a nagyobbik fiának adta, mert akkor esztendőben az ő szekere megégett. Tíz forintot fizetett érte. Az ökröknek is Szabó István viselte gondját, míg én Nyekézsembe jártam. Innét maga Miskolczi Ignác jött el Bornyász Pistával és együtt hajtották haza a kazinci völgyön. Miskolczi úr maga lóháton volt. Ez esetet tudom megmondja maga Szabó István és gyermekei, nemkülönben Szabó István akkori bojtárja, Miska. Ez Aszalóra való volt: még 1844-ik évben is Miskolcon szolgált mint bojtár Fekete Mihály város csikósánál.”

Gesztlen József ezzel az ügylettel családja nyekézsenyi helyzetét próbálta megalapozni. „Miskolczi Ignác úr a négy ökrökért adott nekem tíz darab juhokat és 125 váltóforintokat. (Ebből később hatvan váltóforintokat vissza-

kért.) Az ökröket egész Nyekézseny látta: Miskolczi uram azt mondta, hogy a miskolci gulyástól vette. Ezen ökrökből a két jobbikat 272 forint 30 krajcáróért adta el Miskolczi úr Kalos Mihály földdel bíró Velezsdben lakó vagyonos nemesembernek mint tulajdonát. A másik két ökröt Kassai Menyhért vette meg, aki szintén Velezden lakik. Ez az úr testvér sógora Miskolczi Ignác úrnak: 230 forintokat fizetett érte. Mindkét eladásánál jelen voltak a cselédek. Midőn Kalos az ökröket megvette, Kassai Menyhért szinte vett Miskolczi Ignác úrtól két ökröket, de ezen ökröket Ignác úr a maga jobbágyától vette. Ezután a vétel után egy héttel vette meg Kassai Menyhért azon négy ökröknek kettejét, melyet Bátorból loptam. A Bogátról lopott lovat Kassai Menyhértnak adtam el 50 váltóforintért. Kassai Menyhért ezt a lovat, mint tudva loptatott vette meg, mert elbeszéllettem neki, honnét került. Ezen vételt jól tudja Menyhért úr akkori kocsisa, kiről csak annyit tudok, hogy szabadságos katona volt.”

Geszten József önkéntes vallomásában nem tért ki bujdosása minden részletére, minden büntetének részletes leírására. A jegyzőkönyvben felsorolt tettek azonban azt mutatják, hogy egyrészt többet ismert be, mint amennyit feltételeztek róla, s ez lehet az általa átélt valóság. Másrészt előre kijelentette, hogy igen sok büntettet követtek el mások az ő neve alatt: ezekért nem vállalhat felelősséget még akkor sem, ha eskü alatt vallának reá. Valószínű, hogy hallott és tudott olyan büntettekről, amelyeket a „hír” neki tulajdonított. Minden jel arra mutat, hogy ebben az időben igen sok Miskolcziékhoz hasonló köznemes foglalkozott a teljes anyagi romlás elkerülése végett rablással, orgazdasággal és tetteik elkendőzése végett igyekeztek nagy port verni Geszten személye körül. A közvélemény céltudatos félrevezetése, a mendemondák tódítása azoknak a nemesi rendhez tartozó bűnözőknek kedvezett, akik aljas és gonosz büntetteiket a szegénynép kényszerűségéből elkövetett lopásaiként lázongásnak igyekeztek feltüntetni. A véres forradalomtól való félelem hisztérikus növelése miatt maradt rejtve sok-sok büntett, amelyet az uralkodó rend sötétben bujkáló gonosztevői követtek el.

Balogh István véleménye szerint a Geszten Józsiról szóló históriás versek nagy mértékben hozzájárultak a nyíri betyár hírnevéhez.¹⁰⁷ *Solymossy Sándor* pedig azt írja, hogy „Geszten Józsi csínyeiről ponyvalapok emlékeznek”.¹⁰⁸ Sem históriás éneket, sem ponyvairatokat Geszten Józsefről ezideig seholsem találtunk, ami nem jelenti azt, hogy nem lappanganak valahol, olyan gyűjteményekben, amelyek ezideig nem kerültek feldolgozásra.¹⁰⁹ 1883-ban a Vasárnapi Újság hasábjain *Várnai B. Sándor* tollából a Szabolesi történetek ciklusban jelent meg egy hosszabb elbeszélés Geszten Józsiról.¹¹⁰ A nagy műgonddal írt munka Geszten Józsi életrajzi adatait irodalmi motívumokkal vegyíti. *Várnai* elbeszélése anyagát olyan adatközlőtől hallotta, aki jólismerte a periratokat, de emlékezetében összekeveredtek későbbi, a szabadságharc után mondai elemekkel. Ezért is érdemes vázlatosan felidézni a történelmi riport színvonalán mozgó mű cselekményét.

Várnai ismeretei szerint a becsületos gondolkodású, de igen szegény Geszten Józsi a bihari hágónál levő Ömböly tanyáról hat szép ökröt lopott az

oláh pásztoroktól és a balkányi úton elhajtotta Barnusz Gecihez, a kapzsi orgazdához, hogy az értük kapott pénzzel megsegítse valamelyik szegény rokonát. A telhetetlen Barnusz más alkalommal is felbízta őt hasonló tettekre és a siker elkapta Geszten: kezdett meggazdagodni.¹¹¹ Egyszer aztán váratlanul körülvették a házát a perzekútorok, hogy elfogják, de felesége segítségével sikerült megugrania. Jóideig álnéven bolyongott, Barnusz pedig kizsuppoltatta a faluból Geszten feleségét és leányát, hogy gaztetteinek ne lehessenek árulói.¹¹² (Látjuk, hogy lényegében igaz, amit Várnai egy csokorba szedett: a valóságban azonban egészen másként zajlottak le az események.)

Gesztlen álnéven ide-oda hánykódott. Egyszer az uradalmi csárdában, a Gröbám zsidónál perzekútorokkal került össze. Amíg azok a szomszéd asztalnál iddógáltak, mögójük került és a hátuk mögött krétával az asztalra írta: „Itt volt Geszten József.” Mire észrevették volna, már messzejárt. Ez a mozzanat erősen emlékeztet Mátyás-mondáink közül az „Itt volt Mátyás király, meg-evett hat tojást” közismert trufaszerű történetre.¹¹³ Sok mindent ráfogtak Gesztenre —, mondja Várnai —, de fele sem volt igaz. Mintha a betyár emberien fogalmazott magamentésének gondolata tükröződne innen is.¹¹⁴ Egyszer egy Fischbein nevű zsidó szegődött hozzá. Felbízta Geszten, hogy együttesen rabolják ki Áront, a gubaci csárdást. A zsidó tudta, hogy az ibrányi bárónő elzalogosította ezüstneműit Áronnál, mikor eladó leányával külföldi fürdőhelyekre ment. Mialatt Geszten cimboráival a csárda felé tartott, Fischbein megüzente a szolgabírónak, mire készülnek a betyárok. A szolgabíró kilenc pandúrral körülvette az épületet, Fischbein az ezüstneműekkel megrakodva elillant. Geszten négy társával együtt elfogták, megkötözték és szekerre rakták. A Tizánál sikerült Gesztennek kötelékeit elvágni és a szekerről leugrani. Utána-lóttak és súlyosan megsebesült. A ladányi komp közelében rogyott össze. Ajultan találtak rá és láncra verve kísérték a kállói börtönbe.¹¹⁵

A rabokat a börtön udvarán naponta sétáltatták. Az ablakból nézegette őket az alispán leánya és beleszeretett a daliás Gesztenbe. Egyik éjszakán felkereste őt a börtönben: ki akarta szabadítani szívszerelmét, de Geszten nem fogadta el ezt az áldozatot. — „Én csak egyszerű paraszt vagyok, feleségem és gyermekem van. Nem engedi a becsületem, hogy a kisasszony élete árán szabaduljak!” — mondta.¹¹⁶ Másnap a szolgabíró négyesfogata a kút mellett állt befogva, mikor vízért mentek a rabok. Geszten villámgyorsan felpattant a bakra, azzal ki a kapun. Mikor biztos helyre ért, visszaengedte a lovakat.¹¹⁷

Gesztlen felkereste cimboráit: Bornyák Gyurit, Zsiros Jóskát, Tréfa Györgyöt, Szolgabíró Pistát és bejelentette, hogy felhagy a betyárérettel. Nem hittek neki: azt gondolták, hogy az urak azért engedték vissza közéjük, hogy feladja őket. Geszten leghűbb társa Zsiros Pista volt, ki szinte eszét veszette, mióta a szeretőjét lefogták. Ezért a többiekkel egyetértett, amikor elhatározták, hogy elteszik Geszten láb alól. Geszten azonban szép csendben elillant közülük: megpróbálta felkeresni feleségét és kisleányát. A pandúrok rövidesen reátörték az alvó bandára: kit lelőttek, kit elkaptak. Geszten éjfél tájban a dobi csárdába tért be: itt hallotta meg, hogy az alispán leánya a Tiszába ölte magát. A pandúrok Geszten rövidesen utolérték és agyonlőtték: a Tisza partján temették el holttestét.¹¹⁸

Várnai nagy Geszten-riportja megjelenésekor hangulatos versben énekelte meg a csendes szabolcsi őszt, amely a sárguló falevelek hullása közben régi tragédiákról susog. Ekkor szedte össze helytörténeti adalékait, azonban nem minden úgy volt, ahogyan ő írta le: másutt másként susogott Gesztenről az emlékezet.¹¹⁹ Gesztennek a kállói várból szökésére az adott alkalmat, hogy a rabokkal hordatták a főzéshez szükséges vizet. Egy alkalommal Kállay Ákos főszolgabíró lova a kút közelében állt, míg gazdája a börtönt ellenőrizte. Geszten bilincseivvel együtt a lóra ugrott és elvágatott. Csak néztek utána, hogyan esik majd le!¹²⁰

A szökésnek ezt a változatát a szabadságharc utáni nemzeti ellenállás motívumával indokolja Keéky István. Szerinte a szabadságharc után a császári zsandárok csellel kerítették kézre Gesztent. Sok keserűséget szerzett csínyeivel Hruska úrnak, a szabolcsi komisszárosnak, így hát dupla vasajtós, négylakatos tömlőbe csukatta. Egyik este nagy tűz támadt a megyeházán, s a rabokat kihajtották vízhordásra a piaci nagykúthoz. Kállay Ákosnak, a híres szabolcsi nábobnak a kúriája a megyeházzal volt szomszédos. — Geszten Józsi is hordja a vizet! — jelentette Kállaynak az eseményekkel együtt a parádés kocsis, Geszten egykori társa a véres csatákban.

— Tégy kantárt a Szellőre és vezesd a piaci kúthoz! Jó szeme van a Józsinak: tudja majd, mit kell tennie! — parancsolta Kállay a kocsisának.

Tudta is. Amikor meglátta az ott várakozó lovat, kiugrott a rabok közül és egy pillanat múlva szédítő iramban száguldott a geszterédi nagy erdő felé. Ott is lőtték agyon. Egy zsandár golyója terítette le. Ott is temették el.¹²¹

Gesztlen Józsi Keéky emlékezései szerint nem háborgatta a szabolcsi uraságokat: annál több búbánatot szerzett a zsandároknak, meg a renegátoknak, az osztrák uralmat kiszolgáló, beamtereknek beálló uraknak. Ezért úri virtusnak számított a betyárszöktetés. Ez azonban nem egészen úgy történt, ahogyan az eseményeket később magyarázták. Ezt tanúsítja Szabó Lajos tiszaladányi szolgabíró 1859. augusztus 30-án kelt körlevele a szökésről: „Gesztlen József, Mensik Károly, Karámos Péter vagy Jakab György, Urszuly vagy Pál László, Fischbein vagy Makári Áron és Oláh János elhíresedett s huzamos évek óta tartó súlyos börtönre ítélt rablók augusztus 10-én délután 4 és 5 óra közt a szokásos vízhordás alkalmával a Nagykállóban levő ún. Debreceni kútról, a melléjük rendelt börtönőr erőszakos lefegyverzésével és fegyverzetének elvétele után megszökvén, Kállay Ákos úr kétlovas szekerén Debrecen felé elhajtattak.” A körlevél Gesztent így írja le: „47 éves, telt arcú, barna hajú, fekete nagy bajusszal, nyakszirtjén több helyeken lövés következtében támadt forradás látszik, születési helye Nyírbátor Szabolcs megyében.”¹²²

*

Gesztlen Józsi élettörténete a szegényparasztság feudális osztályharcának helyi formákban bővelkedő fejezete. Gesztennek minden elesettsége ellenére megvoltak a maga morális, intellektuális és ideológiai értékei. A történettudomány értelmi eszközeivel az emocionális valóságot is fel kell tárnunk, hogy a népi osztályharc természeti gyökereit, emberi szenvedélyességét és társadalmi forradalomra való érelődését megérthessük. A szenvedélyek harcának történelmi emlékműve a folklór jellegű alkotásokban található. Tanulmányunk második

részében ezt tárjuk fel, mert a szenvedélyek harcának történelmi ismerete segít hozzá az osztályérdek felismeréséhez, elemzéséhez: a jövőendő céljainak pontos és árnyalt meghatározásához.

JEGYZETEK

1. Erről tanúskodnak a *Domokos Sámuel* által hét nép népköltészeti gyűjteményeiből összeválogatott balladaszerű dalok: Betyárok tüzenél. Bp., 1959. A Geszten Józsiáról idézett dal: 52. p. Életéről: 337—338. p.
2. *Dömötör Sándor*: Tóth László emlékezete. Honismeret-Helytörténet c. kiadvány (szerk. *Ortutay Gyula*). Bp., 1971. 2. füzet 127—128.
3. *Borovszky Samu* (szerk.): Szabolcs vármegye. Bp., 1900. 232—233.
4. *Békés István*: Magyar ponyva pitaval. Bp., 1966. 32.
5. *Balogh István*: A leghíresebb tiszántúli betyár. Alföld, VII. 1956. 5:166—171.
6. Ezúton s köszönetet mondunk neki, hogy a *Szabolcs-Szatmár megyei Levéltár*ból (a következőkben: SzSzmLt) a debreceni cs. kir. főtörvényszékhez felterjesztett iratcsomó (Geszten József periratai 1856:57. sz.) budapesti tanulmányozását lehetővé tette. Ebben a köteggben voltak a Kállay György főszolgabíró által 1846. június 15-én a nagykállói fenytő törvényszéken felolvasott és Geszten József által magáénak mondott vallomások, jegyzőkönyvek másolatai is. A továbbiakban mindig ebből az ügyiratból idézünk, amikor az idézet helyét nem jelöljük.
7. A *pajkos* szó etimológiájáról és nyíri használatáról l. *Dömötör Sándor*, A nyíri pajkosok. Szabolcs-Szatmári Szemle, IV. 1969. 2:47—54.
8. *Béres András*: Tiszántúli híres betyárok. Gyula, 1961. Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai, 26.
9. *Szücs Sándor*: Betyárok, pandúrok és egyéb régi hírességek. Bp., 1969.
10. *Dömötör Sándor*: A betyárromantika. Bp. 1930. Mivel a tanulmány az Ethnographia c. magyar néprajzi folyóiratban jelent meg első ízben, a szakirodalom különnyomatát nem tartja számon. Vö. A magyarság néprajza, III. 131—132., *Dános Erzsébet*: A magyar népballada. Bp., 1938. 157.
11. Emlékezetből kottáját is közli. L. alább, a 12. jegyzetnél.
12. *Kállay András*: Régi dolgok, újabb idők. Nyíregyháza, 1907. 5—6.
13. *Szabó Ferenc*: A dél-alföldi betyárvilág. Gyula 1964. 5—8. (Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai 53—54.)
14. *Pölöskei Ferenc—Szakács Kálmán*: Földmunkás- és szegényparaszt-mozgalmak Magyarországon 1848—1898. Bp., 1962. I. 24—29.
15. *Varga Antal*: A hajdúnánási betyárlegények és betyárleányok. Szülőföldünk, a Hazafias Népfőnt Debrecen városi bizottsága Honismereti Híradója 1973. évf. 4. sz. 51—53. A kalászszedégetésről, mint társadalmi jelenségről l. Néprajzi Közlemények, VI. 1961. 1:57—67.
16. *Implom József*: Olvasókönyv Békés megye történetéhez. Békéscsaba, 1971. II. 291.
17. *Györffy István*: Magyar falu, magyar ház. Bp., 1943. 226—227. = A Falu III (1922), 221—222. (A csárda.)
18. *Implom* i. m. II. 296.
19. *Implom* i. m. II. 292.
20. *Implom* i. m. II. 295.
21. Országgyűlési utasítás a katonai újoncok állításának könnyítésére, mely felolvastatott Abaúj megye 1840. szeptember 24-én Kassán tartott közgyűlésében. Kinyomtatott példánya: OL.P 1309. sz. Csoma cs.lt. I. 9. (Nyomtatványok közt.) Az utasítás az 1802., 1807., 1808. és 1830. évi orszgy. határozatok alapján kialakult közigazgatási gyakorlat alapján készült.
22. *Kármán József*: Válogatott művei. Bp., 1955. 22., 80.
23. *Némedi Lajos*: „A nemzet csinosodása.” A haladás és a nemzetiség kérdései a felvilágosodás korának magyar irodalmában. Egri pedagógiai főiskola Évkönyve, IV. 1958. 224—225.
24. *Balogh István*: i. m. 167. Vö. *Csanádi Imre* és *Vargyas Lajos*: Röpülj páva, röpülj! Magyar népballadák és balladás dalok. Bp., 1954. 51.
25. *Kálmány Lajos*: Történeti énekek és katonadalok. Bp., 1952. 156. Vö. *Réső Ensel Sándor*: Borsod megye börtönei a provisoriumban. Szabolcs megyei Közlöny, 1878. febr. 6. és 17.
26. *Balogh István*: Az alföldi tanyásgazdálkodás az 1830—1840-es években. Agrártörténeti Szemle, 1962. 623.

27. *Balogh István*: Szabolcs megyei pásztorösszeírás 1796-ból. Ethn., 1959. 292. Egy Szabolcs megyei jelentés 1794-ben arról számol be, hogy „a tolvajlásokat a lakott helyeken csavargó ún. betyárok és a falvak határán messze fekvő pusztákon lakó pásztorok többek társaságában, vagy csendes támogatásával gyakorolják.”
28. Részletesen elemzi *Dézsi Lajos*: Báró Jósika Miklós 1794—1865. Bp., 1916. 164.
29. *Dézsi* i. m. 166. Vö. Életképek, 1846. II. fele 16. sz. 493.
30. Gróf *Desewffy József*: Levelei 1812—1843. Sajtó alá rendezte *Ferenczy József*. Bp. 1888. 91—92.
31. *Desewffy* i. m. 130.
32. *Desewffy József* bizodalmas levelezése *Kazinczy Ferenc*cel. 1793—1831. Pest, 1864. II. 27.
33. *Szabó* i. m. 5—8.
34. *Békés* i. m. Vö. *Dienes István*: A lopás a nép szemében. In: Vármegyei szociográfiák. Bp., 1939. IV. 177—179.
35. *Szántó Imre*: Zöld Marci. Betyárvilág Heves és Külső Szolnok megyében a XIX. század első évtizedeiben. Egri pedagógiai főiskola Évkönyve, II. Eger, 1956.
36. *Békés* (i. m. 148.) kifogásolja, hogy 1930-ban megjelent tanulmányom „Rózsa Sándor és társai” szerinte cégszerű jelzéssel foglalja egybe az 1848/49-es forradalom és szabadságharc körüli évek betyárvilágának tetemes részét. E kifejezéssel sem akkor, sem most nem a betyárvilág üzletszerűségét próbáltam jelezni, hanem a kiemelkedő betyárok nevével jelzett korszakban élő betyárok történelmi típusait. Ezért adtam az egyes fejezeteknek „Zöld Marci és társai”, „Sobri Jóska és társai”, majd „A szabadságharc után”, „Rózsa Sándor és társai” címet. Soha nem éltem annyira az üzleti életben, hogy ez a cím a kereskedői firmát juttatta volna eszembe történelmi korokkal kapcsolatban. *Békés* idéz egy ponyvairatkát, melynek címében is szerepel „s egyéb társai” kifejezés. (I. m. 47.) *Angyal Bandinál* és *Gesztesy Jósikánál* hiányzik az „és társai” kifejezés, de nem azért mintha nem lettek volna társaik, hanem azért, mert esetüket a tipikus fejlődéstől eltérőnek tartottam.
37. Az előző jegyzetben emlegetett tanulmányom (23. old.) közli a betyárdalok alapján az ezekben szereplő betyárok (nem teljes) névsorát, s kísérleteztem büntetőpereik felkutatásával is.
38. *Zákonyi Ferenc*: A gyöngyösi csárda. Keszthely, 1973. 9. kiadás tájékoztató bibliográfiával. Nem célunk felsorolni a sok-sok felületes információon alapuló, szenzációkat hajhászó cikket, amelyeknek kritikái analizésére *Békés István* vállalkozott: i. m. 27—354. *Sobri Józsi* és *Rózsa Sándor* személyleírását közli *Implom* i. m. II. 300. *Zöld Marci* elfogatásáról 1816-ban: uo. 302.; *Dömötör Sándor*: Szemere Bertalan verse Rózsa Sándorról. HOM Közlem. Miskolc, 1974. XIII. 54—59.; *Rindó József*: A kondorosi csárda. *Békési Élet* X. (1975), 2. sz. 313—330.
39. *Békés* i. m. 35—41.
40. *Dömötör Sándor*: *Aszalay Szabó János*. A jakobinus per borsodi mártírjáról. Történelmi Évkönyv, II. Miskolc, 1968. 211. 38—39. jegyzet.
41. *Dömötör Sándor*: Adatok a felső-magyarországi betyárvilág kialakulásának kezdeteihez. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, VIII. Miskolc, 1969. 389—436.; *Dömötör Sándor*: *Angyal Bandi* furulyája. *HOM Évkönyve*, XI. Miskolc, 1972. 599—610.; *Uő*: Az *Angyal Bandi*-nóta történelmi háttere. *Ethn.*, LXXXII. 1971. 220—248.; *Uő*: Egy *Jókai*-elbeszélés keletkezéstörténete. Ki is volt „a népdalok hőse”? *ItK.*, LXXXVI. 1972. 502—509.; *Uő*: A *Hangácsy család* Nyíriben. *HOM Közleményei*, XI. Miskolc, 1972. 75—77.; *Uő*: *Angyal Bandi* a Hortobágyon. In: *Tanulmányok a Hortobágy néprajzához*. Szerk. *Gunda Béla*. (Műveltség és Hagyomány XV—XVI.) Debrecen 1972—1974. 245—272. *Uő*: A *Jesenius család* Magyarországon. *HOM Közlem.* Miskolc, 1974. 30—37.
42. *Békés* i. m. 29—35.
43. *Szabó Ferenc* i. m. 5—8.
44. *Dömötör Sándor*: *Zöld Marci* a Hortobágyon. *Múzeumi Kurír* 15. füzet. Debrecen, 1974. 14—25.
45. *Békés* i. m. 41—66. *Szántó Imre* i. m.
46. *Dömötör Sándor*: A „Pusztai találkozás” történelmi háttere. *Szabolcs-Szatmári Szemle*, V. 1970. 4:75—83.; *Matics Pál*: Adatok Szalkszentmárton történetéhez. *Szalkszentmárton*, 1970. 167—168. Vö. *Vasi Szemle*, XVIII. 1964. 178—181.
47. *Dömötör Sándor*: A vasi betyárvilág kezdeteiből. *Vasi Szemle*, XVIII. 1964. 169—194.; *Uő*: *Baltavári* adatok a betyárvilág kezdeteiből. *Vasi Szemle*, XXVII. 1973. 277—282. *Békés* i. m. 75—107.; *Gönczi* i. m. 245—264.; *Zákonyi* i. m. 40—57.

48. *Béres* i. m. 14—15.; *Balogh* i. m. 167.
49. Az Országos Levéltár mikrofilmtárban: X 3711. törzsszám. Ref. 885/1—10. felv.
50. János, szül. és megh. 1797. szeptember 10. Keresztszülők voltak ifj. Polhár Ferenc és felesége. — Zsuzsánna, szül. 1801. aug. 5., megh. 1802. jan. 16. Keresztszülők voltak Magyar István és felesége. — Zsuzsánna, szül. 1803. aug. 28., megh. 1803. szept. 29. Keresztszülők voltak ifj. Polgár Ferenc és felesége.
51. Sovány Borbála is Bogátról került Nyírbátorba, mint Geszten János. Bogát község 1828. évi összeírásában Sovány Péter házatlan zsellérnek egy fejős tehene volt. A nyírbátori ref. anyakönyv szerint Sovány Máriának és Tarlódi Mártonnak 1829. márc. 8-án kettős leánya (Katalin és Sára) született. Az 1828. évi összeírás szerint Tallódi Márton colonus volt.
52. János, szül. 1811. ápr. 3., megh. 1811. ápr. 9. Keresztszülők voltak Szabó István és Oláh Judit. A conscriptio szerint colonus serviarius cum 1 sodalis. — Zsuzsánna, szül. 1812. szept. 16., megh. 1817. okt. 9. Keresztszülők voltak Nagy Mihály és Bihari Sára. A conscriptio 105. tétele szerint colonus. — Ráchel, szül. 1820. júl. 9., megh. 1821. márc. 22. Keresztszülők voltak Nagy Ferenc és Oláh Judit.
53. Sándor, szül. 1809. márc. 11. Keresztszülők voltak Nagy Mihály és felesége, Bihari Sára. (Valószínű, hogy meghalt, de erről bejegyzést nem találtunk.) — János, szül. 1814. okt. 5. Keresztszülők voltak Nagy Ferenc és felesége. A conscriptio szerint colonus: 133. tétel. — Sándor, szül. 1817. május 7. Keresztszülők voltak Nagy Mihály és felesége. A conscriptio szerint colonus volt: 198. tétel.
54. Regnicolaris levéltár. In: OL. N 26. sz. Az összeírásban Geszten József a 215. tétel.
55. SzSzmLt: Szabolcs m. kgy. jzk. 1832:36. 391. sz. Idézi *Balogh*: i. m. 168.
56. SzSzmLt: Nyíregyháza, Iratok 1833. 33. csomó 171. sz. Idézi *Balogh*: i. h.
57. Idézi *Balogh*—*Béres*: Geszten 7.
58. Az 1828. évi összeírásban 61. sz. alatt Kontz Imre colonusként 14 pozsonyi mérős földdel és 6 kaszás réttel szerepel.
59. *Dömötör Sándor*: Ármás. Magyar Nyelv, LXVIII. 1972. 214.
60. SzSzmLt: Szabolcs m. kgy. jzk. 1839:43. 665. sz. Idézi *Balogh* i. m.
61. Idézi *Béres*—*Balogh*: Geszten 7—8.
62. *Balogh* i. m. 168—169.
63. *Béres* i. m. 15.
64. *Béres* i. m. 16.
65. A 138. sz. összeírásban a 98. tétel.
66. A 119. sz. összeírásban a 11., 20. és 33. tétel.
67. A 138. sz. összeírásban a 205. és a 212. tétel.
68. Szentmihály mezővárosban a város katonái voltak az *ármások*, vezetőjük az *ármáshadnagy*. *Gombás András*: Szentmihályi ólaskertek. Jósa András Múzeum Évkönyve, VI. 1963—64. 96. Vö. az 59. jegyzettel.
69. *Balogh* i. m. 169.; SzSzmLt: Nyíregyháza, Iratok 1846—1847. évből.
70. Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár (a következőkben: BAZmLt) Borsod megye jegyzőkönyve 1246/1845. sz. Vö. SzSzmLt: Szabolcs m. jzk. 1044/1945. sz.
71. *Szűcs* i. m. 32—33.
72. *Balogh* i. m. 170.
73. *Borovszky* i. m. 232.
74. BAZmLt: Borsod m. jzk. 1209/1847. sz. SzSzmLt: Szabolcs m. kgy. jzk. 2416/1846. sz.
75. BAZmLt: Borsod m. 4346/1847. sz. Vö. uo. 960/1847. sz. és Helytartó Tanács 37.671/1846. sz. körözés.
76. BAZmLt: Borsod m. kgy. 1209, 1407, 5000/1847. sz. iratok.
77. A következőkben kizárólag a vádirat alapján idézzük az eseményeket. L. a 6. jegyzetnél is.
78. Párhuzamként I. a Rózsa Sándor megkegyelmezése alkalmával kifejtett politikai meggondolásokat. *Békés*: i. m. 141.
79. *Borovszky* i. m. 232.; Vö. *Gunda Béla*: Rózsa Sándor nyomában. Alföld, VII. 1956. 2:49—54.
80. *Csepelyi Tamás* szerk.: A nagykállói járás múltja és jelene. Nagykálló, 1970. 238. Vö. uo. 158.
81. *Borovszky* i. m. 486.
82. SzSzmLt: Bünyenyítő jzk. 1849. év 761. sz.
83. *Balogh* i. m. 170.
84. L. a 12. jegyzetnél.
85. *Békés* i. m.

86. L. a 65. jegyzetnél.
 87. *Balogh* i. m. 171.
 88. *Békés* i. m. 141.
 89. *Szántó* i. m.
 90. *Módy György*: Adatok a betyár szó tartalmi változásaihoz. *Ethn.*, LXVIII. 1957. 349—351.; *Vö. MNyTört-EtSz* I. 291.
 91. A rabok gondatlan kíséretéről l. *Implom* i. m. II. 311.; *Vasi Szemle*, XXVII. 1973. 281.
 92. Az 1828. évi összeírásban Ferentzi József fiával a 216. tétel: házatlan zsellér.
 93. *BAZmLt*: Borsod m. kgy. jzk. 1246/1845. sz. iratai. Az átirat kivonatát l. Szemere Bertalan borsodi iratai közt.
 94. *Szűcs* i. m. 39.
 95. *Béres* i. m. 22—23.
 96. *Béres* i. m. 28—30.
 97. *Szűcs* i. m. 37—39.
 98. *Dömötör Sándor*: Történeti adalékok. Miskolci *HOM Közleményei*, XI. 1972. 87.
 99. *Béres* i. m. 23.
 100. *OL. P 620. sz. Sz. Király cs.lt. 6. csomó 29. tétel. (Gehelaoigiák.)*
 101. *Dömötör Sándor*: Kuthy Lajos és Angyal Bandi. Múzeumi Kurír. Debrecen, 1975.
 102. Darvas Gedeon (szül. 1758. Boldva) 22 éves korában 1780. okt. 4-én kötött házasságot Boldván füleki Pápay Annával. (Boldvai ref. egyház anyakönyve. Kiséri Béla közlése 1967-ben.)
 103. *BAZmLt*: Borsod m. kgy. jzk. 798/1847. sz. Továbbá: 2191. és 6013/1847. sz.
 104. *BAZmLt*: Borsod m. kgy. jzk. 3358/1847. sz. iratok.
 105. *Szűcs Sándor*: A régi Sárrét világa. Bp., 1942. 46.
 106. *Vö. tanulmányunk II. részében közrekerülő népköltési adalékaival.*
 107. *Balogh* i. m. 171.
 108. *Magyarság néprajza* III. 132.
 109. *Békés* i. m. Geszten nevét nem is említi.
 110. *Vasárnapi Újság*, XXX. 1883. 691—694, 707 és 730—731.
 111. *Vö. tanulmányunk előző részével.*
 112. *Vö. az előbb idézett felesége eltiintetésével.*
 113. *Vö. tanulmányunk II. részében „Gesztén Józsi mint kisasszony” c. fejezettel.*
 114. Maga Geszten Józsi is ráfogásnak minősít egy sereg vádat.
 115. *Vö. Geszten Józsi rabtársai nevével.*
 116. *Vándormotívum*: a Gesztenről szóló dalokban Szabó Klára nevű leány nézi őt az ablakból. *Vö. népdalokban*: „Nézz ki, rózsám, nézz ki, ablakod firhangján.”
 117. A Miskolczi testvérek társaságában többször is együtt volt komiszárosokkal. *Vö. tanulmányunk II. részében „Gesztén Józsi és a komiszáros” c. fejezettel.*
 118. A hagyomány szerint Geszten zsandárok golyója terítette le a geszterédi erdőben az 50-es évek elején, itt is temették el. *Borovszky* i. m. 182., 233.; *Erdész* i. m. 39.
 119. *Vasárnapi Újság*, XXX. 1883. 118. Az 1836. évi véres választásról írt történelmi riportja felszínességeiről l. *Jókai*: A kis királyok c. regénye kritikai kiadásában. Bp., 1968. 349—353.; *Vö. Vasárnapi Újság*, XXXI. 1884. 406—407.
 120. *Szabados József*: Töredékek, epizódok Nagykállóról. (Szerinte a Gesztenre vonatkozó iratok a *Beadványok és jegyzőkönyvek* c. dossziében a *SzSzmLt*-ban található.) In: *Csepelyi* i. m. 158.
 121. *Keéky István*: A nagykállói remete. *Pesti Hírlap*, 1940. márc. 24. 14.
 122. *Szűcs Sándor*: Betyárok, pandúrok és egyéb régi hírességek. Bp., 1969. 37.

JÓZSI GESZTEN IN BORSOD I.
(Auszug)

Die ungarische Ranberwelt zeigt weder vom historischen, volkskundlichen noch literarischen Aspekt aus ein einheitliches Bild. Es gibt soviele Gebiete, soviele Formen des bewaffneten Volkswiderstandes gegen das ungesetzliche Auftreten der feudalen Verwaltung. Die ersten Betyaren versuchten unter dem Einfluß der französischen Revolution — oft instinktiv — die wirtschaftlichen Differenzen zu korrigieren.

Vor dem ungarischen Freiheitskampf 1848/49 war der berühmteste Betyar im Gebiet jenseits der Theiss *Józsi Geszten*. Über ihn werden in dieser Studie sehr viele archivalische Beiträge und lokalhistorische Angaben mitgeteilt. Er wurde 1807 in Nyírbátor geboren, seine Eltern waren arme Kätner. Im Alter von 20 Jahren wurde er in einen Diebstahl verwickelt. Von da an sass er entweder im Gefängnis oder er half seinen Leidensgenossen bei gesetzwidrigen Handlungen — vor allen Dingen beim Raub. Er war ein sehr starker, sehr schöner, geschickter und kluger Mann mit guten Manieren. 1843 kam er aus Nyírbátor ins Komitat Borsod, unter falschem Namen übernahm er Dienste in Nekézseny. Einige Male besuchte er heimlich seine Frau zu Hause, später nahm er seine Frau und seine Tochter mit. Er heiratete 1836, eine seiner Töchter starb im Kindesalter.

1846 wurde er gefangen genommen. Die Studie gibt charakteristische Einzelheiten seines Geständnisses bekannt. 1847 wurde er vom Gericht des Komitats Szabolcs zu Tode verurteilt, aber das Urteil wurde wegen der Kriegereignisse nicht vollstreckt. Es ist zwar nicht zu beweisen, aber wahrscheinlich hat Geszten in einer Guerillamannschaft gegen die Österreicher gekämpft. 1851 wird er vom Kaiser begnadigt, das Todesurteil wird in 20 Jahre Kerkerhaft umgewandelt. Viele berühmte Raubtaten werden von Räubern ausgeführt, die seinen Namen missbrauchen. Viele Raubtaten werden heimlich von Mitgliedern des Kleinadels begangen, weil sie sich leicht der Betsrafung entziehen konnten. Seit der französischen Revolution hatte die herrschende Klasse krankhafte Angst vor dem armen Volk, daher wurden die Gesetzesverletzer aus den Reihen der armen Bauern viel strenger bestraft, als es auf Grund der Verstöße angemessen gewesen wäre. Eines dieser Opfer war auch Geszten, der sich nicht entmutigen liess und zu immer schwereren Strafen verurteilt wurde.

Józsi Gesztens Taten wurden in der Schundliteratur und in der Volksdichtung aufgebauscht. Der zweite Teil der Studie beschäftigt sich damit im folgenden Band des Jahrbuches.

SÁNDOR DÖMÖTÖR

A HILLEBRAND BARLANG NEOLITIKUS CSONTVÁZLELETE

SZATHMÁRY LÁSZLÓ

1. A lelőhely és a leletkörülmények ismertetése

A Hillebrand Jenő barlang (korábbi nevén Kőlyuk II.) a Bükk hegységben a Kőlyuk-Galya délkeleti oldalán a Felső forrástól 1 km-re nyílik, a Kőlyuk I. barlang közelében. Az összességében még feltérképezetlen üregrendszer külső szakaszaiban a bükki kultúra népességének településéről és temetkezéséről (Párducz 1949, Korek 1958, Korek—Patay 1958), egy belső helyiségében pedig a W 1/2 — interstadiális és a neolitikum közötti időre keltezett sziklakarcokról (Vértés 1960, 1965) számolnak be a régészeti feltárások.

1948-ban Nemeskéri J., Párducz M. és Korek J. a barlang előterében két egyén zsugorított helyzetű csontvázát tárták fel, s mivel e külső szakaszban kizárólag csak a bükki kultúra emlékanyaga volt képviselve, az említett embertani leletek (melyek a miskolci Herman Ottó Múzeumba kerültek) feltehetőleg ezzel azonos korúak (Korek 1958).

1975-ben Kordos L. (Magyar Állami Földtani Intézet) végzett ásatást a Hillebrand barlangban, melyen e sorok írója is részt vett.

Ez alkalommal az előtér bejáratával szemközti, $4,5 \times 6$ m nagyságú, nyugati irányba nyíló fülkéjéből (ld. Vértés 1960-ban közölt térképét) a jelenlegi felszíntől 35 cm mélyről egymástól 10 cm távol két koponyatetőtöredék, 50 cm mélyről pedig három metatarsale került elő egy 40 cm átmérőjű körön belül. A koponyatetőtöredékek az északi faltól 170 cm-re, a metatarsale-k mintegy 210 cm-re feküdtek. A fülke elülső részének felszínén jól követhető volt az a két félkör alakú beásás, amely feltehetőleg az 1948-as embertani leletek előkerülési helyét jelezte. Az 1975-ös leletek ezekből 1—1,5 m-re voltak.

E fülke sztratigráfiai viszonyai — 150 cm-ig követve — az alábbiak:

I. A felszínt átlagban 10—15 cm mélységig agyagos-köves réteg borítja.

II. Ez alatt 35—50 cm vastag agyagos réteg következik, melyben a bükki kultúrát reprezentáló edénytöredékek mellett állatsontmaradványok (szarvasmarha, kutya bordatöredékei és ujjpercei, szarvasmarha csigolyatöredékei, valamint szarvas és őz ujjpercei) találhatóak.

III. Ezt 20—60 cm-es durva-köves réteg követi.

IV. Alatta olyan agyagréteg van, amelyben kultúrnyomok már nem találhatóak.

A fentiek szerint tehát a jelenlegi felszín alatt 45—65 cm-re jelentkező durva-köves réteg a temetkezés maximális mélységét is jelenti. A koponyatetőtöredékek, valamint a metatarsale-k izolált helyzete a csontvázak másodlagos pozíciójára utal.

A miskolci Herman Ottó Múzeum embertani gyűjteményében a Hillebrand barlang 1948-as ásatásából származó leletek megtartása kielégítő. A leletegyüttes az egyes csontvázelemek gracilitása, abszolút mérete, a megfelelő részek ízesülése alapján egy egyén csontvázának komponenseit foglalja magába.

2. Általános biológiai paraméterek (nem, életkor)

A vizsgált neolitikus csontváz *K. Éry—Kralovánszky—Nemeskéri* (1963) szerinti kvantitatív reprezentációja 0,5; kvalitatív reprezentációja 0,5.

A *Harsányi—Nemeskéri* (1964) illetve *Acsádi—Nemeskéri* (1970) által kidolgozott eljárás szerint neme: nő (♀); szexualizációja: —0,65; a meghatározás reprezentációja: 0,8 (*K. Éry—Kralovánszky—Nemeskéri* 1963.). (1. táblázat.)

A synchondrosis sphenoccipitalis elcsontosodott. Az elhalálzási kor pontos meghatározásához két életkorjelző — a humerus proximalis epiphysise és a koponyavarratok obliterációja — áll rendelkezésre. Tekintettel arra, hogy a baloldali caput femoris meglevő töredéke az elhalálzási kor megállapításához nem ad jelentős információt, a meghatározás reprezentációja 0,65 (*K. Éry—Kralovánszky—Nemeskéri* 1963).

A humerus proximalis epiphysisében a velőüreg kúpja épp az epiphysisvonalig terjed. A tuberculum majusban az eredeti szerkezet alig módosult. Ez a státus a III. fázisnak felel meg.

A koponya varratai nyitottak, csupán a sutura sagittalis és a sutura coronalis bregma mérőpont környéki szakaszain állapítható meg az obliteráció kezdeti stádiuma. Az obliterációs koeficiens 0,2; ami az I. fázisnak felel meg.

A töredékes caput femorisban a fovea alatti trabeculae capitis eredeti szerkezete még megtalálható, így a jelenlegi állapot nem éri el a IV. fázist. Mindezek alapján az elhalálzási kor 31,5—40,5 év (*Nemeskéri—Harsányi* 1958, *Nemeskéri—Harsányi—Acsádi* 1960, *Acsádi—Nemeskéri* 1970).

3. A csontváz kvantitatív és kvalitatív vizsgálatának eredményei

A csontváz egyes komponenseinek metrikus jellegeit a *Martin* (1928) féle mérési technika alapján a 2. táblázat foglalja össze.

A deskriptív jellegek vizsgálatakor főként *Brothwell* (1965), *Hooton* (1947), *Hrdlička* (1952), *Martin* (1928), *Martin—Saller* (1958), *Olivier* (1960) munkáira támaszkodtam. A továbbiakban az egyénre jellemző kvalitatív jellegek leírására térek rá.

A koponya általános leírása

A koponya norma verticalisban ovoid alakú. A mediansagittalis körvonalra a meredek homlok, a domború nyakszirt (curvoccipital) jellemző. A nyakszirti régió alkata átmenetet képez a bathrocephal forma felé, nyakszirti nézetben (n. occipitalis) ház alakú. A koponya úrtartalma *Welcker* (1885) mód-

szerével meghatározva közepes — euenkephal — (*Sarasin* szerint). Abszolút méretei alapján *Hug* (1940) féle kategóriákkal leírva közepesen hosszú, közepesen széles és közepesen magas. Arányaiban mesokran (*Garson* szerint), orthokran, metriokran, eurymetop (ez utóbbi három *Martin—Saller* kategóriái szerint).

Os occipitale

Mély fossa occipitales superiores et inferiores. Erőteljes protuberantia occipitalis interna. Sagittalis és transversalis sulcusok alig érzékelhetők. A canalis hypoglossi kétosztatú (d.: $4,3 \times 3,4$ mm, illetve $3,0 \times 3,4$ mm; s.: $9,8 \times 4,9$ mm, illetve $1,0 \times 2,1$ mm). A processus intrajugularis sinister kifejezetten hegyes.

A planum occipitale tagolatlan, a linea nuchae superior et inferior alig észrevehető, a crista occipitalis externa csak nyomokban látható. A protuberantia occipitalis externa csak 0 fokozatú (*Broca*). A planum nuchale területén a koponyafal igen vékony (1—1,7 mm). A pars basilaris legkisebb transversalis vastagsága 22 mm. Minimális tuberculum pharyngeum.

Os sphenoidale

Az os sphenoidale corpus-a hiányzik, csak a baloldali töredékes ala magna és processus pterygoideus tanulmányozható. Erről a tájról így mindössze annyi jellegzetesség említhető meg, hogy a canalis pterygoideus szokatlanul mély sulcus pterygopalatinussal nyílik, pereme a facies sphenomaxillaris felé éles, de a felszín íveltén fut le a foramen rotundum felé.

Os temporale

A processus zygomaticus mindkét oldalon hiányzik. A squama belső felszínén mély sulcus arteriosus látható, amely egyik oldalon sem követi a margo parietalis ívét; lineáris.

A pars petrosquamosa-n az a legszembetűnőbb jelenség, hogy a sulcus petrosus superior — különösen a jobb oldalon — mély. Ugyanezen az oldalon viszont a fossa subarcuata kevésbé kifejezett. Mindkét foramen mastoideum kicsi. A processus mastoideus alacsony, zömök, szűk jobboldali incisura mastoidea-val, baloldalon viszont processus supramastoidea-val. A két fossa jugularis közül a jobboldali 4—5 mm-rel tágabb. Ezzel összefüggésben a baloldali fossula petrosa sekély, keskeny. Kiemelendő továbbá, hogy a fossa mandibularisok frontalis pereme nem egyforma. A jobboldali ívelt és kevésbé meredek, a baloldali viszont frontalisán közel egyenes; a tuberculum articulare felé meredekebb. A fissura petrotympanica helyzete azonban mindkét oldalon azonos. Crista supramastoidea. A fissura mastoideale squamosa (főként a baloldalon) látható.

Os parietale

A tuber parietale mérsékelten elmosódó. A sagittalis varrat hátsó egyharmadában depressio praelambdaidea. A koponyafal vastagsága a vertex táján 4—6 mm; a linea temporalis magasságában 2—3 mm között variál.

Os frontale

A tuber frontale fejletlen. Elliptikus tuber saggittalis ossis frontalis. A glabella 1. fokozatú (*Broca*), az arcus superciliaris kifejezett (az élesperemű margo supraorbitalis közepéig terjed). A szemüreg szélessége, illetve magassága közelítőleg 39 mm, illetve 26 mm.

Os zygomaticum

A facies malaris sima felületű, az arcus zygomaticus vékony, kis tuber malare-val. Mindkét oldali foramen zygomaticofaciale 1 mm-es, szimmetrikus pozíciójú. Os malare bipartitum alig látható nyomai.

Maxilla

Mély fossa canina és juga alveolaria ($I^{1/2}$, I_2/C). Apertura piriformis: anthropin. Spina nasalis anterior: feltételezhetően 3. fokozatú (*Broca*). Jobboldali sutura incisiva. Mérsékelt alveolaris prognathia.

Mandibula és fogazat

A mandibula kvantitatíve kicsiny, kvalitatíve viszonylag robusztus. Robuszticitására a következő jelek utalnak: előreugró, fordított „T” alakú trigonum mentale; kifejezett tuberculum mentale; tagolt fovea submaxillaris; érdes linea mylohyoidea; kifejezett fossa subalveolaris anterior et posterior; erőteljes sulcus colli; tág sulcus mylohyoideus; vastos, hegyben végződő lingula mandibulae; relative széles foramen mandibulare.

Gracilitására utaló jelek: alig elhatárolt fossa digastrica; sima felületű fovea sublingualis, keskeny corpus mandibulae (a második molaris magasságában); tagolatlan planum triangulare.

A spina mentalis közepesen fejlett, a processus condyloideus közepesen széles, a fossa mandibularis frontalis pereme aszimmetriájának következményei nem észlelhetők.

Az angulus mandibulae reliefei masculin jellegűek. Mindkét oldali foramen mentale a P_2 magasságában van.

A fogazati státus *Brothwell* (1965) jelölésmódjával a következő:

8	7	6	5	4	3	2	1	1	2	3	4	5	6	7	8
8	7	6	5	4	3	2	1	1	2	3	4	5	6	7	8

Kiemelendő tehát, hogy a harmadik molárisok erupciója nem következik be (M_3 adontia). A második moláris utáni trigonum postmolare alig kifejezett E jelenségek a mandibula rövidségével lehetnek összefüggésben. Mindezek mellett a crista endoalveolaris és a crista buccinatoria peremszerű, a sulcus extramolaris erőteljes. A fogazat abráziója a *Körber* (1957) szerinti 3. fokozatnak felel meg. A maxilla molárisai palatinálisan meredeken abradáltak, s itt a 4. fokozatot is eléri, míg buccinalisan csak 2. stádiumot mutatnak.

Ossa vormiana

A sutura lambdoidea-n a lambda mérőponttól 14 mm-re egy 19–13 mm-es varratsont található a jobboldali régióban.

Clavicula, scapula

A kulcscsontok közül a baloldali áll rendelkezésre a vizsgálathoz. Ennek tuberositas coracoidea-ja kifejezetten érdes felszínű, erőteljes, bár maga az extremitas acromialis kevésbé fejlett. Legnagyobb szélességét (18 mm) a tuberositas coracoideánál éri el, míg a facies articularis régiójában max. 15 mm. A facies articularis sternalis nagyfelületű, a tuberositas costalis elmosódó. A robuszticitási jelző értéke szerint a clavicula gracilis, a kulcscsont — felkarcsonti jelző értéke alapján pedig közepes hosszúságú (47,2).

A jobboldali töredékes scapula kvantitatív jellegeire nézve gracilis. Az acromion izomreliefjei a közepesnél kissé erőteljesebben fejlettek. A cavitas glenoidalis ízületi felszíne 32×24 mm-es. A tuberositas infraglenoidalis jól elhatárolt, fejlett. A margo inferior gyengén emelkedő.

Humerus

A két humerus között sem kvantitatív sem kvalitatív aszimmetria nem tapasztalható. A hosszúság — vastagsági jelző szerint a gracilitás szempontjából mindkettő közepes fokozatot mutat. A diaphysisek keresztmetszete *Hrdlička* (1952) 1. típusának lekerekített változata. Ennek megfelelően a diaphysis-keresztmetszet jelzője alapján a felkar eurybrachien. A facies anterior lateralis széles, a margo lateralis élesperemű. A sulcus nervi ulnaris mély.

A kifejezett tuberculum majus et minus, a relatíve széles és mély sulcus intertubercularis, a crista tuberculi majorissal egybefüggő erőteljes tuberositas deltoidea a felkar izmainak fejlettségét reprezentálja.

Radius, ulna

A radiusok — a humerusokhoz hasonlóan — szimmetrikusak. A diaphysisek keresztmetszete *Hrdlička* (1952) 3. típusának felel meg, így a facies volaris konkáv metszetű, a crista interossea mindkét oldali csonton jól fejlett.

A capitulum radii (d. et s.) átmérője 20 mm. A tuberositas radii (d. et s.) alacsony, elmosódó reliefekkel.

A meglévő baloldali ulna diaphysisének keresztmetszete *Hrdlička* (1952) 3. típusa; kevésbé gyakori. Ezzel összefüggésben az ulna gracilis, de nem lapos; a platolenia-jelző szerint eurolen. Az olecranon, valamint a crista m. supinatoris jól tagolt felszínű. A tuberositas ulnae kifejezetten nagy. A crista interossea éles.

Pelvis

A medence töredékes és hiányos. Az ala ossis ilium feminin ívű, a crista iliaca keskeny. A fossa acetabuli viszonylag keskeny. Az angulus pubis cca 85°. A pecten ossis pubis érdes felületű. A foramen obturatum közelítőleg háromszög alakú, pereme tagolt. Az incisura ischiadica major igen nyitott, sekély. A spina ischiadica kevésbé kifejezett, s így az incisura ischiadica minor az átlagosnál kisebb.

Femur

Mindkét femur töredékes, a proximalis epiphysisek a baloldali caput femoris fragmentumának kivételével hiányoznak. Minőségi jellegekben azonos értékű.

kűek. A linea aspera elhatárolt, erőteljes, ennek ellenére a diaphysis keresztmetszeti jelzője pilaszter nélküli femurra utal. Magyarázatul szolgál, hogy a keresztmetszet *Hrdlička* (1952) szerinti típusa: E.

Tibia, fibula

A jobboldali tibia hiányzik. A baloldalinak condylus lateralis töredékes, így csak a medialis hosszúság mérhető. A cnemicus-jelző értéke szerint a tibia platyknem. A diaphysis keresztmetszete a *Hrdlička* (1952) szerinti 3—4. típus közötti átmenetet képviseli, azaz a 4. típustól annyiban különbözik, hogy a facies lateralis homorú. A tuberositas tibiae és a crista interossea közepesen fejlett.

Mindkét fibula töredékes, a corpus fibulae keresztmetszete *Hrdlička* (1952) 2 a. típusa.

4. A termet és az alkat rekonstrukciója

A termet kiszámítására a humerus, a radius, az ulna és a tibia méreteinek ismeretében több lehetőség kínálkozik. Az összehasonlító vizsgálatok kritériumainak eleget téve a testmagasságot a legtöbbet alkalmazott metodikák mind-egyikével meghatároztam (3. táblázat).

A jelenlegi adatok birtokában kitűnik, hogy a vizsgált egyén testmagassága az átlagosnál nagyobb volt. Magyarország területén a neolitikumban élt nők mintegy 10%-a képviselt ezzel azonos, illetve ennél magasabb termetű embertani komponenst (*Szathmáry* 1975). A humero-radialis jelző 75,9 (jobboldali), illetve 76,6 (baloldali), miszerint a felső végtag mesatikerk. Ugyanekkor *Bach* (1965) módszerének kivételével a humerus méretéből számítható a legalacsonyabb termet.

A rekonstrukciós vizsgálat reprezentációját csökkenti az a tény, hogy a legtöbb eljárás esetében a felső végtag méreteit kell alapul venni. A tibia medialis condylus — malleolus hosszúsága a *Bach* (1965) által kidolgozott metodika esetében felhasználható. Az így kapott termetérték (4. táblázat) arra enged következtetni, hogy a vizsgált egyén alsó végtagja viszonylag rövid volt, ami a testmagasság meghatározása szempontjából azzal a veszéllyel járhat, hogy a humerus, a radius és az ulna hosszúsága alapján kiszámított értékek az élő egyén termetét meghaladják.

A csontváz leírása alapján tehát a vizsgált egyén kvantitásában túlnyomórészt gracilis, kvalitásában pedig viszonylag több funkcionális eredetű robusztus vonással jellemezhető.

A *Schneider* (1944) és *Ullrich* (1966) által kidolgozott rekonstrukciós szisztéma szerint konstúciótipusa *Kretschmer* (1961) kategóriájával kifejezve leptosom, némi atletikus jelleggel. Ez megfelel a *Sheldon* (1940) szomatotipizálása szerinti ektomorf-mezomorf típusnak.

A bükki kultúra emberéről napjainkig mindössze egy egyén csontvázmaradványai nyújtanak információt. Ezt a leletet *Kadič Ottokár* tárta fel 1913-ban a Hillebrand barlangtól kb. 3 km-re a Forrás völgy déli oldalán nyíló Búdöspeszt barlangban (*Kadič* 1914). Tüzetes embertani vizsgálatát *Bartucz* (1916) végezte el.

E 45—55 éves kor között elhunyt nő koponyájának alkata és a jelenleg vizsgált koponya alkotása között minimális az eltérés. Az abszolút méretek, illetve ezek arányai az esetek többségénél oly szorosan egyezők, hogy a mérési és a másodlagos deformáció hibahatárain belül esnek.

Így mindkét koponya mesokran (a jelzők differenciája 0,2), orthokran, metriokran. A transversalis-frontalis és a transversalis-frontoparietális jelzők értéke is közeli. A koponyakapacitások keltérése jóval a mérési hibahatáron belüli. A transversalis ív differenciája 2 mm, a mediansagittális ívet alkotó három ívrészlet arányai azonban eltérők. A nyakszirt hajlata mindkettőn kifejezett, az abszolút méretek viszont csak a felsőpikkely alkotásában mutatnak hasonlóságot.

A falcsonti táj fejlettsége azonos mértékű, akárcsak a homloktájé, amelyen az elmosódó glabella és homlokdudor a legjellegzetesebb.

Különösen említésre méltó az a jelenség, hogy a jobboldali lambdavarraton közelítőleg azonos helyzetben varratsont figyelhető meg. Ez az örökölhető anatómiai variáció a két egyén viszonylag közeli genetikai kapcsolatára utalhat.

A termet és az alkat vonásai között e két egyén esetében lényegesebb különbséget mutathatunk ki. *Manouvrier* (1893) módszerével számítva a búdöspeshti nő testmagassága 10 cm-rel alacsonyabb. Bár a felső végtag a búdöspeshti nő esetében minden elemében rövidebb, a termetbeli differenciához viszonyítva a felkar és az alkar arányai között nincs lényegesebb különbség. Szembetűnő viszont a tibia-k hosszmereteinek minimális eltérése. Miután a termettel a legszorosabb korrelációt az alsó végtag elemei mutatják, feltételezhető, hogy a két egyén testmagassága között 5—7 cm-nél nagyobb differencia nem volt.

IRODALOM

- Acsády, Gy., Nemeskéri, J.* (1970): History of human life span and mortality. Akadémiai, Budapest.
- Bach, H.* (1965): Zur Berechnung der Körperhöhe aus den langen Gliedmassenknochen weiblicher Skelette. *Anthrop. Anz.*, 29: 12—21.
- Bartucz, L.* (1916): A Búdöspeszt barlangban talált neolitikori embercsontváz. — Das in der Höhle Búdöspeszt gefundene neolitische Menschenskelet. *Barlangkutatás*, 4: 109—136.
- Brothwell, D. R.* (1965): Digging up bones. The excavation, treatment and study of human skeletal remains. *Brit. Mus. Nat. Hist.*, London.
- Dupertuis, C. W., Hadden, J. A.* (1951): On the reconstruction of stature from long bones. *Am. J. Phys. Anthropol.*, 9: 15—53.
- Éry, K. K., Kralovánszky, A., Nemeskéri, J.* (1963): Történeti népeiségek rekonstrukciójának reprezentációja. — A representative reconstruction of historic populations. *Anthrop. Közl.*, 7: 41—90.
- Harsányi, L., Nemeskéri, J.* (1964): Über Geschlechtsdiagnose an Skelettfunden. *Acta Med. leg. soc. (Liège)*, 17: 51—55.
- Hug, E.* (1940): Die Schädel der frühmittelalterlichen Gräber aus dem solothurnischen Aaregebiet in ihrer Stellung zur Reihengräberbevölkerung Mitteleuropas. *Z. Morph. Anthropol.*, 38: 359—528.

- Hooton, E. A.* (1947): Up from the ape. Macmillan, New York.
- Hrdlička, A.* (1952): Hrdlička's practical anthropometry. Edited by T. D. Stewart, Philadelphia.
- Kadič, O.* (1914): Az 1913-ban végzett barlangkutatóasaim eredményei. — Resultate meiner Höhlenforschung im Jahre 1913. Barlangkutatás, 2: 185—191.
- Korek, J.* (1958): A bükk kultúra települése a Hillebrand barlangban. — A settlement of the Bükk culture in the Hillebrand cave. Folia Arch., 10: 17—28.
- Korek, J., Patay, P.* (1958): A bükk kultúra elterjedése Magyarországon. — Die Verbreitung der Bükker Kultur in Ungarn. Rég. Füzet., II—2.
- Körber, E.* (1957): Abrasion und Artikulationsbewegung. D. Z. Z., 12: 1486.
- Kretschmer, E.* (1961): Körperbau und Charakter. 23./24. Aufl. Springer, Berlin /Göttingen/ Heidelberg (1. Aufl. 1921).
- Manourier, L.* (1893): La détermination de la taille d'après les grands os des membres. Mém. de la Soc. d'Anthrop. de Paris, 4: 347—402.
- Martin, R.* (1928): Lehrbuch der Anthropologie. 2. Aufl. Fischer, Jena.
- Martin, R., Saller, K.* (1958): Lehrbuch der Anthropologie. Fischer, Stuttgart.
- Nemeskéri, J., Harsányi, L.* (1958): A csontvázletek életkorának meghatározási módszereiről és azok alkalmazhatóságáról. Biol. Közlem., 1: 115—164.
- Nemeskéri, J., Harsányi, L., Acsádi, Gy.* (1960): Methoden zur Diagnose des Lebensalters von Skelettfunden. Anthrop. Anz., 24: 70—95.
- Olivier, G.* (1960): Pratique anthropologique. Vigot Frères, Paris.
- Párducz, M.* (1949): A Magyar Történelmi Múzeum Régészeti Osztályának ásatásai — 1949, Bükk-hegység-Kölyuk II. barlang. — Les fouilles exécutées par la Sextion d'Archéologie du Musée Historique Hongrois — 1949, Monts Bükk-Kölyuk, Antre II. Arch. Ért., 76: 110—115.
- Pearson, K.* (1899): On the reconstruction of the stature of prehistoric races. Mathem. Contrib. to the Theory of Evolution, V. Philos. Transact. of the Roy. Soc., A — 192.: 169—244.
- Schneider, H.* (1944): Die Gestalt der langen Röhrenknochen als Konstitutionsmerkmal. Anthrop. Anz., 19: 59—72.
- Sheldon, W. H.* (1940): The varieties of human physique. Harper, New York/London.
- Szathmáry, L.* (1975): Az újkőkortól az Árpád-kor végéig (i. sz. 13. sz.) Magyarországon élt népeségek termetének rekonstrukciója. — Die Körperhöhenrekonstruktion der Bevölkerung auf dem Gebiet Ungarns von Neolithikum bis zum 13. Jahrhundert u. Z. Doktori disszertáció, Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen.
- Telkkä, A.* (1950): On the prediction of human stature from the long bones. Acta Anat., 9: 103—117.
- Trotter, M., Gleser, G.* (1952): Estimation of stature from long bones of American Whites and Negroes. Am. J. Phys. Anthrop., 10: 463—514.
- Ullrich, H.* (1966): Methodische Betrachtungen zu konstitutions — biologischen Studien an vorgeschichtlichen Skelettresten. Anat. Anz., 118: 164—170.
- Vértés, L.* (1960): Die Wandgravierungen in der Hillebrand—Jenő-Höhle. Folia Arch., 12: 3—11.
- Vértés, L.* (1965): Az őskör és az átmeneti kőkor emlékei Magyarországon. Akadémiai, Budapest.
- Welcker, H.* (1885): Die Capacität und die drei Hauptdurchmesser der Schädelkapsel bei den verschiedenen Nationen. Arch. f. Anthrop., 16: 1—159.

1. táblázat. *A nem és a szexualizáció meghatározásának paramétereit*
 Tabelle 1. *Die Parameters der Bestimmung des Geschlechtes und der Sexualität*

Jelleg — Merkmale	Fokozat — Stufe	Érték — Wert
Tuber frontale et parietale	indifferens	0
Glabella; arcus superciliaris	feminin	-1
Processus mastoideus	indifferens	0
Protuberantia occipitalis externa	hyperfeminin	-2
Squama occipitalis	feminin	-1
Margo supraorbitalis	feminin	-1
Arcus zygomaticus	hyperfeminin	-2
Facies malaris	feminin	-1
Corpus mandibulae	feminin	-1
Trigonum mentale	masculin	+1
Angulus mandibulae	hypermasculin	+2
Processus condyloideus capitulum mandibulae	indifferens	0
Angulus pubis	feminin	-1
Foramen obturatum	feminin	-1
Incisura ischiadica major	hyperfeminin	-2
Caput femoris	hyperfeminin	-2
Linea aspera	masculin	+1
Sexualisatio	feminin	-0,65

2. táblázat. *A Hillebrand barlang neolitikus csontvázának osteometriai adatai*
MARTIN (1928) mérés technikája szerint
 Tabelle 2. *Die osteometrischen Angaben des in der Hillebrand-Höhle gefundenen*
neolithischen Skelettes nach dem System von MARTIN (1928)

Martin-szám Martin-Zahl	Méret Mass	Érték Wert
CRANIUM CEREB- RALE		
1.	Legnagyobb agykoponyahossz (g-op) Grösste Hirnschädellänge	177
1/c	Az agykoponya hossza a metopiontól (m-op) Hirnschädellänge vom Metopion	(182)
2.	Glabella-inion-hosszúság (g-i) Glabello-Inionlänge	166
3.	Glabella-lambda-hosszúság (g-l) Glabello-Lambdalänge	166
5.	Koponya alap-hossz (n-ba) Schädelbasislänge	96
7.	Foramen magnum-hossz Länge des Foramen magnum	37
8.	Legnagyobb koponyaszélesség (eu-eu) Grösste Hirnschädelbreite	136

2. táblázat — folytatás (II.)
Tabelle 2. -weiter (II.)

Martin-szám Martin-Zahl	Méret Mass	Érték Wert
9.	Legkisebb homlokszélesség (ft-ft) Kleinste Stirnbreite	(103)
10.	Legnagyobb homlokszélesség (co-co) Grösste Stirnbreite	125
11.	Biaurikuláris szélesség (au-au) Biauricularbreite	122
12.	Legnagyobb nyakszirtszélesség (ast-ast) Grösste Hinterhauptsbreite	108
13.	Mastoidealis szélesség (ms-ms) Mastoidealbreite	98
16.	Foramen magnum-szélesség Breite des Foramen magnum	29
17.	Agykoponyamagasság (ba-b) Basion-Bregma-Höhe	126
20.	Fül-bregma-magasság (po-b) Ohr-Bregma-Höhe	92
23.	A koponya horizontális kerülete a glabella fölött Horizontalumfang des Schädels über die Glabella	516
24.	Transversalis ív (po-po) Transversalbogen	305
25.	Mediansagittalis ív (n-o) Mediansagittal-Bogen	367
26.	Mediansagittalis homlokív (n-b) Mediansagittaler Frontalbogen	131
27.	Mediansagittalis felcsonti ív (b-l) Mediansagittaler Parietalbogen	126
28.	Mediansagittalis nyakszirt-ív (l-o) Mediansagittaler Occipitalbogen	110
28/1.	A nyakszirt mediansagittalis felsőpikkely-íve (l-i) Mediansagittaler Oberschuppenbogen des Occipitale	66
29.	Mediansagittalis homlokhúr (n-b) Mediansagittale Frontalsehne	106
30.	Mediansagittalis falcsonti húr (b-l) Mediansagittale Parietalsehne	110
31.	Mediansagittalis nyakszirti húr (l-o) Mediansagittale Occipitalsehne	89

2. táblázat — folytatás (III.)
Tabelle 2. -weiter (III.)

Martin-szám Martin-Zahl	Méret Mass	Érték Wert
31/1.	A nyakszirt felsőpikkelyének mediansagittalis húrja (l-i) Mediansagittale Sehne der Oberschuppe des Occipitale	58
38.	Koponyakapacitás (cm ³) Schädelkapazität (Zm ³)	(1294)
8:1	Hosszúság-szélességi jelző Längen-Breiten Index	76,8
17:1	Hosszúság-magassági jelző Längen-Höhen Index	71,2
17:8	Szélesség-magassági jelző Breiten-Höhen Index	92,6
9:8	Transversalis homlok-falcsonti jelző Transversaler Frontoparietal-Index	(75,7)
9:10	Transversalis homlokjelző Transversaler Frontal-Index	(82,4)
12:8	Transversalis falcsont-nyakszirtecsonti jelző Transversaler Parietooccipital-Index	79,4
20:1	Hosszúság-fülmagassági jelző Auriculo-Vertical-Index	52,0
16:7	Foramen-magnum jelző Index des Foramen magnum	78,3
27:26	Sagittalis homlok-falcsonti jelző Sagittaler Frontoparietal-Index	96,2
29:26	Sagittalis homlokjelző Sagittaler Frontal-Index	80,9
30:27	Sagittalis falcsonti jelző Sagittaler Parietal-Index	87,3
31:28	Sagittalis nyakszirtecsonti jelző Sagittaler Occipital-Index	80,9
31/1:28/1	A nyakszirtecsont hajlásjelzője Krümmungsindex der Oberschuppe der Hinterhauptbeins	87,8
CRANIUM VISCE- RALE		
48/1.	Alveoláris magasság (ns-pr) Höhe der Alveolarpartie	16
50.	Elülső interorbitalis szélesség (mf-mf) Vordere Interorbitalbreite	25

2. táblázat — folytatás (IV.)
Tabelle 2. weiter (IV.)

Martin-szám Martin-Zahl	Méret Mass	Érték Wert
54.	Orrüregszélesség Nasenbreite	(28)
60.	Maxillo-alveolaris hosszúság (pr-alv) Maxilloalveolarlänge	46
61.	Maxillo-alveolaris szélesség (ekm-ekm) Maxilloalveolarbreite	(58)
63.	Szájpadszélesség (enm-enm) Gaumenbreite	(43)
65.	Condylusszélesség (kdl-kdl) Kondylenbreite	124
66.	Szegletszélesség (go-go) Winkelbreite	99
69.	Állmagasság (id-gn) Kinnhöhe	24
70.	Ágmagasság Asthöhe	52
71/a	Legkisebb ágszélesség Kleinste Astbreite	30
79.	Állkapocsszög Astwinkel des Unterkiefers	130°
66:65	Szélességi jelző Breiten-Index	83,1
STERNUM		
4.	A manubrium sterni legnagyobb szélessége Grösste Breite des Manubrium sterni	68
CLAVICULA		
sinister		
1.	Legnagyobb hosszúság Grösste Länge	143
6.	A közép kerülete Umfang der Mitte	33
6:1	Hosszúság-vastagsági jelző Längendicken-Index	23,1
SCAPULA		
dexter		
2.	Morfológiai hosszúság Morphologische Länge	(97)

2. táblázat — folytatás (V.)
 Tabelle 2. weiter (V.)

Martin-szám Martin-Zahl	Méret Mass	Érték Wert
7.	A spina scapulae vetületi hossza Projektivische Länge der Spina scapulae	(120)
HUMERUS		
1.	Legnagyobb hosszúság Grösste Länge	d. 307 s. 307
2.	Egész hosszúság Ganze Länge	d. 304 s. 303
4.	A distalis epiphysis szélessége Untere Epiphysenbreite	d. 57 s. 58
5.	A közép legnagyobb átmérője Grösster Durchmesser der Mitte	d. 22 s. 22
6.	A közép legkisebb átmérője Kleinster Durchmesser der Mitte	d. 17 s. 17
7.	A diaphysis legkisebb kerülete Kleinster Umfang der Diaphyse	d. 61 s. 58
9.	A caput humeri legnagyobb transversalis átmérője Grösster transversaler Durchmesser des Caput	d. 38 s. 39
6:5	Diaphysis-keresztmetszeti jelző Diaphysenquerschnitt-Index	d. 77,3 s. 77,3
7:1	Robuszticitási jelző Längendicken-Index	d. 19,9 s. 18,9
RADIUS		
1.	Legnagyobb hosszúság Grösste Länge	d. 231 s. 232
1/b	Párhuzamos hosszúság Parallele Länge	d. 226 s. 227
2.	Fiziológiai hosszúság Physiologische Länge	d. 221 s. 223
4.	Transversalis diaphysisátmérő Transversaler Durchmesser des Schaftes	d. 15 s. 15
5.	Sagittalis diaphysisátmérő Sagittaler Durchmesser des Schaftes	d. 10 s. 10
5:4	Diaphysis-keresztmetszeti jelző Diaphysenquerschnitts-Index	d. 66,7 s. 66,7

2. táblázat — folytatás (VI.)
 Tabelle 2. -weiter (VI.)

Martin-szám Martin-Zahl	Méret Mass	Érték Wert
ULNA		
sinister		
1.	Legnagyobb hosszúság Grösste Länge	248
2.	Fiziológiai hosszúság Physiologische Länge	216
13.	Felső transversalis átmérő Oberer transversaler Durchmesser	21
14.	Felső dorso-volaris átmérő Oberer dorso-volarer Durchmesser	23
13:14	Platolenia-jelző Index der Platolenie	91,3
PELVIS		
1.	Medencemagasság Beckenhöhe	199
FEMUR		
6.	A diaphysisközép sagittalis átmérője Sagittaler Durchmesser der Diaphysenmitte	d. 26 s. 23
7.	A diaphysisközép transversalis átmérője Transversaler Durchmesser der Diaphysenmitte	d. 29 s. 28
9.	Felső transversalis diaphysisátmérő Oberer transversaler Diaphysendurchmesser	s. 32
19.	A caput femoris transversalis vagy sagittalis átmérője Transversaler oder sagittaler Durchmesser des Femurkopfes	s. (40)
6:7	Pilaszter-jelző Index pilastricus	d. 89,7 s. 85,7
TIBIA		
sinister		
1/b	A tibia hosszúsága Länge der Tibia	324
8/a	A közép legnagyobb átmérője a foramen nutricium síkjában Grösster Durchmesser der Mitte im Niveau des Foramen nutricium genommen	29
9/a	A közép transversalis átmérője a foramen nutricium magasságában Transversaler Durchmesser der Mitte in der Höhe des Foramen nutricium genommen	17
9/a:8/a	Cnemicus-jelző Index cnemicus	58,6

3. táblázat. *A termet rekonstrukciója különböző metodikák szerint*
 Tabelle 3. *Die Rekonstruktion der Körperhöhe nach verschiedenen Methoden*

Módszer Methode	Termet Körper- höhe		Kategória (Martin 1928) Kategorie (Martin 1928)
Manouvrier (1893)	159,3	magas	— Gross
Pearson (1899)	157,3	nagyközepes	— Übermittelgross
Telkkä (1950)	156,1	nagyközepes	— Übermittelgross
Dupertuis—Hadden (1951)	164,9	magas	— Gross
Trotter—Gleser (1952)	163,1	magas	— Gross
Bach (1965)	158,7	nagyközepes	— Übermittelgross
Átlag Durchschnitt	159,9	magas	— Gross

4. táblázat. *Az egyes végtagsontokból számított termetértékek*
 Tabelle 4. *Die aus den einzelnen Gliedmassenknöchen berechneten Körperhöhenwerte*

Módszer—Methode	Humerus	Radius	Ulna	Tibia
Manouvrier (1893)	156,6	160,8	160,6	—
Pearson (1899)	155,9	158,5	—	—
Telkkä (1950)	156,8	160,0	157,7	—
Dupertuis—Hadden (1951)	162,6	166,9	—	—
Trotten—Gleser (1952)	161,0	164,8	163,7	—
Bach (1965)	163,7	160,5	—	152,5

DIE NEOLITISCHE SKELETTFUNDE DER
HILLEBRAND—HÖHLE
(Auszug)

Die Hillebrand Jenő Höhle öffnet sich im Bükk—Gebirge, aus der südöstlichen Seite des Kölyuk—Galya in nordwestlicher Richtung vom Miskolc.

In den äusseren Strecken der Höhle — wo man die anthropologische Funde gefunden hat—haben die archeologischen Forschungen nur die Siedlung und die Begrabung der neolitischen Bükker Kultur entdeckt (*Párducz* 1949, *Korek* 1958, *Korek—Patay* 1958). Die Skelettfunde sind durch eine Ausgrabung im 1948 in der Zelle des Vorraumes zutage gebracht worden (siehe die Karte von *Vértes*, 1960), und repräsentieren die Komponenten des Skelettes eines Individuums.

Der von *Harsányi—Nemeskéri* (1964), bez. *Acsádi—Nemeskéri* (1970) ausgearbeiteten Methode nach hat es weibliches Geschlecht, seine Sexualisation ist 0,65, die Repräsentation der Bestimmung nach *K. Éry—Kraloványky—Nemeskéri* (1963) ist 0,8 (1. Tabelle).

Lebenszeit: 31,5—40,5 Jahre (*Nemeskéri—Harsányi* 1958, *Nemeskéri—Harsányi—Acsádi* 1960, *Acsádi—Nemeskéri* 1970).

Die Repräsentation der Bestimmung ist 0,65 (*K. Éry—Kralovánszky—Nemeskéri* 1963).

Die metrischen Angaben der einzigen Komponenten des Skelettes fasst die 2. Tabelle auf Grund der Martinischen Messtechnik (*Martin* 1928) zusammen.

Der charakteristischste Zug des Gebisses ist folgende: die Eruption der M_3 -en ist nicht eingetroffen. Die Stufe der Abrasion ist nach *Körber* (1957) 3.

Die untersuchte Person ist ihrer quantitativen Eigenheiten nach überwiegend grazil, in seiner Qualität ist sie aber mit mehreren robusten Zügen vom funktionellen Ursprung charakterisierbar.

Die Rekonstruktion der Körperhöhe habe ich nach 6 Methoden vollendet. Die Ergebnisse vermittele ich in der 3. Tabelle. In Ungarn hatte 10% der Weiber, die im Neolithikum die gleiche oder höhere anthropologische Komponente, wie das untersuchte Individuum. (Vergl.: *Szathmáry* 1975.) Der humero-radiale Index ist 75,9 (recht) bez. 76,6 (links), demzufolge ist das obere Glied mesatikerk. Und die Methode Bachs ausgenommen (*Bach* 1965) — kann die niedrigste Körperhöhe aus der Länge des Humerus gerechnet werden (4. Tabelle).

Die auf Grunde des Humerus-, Ulna-, und Radiuslänge berechneten Werte steigen annehmbar die Körperhöhe des lebendigen Individuums über.

Dem von *Schneider* (1944) und *Ullrich* (1966) ausgearbeiteten Rekonstruktionssystem nach ist sein Konstitutionstyp im Kretschmers Kategorien (*Kretschmer* 1961) leptosom, mit manchen atletischen Zügen.

Das weibliche Skelett der Hillebrand—Höhle — besonders seine Schädeleigenschaften — zeigt mehrere hauptsächliche, ähnliche Züge zu dem Skelettrest des Individuums der Bükker Kultur, dieses Skelett allein hat man bis jetzt untersucht. (Vergl.: *Bartucz* 1916.)

LÁSZLÓ SZATHMÁRY

**AZ AMPHIPYRA BERBERA RUNGS, 1949 (LEP.: NOCTUIDAE)
ELTERJEDÉSE MAGYARORSZÁGON**

VARGA ZOLTÁN

J. Svensson svéd lepidopterológus 1967-ben skandináviai *Amphipyra*-példányok vizsgálata alapján arra a következtetésre jutott, hogy az *Amphipyra pyramidea* L.-nek vélt állatok valójában két — mindkét ivar genitáliái alapján egyértelműen elkülöníthető — fajhoz tartoznak. Eredményeit levélben közölte *D. S. Fletcher*rel (British Museum, London) és a német lepidopterológusok nesztorával, *E. Urbahnnal*. A probléma további tisztázása a felsorolt kutatók egy-egy — még 1968-ban megjelent — munkájának köszönhető.

Az Európában is csaknem mindenütt előforduló és gyakori, eurosibíriai elterjedésű fajt a *Linné* által leírt „*Phalaena Noctua Pyramidea*”-val (*Systema Naturae* X. ed.: 1758, p. 518) azonosították, amelyet a *Systema Naturae* szerzője a korabeli híres német természetbúvár-művész *Roesel von Rosenhof* valamint *Merian* és *Réaumur* korábbi ábrái alapján írt le. *Roesel* szép festménye, amelynek reprodukcióját *Wolff* (1968) dolgozata közli, nem hagy kétséget aziránt, melyik fajról készülhetett az ábra.

Linné gyűjteményében (— ezt ma a British Museumban őrzik —) a „*pyramidea*” név alatt — mint ahogy ezt *Fletcher* megállapította — 3 faj van összekeverve. Ennek az előzményei azonban ma már nem deríthetők ki. A szóbanforgó példányok között valóban van egy *Amphipyra pyramidea* nőstény is, ennek potrohát az *Anthrenus*-ok viszont annyira tönkkrerágták, hogy „lectoholotypus”-nak nem volt minősíthető. Ezért *Fletcher* egy németországi eredetű (Lipcse környékén gyűjtött) példányt, amely teljesen megegyezett *Roesel* ábrájával, „neotypus”-nak jelölt ki.

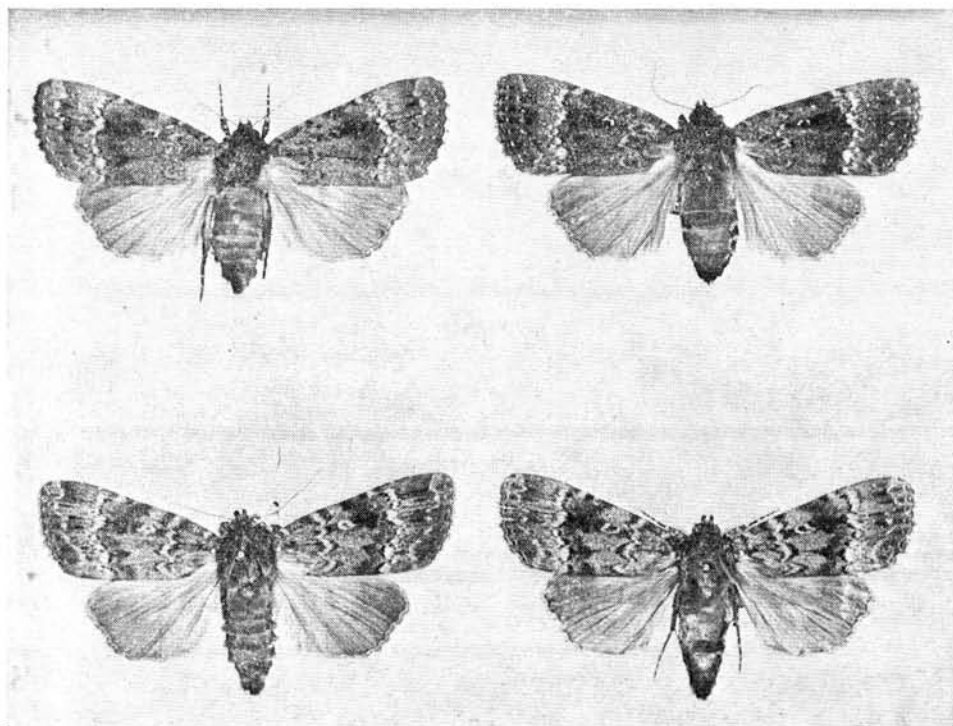
A másik, egyelőre gyérebb példányszámban ismert fajt a *Rungs* által 1949-ben (*Bull. Soc. Sci. Nat. Maroc*, 25—27 : 330.) Rabat (Marokkó) környékéről leírt *Amphipyra berbera*-val sikerült azonosítani (— amelyet szerzője eleinte az *A. pyramidea* marokkói alfajának vélt —). Mivel azonban *Rungs* marokkói példányai az európaiaknál jóval nagyobbak, tarkábbak, élesebb rajzolatúak (— az európaiak rajzolata olyan — *Urbahn* találó hasonlatát idézve — mint „egy életlen, rossz beállítású fénykép” —); az európai alakot *Fletcher* mint önálló alfajt különítette el, felfedezője tiszteletére *A. berbera* *svenssoni* *Fletch.* néven (*Ent. Gazette*, 19/2 : 102—103. pl. 6., f. 1—2.). Azóta Európa nagyrészeről ezt a fajt is kimutatták. Északon¹ a Brit Szigetekig és Skandinávia középső részéig hatol, keleti elterjedési határa pontosan ugyan nem ismeretes, az azonban tény, hogy szibíriai lelőhelyről egyáltalán nem ismer-

retes és csaknem bizonyosra vehetjük, hogy az Uráltól és a Kaukázustól keletebbre valóban nem is hatol. *Fletcher* említi néhány Kárpát-medencei előfordulását is (Bihar hg., Herkulesfürdő), de magyarországi példányról még nem tud (— ill. Herkulesfürdőt, mint magyarországi lelőhelyet említi —).

Magam 1968-ban a Nemzetközi Entomológus Kongresszuson, Moszkvában szereztem tudomást a problémáról, ill. a szóbanforgó fajok megkülönböztető bélyegeiről és elterjedéséről. Hazaérkezve *Kovács Lajos* (+1971) támogatásával sikerült mind a Természettudományi Múzeumban, mind pedig saját gyűjteményemben a két fajt egyértelműen elkülöníteni. A következőkben e két gyűjteményre támaszkodva megállapítottuk az *A. berbera* *svenssoni* *Fletcher* hazai elterjedését, amelynek térképét (s összehasonlításaként az *A. pyramidea*-ét is) mellékelten közöljük. Látható, hogy — mint ahogy Európa legnagyobb részén — Magyarországon is az *A. pyramidea* L. az elterjedtebb s a gyakoribb (— mindenekelőtt a főváros tágabb környékén —), a legtöbb helyről a *pyramidea* mellett a *berbera* is előkerült. Nálunk tehát korántsem olyan ritka, mint pl. Németország, Lengyelország vagy Dánia legnagyobb részén. Ugyanakkor Dél-Svédországban a *berbera* helyenként gyakori, sőt — egy paradox adat! — az Észtországból ismeretes régi példányok valamennyien *A. berbera*-nak bizonyultak! (A jelenség valószínű magyarázatára még visszatérünk.)

Viszonylag kevés mindkét fajról az alföldi adat. Ennek megértéséhez azonban hozzátartozik az, hogy amit bagolylepkénk alföldi elterjedéséről tudunk, az kb. 80%-ban a fénycsapdáknak köszönhető. Viszont az *Amphipyra* fajokról köztudott, hogy csalétekkel sokkal eredményesebben gyűjthetők, mint mesterséges fénnel. E tekintetben az utóbbi években bevezetett higanygőzlámpás gyűjtések eredményeztek némi változást, mivel ennek az UV-spektrumot is tartalmazó fényére egész sor olyan lepkefaj is reagál, amely a „hagyományos” fényforrásoknál nem vagy csak elvétve jelenik meg.

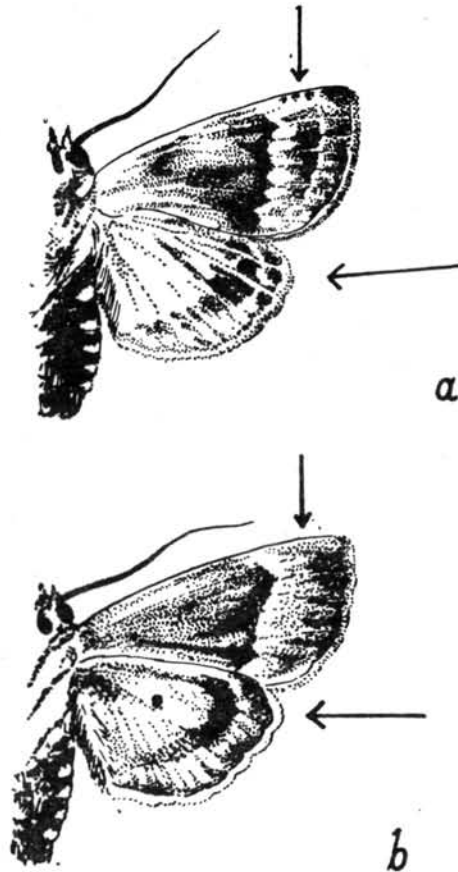
A hazai hegységek magassága — úgy tűnik — nem képez elterjedési akadályt sem a *pyramidea*, sem a *berbera* számára. Magam a Bükk hegységben, a Bálvány környékén végzett higanygőzlámpás vizsgálataim során mindkét fajt ismételten gyűjtöttem. A lényegesebb eltérést a két faj elterjedését tekintve inkább abban látom, hogy közülük a *pyramidea* az, amely az ember által létrehozott (anthropogén) körülményekhez jobban alkalmazkodik s így szinte kultúrakövető („Kulturfolger”) fajjává válik — két okból is. Az egyik az, hogy míg a *pyramidea* hernyóját gyakran észlelték gyümölcsfákon (főleg *Prunus*-kon, pl. szilván), addig a *berbera* hernyóját az eddigi adatok tanúsága szerint főleg tölgyfáról gyűjtötték. (Eger: Szőlőske, „Síkfőkút-Project” — mintaterület — cseres-tölgyes: *Quercetum petraeae-cerris*). A másik lényeges mozzanatot abban látom, hogy az *Amphipyra*-fajok is az ún. átnyaraló (aestiváló) bagolylepkék közé tartoznak, mint a milyen sok régi értelemben vett „*Agrotis*”: *Noc-tua pronuba* és rokonai, *Spaelotis ravidata*, *Rhyacia lucipeta*, egyes *Chersotis*-fajok stb. Az átnyaralás fiziológiailag — a szintén sok bagolylepkénél ismeretes — átteleléshez (pl. *Conistra*, *Eupsilia*) hasonló: az állatok a számukra kedvezőtlen hőmérsékletű időszakot elrejtőzve, inaktív állapotban vészelik át. Hogy valóban a hőmérséklet szerepe a döntő, véleményem szerint eléggé igazolja az a

1. kép. Hazai *Amphipyra pyramidea* L. és *A. berbera svenssoni* FLETCH. példányok a Természettudományi Múzeum gyűjteményéből. Felső sor: *Amphipyra pyramidea* L. ♂, Diósjenő, 1931. VII. 25. leg. Vargha Gy. ♀, Budapest, Pasarét, 1953. VII. 17. leg. Éhik Gy. Alsó sor: *Amphipyra berbera svenssoni* FLETCH. ♂, Bátorliget, 1948. VI. 24. leg. Kovács L. ♀, Ócsa, 1948. VII. 31. leg. Issekutz L.

megfigyelés, hogy a síkságokon feltétlenül aestiváló fajok magashegységekben hasonló inaktív periódust nem mutatnak. Arra is ismerünk eseteket, hogy aestiváló bagolylepke-fajaink rokonai Kelet-Ázsiában, monszunikus klímaterületen áttelelőkké válhatnak. Az átnyaraló fajok szaporodása — ugyanúgy, mint az áttelelőké — a latencia-periódus után, jelen esetben tehát ősz elején zajlik le. Cleve (cit. Urbahn, 1969.) nyáron eredménytelenül kísérelt meg *Amphipyra*-nőstényeket lepetéztetni, mivel — mint ezt boncolással is igazolta — az állatok nem voltak megtermékenyítve: a bursa copulatrixban nem voltak spermatophorok megfigyelhetők. Az ősszel begyűjtött példányok viszont minden nehézség nélkül lepetézték a fogságban. Kopott *Amphipyra*-nőstények különben egészen november elejéig találhatóak, de ilyenkor a gyűjtőnek már aligha van bennük öröme.

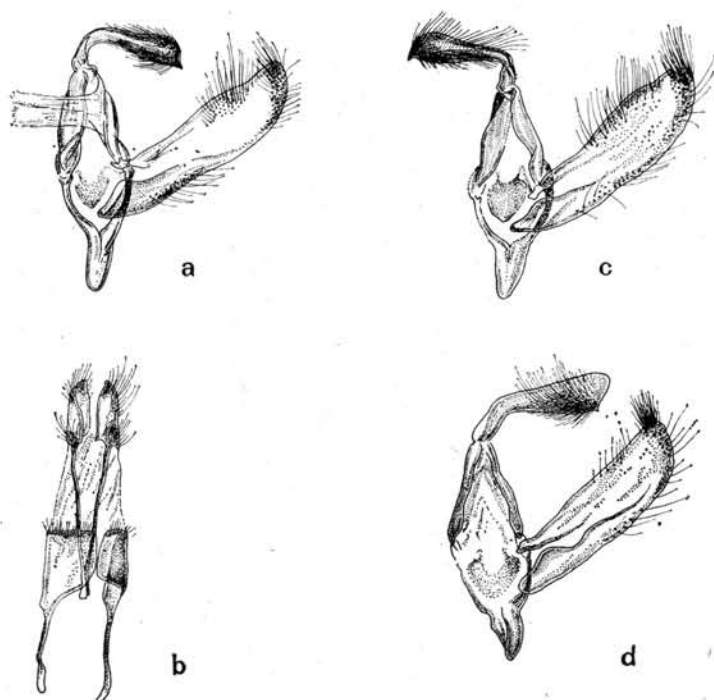
Főleg az *Amphipyra pyramidea*-nál — s jóval kevésbé az *A. berbera*-nál — észlelték eddig, hogy átnyaralni emberi építmények faszervezetei (padlásokra, tetők alá, ajtó-ablakkeretek réseibe, faredőnyök lécei közé) közé rejtőznek az

2. kép. Az *Amphipyra pyramidea* L. (a) és *A. berbera svenssoni* FLETCH. (b) szárnyfonákának megkülönböztető bélyegei (HEATH nyomán átrajzolva)

imágók. (1976. szeptember 23-án a Jósvafő feletti Nagyoldal fennsíkján [ca. 550 m] kiszáradt tölgy [*Qercus petraea*] kérge alól mintegy 30 db *H. berbera*-t gyűjtöttem.) Ezért nem alaptalan az a feltételezés, hogy az észlelt gyakoriság oka nemcsak (v. nem elsősorban) természetes környezeti tényezőkben, hanem antropogén hatásokban keresendő. Ezt látszik igazolni, hogy a *pyramidea* mindenképp előtt olyan területeken közönséges, a *berbera* viszont gyér és szórványos, ahol az emberi hatások már régóta és intenzíven érvényesülnek (Közép-Európa legtöbb országában), illetve bizonyos területeken a *pyramidea* feltehetőleg csak az antropogén hatások erősödésével vált gyakoribbá (pl. Észtország).

Ahol viszonylag több a természetközeli állapotú lomberdő v. elegyes erdő (pl. Skandinávia déli részén, É-Németország egyes részein vagy akár a mi Északi Középhegységünkben is) a *berbera* — egymástól alaposan elütő klímájú területeken is — gyakoribb lehet, mint fajtársa.

3. kép. Az *Amphipyra pyramidea* L. és *A. berbera* RUNGS ivarszervei

(a) *A. berbera svenssoni* FLETCH. ♂ — SU.: Pjatigorszka

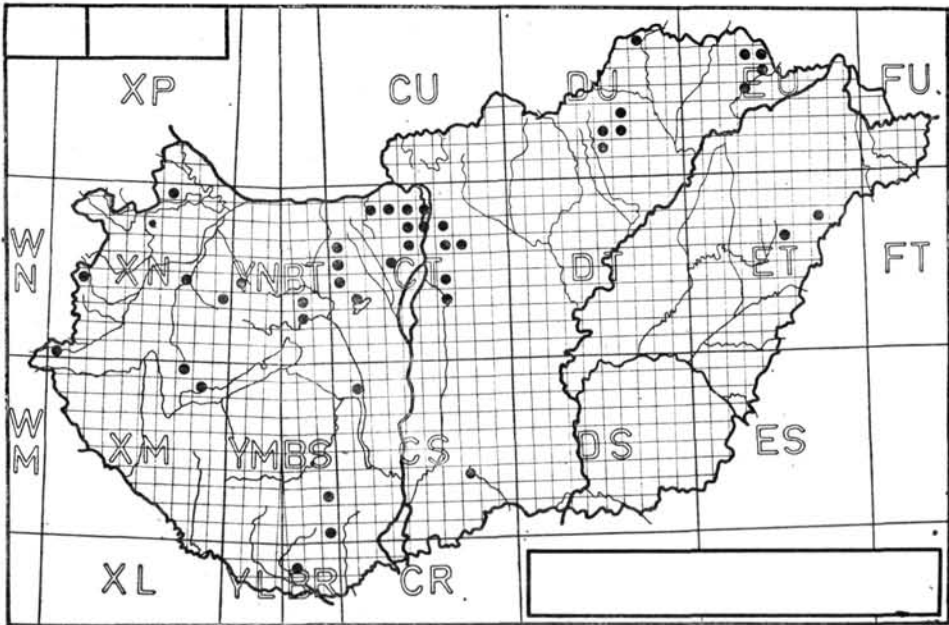
(b) *A. berbera svenssoni* Fletch. ♀ — SU.: Kijev

(c) *A. berbera svenssoni* FLETCH. ♂ — Debrecen

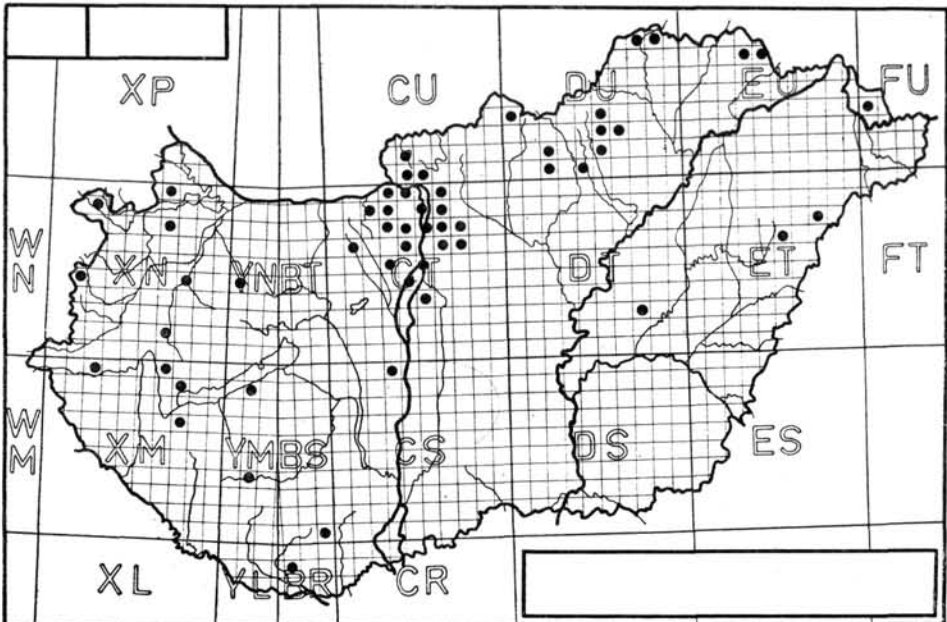
(d) *A. pyramidea* L. ♂ — Debrecen

(A hímeknél csak a jobb valvát, a nőstények esetében pedig a 8—9. szelvény kitenlemezeit ábrázoltuk helykimélés végett)

A két faj között okvetlenül van — ha nem is túlzottan jelentős — fenológiai eltérés. Sajnos, itt a fénycsapdák nem nyújtanak kellő információt, egyrészt azért, mert a csapdába zömmel a már aestivált állatok kerülnek, másrészt pedig 1969 előtt a két fajt a fénycsapda-anyag meghatározása során jegyzőkönyvileg nem különítették el. Saját megfigyeléseim szerint a berbera repülési ideje korábban, az Alföldön már június 10—15. között megkezdődik, míg a Bükk hegységben a legkorábbi berbera-kat június 26-án gyűjtöttem. A pyramidea repülési ideje lelőhelyenként átlagban egy héttel később kezdődik, ugyanakkor példányai ősszel tovább is maradnak életben. November elején már csak a pyramidea-ból találtam aestivált példányokat. A fenti jelenség magyarázatát Urbahn (1969) adja meg, aki szerint a bábállapot időtartama a berberánál kb. 4 hét, a pyramidea-nál viszont 1—2 héttel hosszabb. Mindkét faj esetében a pete telet át.

4. kép. Az *Amphipyra pyramidea* L. elterjedése Magyarországon

5. kép. Az *A. berbera svenssoni* FLETCH. elterjedése Magyarországon. (Mindkét térkép az UTM-grid hálózat felhasználásával, az European Invertebrate Survey szabványai szerint készült, a fekete körök az adott 10×10 km-es négyzetben való előfordulást jelzik, a tényleges adatok számától függetlenül)

Az *Amphipyra berbera Rungs* az eddig rendelkezésre álló adatok tanúsága szerint a következő Kárpát-medencei lelőhelyekről került elő.

Ausztria (Burgenland): Kohfidisch (Gyepüfüzes), Rechnitz.

Csehszlovákia (Szlovákia): Behynce (Beje), Prešov (Eperjes)

Románia (Erdély): Ineu (Borosjenő), Baile Herculane (Herkulesfürdő), Algyógy, Alsókalocsa, Erdőalja.

Magyarország—Dunántúl: Magyaróvár, Kőszeg, Szakonyfalu, Hanság, Sümeg, Pápa, Bakony hg. (Porva, Farkasgyepü), Keszthely, Várgesztes, Csákvár, Kőhányás-pusztá, Inota, Tatabánya, Esztergom, Nadap, Dobogókő, Kaposvár, Mecsek hg., Leányfalu, Budakeszi, Törökbálint.

— Duna—Tisza köze: Pesti síkság, Ócsa, Kunfehértó.

— Északi Középhegység: Gödöllői dombság (Fót, Isaszeg, Maglód), Mátra hg., Bükk hg. (Szentlélek, Borovnyák, Bálvány, Hármaskút, Jávorkút,

Bélyeg	Pyramidea	Berbera svenssoni
Az esz. alakja	rövidebb, zömökebb	nyújtottabb, keskenyebb
Elülső szegély h. Old. szegély h.	= 1,7—1,85	= 1,83—1,95
A rajzolat felül	többnyire éles, de az állat gyakran igen sötét, jellegzetesen „zsírfényű”	olyan, mint egy „rosszul beállított, élelten fénykép”, a körfolt s a harántvonalak kevésbé élesek, a külső hullámvonal mentén gyakran sötét nyílfojtokkal. Sohasem egyöntetűen sötét, kevésbé zsírfényű
A középtér	a középárnyéktól kifelé egyenletesen sötét, néha a teljes középtér is	világosabb, a középárnyéktól kívülről is az alapszín világosabb árnyalata határolja
A külső harántszél	a vesefolt helyétől lefelé csaknem egyenes, a szegélyre merőleges	a vesefolt helyétől lefelé fordított S alakban hajlott, a szegéllyel tompaszöveget zár be
A körfolt	kicsiny, szabályos köralakú, éles világos gyűrűvel van körülvéve, amely az alapszínből kiemelkedik	nagyobb, fekvő tojásdad alakú, gyakran homályos, külső szegélye az alapszínrel közel egyező
A szárnyfonák rajzolata	az esz. erősen árnyalt, a sötét szegélytérből a világos subterminalis élesen kiválik, a hsz. szegélyszávját az eresz áttöri, a sáv elülső szürkés és hátsó vöröses szakasza elütő	az esz. kevésbé árnyalt, elmosódó rajzolatú; a hsz. szegélyszávját elmosódóbb, de egyenletesebb, a két eltérő színű szakasz ± folyamatosan megy át egymásba
A potroh oldalán	feltűnőek a fekete alapon álló fehér pamacsok	a szőrpamacsok nem fehérek s így kevésbé feltűnőek

Csanyik-völgy), Miskolc, Jósvafő, Zempléni hg. (Paphegy, Istvánkút, Senyő-völgy, Makkoshotyka, Telkibánya).

— Tiszántúl: Debrecen, Bátorliget.

Viszonylag kevésbé ismert az *Amphipyra berbera* Délkelet-európai elterjedése. Ezért indokoltnak látszik az idevágó adatok — természetesen a teljesség igénye nélkül való — közlése. Jugoszláviában a faj széles körben elterjedt, bár csak egyes példányokat gyűjtöttek. A horvátországi Fruška Gorából és Zágráb környékéről, a szlovéniai (Isztria) Vipava (Vippach)-ból, Moszta környékéről (Hercegovina) és a macedonai Šar-planináról egyaránt láttam példányokat. Bulgáriában sokkal ritkábbnak látszik: eddig csak a Sztara planinán (Szliven) és a Sztruma völgyében gyűjtötték. Ukrajnában valószínűleg elterjedt: a Kijevi Egyetem Zoológiai Múzeumának gyűjteményében Krímből, Kiev és Harkov környékéről valamint a Kaukázus északi előteréből (Pjati-gorsz, Kiszlovodszk) származó példányok vannak (3a. kép; a bukaresti A Popescu—Gorj szóbeli közlése szerint az *A. berbera* Romániában általánosan elterjedt, sőt gyakoribb, mint a *pyramidea*).

A fentiek után térjünk rá arra, ami a gyűjtő számára legfontosabb: hogyan különíthető el megbízhatóan a két faj egymástól. A legfontosabb külső morfológiai bélyegeket táblázatban tekintjük át.

Nyilvánvaló azonban, hogy a fenti bélyegek nem minden példányon látszanak teljesen egyértelműen. Így pl. kopott példányokon a potroh világos szőrpamacsai már alig vehetők észre. Ezért a vitás esetekben genitália-vizsgálat-hoz kell folyamodnunk, amelynek segítségével mindkét ivar egyedei könnyen determinálhatók. A hímek ivarszervi bélyegei annyira feltűnőek, hogy ha frissen gyűjtött példány van a kezünkben, már kézi lupe segítségével eldönthetjük, melyik fajjal állunk szemben. Az uncus vége ugyanis a *pyramidea*-nál eléri a valvák csúcsát, míg a *berbera* esetében csak kb. a valvák 2/3-áig ér. Eltérő a valvák s az uncus alakja is (a *pyramidea uncosa* csúcsa felé bunkó-alakúan kiszélesedő) valamint az aedoeagus tüskézettsége (*cornuti*). A ♀-genitália esetében a 8. szelvény kitinlemezei a *berbera*-nál hosszabbak, mint amilyen szélesek, a *pyramidea*-nál ugyanolyan hosszúak, mint amilyen szélesek (izodiametrálisak) és hosszú szőrökkel borítottak. A további részletekben az ábrákra, ill. Fletcher (1968) dolgozatára utalok.

A *pyramidea* és a *berbera* hernyóját részletesebben Urbahn (1969) és Carter (1969) írta le. Bár a fenti két leírásban akadnak nem teljesen egyező megállapítások is, amelyek a bélyegek bizonyos mértékű variabilitására utalnak, mégis kétségtelen, hogy a hernyók könnyebben megkülönböztethetők, mint az imágók s ez hasonló habitusú rokon fajoknál egyáltalán nem szokatlan (pl. *Colias hyale-alfacariensis*, *Aricia agestis-artaxerxes*, *Zygaena purpuralis-sareptensis* stb.). A *pyramidea* hernyója fehéres- vagy kékeszöld, a *berbera* sárgásabb árnyalatú, inkább fűzöldnek mondható. A *berbera* fehér rajzolatai ugyanakkor élesebbek, sávszerűbbek, különösen a subdorsalis rajzolat, amely zezugos vonallá kapcsolódik össze. A *pyramidea*-hernyó torlábai zöldek, apró barnás foltokkal. Utóbbiak a *berbera* hernyóján annyira kiterjedtek, hogy úgy tűnik, mintha a lábak alapszíne feketésbarna volna.

Talán a legfeltűnőbb eltérést a légzőnyílások környékének színezetében

találjuk. Az ún. szubspirakuláris vonal a pyramidea-hernyón keskeny, az alapszíntől felül nem határolódik el élesen, mivel szegélye annál csak kevéssel sötétebb zöld. A berbera subspirakuláris vonala viszont széles és felül széles fekete szegélyű. A potroh végén elhelyezkedő ún. „piramisdudor”, amelyről az állat a nevét kapta, a berbera-hernyón kiemelkedőbb, hegyesebb, csúcsán vöröses vagy feketésbarna; a pyramidea fardudora tompább, csúcsa leggyakrabban világos, néha azonban barnás.

IRODALOM

- Carter, D. J.* (1969): Notes on the Larva of *Amphipyra berbera svenssoni* FLETCH. — Ent. Gazette 20:86—89.
- Dufay, C.* (1970): *Amphipyra berbera* RUNGS, espece jumelle d'*Amphipyra pyramidea* L.—Alexandria, VI/7:305—314.
- Fletcher, D. S.* (1968): *Amphipyra pyramidea* (LINNAEUS) and *A. berbera* RUNGS (Lep.: Noctuidae) — two species confused. — Ent. Gazette 19(2):91—106.
- Grater, B.—L. Christie* (1969): On some differences in the underside of *Amphipyra pyramidea* L. and *A. berbera svenssoni* FLETCH. — Ent. Gazette 20(4):259—260.
- Heath, J.* (1971): European Invertebrate Survey: a Guide to the Critical Species IV. — Ent. Gazette 12(1):19—22.
- Novák, I.—Spitzer, K.* (1973): Drei Arten aus der Familie Noctuidae (Lepidoptera) neu für die Tschechoslowakei. — Acta Entomol. Bohemoslovaca 70/6:408—414.
- Svensson, I.* (1968): *Amphipyra pyramidea* L. (Lep.: Agrotidae) en dubbelart — Opuscula Entomol. 33:183—188.
- Urbahn, E.* (1968): *Amphipyra pyramidea* L. und *A. berbera* RUNGS — zwei schwer unterscheidbare heimische Noctuiden-arten. — Entomol. Nachr. Dresden, 12(9):97—102.
- (1969): Unterschiede der Jugendstände von *Amphipyra pyramidea* L. und *A. berbera* RUNGS — Notulae Entomol. 49:247—253.
- Wolff, N. L.* (1968): *Amphipyra berbera* RUNGS — en overset sommerfugleart (Lep. Noctuidae). — Entomol. Meddelsler, 36:515—524.

DIE VERBREITUNG VON AMPHIPYRA BERBERA RUNGS,
1949 (LEP.: NOCTUIDAE) IN UNGARN
(Auszug)

Die Art *Amphipyra berbera Rungs* ist im Karpatenbecken — besonders im den Waldgebieten des ungarischen Mittelgebirges — ziemlich verbreitet. Die unterschiedliche Häufigkeit der beiden Arten *A. pyramidea* L. und *A. berbera Rungs* in Európa können unserer Meinung nach dadurch erklärt werden, daß die beiden Arten nicht in gleichem Maße den anthropogenen Bedingungen angepaßt sind. Während *A. pyramidea*, deren Raupe auch auf Obstbäumen lebt und deren Falter sich während der Aestivation gern in menschlichen Bauten verbirgt, als eine Kulturfolger-Art zu betrachten ist, gilt *A. berbera* vielmehr als ein Waldtier und in der Kulturlandschaft scheint sie wesentlich seltener vorzukommen. In der Arbeit werden auch die äußeren morphologischen Differenzen sowie die Genitalunterschiede der Falter, schließlich auch die Verschiedenheit der Raupen beider Arten dargestellt bzw. beschrieben und eine Zusammenstellung der Verbreitungsangaben der *A. berbera Rungs* im Karpatenbecken mitgeteilt (S. Verbreitungskarten).

ZOLTÁN VARGA

A BÜKK HEGYSÉG MACROLEPIDOPTERA FAUNÁJÁNAK ÖKOLÓGIAI ÉS ÁLLATFÖLDRAJZI VIZSGÁLATA. DIURNA 1.

GYULAI PÉTER

A Bükk hegység *Lepidoptera* faunájának kutatása mintegy 120 éve folyik. Szerző és más gyűjtők munkája alapján óriási adathalmaz áll rendelkezésünkre, melyet az Erdészeti Tudományos Kutatóintézet fénycsapda anyaga még tovább bővít. Ezért elérkezettnek láttam az időt az anyag feldolgozásához. Munkámat aktuálissá teszi a közeli jövőben megalakuló *Bükki Nemzeti Park* is, hiszen nemzeti parkjaink élővilágának kutatása, megismerése különösen fontos feladat.

A dolgozat felépítése a következő: A hegység lepidopterológiai kutatottságának rövid ismertetése után, a Bükk növénycönológiai, geológiai, klimatológiai viszonyainak tárgyalásával foglalkozik. Ezeknek vázlatos áttekintését szükségesnek láttam, ugyanis a geológiai, klimatikus (sokszor mikroklimatikus, pl.: töbrökben) viszonyok mellett a növényi társulások nagyban meghatározzák, hogy milyen lepketársulások alakulhatnak ki egy területen, hiszen a hazai fajok — egyetlen kivételtől eltekintve — fitofágok, nagy részük pedig tápnövény-specialista.

Ezután következik a *Lepidoptera* fauna részletes tárgyalása. Először a bizonyító példánnyal hitelesen igazolható elterjedési adatok közlése történik, ezeken alapszik az egyes fajok bükki elterjedésének, ökológiájának, fenológiájának leírása. Ezt főleg az ún. „színezőelemek” esetében végeztem el, melyek állatföldrajzilag mint faunaelemek, vagy ökológiailag mint faunakomponensek jelentősek. A dolgozat a fauna állatföldrajzi értékelésével zárul. A jelentősebb fajok bükki elterjedését ponttérképeken is bemutatom (I—V. tábla).

A dolgozat már nagyrészt elkészült, de nagy terjedelme miatt leközlése csak részletekben lehetséges. Jelen közlemény a *Papilionidae*, *Pieridae*, *Lycaenidae*, *Parnassidae*, *Erycinidae*, *Nymphalidae*, *Apaturidae*, *Satyridae* és *Hesperiidae* családok 133 fajának adatközlésével végződik. A következő részben az említett családok 40 fajának részletes vizsgálata következik.

Hazánkban a lepidopterológiai kutatások eleinte főleg a főváros körül folytak, azonban már a XIX. század közepén kezdtek felfigyelni egyes gyűjtők a Bükk igen gazdag faunájára.

Elsőnek *Kismegyeri Kempelen Radó*, egri gyűjtőt kell megemlíteni. 1868-ban Egerben a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Gyűlése alkalmából kiadott munkájában ismertette eredményeit. A századforduló után *Narozsny Zoltán* főleg Miskolc környékén gyűjtött.

1920-ban kezdte el kutatásait Reskovits Miklós, akinek több — évtizedes munkássága eredményeként, először kaphattunk hű képet a Bükk *Lepidoptera* faunájáról. Nevéhez fűződik a *Pieris manni* Mayer egy új alfajának megtalálása a Bükkben. Munkásságának értékét növeli, hogy gyűjtéseit az addig teljesen — és részben most is — elhanyagolt *Microlepidoptera* — kutatásra is kiterjesztette. Eredményeit 1963-ban, a Bükk hegység lepkefaunája címen tette közzé.

Közben az 50-es évektől kezdve többen is gyűjtöttek a Bükkben: *Csiszár Gyula, Gozmány László, Jablonkay József, Szalkay József, Wirth Tibor.*

Jablonkay József 1965-ben számol be 1964-es gyűjtési eredményeiről, és az *Erannis ankeraria* egy új alfajának megtalálásáról a Bükkben.

Igen eredményesek voltak *Balogh Imre és Issekutz László* (+1973) gyűjtései, több a Bükkre és Magyarországra új fajt és alfajt sikerült kimutatniuk. (*Eriopygodes imbecilla, Chersotis cuprea, Aricia artaxerxes issekutzi* Balogh).

Balogh Imre 1967-ben jelenteti meg a Bükk hegység lepkefaunájának kritikai vizsgálata című munkáját.

Igen nagy szolgálatot tett a hazai fauna, ezen belül a Bükk hegység faunája feltárása ügyének *Kovács Lajos* (+1971) azzal, hogy több mint egy évtizeden keresztül a növényvédelmi és erdészeti fénycsapdák több mint tízezes, többszázezer példányt kitevő *Macrolepidoptera* anyagának meghatározásával először adott olyan faunalistákat, amelyek az egyes fajok pontos elterjedése mellett azok tömegviszonyait, illetve meghatározott helyeken egyedszámuk ingadozásait is regisztrálták. A Bükk hegység területén az *ERTI* jóvoltából Felsőtárkányban és Pénzpatakon működött fénycsapda, amely eredményeit, — jelen esetben a *Rhopalocérákról* lévén szó —, munkám következő részeibe építem bele.

Munkámhoz felhasználtam *Varga Zoltán* adatait, aki 1954—74 között a Bükkben rendszeresen gyűjtött. A hazai faunára újnak bizonyult a *Hepialus fusconebulosus de Geer* (Varga Z. 1966.), a Bükk faunájára pedig a *Leucodonta bicoloria L., Bomolocha crassalis Hufn. Cyclophora albicellaria, Discoloria blomeri* (1964-ben és 1974-ben). Emellett a Bükkben is előfordul az általa leírt új alfajok közül a *M. phoebe kovácsi* és a *F. niobe zemplenensis*. A *Rhopalocérák* közül emellett a *P. bryoniae* (Varga Z. 1967.), *A. allous* (1968), valamint a *Mellicta*-fajok elterjedésével és ökológiájával foglalkozott behatóan. Ezúton is szeretnék neki köszönetet mondani, hogy eddig publikálatlan bükki adatait rendelkezésemre bocsátotta.

Az utóbbi években több ízben végzett gyűjtéseket a Bükkben *Uherkovich Ákos*.

Magam 1960-tól gyűjtök rendszeresen. Főleg az Avasról gyűjtött anyag jelentős — mivel minden évben, csaknem minden gyűjtésre alkalmas napon gyűjtöttünk —, ahonnan több ritka, valamint csak a Bükk magasabb részeire jellemző faj került elő. (Pl. *Nymphalis 1-album, Mormo maura, Eurois prasina* stb.) Időközben a terület beépülésével ezek a fajok eltűntek.

Munkámban arra törekedtem, hogy az eddigi publikált adatokat kiegészítve *Varga Zoltán*, valamint saját anyagunk adataival a bükki *Lepidoptera* fajok ökológiájáról, elterjedéséről legalább megközelítőleg helyes képet adjak. Azért kezdtem a *Diurna*-faunával, mert ez jelenleg a legjobban ismert, és újabb fajok előkerülése már aligha várható.

A Bükk hegység elhelyezkedése, földtani, geológiai viszonyai

A Bükk a Magyar Középhegység legészakibb tagja, Recsktől Miskolcig, és Upponytól Egerig terjed. Tágabb értelemben északon és keleten a Sajó völgye, délen az Alföld, nyugaton az egercsehi-ózdai barnakőszénterület határolja.

A Bükk hegységhez tartozik a keleti részen elhelyezkedő Avas, a hegység délnyugati folytatásában kiemelkedő Bátori sziget-hegység, valamint a Mátrával érintkező Darnó hegy és a siroki Várhegy.

A hegység fő tömegét a harmadidőszaki peremvidékek fölé magasodó alaphegységdarab alkotja. Ennek legnagyobb és délibb része a tulajdonképpeni Bükk hegység, mely tengeri felső-karbon-perm-triász képződményekből áll. Földrajzilag az Északi-Középhegységhez tartozik, de földtani felépítésében, szerkezetében és tájképi megjelenésében a középső Kárpátokhoz hasonlít, mely flórájában és faunájában is kifejezésre jut.

A felszínen található legidősebb képződmény a felsőkarbonba sorolt agyagpala, homokkő és mészkő.

Túlnyomóan tengeriek a perm időszak képződményei. Az Ablakoskő-völgyben jól megfigyelhető a felső karbon agyagpala és homokkőre települő perm rétegcsoport. A perm képződmények a hegység déli részéről ismeretlenek. A perm mészkő különösen Nagyvisnyó környékén gazdag ősmaradványokban.

A perm képződményekre települtek az alsó triász rétegek. A rétegcsoportokat világos és sötét mészkő és zöldessötét-vörhenyes homokos agyagpala, illetve márga építi fel.

A középső triász dolomit és mészkő képződményei alakjában található. Legfontosabb képződménye a fennsíki mészkő, mely világossötét és ősmaradványmentes. A Bükk-fennsíkon nagy terjedelmű. (Ez igen jelentős, mert az ezeken a területeken kialakult sziklagyepeken élnek a Bükk hegység endemikus *Lycaenida-alfajai* (*M. alcon curiosa* Szabó, *A. artaxerxes issekutzi* Balogh). Diósgyőr és Szilvásvár környékén magmás képződményeket találunk.

A felső triász és a jura képződményei a Bükk területén hiányoznak. A felső triásztól a Bükk szárazulatként emelkedett ki.

A kréta időszakban vulkáni működés eredményeképpen Szarvaskő környékén diabáz, gabbró, ultrabázit és wehrlit kőzetek jöttek létre.

Jelentősek a harmadkori mészkő és tengeri üledék előfordulások, főként a déli és keleti részeken, illetve a homokkő és homokos agyag. A hegység déli részén a miocénben a vulkáni tevékenység igen erős volt. Az ősnövénymaradványok alapján a hegység vegetációját főleg a *Laurus*, *Cinnamomum*, *Quercus*, *Acer*, *Juglans*, *Ulmus*, *Pinus*, *Rhamnus*, *Glyptrostrobus* és *Sequoia* nemzetségek jellemezték.

Tektonikai mozgások: A Bükk hegység erősen gyűrt és részben tört hegység. A hegység szerkezetére az jellemző, hogy a felső karbon, perm, alsó- és középső triász képződményei megegyező dőléssel települtek egymásra. Ezek egyszerre, egyidejűleg gyűrődtek meg. A felső triász, jura és alsó kréta üledékek hiányoznak. A bükki kőzetek főleg É-keleten ÉK, nyugaton és délnyugaton ÉNy irányban dőlnek. A neogén során a hegység függőlegesen emelkedett.

Így jöttek létre a hegység magas fennsíkjai, körülöttük pedig a meredek hegyoldalak, a patakok által mélyen bevágott szurdokvölgyekkel. A hegység szélein meredek töréseket, sziklafalakat találunk.

Klíma

A hegység klímája az erős függőleges tagoltság következtében igen változatos.

Az évi középhőmérséklet a peremrészekon lényegesen magasabb, mint a fennsíkon. Így a hegy lábánál elterülő városokban 10 °C körüli, míg a fennsíkon átlagosan 6 °C (Bánkút 5.9). A januári átlaghőmérséklet a platón -3, -4, az alacsonyabb részekon -2, -1. Ugyanitt a júliusi középhőmérséklet: 21, míg a platón csak 16 °C.

A fennsík különleges klímája jut kifejezésre abban is, hogy itt az évi fagyos napok száma 120, amely a legtöbb Magyarországon. Különösen érdekes a töbrök mikroklimája, itt még a meleg nyári nappalok után is fagypon alá száll éjjel a hőmérséklet. (1968 nyarán az egyik nagymezői töbröben -7,8 °C-ot mértek.)

Az éghajlat kontinentális jellege mutatkozik meg az évi kétszeri (késő tavaszi és kora nyári) csapadékmaximum létével. A fennsík az ország egyik legcsapadékosabb helye. Itt az évi átlag 900 mm, míg az alacsonyabb részekon csak 6—800 mm. Az évi csapadékminimum január—február hónapokra esik.

A hegység növénytakarója

A Bükk növényvilágán erősen érezhető a Kárpátok hatása, így glaciális reliktumokban, a Kárpátokkal közös bennszülött fajokban gazdag.

A hegység növényzete négy zónára tagolódik:

1. Cseres-tölgyes: zonális társulása: *Quercetum petraeae-cerris*. Talaja: barna erdőtalaj, agyagos mállási-termékekkel borítva. A lombkoronaszint borítása 70—90%. Legtöbb benne a *Q. petraea*, gyakori a *Q. cerris*, kivételesen *Q. robur* is. Degradált, legeltetett állományban elnyíresedés. A fa-magasság 70—80 éves korban eléri a 20—22 m-t. A cserjeszint és a gyepszint ugyancsak fajgazdag. Néhány jellemző faj: *Lathyrus niger*, *Cytisus nigricans*, *Vicia cassubica*, *Chrysanthemum corymbosum*, *Betonica officinalis*, *Digitalis grandiflora*, *Melittis grandiflora*, *Galium schultesii*.

Ebben a zónában intrazonális társulások:

a) Karsztbokorerdő: *Ceraso(-mahalebeto-)Quercetum*. Bokorerdő jellegű, sztyepprétekekkel mozaikosan jelenik meg. Jellemző rá, hogy többnyire hiányzik, vagy lokális benne a *Cotinus*. Famaagassága 5—6 m, legtöbb a *Q. pubescens*. Gazdag gyepszint, fajai: *Carduus collinus*, *Pulmonaria mollissima* stb.

b) Melegkedvelő tölgyes: *Corno — Quercetum*. Exponált, a besugárzásnak és a szélnek kitett déli lejtőin fejlődnek ki a mészkövön, ritkábban gabbrón. A 12—16 m magasságra növv lombkoronaszint főkomponense a *Q. pubescens*

ebben a társulásban már meglehetősen alárendelt szerepet játszik. A ritka lombkoronaszint és a sűrű cserjeszint állományai rendkívül fajgazdagok. Gyakran barna rendzinatalajon fejlődnek ki, de sokkal inkább sekély talajrétegű barnaföldön. A *Corno* — *Quercetum* állományok súlypontja a cseres-tölgyes övezetre esik, azonban a nagyobb völgyek mentén mélyen benyomulnak a submontán bükkösök övébe is, ahol a sziklás részeken szigetszerű, már fajokban elszegényedett állományok kialakulása válik lehetővé. Jellemző fajok: *Acer tataricum*, *Iris variiegata*, *Chrysanthemum corymbosum*, *Cornus mas*, *Crataegus monogyna*, és néhány balkáni szubmediterrán faj is, például: *Vicia sparsiflora*, *Cotinus coggygia*.

2. Gyertyános — tölgyes: *Quercus* (-*petraeae*) — *Carpinetum*. Elsősorban az alacsonyabb régiókban fejlődik ki. Talaja vastagon humuszos barna erdőtalaj. A lombkoronaszint borítása 70—90%, elsősorban a *Carpinus betulus*, valamint a *Quercus petraea* és a *Fraxinus excelsior* alkotják. Gazdag a cserje és a gyepszint, a mohaszint többnyire hiányzik. Jellemző fajai: *Carex pilosa*, *Pulmonaria officinalis*, *Glechoma hederacea*, *Campanula trachelium* stb.

3. Szubmontán bükkösök — *Melico* — *Fagetum subcarpaticum*: Az alacsonyabb hegyvidéki régió (500—700 m) zonális társulása, 700 m fölött csak a déli lejtőkön. Az uralkodó bükk mellett jelentős szerepet játszik még a gyertyán, helyenként a kocsánytalan tölgy is. Általános bükkös és gyertyános-tölgyes elemek vannak benne. Fácies-alkotók: *Asperula odorata*, *Stellaria holostea*, *Majanthemum bifolium*, *Helleborus odoratus*, *Melica uniflora*, *Carex pilosa*, *Impatiens noli-tangere* stb. Helyenként keleti-kárpáti flórahatasokat mutat a tömeges *Helleborus purpurascens*, ritkán a *Lathyrus transsilvanicus*, és — ugyanúgy mint a Vihorlat hegységben — itt is él a *Scopolia carni-olica*, mely egy érdekes elterjedésű növény, ugyanis egyrészt az illír, másrészt a dácsikus vonatkozású bükkösökben van meg.

Intrazonális társulás: *Tilio* — *Fraxinetum excelsioris*.

Görgeteglejtő erdő, főként sziklaerdő. Lombkoronájában a hárs (*T. platyphyllos*, *T. cordata*) és a *magaskőr*is dominál. Emellett *kocsánytalan* és *cser-tölgy*, ritkábban *juharok*, főként *mezei juhar*. Vannak szubasszociációi: *spiraeetosum* és *caritetosum brevicollis*. Előbbi sziklás, utóbbi sekély talajú gerinceken. A *Tilio* — *Fraxinetum* egyértelműen az *Aceri* — *Quercion* asszociációsorozatba tartozik. A *Mercuriali* — *Tilietum* (hársstörmeléklejtő erdő) ez viszont a *Fagion* — *Acerionba*. Ennek ellenére vannak közös karakter fajaik. Ez az asszociáció intrazonálisan exponált sziklás gerinceken és csúcson, leginkább a kocsánytalan gyertyános-tölgyes zónában és a szubmontán bükkös zónában fejlődik ki. Déli expozícióban és az erősen szélnek exponált csúcson egészen a montán bükkös övig előfordul. Ez az asszociáció a mogyoró, illetve kevert tölgyes periódus relikta, szélsőséges termő helyeken a *Fagetalia* társulásokat felváltja az igénytelenebb *Tilio* — *Fraxinetum*, amely a szubboreális — szubatlantikus bükkös periódusban sem szorult ki teljesen.

4. Montán bükkösök — *Aconito* — *Fagetum*. A Bükk fennsík montán bükkös társulása zonálisan 700 m-től a legmagasabb csúcokig, mélyebben 600 m-ig csak extrazonálisan. A legjobb állományú tiszta bükkösök, gyakran *hegyi juharral* és *kőrissel keverve*. A cserjeszint igen gyér, (*Rubus idaeus*,

Sorbus aucuparia, *Lonicera xylosteum*, és újulat). Cserjeszintben fációsalkotók: *Mercurialis perennis*, *Asperula odorata*, *Senecio fuchsii*, *Oxalis acetosella*, *Aegopodium podagraria*, *Aconitum gracile*, *Hesperis vrabélyiana* stb.

Talaja: mészvázttalaj, mész-redzina, barnaföld, vagy mész-szegény rozsdabarna erdei talaj, átmosott barna erdei talaj (utóbbi kettő palán).

Négy ökológiai szubasszociációja van: *festucetosum altissimae*, *mercurialetosum*, *asperuletosum*, és *oxalitetosum*. Részben *Vaccinio* — *Piceetea* elemek is vannak benne, például a *Polygonatum verticillatum*, *Daphne mesereum*. További jellemző fajai: *Senecio nemorensis* ssp. *fuchsii*, *Aconitum variegatum*, *Petasites albus*, *Pulmonaria obscura* stb.

Intrazonális társulásai:

a) *Phyllitidi-Aceretum subcarpathicum*

A Bükk hegység szurdokerdeje. Kifejlődése és jellegzetes fajkombinációja a montán bükkösökkel részben közös, azonban speciális mezo- és mikroklimája van. Jellemzői: speciális talajadottságok, hosszú hóborítottság, gyenge besugárzás, hűvös mikroklima, magas légnedvesség, nagy humusz felhalmozódás a sziklatörmelékek között, gazdag tápanyagellátottság. Konstans és karakterfajokban igen gazdag. Lombkoronaszint: 70—90%-os záródás, 80—100 éves korban 25—30 m magasságot is elér, ebből 15—20 m ágaktól szabad. A cserjeszint borítottsága 15—25%, a cserjék a mozgó törmelék megkötésében igen fontosak. A gypszint magas borítású, általában 80—100%-os. Fációsalkotó növények: *Aegopodium podagrarium*, *Chrysosplenium alternifolium*, *Impatiens noli-tangere*, *Lunaria rediviva*, *Oxalis acetosella*, *Parietaria officinalis*, *Urtica dioica*. Ugyancsak gazdag montán-reliktum növényekben is, ilyenek: *Anthriscus nitida*, *Scopolia carniolica*, egyes helyeken *Dryopteris lobata*, *Viola biflora*, *Valeriana tripteris*, *Arabis alpina*.

b) *Seslerio* — *Fagetum*

Reliktum jellegű társulás, amely majdnem kizárólag csak dolomiton jelenik meg, és ezért cönológiai helyzete nehezen rögzíthető. A lombkoronaszint alacsony, rosszul záródó bükk alkotja, a déli lejtőkön kocsányos tölgy is keveredik bele. Sziklás helyeken a bükk roszsnövésű, törpe. Cserjeszintje gyéren fejlett, gypszintje elfüvesedett. Fációsalkotók: *Sesleria hungarica*, *Carex humilis* és *Calamagrostis varia*. A mohaszintben dealpin fajok, kora tavaszi aszpektusa nincs. Sajátos, természetes helyi fahatárt alkot a dealpin sziklagepek felé. Montán — szubmontán bükkösökben fordul elő, és részben megőrzi az extrazonális megmaradt tölgyes zóna elemeket (*Tilio* — *Fraxinetum*), ugyanakkor glaciális reliktumokat is, mint amilyen a *Calamagrostis varia*, *Allium victorialis*, *Rubus saxatilis*, *Sesleria varia*, vagy a *Vaccinio* — *Piceetea* zónával közös elemeket, mint például: a *Sorbus aucuparia*, *Petasites albus*.

Ellentétes jellegű flóraellemek keverednek ebben a társulásban. Az utolsó eljegesedés alatt ezek a szubalpin jellegű *Sesleria-gyepek Larix-tajga* foltokkal alkottak mozaikot, postglaciálisan a *Pinion* (reliktum-fenyves) elemek települtek be, ilyenek a *Pyrola secunda*, *Helleborine atrorubens*, később pedig a postglaciális xerotherm fázisban keveredtek bele a hársas-tölgyes elemek. Végül a bükkös a szubboreális-szubatantikus fázisban nyomult be a társulás lombkorona szintjébe. Reliktum jellegű faj még: a *Taxus baccata*.

Kapcsolata van a közép-szlovákiai *P. silvestris* relikturnerdőkkel, és a kelet-alpesi *P. nigra* relikturnerdőkkel is. Ez az asszociáció neutrális vagy enyhén alkalikus reakciójú dolomit-rendzina talajon alakul ki, finom törmelék-ből álló sziklás lejtőkön. Ellentétes expozícióban két szubasszociációja fejlődik ki: *typicum* (ill. *calamagrostidetosum*) és a *quercetosum*.

c) *Tilio* — *Sorbetum*

A montán bükkös övnek az északi expozíciójú lejtőkön egy intrazonális relikturnerdős társulása. Az alacsony és rosszul záródó lombkoronaszint elsősorban *hársakból* (*T. cordata*) és *Sorbus ariából* képződik, a *bükk* ezen a termőhelyen már nem konkurenciaképes, a cserjeszint gyenge, a gyepszintben sok a *páfrány*, dús *mohaszint*. Fáciesalkotók: *Calamagrostis varia* és *Sesleria hungarica*. Ez a társulás a *Seslerio* — *Fagetumot* váltja fel sok helyen dolomiton, azonban faji összetételében a *Phyllitidi* — *Aceretumhoz* áll közel és az *Acerion* asszociáció alcsoportba tartozik, a *Fagion* asszociáció csoporton belül. Csak a montán bükkös zónában fordul elő, a legmeredekebb, a hideg északi szeleknek kitett É—ÉK-i expozíciójú lejtőkön, a plató É-i letérésénél fejlődik ki. Talaja sekély, mindig frissen, nedvesen maradó mész-rendzina.

További társulások, melyek a Bükk vegetációjában jelentősek:

A fennsík többreinek szélén, általában sekély mészrendzina vagy mésztörmelék vázталajon ún. *mogyorócserjések* alakulnak ki. Ennek a mogyorócserjés társulásnak a jelentősége a szárazabb mikroklimát és talajt kedvelő kontinentális-boreokontinentális relikturnerdőfajok megőrzése, mint amilyen a *Cimicifuga foetida*, *Aconitum moldavicum*, *Dracocephalum ruyschiana*, és néhány csak Európa magasabb hegyvidékein elterjedt faj, mint például: *Iris sibirica*, *Lybanotis pyrenaica*. Ezeknek a mogyorócserjéseknek az a jelentősége, hogy ilyen helyeken különösen gyakoriak a Bükk boreokontinentális — szibíriai elterjedésű lepkefajai is, mint amilyen például: az *A. artaxerxes*, *M. britomartis*, *Perisoma minorata*.

Egy másik, nagyon jellegzetes társulása a Bükk fennsíknak a töbrök különböző típusú gyepei. A töbröket eredetileg egy lazán, gyepekkel váltakozó, mozaikos erődössztyepp társulás borította, amelynek maradvány-fajai a töbrökben a *Geranium sanguineum*, *Iris variegata*, *Iris graminea*, *Carex humilis*, *Euphorbia polichroma*, és mások. Ezek a gyepek főként a töbrök déli expozíciójú, sziklás oldalain találhatóak meg.

A nem sziklás helyeken a töbröket általában összefüggő mesophyll rétek, vagy savanyú hegyi kaszálók borítják. Ezeken a *Festuca rubra* a domináns. A töbrök alján, ahol a talaj erősen kilúgzott, kisavanyodott, a *Luzula albida*-nak és a *Nardus strictának* gyepei találhatóak. Ilyen helyen sikerült a Bükk egyik relikturnerdő lepkefaját, a *Hepialus fusconebulosust* megtalálni.

Faunisztikai adatfelsorolás

A térképen (1. kép) való könnyebb eligazodás kedvéért beosztást alkalmaztam, mely a lelőhelyek gyorsabb megtalálását teszi lehetővé. Egyben a lelőhelyek nevét rövidítettem.

Ezek a következők:

A lelőhely megnevezése	Röv.	Térképen	A lelőhely megnevezése	Röv.	Térképen
Ablakoskő	Ab.	C.7	Gilitka-kápolna	Gi.	X.5
Agyagostető	At.	—	Gubakút	Gu.	A.4
Aldebrő	Ad.	—			
Almár-völgy	Al.	X.2	Gyertyán-völgy	Gyv.	E—F.5
Almár	A.	X.2	Gyetra-völgy	Gye.	B.6
Andókút	An.	F.9	Gyökerestető	Gyt.	D.5
Avas	Av.	J.7			
			Harica-völgy	H.	E.9—J.12
Bacsótető	Bt.	A.6	Hársány	Hny.	J.3
Balla-völgy	Bl.	F.5	Hámor	Hám.	G.8
Barátrét	Br.	F.1	Hármaskút	Hk.	C.7
Bálvány, Bánkút	B.	C.8	Háromkő	Hő.	C.6
Bányahegy	Ba.	D.6	Hárskút	Ha.	D.6
Berva-völgy	Bv.	A.2—X.3	Hársastető	Hs.	X.5
Bélapátfalva	Bé.	A.5	Heregrét	He.	D.6
Bélkő	Bk.	A.6	Hollóstető	Ht.	F.6
Bodzásrét	Bo.	F.6	Homonnatisztás	Hm.	A.5
Buzgókő	Bő.	F.9	Horotnavölgy	Hn.	—
Bükk fennsík	Bf.	—	Hór-völgy	Ho.	E.4—E.1
Bükk hegység	Bh.	—	Hutarét	Hr.	C.7
Bükkszentkereszt	Bsz.	G.6—H.6			
Bükkszentmárton	Bm.	X.7	Jávorkút	J.	E.7
Bükkzsérc	Bzs.	D.2			
			Kaptár-völgy	Kgy.	—
Csanyik-völgy	Csa.	H.8—9	Kaszásrét	Ka.	F.9
Cserépfalu	Csf.	D.1—F.1	Kács	Ká.	G.2
Csigatető	Cst.	X.7	Királykút	Kk.	H.9
Csikorgó	Csk.	D.8	Küllőhegy	Kl.	—
Csipkés-kút	Csi.	D.7	Külsőpaphegy	Kü.	—
Csondró-völgy	Csv.	D.9	Köpűsforrás	Kf.	E.8
Csókás	Csó.	F.9	Kecskelábrét	Ke.	E.7
Csurgó	Cs.	D.2	Kerecsend	Kcs.	—
			Kerecsendi erdő	Kd.	—
Dédesvár	De.	C.8	Kerekhegy	Kh.	G.7
Diósgyőr	D.	H.8	Kerekhegy sara	Kh-s.	D.8
			Kerektrét	Kr.	B.6
Eger környéke	E.	A.1—X.1	Keskenytrét	Ks.	C.6
Egerbakta	Eb.	—	Kékmező	Kz.	J.5
Egercsehi	Ecs.	—	Kiskóhát	Ki.	D.6
Elzalak	El.	B.7	Kismező	Km.	D—E.7
			Kissomrét	Kt.	D.5
Faktorrét	Fa.	C.7	Köpüstető	Kö.	E.9
Fakutláp	Fp.	B.7	Köpűs-völgy	Kv.	H.9
Farkasnyak	Fny.	D.8	Kőporos	Kp.	—
Fehérkőláp	Fl.	H.7	Kurtabérc	Ku.	F.7
Feketesár	Fs.	C.6			
Feketesár-völgy	Fv.	G.5	Látókövek	Lá.	D.8
Felnémet	Fe.	X-A.1—2	Leány-völgy	Lv.	B.7
Felsőtárkány	F.	B.3—C.3	Leshely	Le.	X.3
Fűzérkő	Fk.	D.4	Létrástető	Lr.	F—G.8
			Lillafüred	L.	G.8
Galya	Ga.	J.6	Lófőtisztás	Lt.	G.6
Garadna-völgy	G.	E—F—G.8	Lökvölgy	Lö.	C.5—C.3
Gerennavár	Gv.	B.7	Lusta-völgy	Lu.	F.7—G.7
Gerzsenyláp	Ge.	D.4			

A lelőhely megnevezése	Röv.	Térképen	A lelőhely megnevezése	Röv.	Térképen
Magaskő	Mk.	F.8	Puskaporos	Pu.	H.8
Magasverő	Mő.	X.5	Pünkösdegy	Pü.	J.9
Maklár	Ml.	—			
Málnás	Ma.	D.6	Rakottvás	Ra.	G.3
Máriaforrás	M.	E.8	Rejtek	Re.	E.6
Margit-völgy	Mt.	—	Répáshuta	R.	D.5—E,5
Mellér-völgy	Mv.	B.5—B.4	Rétvölgy	Rt.	—
Mészhegy	Me.	B.0	Recem-völgy	Rv.	D.9
Mészvölgy	Msz.	A.3	Rockavölgy	Ro.	—
Mikófalva	Mi.	X.6			
Miskolc	Mc.	1.7—8	Sajómercse	Sm.	B.12
Moldva-völgy	Mo.	C.8	Sajóvárkony	Sny.	—
Mónosbél	Mb.	X.5	Savósvölgy	Sv.	G.8
			Sebesvíz	Se.	E.8
Nagyeged	Ne.	A.1	Sikfőkút	S.	C.1
Nagy-Dél	Nd.	F.7	Sugaró	Su.	E.6
Nagy-hárs	Nh.	E.7			
Nagykopaszhegy	Ngy.	—	Szalajka-völgy	Szv.	B.7—A.7
Nagykőhát	Nk.	C.6	Szarvaskő	Szk.	X.3
Nagykőmázsa	Nm.	J.6	Száraz-völgy	Szr.	D.8
Nagymező	N.	D.7	Száraz Szinva	Sz.	G.7
Nagyrózsás	Nr.	—	Szállás-völgy	Sza.	C.6
Nagyvisnyó	Nv.	B.9	Szentistván lápa	Szi.	G.8
Nagyvölgy	Na.	C.7—B.9	Szentlélek	Szt.	E.8
Nekézseny	Nzs.	B.10	Szomolya	Szo.	—
Noszvaj	No.	C.1	Szilvásvár	Szd.	A.8
			Szinva-forrás	Szf.	G.7
			Szőlőske	Szó.	C.1
Nyavalyás	Nyv.	—			
Nyáruhegy	Nya.	D.8	Tamáskút	Tk.	D.5
Nyerges dűlő	Nyd.	B.0	Tapolca	Ta.	J.6
Nyeste-völgy	Nye.	—	Tard	Tr.	—
Nyires	Nyi.	—	Tarkó	T.	C.6
Nyírjes	Ny.	J.6	Tatárarok	Tt.	J.7
Nyírmező	Nym.	—	Tótfalu-völgy	Tv.	B.8
			Törökhegy	Tö.	—
Oldal-völgy	Ov.	C.3			
Ómassa	Om.	E.8	Uppony	U.	B.12
Ostorosi erdő	Oe.	—	Újhuta (Bükksztker)	Új.	G.6—H.6
Ostorosi határ	Oh.	—			
Ostorosi rét	Or.	—	Vadász-völgy	Vd.	D.8
Ostoros-völgy	Os.	A.2—B.2	Vasbányahegy	Vb.	C.3
Ószla	Osz.	D.3	Várhegy, Várkút	V.	B.2—C.2
Ördöggát	Ög.	A.6	Várvölgy	Va.	C.9—D.9
Ördög oldal	Örd.	D.8	Vesszős-völgy	Ve.	G.8
Órvénykő	Ök.	E.9	Völgyház	Vf.	D.3
Órkő	Ör.	A-B.6	Vöröskő-völgy	Vö.	B.5—B.3
Óserdő	Ó.	C.6			
Pannarét	Pr.	A.6			
Paphegy	Ph.	X.3			
Pazsag	Pa.	D.5			
Pazsag-völgy	Pv.	D.5			
Peskő	Pe.	B.6			
Pénzpaták	P.	E.6			
Poklostető	Pt.	J.6			

Ugyancsak rövidítettem a gyűjtők neveit is. Ezeket zárójelben közlöm; a gyűjtés helyének és időpontjának megjelölése után.

A gyűjtők névsora a következő:

A. = Antal István	R. = Reskovits Miklós
B. = Balogh Imre	Sz. = Szalkay József
Cs. = Csiszár Gyula	T. = Tóth Sándor
G. = Gozmány László	U. = Uherkovich Ákos
Gy. = Gyulai Péter	V. = Varga Zoltán
Gyulai Iván	W. = Wirth Tibor
Iss. = Issekutz László	Z. = Zöld Lajos
J. = Jablonkay József	
K. = Kovács Imre	f. = fénycsapda

Fam. Hesperiidae

Erynnis tages L.: Általánosan elterjedt.

Reverdinus flocciferus Sz.: H. 61. 7. 26 (B.), Ho. 68. 6. 25 (V.), N. 70. 7. 6 (Gy—V.), 70. 7. 21, 23 (Gy.), Bv., Cs., Csv., Gu., E., Ho., B., Kh., Pa., Szk., Uj., Vö., (R.).

Carcharodus alceae Esp.: H. 61. 7. 26 (B.) B., E., Ho., Kp., Kd., Mb., Nr., Ti., (R.).

Pyrgus malvae L.: B. 48. 8. 2 (B.), 49. 5. 26—29 (B—Jss), Eh. 69. 5. 14 (V.), H. 64. 7. 19 (J.), 71. 8. 3 (Gy.), Hv. 64. 6. 2. (V.), Lu. 70. 5. 3 (Gy.), Nye. 64. 5. 7. (J.), Or. 64. 5. 1 (J.), Szt. 61. 7. 26 (B.), U. 64. 5. 8 (J.), 64. 8. 12 (J.).

Pyrgus fritillarius Poda: Ho. 71. 7. 2 (Gy—V.—U.),

Pyrgus serratulae Rmbr.: B. 49. 5. 26—29 (B—Jss), H. 64. 6. 26 (J.), Hm., Ho., A., E., Pr., (R.).

Pyrgus armoricanus Obth.: Fe. 64. 8. 18 (J.), J. 58. 7. 20 (W.), Mi. 64. 8. 6 (J.), Ö. 47. 8. 10 (R.), U. 64. 8. 12 (J.), A., Kh., Mb., Mv., Nr., Or., Ö., Kd., Szö., Ti., Pa., Ph. (R.).

Pyrgus alveus Hbn.: B. 48. 8. 2—3 (B.), 51. 8. 10 (B.), H. 61. 7. 26 (B.) Szt. 58. 8. 10 (B.) Szt., (V.) Ho., He., Hr., Gv., V., (R.).

Spialia orbifer Hbn.: B. 55. 6. 19 (B.), A., Eb., Pr., Ph., V., (R.).

Heteropterus morpheus steropes Schiff.: Bh. 59 (B. György), Bk., Mb., (R.).

Carterocephalus palaemon paniscus F.: Ho. 64. 6. 2 (V.), Hr. 55. 6. 19 (B.), Kh. 61. 6. 7 (B.), Lu. 70. 5. 29 (Gy.), 70. 6. 13 (Gy.), Lr. 68. 5. 26 (Gy.), 69. 6. 1 (Gy.), 70. 6. 21 (Gy.), N. 70. 7. 21 (Gy.). R. 64. 6. 2—3 (V.).

Thymelicus acteon Rott.: B. 49. 7. 16 (B.), H. 61. 7. 26 (B.), 61. 8. 9 Hámor, 1959. 7. 20—25 (Vz.), (B.), Al., J., (R.).

Thymelicus lineola O.: Bf. 58. 7. 20 (W.), B. 49. 7. 15—17 (B—Jss), 51. 8. 10 (B.), 59. 7. 16 (B.), G. 69. 7. 3 (Gy.), Ny. 70. 7. 20 (Gy.), N. 70. 7. 6 (Gy.), 70. 7. 20—21 (Gy.), Szv. 71. 6. 29 (Gy.).

Thymelicus sylvestris Poda: B. 49. 7. 17 (B.), 51. 8. 10 (B.), 59. 7. 16 (B.), Hr. 59. 7. 15 (B.), Ho. 71. 7. 2 (Gy.—V—U.), Ba. 71. 6. 28 (Gy.).

Hesperia comma L.: Ad. 64. 8. 25 (J.), Ov. 54. 8. 13 (J.), Szv. 59. 9. 26 (B.) Szt. 58. 8. 10 (B.), U. 64. 8. 12 (J.).

Ochlodes venatus faunus Trty.: Általánosan elterjedt.

Fam. Pieridae

Leptidea sinapis L.: Általánosan elterjedt.

Leptidea morsei major Grund.: B. 53. 7. 13 (R.), H. 64. 6. 22—25 (J.), Ho., 64. 6. 2 (V.), 37. 5. 9 (R.), Bzs. 64. 6. 2 (V.), Lö.—(V.) Rv. 64. 6. 21 (J.), U. 64. 5. 8 (J.), Fs., Ho., Bv., Me., Szö., Pa., Vö., Tv., Sza., V., (R.)

Gonepteryx rhamni L.: Általánosan elterjedt.

Colias palaeno europome Esp.: Szv. 59. 6. 27 (A. Pálné).

Colias croceus Fourg.: A., (R.), Av. 64 (Gy.), B. 51. 8. 11 (B.), Gyv. 64. 6. 2 (V.), H. 62. 8. 11 (B.), Ne. 64. 6. 1 (J.), U. 64. 8. 12 (J.), 64. 9. 5 (J.), V. 62. 9.—(V.).

Colias australis calida Vty.: Av. 66. 5. 1 (Gy.), H. 61. 7. 26 (B.), 64. 6. 23—26 (J.), 64. 9. 17 (J.), Kö. 67. 5. 21 (Gy.), Ho. 71. 7. 2 (Gy—V—U.), Mi. 64. 8. 6, 64. 8. 21, 64. 9. 18 (J.), Gyv. 64. 6. 2 (V.), Lr. (V.), U. 64. 8. 11 (J.), Szv. 59. 9. 25 (B.).

Colias hyale L.: Av. 66. 7. 26 (Gy.), 65. 8. 22 (Gy.), B. 51. 7. 14 (B.), 53. 7. 15 (B.), Bm. 64. 9. 30 (J.), G. 49. 7. 13—14 (J.), J. 66. 9. 25 (Gy.), Av. 65. 9. 27 (Gy.), 65. 5. 8 (Gy.), 65. 8. 21, 69. 7. 15, 70. 7. 14 (Gy.), H. 70. 7. 29 (Gy.), Lr. 69. 6. 1 (Gy.), Ny. 70. 7. 20 (Gy.), Pt. 70. 8. 2, 70. 8. 8 (Gy.).

Anthocharis cardamines L.: Általánosan elterjedt.

Pontia daplidice L.: B. 53. 7.—(R.), Bm. 64. 6. 17 (J.), G. 49. 7. 14 (B.), H. 62. 7. 25 (B.), 64. 6. 23, 64. 6. 26 (J.), Ne. 64. 7. 15 (J.), Mi. 64. 8. 6 (J.), Ö. 60. 7. 10 (W.), U. 64. 8. 13, 64. 8. 14 (J.).

Pieris brassicae L.: Általánosan elterjedt.

Pieris mannii reskovitsi Szabó: B. 49. 7. 16 (B.), 53. 7. 11—13 (B.), Ho. 71. 7. 2 (V.), Fs. 68. 7. 1 (V.), Ho. 48. 8. 7 (B.), Gv. 48. 8. 4 (B.), G. 49. 7. 13—14 (J.), H. 64. 7. 19 (J.), Ma. 70. 7. 16 (Gy.), Ho., H., Lu., (V.), Bv., B., G., Gye., Lö., Vö., V., (R.).

Pieris rapae L.: Általánosan elterjedt.

Pieris napi L.: Általánosan elterjedt.

Pieris bryoniae marani Moucha: B. 49. 5. 28, 51. 7. 15, 53. 7. 13 (B.), Bf. 58. 7. 20 (W.), G. 69. 5. 4, 69. 7. 3 (Gy.), G. 49. 7. 14 (B.), H. 64. 6. 26, 64. 7. 19 (J.), Ho. 71. 7. 2 (Gy—V—U.), Lu. 70. 5. 29, 70. 6. 13, 70. 6. 18 (Gy.), Szf. 70. 7. 12 (Gy.), Bzs. 64. 6. 2, G. 69. 5. 14, Gyv. 64. 6. 2, J. 69. 5. 14, Ho. 64. 6. 2, Ha. 64. 6. 2, Fs. 68. 7. 1, Nh. 69. 5. 14, L. 64. 6.—, Ki. 64. 6. 2—3, N. 68. 6. 25, Vd. 69. 5. 14, R. 64. 6. 2—3, V. 62. 9. eleje, (V.), Bl., Ab., Hr., Ks., Ke., Ki., Lu., Lö., N., Szt., Szt., Om., Se., Sv., (V.),

Aporia crataegi transiens Lempke: Av. 70. 6. 22 (Gy.), 70. 6. 23 (Gy.), Ab. 64. 6. 4—5 (V.), B. 71. 7. 4 (Gy.) Hr. 54. 6. 28 (J.), 54. 7. 1 (J.), Va. 61. 6. 7 (B.), V. 54. 6. 26 (B.),

Fam. Papilionidae

Parnassius mnemosyne L.: Av. 62, 64, (Gy.), B. 49. 5. 26—29 (B—Jss), Ba. 71. 6. 3 (V.), Ab.—Na. 64. 6. 4—5 (V.), Ha. 69. 5. 14 (V.), Gyv. 64. 6. 1 (V.), J. 68. 5. 26 (Gy.) Kö. 67. 5. 14, 67. 5. 21 (Gy.), Ke.—Kn. 70. 7. eleje

(V.) Lr. 68. 5. 26 (Gy.), N. 65. 6. 27 (B—Jss), L.—Ht. 64. 6. 2 (V.), Lv. 70. 6.—(V.), Lu. 71. 6.—(Gy.), Ök. 66. 5. 15 (Gy.), Szt. 65. 5. 6 (V.), Hö.—T. 64. 6. 3 (V.), R. 64. 6. 3 (V.), V. 51. 6. 26 (B—Jss), Szk. 70. 6. vége (V.), Ta. 64 (Gy.).

Zerynthia polyxena Schiff.: Ad. 64. 5. 29 (J.), Bzs. 63. 6. 2 (V.), A. 57. 4. 12 (R.), Av. általános (Gy.), Ho. 64. 6. 2 (V.), Nyi. 63. 5. 13 (V.), Ta. 64. 4.—, 64. 5.—(Gy.), Ho., Lö., Me., Nr., (R.).

Iphiclides podalirius intermedia Grund.: Av. 69. 7. 17, 69. 7. 14, 69. 5. 4, 66. 5. 11, 68. 7. 9, 70. 6. 14, 70. 8. 12 (Gy.) Bm. 64. 5. 13 (J.), Bzs. 63. 6. 2 (V.), B. 48. 8. 2—3 (B.), E. 64. 5. 1—2, 64. 5. 17 (J.), H. 70. 7. 29 (Gy.), 64. 6. 25, 64. 7. 19 (J.), Ho. 64. 6. 2 (V.), G. 54. 8. 7 (B.), N. 68. 6. 25 (V.), Ne. 64. 7. 15 (J.), Nv. 64. 5. 9 (J.), Nye. 64. 5. 7, 64. 7. 5 (J.), Ny. 70. 7. 22 (Gy.), Ta. 65. 8. 25 (Gy.), Os. 64. 5. 1 (J.), Szd. 64. 7. 15 (J.), Szv. 59. 7. 13 (B.), U. 64. 6. 29, 64. 7. 9, 64. 7. 24 (J.),

Papilio machaon pannonicus Hachler: Általánosan elterjedt.

Fam. Lycaenidae

Quercusia quercus L.: Av. 68. 7. 8, 68. 7. 19, 69. 7. 14 (Gy.) Fv. 68. 7. 1 (V.), Kv. 68. 7. 13 (Gy.), N. 68. 6. 25 (V.), 70. 7. 21 (Gy.), Ny. 70. 7. 20 (Gy.), Örd. 53. 7. 9 (B.), Szf. 68. 7. 7, 68. 7. 14 (Gy.), E., Ne., Szö., V., (R.).

Thecla betulae L.: Av. 68. 9. eleje (Gy.), G. 65. 9. 26 (Gy.), Mi. 64. 8. 6 (J.), Örd. 54. 8. 13 (J.), Szf. 68. 7. 14 (Gy.), E., A., Ho., Os., Ov., Ti., Hs., (R.).

Strymonidia pruni L.: Av. 69. 6. 22 (Gy.), 69. 7. 22, 68. 5. 28 (Gy.), H. 64. 6. 23 (J.), Hr. 54. 6. 30 (B.), Pt. 70. 6. 9 (Gy.), Ta. 68. 5. 28 (Gy.), A., E., Os., (R.).

Strymonidia W-album Knoch.: B. 52. 7. 15—18 (J.), G. 69. 7. 16 (Gy.), 49. 7. 13—14 (B—Jss), 51. 7. 15 (B.), G. 71. 7. 11 (Gy.), H. 61. 7. 26 (B.), 62. 7. 25 (B.), Ho. 71. 7. 2 (Gy—V—U.), L. 68. 6. 9 (Gy.), Lr. 70. 7. 21 (Gy.), Tv. 59. 7. 15 (B.).

Strymonidia spini Schiff.: G. 68. 6. 30 (Gy.), Bf. 58. 7. 20 (W.), H. 62. 7. 25 (B.), Ho. 68. 6. 25 (V.), 71. 7. 2 (Gy.—V.—U.), Fs. 68. 7. 1 (V.), Lr. 70. 7. 21 (Gy.), Pt. 70. 6. 27 (Gy.), Szk. 71. 7. 3 (Gy.), Ne.—(V.), A., E., Bv., Ho., Ne., Ph., V., (R.).

Nordmannia acaciae nostras Courv.: Av. 68. 6. 13, 70. 6. 28 (Gy.), Ad. 64. 6. 12 (J.), Csf. 64. 6. 13 (J.), H. 64. 6. 23—26 (J.), 64. 7. 19 (J.), Ho. 71. 7. 2 (Gy—V—U.), Ny. 68. 6. 13 (Gy.), Os. 55. 7. 2 (J.), B., E., Th., Vö., V., Os., Szö. (R.).

Nordmannia ilicis Esp.: H. 64. 6. 22—26 (J.), Hr. 53. 7. 3 (J.), Lr. 70. 7. 21 (Gy.), Kz. 70. 7. 5 (Gy.), Ny. 68. 6. 13 (Gy.), E., Os., Ov., Pv., V., (R.).

Callophrys rubi L.: Bv. 64. 5. 5 (J.), G. 49. 7. 14 (B.), H. 62. 7. 25 (B.), 64. 6. 25 (J.), Ho. 64. 6. 2 (V.), L. 56. 7. 15 (W.), Ta. 67. 5. 1 (Gy.), Szt. 61. 6. 7 (B.), E., A., Bv., Ne., Ho., S., Ph., Ov., V., Kt., (R.).

Loweia tityrus Poda.: Av. 68. 7. 8 (Gy.), B. 49. 5. 26—28 (B—Jss), Ad. 64. 8. 25 (J.), Ho. 64. 6. 2—3 (V.), 71. 7. 2 (Gy—V—U.), Hny. 70. 8. 14 (Gy.),

Ny. 70. 7. 31 (Gy.), Pt. 70. 8. 2, 70. 8. 8, 70. 8. 15, 70. 6. 9 (Gy.) Lr. 69. 6. 1 (Gy.), Ta. 68. 5. 4 (Gy.), A., B., Bk., E., Ho., Lö., Mv., Szö., Ra., Tr., Ml., Kd., Ph., Vö., (R.).

Loweia alciphron Rott.: H. 64. 6. 23—26 (J.), Fs. 70. 7. 6 (U.), Lr. (V.), 63. 7. 17. (V.).

Heodes virgaureae pyronitens Szabó: Bf. 58. 7. 20 (W.), B. 48. 8. 2—6 (B.), 49. 7. 15—16 (B—Jss), 49. 8. 24, 50. 6. 11—14, 52. 7. 15—18 (J.), 53. 7. 9, 54. 6. 28—30, 59. 7. 16—17 (B.), Fa. 71. 7. 4—5 (Gy.), G. 68. 6. 30, 69. 7. 16, 69. 8. 20, 67. 7. 20, (Gy.), Fv. 68. 7. 1 (V.), H. 61. 7. 26, 61. 8. 9—10, (B.), 64. 6. 23—25 (J.), 70. 7. 29 (Gy.), Ó. 60. 7. 10 (W.), Lr. 70. 7. 21, 70. 7. 23 (Gy.), Lö. 71. 6. 28 (Gy.), Ke 71. 7. 4—5 (Gy—V.), N. 70. 7. 5—6, 70. 7. 21—23 (Gy.), 68. 6. 25 (V.), 71. 7. 4—5 (Gy—V.), Na. 64. 6. 3 (V.), U. 64. 8. 12 (J.), Ho., Kd. (V.), Bv., Bt., Ho., Ov., Mv., Pa., Szö., (R.).

Luceana phlaeas eleus F.: Általánosan elterjedt.

Thersamonia dispar rutilus Wernbg.: Av. 67. 7. 11 (Gy.), Ad. 64. 8. 25 (J.), B. 51. 7. 11 (B.), G. 67. 8. 10 (Gy.), H. 64. 6. 26 (Gy.), 71. 8. 3 (Gy.), L. 68. 7. 14 (Gy.), Lr. 70. 9. 8 (Gy.), Mi. 64. 8. 27 (J.), Ov. 54. 8. 13 (J.), Pt. 70. 6. 7, 70. 8. 15 (Gy.), Ta. 67. 7. 28, 67. 8. 18 (Gy.), Bv., Cs., E., F., Ov., Or., S., Bf., Vö., V., (R.).

Thersamonia thersamon Esp.: Av. 68. 7. 23, 68. 8. 31 (Gy.), G. 49. 7. 13—14 (J.), Ne. 64. 7. 15 (J.), U. 64. 8. 14 (J.), A., E., Kd., Or., Szk., V., (R.).

Palaeochrysophanus hippothoe eurydice Rott.: B. 50. 6. 11—14 (J.), Fa. 71. 7. 4 (Gy.), B.—Fs. (V.), Hr. 54. 6. 28—30 (B—Jss), 54. 7. 1 (B—Jss), N. 70. 7. 5 (U.), 68. 6. 25 (V.), 70. 7. 21 (Gy.), 71. 7. 4 (Gy—U.).

Syntarucus pirthous L.: D.—(Frivaldszky).

Everes argiades Pall.: Av. 70. 8. 10—12, 70. 8. 27 (Gy.), 69. 8. 8 (Gy.) B. 49. 7. 15—17 (J.), 50. 8. 5 (B.), Bo. 70. 8. 5, 70. 8. 4 (Gy.), H. 64. 6. 22—26 (J.), Hny. 70. 8. 14 (Gy.), Ho. 64. 6. 2 (V.), 71. 7. 2 (Gy—V—U.), Ny. 70. 7. 20 (Gy.), Nye. 64. 5. 7 (J.), No. 68. 6. 25 (V.), R. 64. 6. 2—3 (V.), Ov. 54. 8. 13 (J.), Szv. 71. 6. 29 (Gy.), U. 64. 5. 8 (J.).

Everes decoloratus austriacus Beuret: Av. 70. 8.—(Gy.), B. 48. 8. 2 (B.), H. 54. 7. 26—27, 54. 8. 9, 62. 7. 25 (B.), H. 64. 6. 22 (J.), Bo. 70. 8. 3—5 (Gy.), Hr. 48. 8. 4 (B.), Ov. 54. 8. 13 (J.), Ny. 70. 7. 22, 70. 7. 31 (Gy.) Mi. 64. 8. 16 (J.), Ne. 64. 7. 15 (J.), R. 64. 6. 2—3 (V.) U. 64. 7. 9 (J.).

Cupido minimus Fuessl.: B. 49. 5. 26—29 (B—Jss), G. 49. 7. 14, 49. 7. 16—17, 52. 7. 15 (B.), 50. 6. 11—14 (J.), H. 61. 7. 27 (B.), Ny. 70. 7. 20 (Gy.), N. 70. 7. 5 (Gy.), Ks. 64.—(V.), A., Na., Nv., Fs., Kr., Szk., V., (R.).

Celastrina argiolus L.: Általánosan elterjedt.

Scolitantides orion battus Schiff.: Av. 68. 6. 25 (Gy.), B. 48. 8. 2, 49. 7. 16—18 (B.), G. 66. 7. 17 (Gy.), 69. 7. 16 (Gy.), L. 56. 7. 15 (W.), Ho. 64. 6. 3 (V.), 71. 7. 2 (Gy.—V.—U.), Fv. 68. 7. 1 (V.), Na.—El. 64. 6. 3 (V.), Lu. 70. 6. 13, 70. 5. 29 (Gy.), Ta. 68. 6. 3 (Gy.), Pt. 70. 6. 7 (Gy.), A., Csi., Ho., Bv., Szk., S., Kr., Le., V., (R.).

Pseudophilotes vicrama schiffermülleri Hemming: Av. 71. 6. 27 (Gy.), Bm. 64. 5. 13 (J.), U. 64. 5. 8 (J.), Lu., Ke., (V.), Me., Ml., V., Hm., Szk., (R.).

- Jolana iolas* O.: Fl.—D. (V—W. szóbeli közlése).
- Glaucopsyche alexis* Poda: A. 61. 6. 18 (J.), Av. 69. 6. 18, 71. 7. 10 (Gy.), L. 68. 6. 9 (Gy.), Me. 55. 7. 5 (J.), Szv. 71. 6. 29 (U.), U. 64. 5. 8 (J.), A., E., Me., Nr., Szk., Ph., Bv., Os., Lö., Gi. (R.).
- Maculinea teleius* Bergstr.: Ge.—(R.), G. 37. 8. 1 (Coll. KLTE), H. 70. 7. 29 (Gy.), Fk. 39. 7. 18 (R.), Ra. 63. 5. 25 (A.).
- Maculineaalconalcon* Schiff.: Ov., S., Szö., (R.), (Coll. V.)
- Maculineaalconcuriosa* Szabó: B. 59. 7. 16, 48. 8. 3, 51. 8. 10, 53. 7. 9—10, (B.), 49. 7. 15—18, 54. 6. 28—30, 54. 7. 1 (B—Jss), 50. 6. 11—14 (J.), H. 59. 7. 26 (B.), Bo. 70. 8. 3—5 (Gy.), SZV. 59. 7. 13 (B.), Tv. 59. 7. 15 (B.), Lr. 70. 7. 21—23, 71. 7. 6 (Gy.), Fa. 71. 7. 4—5 (Gy.), Ke. 71. 7. 4—5 (Gy—V—U.), N. 68. 6. 25 (V.), 70. 7. 5 (U.), 70. 7. 6, 70. 7. 21—23 (Gy.), 71. 7. 4—6 (Gy—V—U.), Bsz., Hö., Ks., J., (V.) Mv., Hm., (R.).
- Maculinea arion punctifera* Grund.: H. 64. 6. 25 (J.), B. 48. 8. 2 (B.), 49. 7. 15—18 (B—Jss), Ho. 68. 6. 25 (V.), 71. 7. 2 (Gy—V—U.), Hk. 71. 7. 6 (Gy.), Szk. 71. 7. 1 (U.), No. 68. 6. 25 (V.), Örd. 53. 7. 9—10 (B.), Szv. 59. 7. 13 (B.), L.—(Gy.), Ho., N., Ke., (V.), B., E., Ne., A., H., Ho., F., Kr., Lö., Pr., Szt., Szk., Ra., Ov., (R.).
- Maculinea arion animula* Szabó: V, Tardos-hegy, NE, E. (Reskovits, in coll. TTM, Bp. revid. V.—Uherkovich).
- Lycaeidas idas acreon* F.: E. 26. 6. 16 (R.), U. 64. 8. 13 (J.) Os., Kp., (R.).
- Lucaeidas argyrognomon argyropeza* Szabó: Av. 71. 6. 5 (Gy.), B. 49. 7. 15—16 (B.) Fe. 64. 8. 5 (J.), H. 64. 6. 22—23 (J.), Ho. 71. 7. 2 (Gy—V—U.), Ne. 64. 7. 15 (J.), Mi. 64. 8. 6 (J.), Szv. 71. 6. 29 (Gy.), U. 64. 7. 9 (J.), E., A., Lö., Ho., Na., Va., Os., (R.).
- Plebejus argus aegon* Schiff.: Általánosan elterjedt.
- Aricia agestis* Schiff.: Bsz.—(V.), A., E., Fs., Kt., Vö., V., (R.), Balogh I. említi a Bálványról. Ezt valószínűtlensége miatt — és mivel a bizonyító példányt nem láttam — nem vettem figyelembe.
- Aricia artazerxes issekutzi* Balogh: B.—Örd. 49. 7. 15—17 (B—Jss), 59. 7. 16 (B.), Bo. 70. 8. 3—5 (Gy.), Hk. 71. 7. 6 (Gy.), Lr. 70. 7. 21—23 (Gy.), N. 59. 7. 16 (B.), 68. 6. 25 (V.), 70. 7. 5—6 (Gy—V.), 70. 7. 21—23 (Gy.), 71. 7. 4—6 (Gy—V—U.), Ke. 71. 7. 4—6 (Gy—V.), Lu. 71. 7. 4—6 (V.), Hk., Fs., B., J., Ör., Kü., Szt. (V.),
- Cyaniris semiargus* Rott.: Av. 68. 5. 29 (Gy.), B. 49. 5. 26—29 (B—Jss), 50. 6. 11—14 (J.), Gyv. 64. 6. 2 (V.), Ho. 64. 6. 2 (V.), 71. 7. 2 (Gy—V—U.), J. 69. 6. 1 (Gy.), Ke.—Lu.—(V.), Lu. 70. 6. 13 (Gy.), L. 68. 6. 9 (Gy.), Lr. 69. 6. 1 (Gy.), 70. 7. 23 (Gy.), N. 65. 6. 27 (B.), 70. 7. 5—6, 70. 7. 21 (Gy.), 68. 6. 25 (V.), No. 68. 6. 25 (V.), Pt. 70. 6. 9 (Gy.), R. 64. 6. 2—3 (V.), Szv. 71. 6. 29 (Gy—V—U.), V. 54. 6. 26 (J.).
- Polyommatus icarus* Rott.: Általánosan elterjedt.
- Plebicula dorylas* Schiff.: B. 48. 8. 2 (B.), 49. 7. 15—17 (B—Jss), 50. 6. 11—14 (J.), 54. 6. 28, 59. 7. 16 (B.), De. 52. 7. 17 (B.), N. 65. 6. 27 (B.), 70. 7. 5, 70. 7. 21 (Gy.), Ny. 70. 7. 31 (Gy.), Pt. 70. 8. 2, 70. 8. 8, 70. 8. 15 (Gy.), Szt. 61. 6. 7 (B.), Hk., Ke., Fs., Hr., S., (R.), Ho. 74. 7. 1—12 (V.).

- Plebicula thersites pergrata* Szabó: E. 61. 7. 18 (J.), U. 64. 8. 13 (J.), A., Os., Vö., V., Ph., (R.).
- Lysandra coridon* Poda: B. 48. 8. 2—4, 50. 8. 4, 51. 8. 11 (B.), Bo. 70. 8. 5 (Gy.), G. 67. 8. 10, 69. 7. 16 (Gy.), Fe. 64. 8. 5 (J.), H. 61. 7. 26—27, 61. 8. 9 (B.), L. 68. 7. 14 (Gy.), Kh. 68. 7. 14 (Gy.), Ne. 64. 7. 15 (J.), Nye. 64. 8. 1 (J.), Ny. 68. 8. 5, 69. 8. 27 (Gy.), Mi. 64. 8. 6 (J.), 64. 8. 20 (J.), Ov. 54. 8. 13 (J.), Pt. 70. 7. 20, 70. 7. 31, 70. 8. 2—8 (Gy.), Su. 68. 8. 27 (Gy.).
- Lysandra bellargus* Rott.: Av. 68. 8. 30 (Gy.), Ad. 64. 6. 12 (J.), B. 49. 8. 24—27 (B—Jss), 50. 6. 11—14 (J.), Mi. 64. 8. 6, 64. 8. 27 (J.), Ny. 69. 8. 22 (Gy.), Ne.—(V.), Pt. 70. 8. 28 (Gy.), U. 64. 8. 12, 63. 9. 26 (J.), A., E., Bv., Os., Bk., Su., S. (R.).
- Agrodiaetus admetus* Esp.: U. 64. 8. 14 (J.).
- Meleageria daphnis* Schiff.: Av. 68. 7. 19 (Gy.), B. 48. 8. 3 (B.), 49. 7. 16—17 (B—Jss), 50. 8. 5, 51. 8. 10, (B.), 52. 7. 15—18 (J.), 53. 7. 9—11 (B.), Bo. 70. 8. 3, 70. 8. 4, 70. 8. 5 (Gy.), De. 52. 7. 17 (B.), G. 49. 7. 13.—14 (B—Jss), 66. 7. 17, 69. 7. 16 (Gy.), H. 70. 7. 29 (Gy.), Ho. 71. 7. 2 (Gy—V—U.), L. 68. 7. 14 (Gy.), Kh. 69. 7. 16 (Gy.), Lr. 70. 7. 21—23 (Gy.) Örd. 53. 8. 10—13 (B.), Ny. 70. 7. 31 (Gy.), Pt. 70. 7. 20, 70. 8. 2, 70. 8. 8, 70. 8. 20 (Gy.), Szt. 58. 8. 10 (B.), Szf. 68. 7. 15 (Gy.), E., V., Csi., Ho., Ov., A., Fs., (R.).

Fam. Riodinidae

- Hamearis lucina* L.: B. 49. 8. 23, 49. 8. 26 (B.), 52. 7. 15—18 (J.), G. 69. 5. 4 (Gy.), H. 61. 7. 26 (B.), 70. 7. 29 (Gy.), Ho. 64. 6. 2—3 (V.), Kh. 61. 8. 10 (B.), Ny. 70. 7. 20 (Gy.), Ne. 64. 7. 15 (J.), Nye. 64. 5. 7, 64. 8. 1 (J.), Os. 64. 5. 1 (J.).

Fam. Libytheidae

- Libythea celtis* Laich.: Ov. 61. 7. ? (J.), E., Br., (R.) Almagyar 54. 4. 24 (Vámos N.).

Fam. Nymphalidae

- Issoria lathonia* L.: Általánosan elterjedt.
- Clossiana selene* Schiff.: Bo. 70. 8. 3—5 (Gy.), Gs. 70. 8. 21 (Gy.), H. 61. 8. 10 (B.), 70. 7. 29, 71. 8. 3 (Gy.), Kh-s. 61. 6. 7 (B.), Ny. 70. 7. 20—22, 70. 7. 31 (Gy.), Pt. 70. 6. 7, 70. 6. 27 (Gy.), Tv. 59. 6. 15 (B.), U. 64. 8. 13 (J.), E., S., Oh., Bv., Nym., Vf., H., (R.).
- Clossiana euphrosyne esperi* Heydem.: B. 49. 5. 26—29 (B—Jss), G. 50. 6. 10 (J.), Gyv. 64. 6. 2 (V.), Hr. 55. 6. 19 (B.), Ki—Hő. 64. 6. 2—3 (V.), L.—

Ht. 69. 5. 14 (V.) Lu. 64.—(V.), 70. 6. 13 (Gy.), Lr. 69. 6. 1 (Gy.), N. 65. 6. 27 (B.), Nye. 64. 5. 7 (J.), Na—El. 64. 6. 3 (V.), Pt. 70. 8. 15 (Gy.), Tv. 59. 7. 15 (B.).

Clossiana titania Hbn.: Gallassy vadászház 38. 7. 10 (J, M.)? Az adat biztos, hogy téves cédulázáson alapul! Egyetlen hiteles Kárpát-medencei adata sincs! Szibíriai-(szub)alpin elem!

Clossiana dia L.: Av. 68. 4. 25 (Gy.), B. 48. 8. 3—5 (B.), 49. 5. 26—29 (B—Jss), 49. 7. 17, 51. 8. 10, 53. 7. 11 (B.), BM. 64. 5. 13 (J.), Bo. 70. 8. 3, 70. 8. 4—5 (Gy.), Bzs. 64. 6. 2 (V.), Fe. 64. 8. 18 (J.), H. 64. 6. 23—25 (J.), Hr. 59. 7. 15 (B.), Lr. 70. 7. 23 (Gy.), N. 70. 7. 21 (Gy.), Ny. 70. 7. 20 (Gy.), Nye. 64. 5. 7 (J.), Ör. 64. 9. 16 (J.), Pt. 70. 8. 15 (Gy.), 70. 8. 8 (Gy.), Szv. 59. 7. 13, 59. 9. 26 (B.), 71. 6. 29 (Gy—V—U.) U. 64. 7. 10 (J.), 64. 8. 11—12, 64. 8. 23 (J.).

Brenthis hecate Esp.: Bv. 61. 6. 19 (B—Sz. O.), Ho. 71. 7. 2 (Gy—V—U.), H. 64. 6. 22 (J.), Lr. 71. 7. 4 (Gy.), N. 70. 7. 5—6 (Gy.), 64.—(V.), Nyd., Ra., (R.), Os. 64. 7. 3 (J.), 61. 6. 22 (J.), Su. 68. 6. 16 (V.), Szd. 71. 7. 1 (Gy.), Szv. 71. 6. 29 (Gy—V—U.), Ev. 68. 7. 1 (V.).

Brenthis daphne Schiff.: Fv. 68. 7. 1 (V.), G. 49. 7. 13—14 (B—Jss), 50. 6. 10—11 (J.), 70. 6. 30 (Gy.), H. 64. 22—26 (J.), 70. 7. 29 (Gy.), Ho. 71. 7. 2 (Gy—V—U.), Ks. 64.—(V.), Fv. 68. 7. 1 (V.), Ny. 70. 7. 20 (Gy.), Örd. 53. 7. 9 (B.), Su. 68. 6. 26 (V.), Szv. 59. 7. 13, (B.), 71. 6. 29 (Gy—V—U.), Ks., Ne., Kcs., Szt., (V.), Ho., Vö., Bv., G., Hk., Gyt., Vb., (R.).

Argyronome laodice Pall.: G. 58. 8. ? (Sz.), H. 61. 8. 9 (B.), 70. 7. 29 (Gy.), 64. 7. 19 (J.), Nm. 70. 9. 6 (Cs—Gy.).

Argynnis paphia L.: B. 48. 8. 2—5, 53. 7. 11 (B.), Bo. 70. 8. 3—5 (Gy.), De. 51. 8. 8 (B.), 51. 8. 11 (B.), G. 66. 7. 10, 70. 7. 12, 70. 7. 21 (Gy.), Ga. 70. 7. 12 (Gy.), H. 61. 7. 26, 61. 8. 9—10, 62. 7. 25, (B.), 64. 6. 22—26, 64. 7. 19 (J.), 70. 7. 29 (Gy.), Ho. 71. 7. 2 (Gy—V—U.), Kh. 69. 7. 16 (Gy.), Ks. 64.—,—(V.), Ku. 70. 8. 5 (Gy.), Ny. 70. 7. 20 (Gy.), Nye. 64. 8. 1 (J.), Su. 68. 6. 26 (V.), Szf. 68. 7. 17, 68. 7. 16, 68. 7. 14, 68. 7. 18 (Gy.), Szt. 58. 8. 10 (B.), Szv. 59. 7. 13 (B.), U. 64. 8. 4, 64. 8. 12—14 (J.).

Pandoriana pandora Schiff.: Szö. 47. 8. 24 (R.), A., Bv., Bö., Ho., Tv., Gi., Ör., Mb., Oe. (R.), Pu., (W.).

Fabriciana adippe Schiff.: B. 49. 7. 15—18 (B—Jss), Csf. 64. 6. 13 (J.), B. 53. 8. 10—11 (B.), Fk. 64. 6. 2 (V.), Fv. 68. 7. 1 (V.), G. 69. 7. 16 (Gy.), H. 61. 7. 26 (B.), 64. 6. 23—26, 64. 6. 26 (J.), Kh-s 61. 8. 10 (B.), L. 70. 7. 12 (Gy.), N. 70. 7. 21—23 (Gy.), Nye. 64. 8. 1 (J.), Pt. 70. 8. 3 (Gy.), Ov. 64. 8. 13 (J.), U. 64. 7. 9, 64. 7. 8, 64. 7. 12—14, 64. 8. 12 (J.).

Fabriciana niobe zemplenensis Varga: B. 49. 7. 16, 51. 7. 13, 53. 7. 11, 59. 7. 16 (B.), 50. 6. 11—14 (J.), Ba. 71. 6. 28 (Gy—V—U.), Bo. 70. 8. 5 (Gy.), Fv. 68. 7. 1 (V.), H. 64. 6. 24 (J.), Ho. 71. 7. 2 (Gy—V—U.), Ke. 71. 7. 6 (Gy—V—U.), Lr. 70. 7. 23 (Gy.), Lu. 64.—(V.), Hr. 54. 6. 30 (B—Jss), N. 68. 6. 25 (V.), 70. 7. 6, 70. 7. 5, 70. 7. 21—23 (Gy.), 71. 7. 6 (Gy—V—U.), Su. 61. 6. 26 (V.), Ke—Lu., Szt., Ks., (V.).

Fabriciana niobe laranda Fruhst.: E. (Coll. Varga Z.).

Mesoacidalia aglaja L.: Általánosan elterjedt.

- Melitaea didyma* Esp.: Av. 71. 7. 10 (Gy.), Bo. 70. 8. 3—5 (Gy.), Fv. 68. 71. 1 (V.), Ho. 71. 7. 2 (Gy—V—U.), Ke. 71. 7. 6 (Gy—V—U.), Ke—Lu.—(V.), Ku. 70. 8. 5 (Gy.), Kv. 68. 7. 13 (Gy.), L. 68. 6. 3 (Gy.), Lr. 70. 7. 21—23 (Gy.), 71. 7. 13, 71. 6. 26, 70. 8. 21 (Gy.), Lt. 70. 8. 5 (Gy.), Lu. 64.—(V.), N. 68. 6. 25 (V.), 70. 7. 16, 70. 7. 23 (Gy.), Szk. 71. 7. 2 (Gy—V—U.), Szt. (V.), Szv. 71. 6. 29 (Gy—V—U.).
- Melitaea trivialis* Schiff.: B. 53. 6. 17—21 (J.), 55. 6. 19 (B.), Bzs. 64. 6. 2 (V.), Gyv. 64. 6. 2 (V.), H. 64. 7. 19 (J.), 71. 8. 3 (Gy.), Ho. 61. 7. 26—27, 61. 8. 9, 62. 7. 25 (B.), L. 56. 7. 15 (W.), Na. 64. 6. 3 (V.), Ov. 54. 8. 13 (J.), Pt. 70. 6. 7, 70. 7. 31, 70. 8. 2, 70. 8. 8 (Gy.), B. 53. 7. 13 (B.).
- Melitaea cinxia delia* Schiff.: A. 64. 5. 29 (J.), Ho. 64. 6. 2—3 (V.), N. 70. 7. 5—6 (Gy.), Na—El. 64. 6. 3 (V.), Nm. 70. 6. 7 (Gy.), R. 64. 6. 2—3 (V.), Ra. 63. 5. 25 (J.), Ke—Lu., Szk., (V.), Ke.—Lu., Szk., R., Ho., Na., El., Lr., Szt., Ör., Ny. (R.).
- Melitaea phoebe malvida* Frast.: B. 53. 7. 7 (B.), Gyv. 64. 6. 2 (V.), H. 64. 7. 19 (J.), 71. 8. 3 (Gy.), Mi. 64. 8. 6 (J.), Na., Tv., Mi., B., Lr., H., (V.).
- Melitaea phoebe kovacsi* Varga: A. 64. 5. 29 (J.), Fe. 64. 8. 5 (J.), Ml., E., Mt., Gyt., Bv., Szö., Le., Ho., Osz., No., Ra., (V.).
- Mellicta athalia* Rott.: Ba. 71. 7. 5 (Gy.), Bo. 70. 8. 3—6 (Gy.), Fs. 68. 7. 1 (V.), G. 71. 7. 7 (Gy.) Gyv. 64. 6. 2 (V.), H. 64. 6. 22—26, 64. 7. 19 (J.), Ha. 64. 6. 2 (V.), Ho. 68. 6. 25 (V.), 71. 7. 2 (Gy—V—U.), Ht. 70. 8. 3—6 (Gy.), Ke. 71. 7. 6 (Gy—V—U.), 71. 7. 6 (Gy.), Ke—Lu. (V.), Ks. 64.—(V.), Ku. 70. 8. 5 (Gy.), Lr. 70. 7. 21—23 (Gy.) Lt. 70. 8. 3—6 (Gy.), Lu. 64.—(V.), 71. 7. 7 (Gy.), N. 64.—(V.), 71. 7. 6 (Gy—V—U.), 70. 7. 3—6, 70. 7. 21, 71. 7. 5 (Gy.), Ne.—(V.), No. 68. 6. 25 (V.), Ny. 70. 7. 20 (Gy.), Su. 68. 6. 26 (V.), Szk. 71. 7. 2 (Gy—V—U.), Szt.—(V.), Szv. 71. 6. 29 (Gy—V—U.), U. 64. 7. 9—10 (J.).
- Mellicta britomartis confulgens* Kovács et Issekutz: Bo. 70. 8. 3—6 (Gy.), Fs. 68. 7. 1 (V.), G. 69. 6. 29 (Gy.), H. 64. 6. 22—26 (J.), Ho. 68. 6. 25 (V.), 71. 7. 2 (Gy—V—U.), Ke. 71. 7. 6 (Gy—V—U.), Ke—Lu.—(V.), Ks. 64.—(V.), Lr. 70. 7. 23, 69. 6. 1 (Gy.), Lu. 64.—(V.), N. 64.—(V.), 70. 7. 3—5, 70. 7. 23, 71. 7. 3—6 (Gy.), Ne., Szt., Szk., (V.), No. 68. 6. 25 (V.), Ny. 70. 7. 20 (Gy.), Su. 68. 6. 25 (V.).
- Mellicta aurelia* Nick.: Bo. 70. 8. 3—6 (Gy.), Fs. 68. 7. 1 (V.), H. 64. 6. 23—26 (J.), Ho. 68. 6. 25 (V.), Lr. 70. 7. 21, 70. 7. 23 (Gy.), Lu. 71. 7. 6 (Gy.), 64.—(V.), N. 64.—(V.), 70. 7. 3—6 (Gy.), 70. 7. 21 (Gy.), N—Ke. 71. 7. 2—5 (Gy—V—U.), No. 68. 6. 25 (V.), Ny. 70. 7. 20 (Gy.), Mi. 64. 7. 7 (J.), Su. 68. 6. 25 (V.), Szv. 71. 6. 29 (Gy—V—U.), Ke—Lu., Kcs., Szk., Ks., (V.).
- Mellicta diamina* Lang.: B. 50. 6. 11—14 (J.), 51. 8. 10 (B.), H. 64. 6. 24 (J.), Hr. 54. 6. 28—30, 54. 7. 1 (B—Jss), Ho. 71. 7. 2 (Gy—V—U.), N. 65. 6. 27 (B.), 71. 7. 3—5 (Gy—V—U.), Lu. 64.—(V.), Fs. 68. 7. 1 (V.), V. 54. 6. 26 (B—Jss), Fv., Szt., (V.).
- Euphydryas maturna* L.: Av. ? (Gy.), Lr. 70. 6. 13 (Gy.), Na—El. 64. 6. 3 (V.), Ro. 64. 5. 24 (J.), Szk. 60. 5. 22 (R.), Szo. 63. 5. 14 (V.), Tr.—(V.), Ro., (R.).

Araschnia levana L.: Általánosan elterjedt.

Comma c-album L.: Általánosan elterjedt.

Comma l-album Esp.: Av. 63. 6. 29 (Gy. L-né.), Ho. 36. 6. 19 (R.), Ov. 27. 6. 19 (R.).

Nymphalis polychloros L.: Általánosan elterjedt.

Nymphalis xanthomelas Esp.: G. 71. 4. 4 (Gy.), Ho. 32. 6. 22 (R.), Ov. 31. 6. 14 (R.).

Inachis io L.: Általánosan elterjedt.

Eu Vanessa antiopa L.: Av. 70. 7. 15 (Gy.), B. 53. 7. 11 (B.), Ba. 71. 7. 5 (Gy.), B. 48. 8. 3, 49. 7. 16 (B.), E. 64. 6. 23—28 (J.), G. 52. 7. 13, (B.), 66. 7. 10, 66. 7. 17. 67. 7. 20, 68. 6. 30 (Gy.), Ho. 64. 6. 2 (V.), 71. 7. 2 (Gy—V—U.), Lu. 71. 7. 6 (Gy—V.), Mo. 64. 4. 19 (J.), Nzs. 64. 7. 9 (J.), Nye. 64. 5. 7 (J.), Szk. 64. 4. 12 (J.), Vd. 71. 7. 6 (Gy—V.), Ta., Vd., Nyá., Ht., Bsz., Szv., Tv., Szt. (V.), E., Szk., Mö., B., Nv., El. (R.).

Aglais urticae L.: Általánosan elterjedt.

Vanessa atalanta L.: Általánosan elterjedt.

Cynthia cardui L.: Általánosan elterjedt.

Paraneptis rivularis lucilla Schiff.: Av. 66. 6. 8, 69. 5. 24, 69. 5. 27—28, 69. 5. 30—31, 70. 7. 31 (Gy.), E. 64. 7. 13 (J.), Szk. 71. 7. 2 (Gy—V—U.); Tv. 49. 5. 29 (B.), Mo., T., Szk., (V.).

Neptis sappho aceris Esp.: B. 48. 8. 6 (B.), 49. 5. 26—29 (B—Jss), 49. 8. 24—27 (J.), G. 49. 7. 13—14 (B—Jss), 54. 87. (B.), 68. 7. 1 (Gy.), H. 64. 6. 23—25, 64. 7. 19 (J.), Ho. 63. 6. 2 (V.), 64. 6. 2 (V.), 71. 7. 2 (Gy—V—U.), Ny. 70. 7. 31 (Gy.), Nye. 64. 5. 7 (J.), Ov. 54. 8. 13 (J.), Tv. 38. 8. 4 (B.), U. 64. 5. 8, 64. 5. 20, 64. 7. 9 (J.), Va. 54. 6. 26 (B.), B., Fp., (R.),

Limnitis populi bucovinensis Horm.: Nv., Pa., Ho., Gi., (R.), Ny. 70. 7. 31 (Gy.), Ór. 60. 6. 23 (V.), Va. 54. 6. 26, 55. 6. 18 (B—Jss)

Ladoga camilla L.: B. 50. 6. 11—14 (J.), Fv. 68. 71 (V.), G. 49. 7. 13—14, 51. 7. 15 (B.), H. 61. 7. 26 (B.), Ho. 71. 7. 2 (Gy—V—U.), L. 68. 6. 9 (Gy.), Lu. 64.—(V.), Szf. 68. 7. 7 (Gy.), Szi. 68. 6. 9 (Gy.), Tv. 38. 8. 4 (B.), 59. 7. 15 (B.), Va. 54. 6. 26 (B—Jss), Ho., V., Nv., Bv., Va., G., Fny., Fs., Lu., (V.).

Apatura iris L.: B. 48. 8. 6, 49. 7. 15, 49. 7. 7. 51. 7. 14, 59. 7. 16 (B.), Bo. 70. 8. 5 (Gy.), Ba. 71. 7. 3—5 (Gy.), G. 49. 7. 14 (B.), 67. 7. 9, 69. 6. 28, 69. 7. 3, 70. 6. 30 (Gy.), 71. 7. 5—6 (Gy.), H. 61. 8. 26 (B.), Ho. 71. 7. 2 (Gy—V—U.), Ht. 71. 7. 4 (Gy.), J. 71. 7. 4 (Gy.), Lu. 64.—(V.), 71. 7. 5—6 (Gy.), R. 71. 7. 4 (Gy.), Rv. 71. 7. 5 (Gy.), Szf. 68. 7. 7 (Gy.), Va. 54. 6. 26 (B.), Tv. 38. 8. 4 (B.), Ho., Vf., V., Ov., Bv., El., B., Av., Ta., (Gy.)

Apatura ilia Schiff.: Av. 70. 9. eleje (Gy.), G. 68. 6. 30, 69. 7. 3, 70. 6. 30 (Gy.), 71. 7. 5 (V.), H. 64. 6. 22—24, 64. 7. 19 (J.), Ho. 71. 7. 2 (Gy—V—U.), H. 64. 6. 22—25, 64. 7. 19 (J.), Szv. 59. 7. 13 (B.), U. 64. 8. 1 (J.), Va. 54. 6. 26 (B—Jss), Ho., Vf., Tk., Nv., Va., H. (R.).

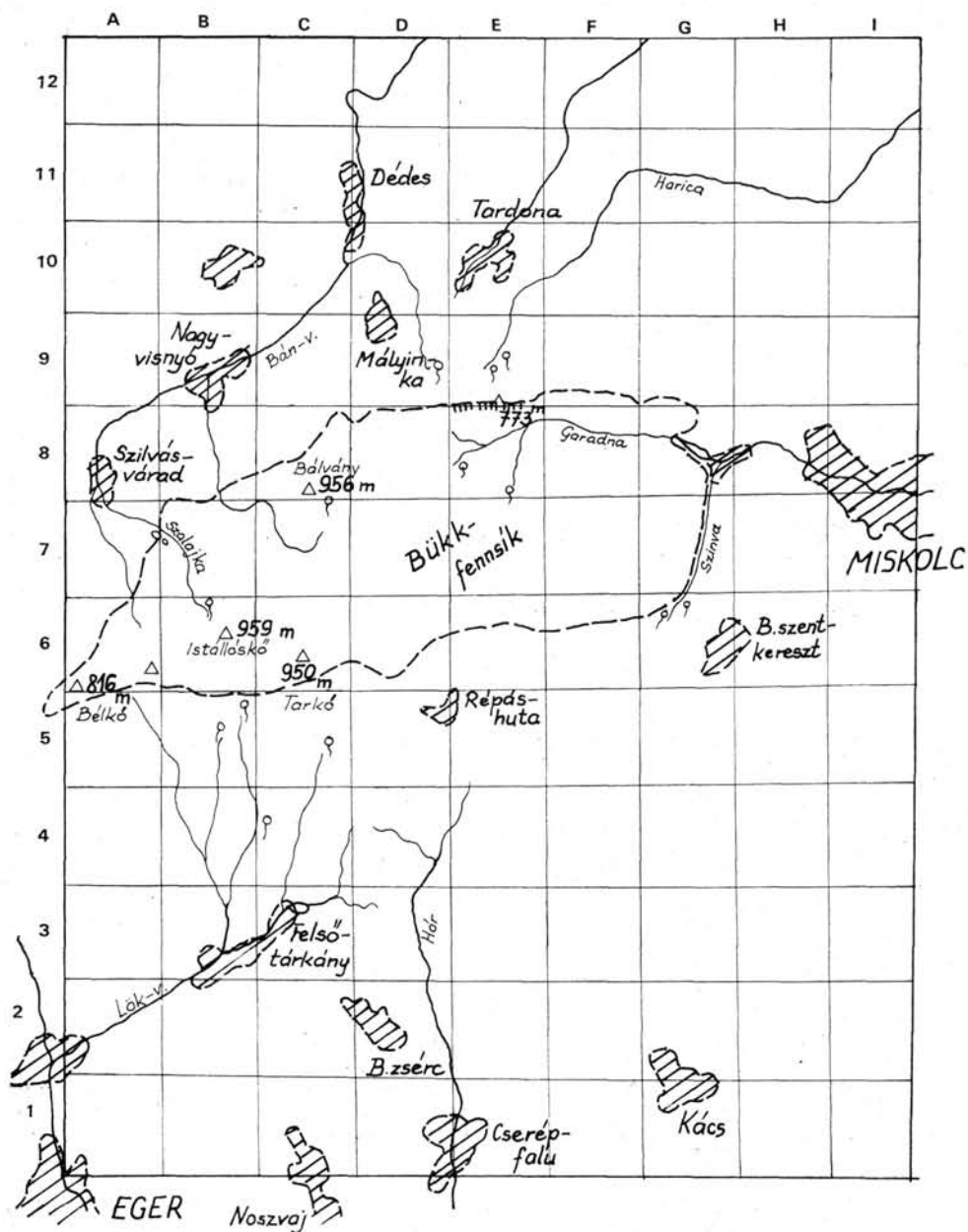
Fam. Satyridae

- Coenonympha glycerion* Bkg.: Ad. 64. 8. 25 (J.), B. 49. 5. 26—29 (B—Jss), 50. 6. 11—14 (J.), 55. 6. 17—21 (B—Jss), Hr. 54. 6. 28 (B—Jss), Mi. 64. 8. 6 (J.), N. 65. 6. 27 (B.), 70. 7. 5—6 (Gy.), Szv. 59. 9. 26 (B.), U. 64. 8. 21—23 (J.).
- Coenonympha pamphilus nephele* Hufn.: A. 64. 5. 30 (J.), Ad. 64. 8. 25 (J.), B. 50. 6. 11—14, 55. 6. 17—21 (J.), 59. 7. 16 (B.), Bm. 64. 5. 13 (J.). H. 64. 6. 22—25 (J.), Ho., Ke—Lu., Kcs., Szk., Ne. (V.), Hr. 54. 6. 28 (J.), Csf. 64. 6. 13 (J.), Mi. 64. 8. 21 (J.), Na—El. 64. 6. 3 (V.), Nye. 64. 8. 1 (J.), Szt. 61. 6. 7 (B.).
- Coenonympha arcania amyntas* Poda: B. 49. 5. 28 (B.), 50. 6. 11—14, 55. 6. 17 (J.), H. 64. 6. 23—25 (J.), Ho. 71. 7. 2 (Gy—V—U.), Hr. 54. 6. 30 (B.), Ga. 70. 6. 3 (Gy.), Kh. 61. 6. 7 (B.), Lr. 68. 5. 19 (Gy.), N. 70. 7. 5 (Gy.) Tv. 59. 7. 15 (B.).
- Coenonympha tullia tiphon* Rott.: Szö.—(R.).
- Hyponephele lycaon* Rott.: B. 49. 7. 15—18 (B.), G. 68. 8. 21 (Gy.), H. 70. 7. 29 (Gy.), Ho. 48. 8. 7 (B.), Tr. 58. 8. 2 (T. S.), U. 64. 7. 9, 64. 8. 12—13 (J.).
- Maniola jurtina monoculus* Gze.: Általánosan elterjedt.
- Lopinga achine* Sc.: Ov. 37. 7. 2, F., Lö., (R.).
- Lassiommata megera* L.: Av. 68. 8. 11, 69. 5. 14 (Gy.), H. 61. 7. 26 (B.), Ho. 48. 8. 7 (B.), Ny. 70. 7. 31, 70. 8. 2 (Gy.), Nye. 64. 5. 7 (J.), U. 64. 5. 7 (J.), Oh., Szö., S., Me., A., Kd., E., (R.).
- Lassiommata maera pannonica* Lorkovic.: A. 64. 5. 29 (J.), Av. 69. 5. 17, 70. 6. 7, 70. 6. 14 (Gy.), B. 55. 6. 19 (B.), E. 64. 5. 17 (J.), G. 50. 6. 10—11, 50. 7. 14 (J.), Gyv. 64. 6. 2 (V.), Mi. 64. 8. 6 (J.), Na—El. 64. 6. 3 (V.), Nye. 64. 8. 1 (J.), Ör. 64. 9. 16 (J.), Pt. 70. 8. 15 (Gy.), U. 64. 8. 11—12 (J.), Szk.—(V.).
- Pararge aegeria egerides* Stgr.: Általánosan elterjedt.
- Aphantopus hyperanthus polymeda* Sc.: Általánosan elterjedt.
- Minois dryas* Sc.: Ad. 64. 8. 25 (J.), Av. 65. 8. 12 (Gy.), B. 49. 8. 26 (B.), Bő. 61. 7. 27 (B.), H. 61. 8. 9 (B.), 71. 8. 3 (Gy.), Hny. 70. 8. 14 (Gy.), Ho. 48. 8. 7 (B.), Mi. 64. 8. 6 (J.), Ny. 70. 7. 31 (Gy.), Nye. 64. 8. 1 (J.), Ov. 54. 8. 13 (J.), H. 64. 7. 19 (J.), Pt. 70. 8. 2, 70. 8. 8 (Gy.), Ta. 65. 8. 21 (Gy.), U. 64. 8. 11—14, 64. 8. 23 (J.).
- Chazara briseis pannonica* Moucha et Varin: Cst. 64. 9. 17 (J.), Lr. 58. 8. 1—5 (V.), Mi. 64. 8. 6 (J.), 64. 8. 21—27 (J.), Os. 51. 9. 2 (R.), U. 64. 8. 12—14 (J.), Nyd., Kcs., Sm., Pü., Sny., (R.).
- Brintesia circe illecebra* Fruhst.: Av. 65. 7. 17, 65. 8. 20 (Gy.), B. 49. 7. 15—16 (B—Jss), 50. 8. 5, 51. 8. 11 (B.), Fv. 68. 7. 1 (V.), G. 49. 7. 13—14 (B—Jss), Ga. 70. 7. 14 (Gy.), H. 62. 7. 25, 62. 8. 11 (B.), Ho. 71. 7. 2 (Gy—V—U.), Ht. 64.—(Gy.). Su. 69. 8.—(Gy.). Szf. 68. 7. 7 (Gy.), Ta. 65. 8. 30, 65. 8. 21 (Gy.), U. 64. 8. 13 (J.).
- Arethusana arethusia carsica* Str.: Av. 65. 7. 22 (Gy.), Bő. 61. 8. 9 (B.), Fe.

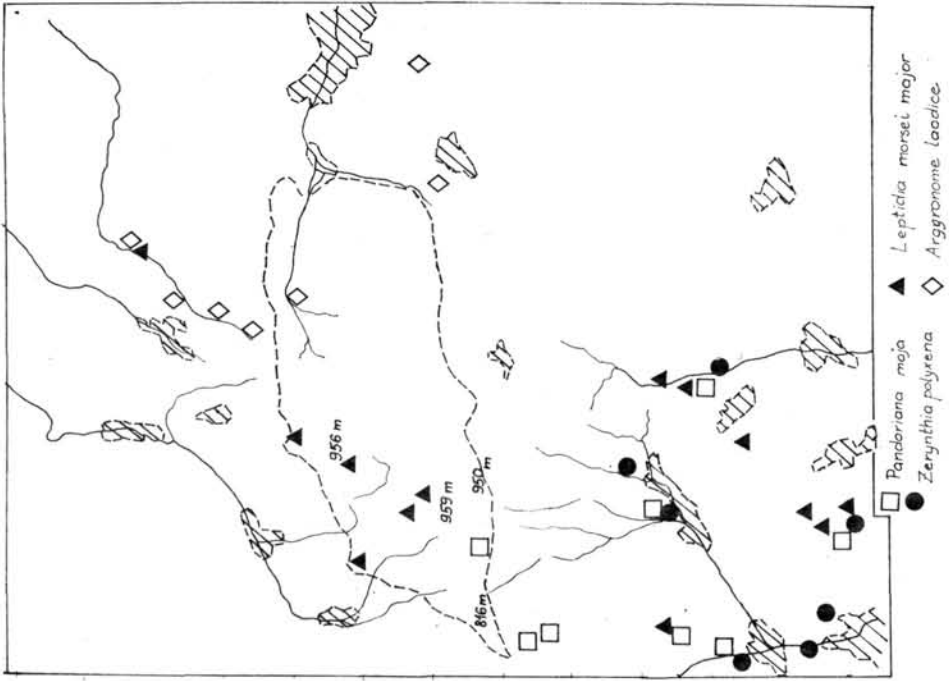
64. 8. 5 (J.), H. 61. 7. 27 (B.), Mi. 64. 8. 6 (J.), Nm., Pt. (Gy.), Su. 68. 8. 27 (Gy.), Ta. 65. 8. 30 (Gy.), U. 64. 8. 11, 64. 8. 14 (J.).
- Hipparchia fagi* Sc.: B. 48. 8. 6 (B.), 49. 7. 15—17 (J.), Bo. 70. 8. 5 (Gy.), G. 49. 7. 14 (B.), 68. 6. 30 (Gy.), H. 70. 7. 29 (Gy.), 64. 6. 26, (J.), Ho. 71. 7. 2 (Gy—V—U.), Ny. 70. 7. 20 (Gy.), Szf. 68. 7. 7, 68. 7. 14 (Gy.), Szk.—(V.), U. 64. 8. 13 (J.).
- Neohipparchia semele tenebrosa* Stdr.: Av. ? (Gy.), B. 53. 7. 12 (B.), Ecs. 64. 9. 2 (J.), Fv. 68. 7. 1 (V.), G. 49. 7. 14 (B.), 67. 8. 10, 68. 6. 28—30, 69. 7. 10, 69. 7. 17, 70. 7. 21 (Gy.), H. 61. 26. 27 (B.), Kh. 68. 7. 14 (Gy.), Ks. 64.—(V.), L. 69. 7. 17 (Gy.), Lu. 64.—(V.), Mi. 64. 8. 27 (J.), N. 68. 6. 25 (B.), Szf. 68. 7. 7, 68. 7. 14 (Gy.), S.—(V.).
- Melanargia galathea* L.: Av. 68. 6. 21, 69. 7. 3 (Gy.), B. 48. 8. 1—7, 49. 7. 17, 51. 7. 14 (B.), 52. 7. 15—18, (J.), 53. 7. 10, 59. 7. 16 (B.), Bf. 58. 7. 20 (W.), Bo. 70. 8. 3 (Gy.), Fv. 68. 7. 1 (V.), Fe. 64. 8. 5 (J.), G. 52. 7. 13—14 (B.), H. 61. 6. 26, 62. 7. 25 (B.), Ho. 71. 7. 2 (Gy—V—U.), Kcs.—(V.), Lu. 64.—(V.), Mi. 64. 7. 7. (J.), N. 70. 7. 21—23 (Gy.), 64.—(V.) Ny. 70. 7. 20 (Gy.), Su. 68. 6. 26 (V.), Szk.—(V.), Szv. 71. 6. 29 (Gy—V—U.), Tv. 59. 7. 14 (B.), U. 64. 7. 9, 64. 8. 14 (J.).

IRODALOM

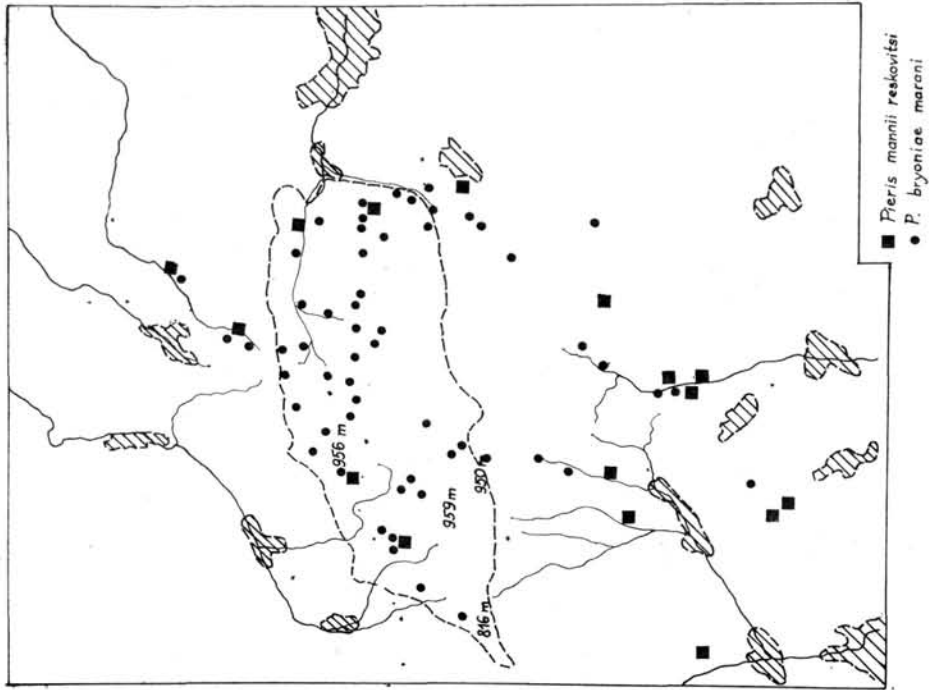
- Balogh Imre*: A Bükk hegység lepkefaunájának kritikai vizsgálata. Fol. Ent. Hung. XX. 1967.
- Balogh Kálmán*: A Bükk hegység földtani képződményei. M.Á.F. Int. Évk. XLVIII. 2. 1964.
- Jablonkay József*: Beschreibung einer neuen Subspecies von *Erannis ankeraria* Stgr. und Bericht über die Macrolepidopteren-Sammlung im Jahre 1964 in der Umgebung von Eger und im Bükk-Gebirge. Fol. Ent. Hung. XLIII. 2. 1965.
- Kovács Lajos*: A magyarországi nagylepkék és elterjedésük. Fol. Ent. Hung. VI., IX. 1953, 1956.
- Kovács Lajos*: Változások a magyarországi nagylepkék adataiban a FRH és Abafi—Aigner lepkekönyvének megjelenése óta. Fol. Ent. Hung. XI. 1958.
- Pócs Tamás*: Az Északi Középhegység flóraidéke: Bükk hegység. In: Hortobágyi: Növénytan II. 1968.
- Reskovits Miklós*: A Bükk hegység lepkefaunája. Fol. Ent. Hung. XVI.
- Varga Zoltán*: Eine neuen Unterart von *Mellicta britomartis* ASSM. Acta Zool. Ac. Sci. Hung. XV. 1969.
- Varga Zoltán*: Újabb adatok az Északi Középhegység Macrolepidoptera faunájához. Fol. Ent. Hung. XVI. 1963.
- Vitális György*: Magyarország földtana. Tankönyv, Bpest, 1968.
- Zólyomi Bálint—Jakucs Pál*: Bükk-Gebirge. In: Guide der Exkursionen des Internationalen Geobotanischen Symposiums. Eger—Vácrátót, 5—10 Juni, 1967.

1. kép

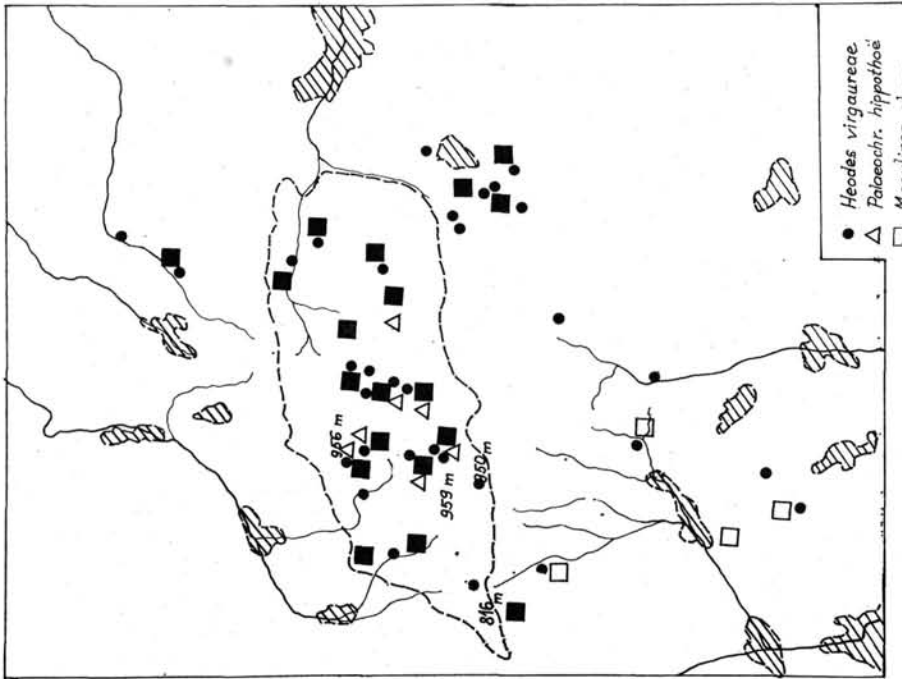
II. tábla

I. tábla

IV. tábla

III. tábla

V. tábla

ÖKOLOGISCHE UND ZOOGRAPHISCHE UNTERSUCHUNGEN
DER MAKROLEPIDOPTERA—FAUNA IM
BÜKK—GEBIRGE
(Auszug)

Am 1. Januar 1977 wurde der *Nationalpark „Bükk“* gegründet. Die lepidopterologischen Forschungen werden seit 120 Jahren betrieben, und Dank der Arbeit der Sammler und des „Erdészeti Tudományos Kutatóintézet“ (Wissenschaftliches Forschungsinstitut für Forstwirtschaft) stehen uns ungeheuer viele Angaben zur Verfügung, deren Systematisierung der Verfasser in dieser Studie erläutert.

Die Struktur der Arbeit: Einer kurzen Erläuterung der lepidopterologischen Forschungen des Gebirges folgt die Behandlung der geologischen, klimatologischen und pflanzenzöologischen Verhältnisse. Sehr interessant ist das Studium der Trichter in der Hochebene: infolge des besonderen Mikroklimas (auch an warmen Sommertagen sinkt die Temperatur nachts unter den Nullpunkt) blieb eine besondere Pflanzen- und Tierwelt erhalten. In den Haselnuss—Sträuchern am Rande der Trichter leben boreokontinentale Pflanzenarten (*Cimicifuga foetida*, *Aconitum moldavicum*, *Dracocephalum ruyschiana*) und boreokontinental-sibirische Schmetterlingsarten (*Aricia artexerxes*, *Mellicta britomartis*, *Perisoma minorata*), in den verschiedenen Gräsern der Trichter leben Reliktepflanzen (*Geranium sanguineum*, *Iris variegata*, *I. graminea*, *Carex humilis*) und Schmetterlingsarten (*Hepialus fusconebulosus*).

Dem folgt eine ausführliche Behandlung der Schmetterlingsfauna des Bükk=Gebirges. Zuerst werden Angaben über die Verbreitung gemacht, die durch Beweiseexemplare glaubhaft bestätigt werden können, darauf beruht die Beschreibung der Verbreitung, der Ökologie, der Phänologie der einzelnen Arten in der Bükk. Das bezieht sich vor allen Dingen auf die sog. *Farbelemente*, deren Arten zoographisch als Faunaelemente oder ökologisch gesehen als Faunakomponenten von Bedeutung sind. Schliesslich folgt eine zoographische Analyse der Fauna.

Der vorliegende erste Teil der Arbeit enthält Angaben über die Verbreitung von 133 Arten der Familie der *Hesperiidae*, *Pieridae*, *Papilionidae*, *Lycaenidae*, *Erycinidae*, *Nymphalidae*, *Apaturidae* und *Satyridae*. Von den 133 Arten leben zur Zeit 130 im Bükk—Gebirge, unter ihnen die subendemischen, zum grossen Teil mit den gemeinsamen Unterarten des Tornaer Karsts vertretenen *Pieris bryoniae marani* Moucha, *P. mannii reskovitsi* Szabó, *Aricia artexerxes issekutzi* Balogh, *Maculineaalcon curiosa* Szabó, *Mellicta britomartis confulgens* Issekutzi et Kovács, *Melitaea phoebe kovacsi* Varga.

PÉTER GYULAI

